UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

purchased from
a gift by

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

an 24 75, 233, 265, 283,
294, 307, 322, 345,

ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ТРЕЋА КЊИГА

БЕОГРАД

ПАРНА РАДИКАЛНА ШТАМПАРИЈА

1894.

LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

AP
56
D38
kn.3

ДЕЛО

ЦРНИ ХЛЕБ

(ПЕТЕФИ)

О, МАЈКО, ЗАР ТИ ЗА ТО СРЦЕ УДИ
Што РУКА ТВОЈА ЦРН МИ ХЛЕБАЦ НУДИ?

У СТРАНУ СВЕТУ СИН ТИ ДУГО ОСТА,
И БЕЛА ХЛЕБА ОН ЈЕ ЈЕО ДОСТА.

ЈА ЗАР СЕ ЗА ТО ЖАЛОСТИТИ ТРЕБА?!
НЕ, ДАЈ МИ, МАЈКО, ТОГА ЦРНОГ ХЛЕБА.

СТО ПУТА САДА СЛАЂИ МИ СЕ ЧИНИ
НО БЕЛИ ХЛЕБАЦ НЕГДА У ТУЂИНИ.

С. Д. М.

ХАЈДУК СТАНКО

РОМАН У ТРИ ДЕЛА

(НАСТАВАК)

ПРВИ ДЕО

ОДМЕТНИК

III

„Јарани“

Алекса Алексић и Иван Миражић били су суседи. То су били прваци међу сељацима. Из младости добри другови, па су то остали и под старост као домаћини у домовима својим. Као што им куће гледаху једна у другу, тако се и ове старине никад не раздвајаху.

Обе куће пуне народа и берићета. Од вајкада били су у позајменици. Летину су сабирали један другом заједнички. Није хтео Иван гутљаја ракије без Алексе попити, ни Алекса без њега. Ако је весеље у кући Алексиној, Иван је домаћин, а ако у Ивановој, тамо је Алекса. Радост, жалост, зло, добро — делили су заједнички.

Пазили се они, па им се и деца пазила. Иван имао три сина и једну кћер, Алекса само четири сина. Подесило се некако те је Алексин Станко парњак Ивановом Лазару.

Расли у љубави па се запазили; расли у добру па одрасли ојачани, вити и стасити. Дика ти је било погледати!...

Станко прњомањаст — Лазар рић; Станко благ као млеко материно — Лазар бујан као пролетња травка; Станко умиљат као мало маче — Лазар већ напраситији; Станко је овлаш

примао и лако праштао увреде, а Лазар једва могаше отрпети и свога родитеља . . . .

Али су се пазили. Од милости зваше један другог «јараном».

Били су најбољи момци у Црној Бари.

Ко обори Лазара, неће Станка; ко надскочи Станку, неће Лазару; ко одбаци камена Лазару, неће Станку, а, већ, за целу Црну Бару Станко је важио као најбољи нишанџија. То су знали и млађи и старији.

Али . . . Бог зна! . . . Као да је нека премаглавица! . . . Оба се побратима загледаше у једну девојку! . . .

Била је то Јелица Севића. Гром девојка! Била је то лепота, али не господска, него јуначка лепота. Што 'но песма пева: «струк момачки, поглед девојачки» Око би јој гору запалило. Да упрти четири момка као четири снопа, па да их носи преко села! . . . А што се рада тиче, о њему се причало. Није она само радила, она је измишљала нове и нове лепоте у шарама, па су се у Севића дом стицале жене и девојке да узму препочетке од њених радова. . . .

Два момка а једна девојка! . . Баш није право! . . . Морао се ту неки враг излећи! . .

Било у колу, било да иду из кола, Станко и Лазар су уз Јелицу. Она их гледи обојицу. Оба из добрих домова, оба добри момци . . . није знала на коју ће страну! . . . Па опет, Станкове црне очи добише превагу . . . Загледа се цура у њих, а њихов сјај помути јој памет . . . Стаде радије гледати Станка него Лазара . . . .

Оно, истина, она то не рече никоме, али Лазар опази. И не да се то сакрити од ока које мотри! . . . Човек и стеже срце, и крути се; али га само око одаје . . Поглед му се и нехотице зауставља на ономе, кога воли; образи румене, а он и не зна . . . та само срце лупа и гурка га напред . . . њему! . . .

И кад то смотри Лазар, а у њему се нешто поремети . . . Он је дотле волео Станка више него оба брата; а од тада, Станко му поче излазити из воље. И што се Станко више дружио с Јелицом, он га је више мрзио. А кад се овај поче и шалити — он га омрзну са свим . . . Склањао се од њега; бежао је да на сенку његову не стане; а кад је баш морао про-

говорити с њим, говорио је преко срца и љутио се без узрока. Више у њему није гледао јарана, него крвног душманина....

Станко то не опази. Он управо и није могао ништа опазити. Његове су очи биле затворене за све, само не за Јелицу. Он је видео само њу, њену дугу, смеђу косу, њене грахорасте очи, њено румено лице... Она му је била сан и јава, он је само о њој мислио....

Тако су пролазили дани... Као зликовац свој злочин, тако је Станко крио своју љубав. Није пуштао ни зрачка светлости, да падне на душу његову, да је осветли... И мислио је: нико о томе не зна! А осећао је да се мора некоме поверити; морао је имати некога, с ким би могао о том говорити, да би му души лакнуло....

И науми да све каже Лазару.

И, баш, на Илијин дан, око велике ручанице, срете се с њим у шуми.

— Јаране! — рече.

Лазару паде мраз на образ, ал' му не би на ино. Он се одазва.

— Ако Бог да?

— У шуму!

— Да ти кажем нешто!

Лазар стаде.

Он му приђе ближе, и, после обичног поздрава, рече:

— Много сам премишљао да ли да ти кажем, па, најпосле, велим: ако њему нећу, ја коме ћу.

— А шта то? — пита Лазар преко срца.

И он му се исповеди. Изнесе му душу и срце као на длану. Још га замоли: да он помене његовој снаји, Мари, не би ли она матери казала!...

— Стид ме, јаране!... Стид, Бога ми!... Не би' ја то смео казати, па да ме кољеш!... А ти смеш!... И онда, јаране, ако милостиви Бог што да, ти си побратим!... Тако смо рекли!

Лазар се мењао у лицу. Горела му је црна земља под ногама....

— Обећа ли, јаране?...

Он нешто промумла кроз зубе, па окрете леђа и пође.

— Та стани мало, да разговарамо! — рече Станко.

— Морам однети марви пôмâм!

— Е, добро. Ал' у колу да се нађемо!

Лазар већ беше одмакао. Као да су га муње шибале... Дах му се заустављао. Он осети да га памет оставља; некакав мрак паде му на очи... Са́ма га душа заболи, а срце да му искочи из груди... У стању би био на чету ударити....

Иза једног грма — према њему — појави се човек. Како га муке беху обујмиле, он га није честито ни видео, а то ли да га позна.

Човек тај беше Маринко.

Он му приђе ближе.

— Лазо, роде, — рече смешкајући се — шта радиш?

— Ништа, чича Маринко — рече он трудећи се да се покаже миран.

— Што си тако помрк'о, ка' да су ти сви по кући побијени?

— Ко зар ја? — упита Лазар и насмеја се.

Маринко упиљи у њега.

— А... не варај синак!... Ти, јест!... Да није ко́ја цурица замакла за око?...

— Јок! — рече Лазар и поче крити очи.

— Ха!... ха!... ха!... Знам!... Јелица Милошева!...

Лазар саг'о главу и ћути.

— Него, ту и твој јаран облеће, а?

У Лазару поче да ври....

— Бога ми, синко, не дај му да те избије из седла!... Упустити 'наку прилику — грe'ота је!...

Лазару већ набрекле жиле на слепим очима.

— И, к'о бајаги, шта је он бољи од тебе!... У газдалуку — није, лепши — није, стаситији — није!... Што баш да је он узме?...

Лазару се свртеше сузе у очима. Стари лисац смотри то, па, као пас кад траг пањуши... И он, по првим знацима, потера одмах даље. Видео је да је у жицу дарнуо.

— Бога ми, јест!... Шта ми је и то: једнако попуштати!... Лепо, Бога ми! Сваком ејвала — оста глава ћелава!... Ја, славе ми, не би' дао! Да је што друго, па 'ајд', 'ајд', ал' таке се ствари човеку главе мењу!... Запамти, главе се мењу!

— Па шта да радим? — упита Лазар, видећи да Маринко све зна.

— Ја би' чинио све, само да она не буде његова! Ej, мој синко!... Још си ти жут око кљуна, па ништа не знаш!... А знаш ли ти, шта би ја, овако сѣд, урадио?

— Шта?

— Ја... ја би' га убио!...

Лазару сенуше очи... Маринко је дарнуо где треба. И он је сам, толико пута, на то помишљао...

И то смотри оштро око Маринково.

— Убио! — пита Лазар.

— Убио!

— А суд?

— За све је друго лако, само кад он није ту! А сину Ивана Миражића још је лакше!... Него, примири се!... Млад си ти још, мој синко!... То би' урадио ја, овако матор; а ти си наст'о тек да живиш, ти немој!... Шта ми је то: девојка?!... Таки момак, од 'наког оца и из онаке куће... мо̏рѐ на сваки нокат по цуру!... Збогом, Лазо синко, збогом!... рече Маринко.

Па га потапша по плећима, окрете се, и оде најлак. А душа му се смешкала:

— Овај је печен! — шапутао је он. Ја сам подстак'о угарке... биће врућа меса!... Једва један пут!... Или ће он убити Станка, или — ако то не учини — Станко ће убити њега!... То знам у тврдо!... Ово је кавгација, а оно је делија: удариће сила на силу!... Мој Суља ми већ више не може рећи: ти пушиш џаба мој дуван!... Ево му и бѣза (платна) и маказа, па нека реже како му је драго!...

И пун задовољства он оде низ дубраву....

IV

У колу

Варница је пала врло згодно: и где треба и како треба. Све до тога тренутка Лазар се колебао; сад је био решен... Давно и давно, још у првим часовима љубоморе, јављала се у

њему ова мисао, али је он сам одбијао и притушкивао. И што је он њу више гушио, тим јаче је она избијала, јуришала на његово срце, и борила се с њим по читаве дане и ноћи... Ту беше детињство, и пажња, и љубав њихових родитеља, и оне слатке и миле успомене. И... страшно се беше решити на тај корак, тим страшније, што Лазар до сад не чу слична примера...

Али сад, кад му и један стар човек вели оно исто, што му једнако његова црна мисао шапуће; сад му се учини: да је у праву да тако уради!... И шта га се тиче Станко!... И ко је тај Станко?... Он да је друг, пријатељ, да је прави јаран — он то никад не би учинио!... Зар би прâви јаран пркосио онако, као он њему јутрос: «јаране, ти си девер; тако смо рекли»!... И ускипе му бујна, млађана крв...

— Није девер! — рикну он. — Није девер, него погани целат!... То ћу ја теби бити!... Осецаћу комаде меса, са тела твога, па и' онако, «живе», јести!... Да си највећа сила, мени ниси ништа!... Ја ћу те срушити... сможђити!...

И не знајући шта ради, он скиде капу па опучи корачати. Топло Илинско сунце пробијаше кроз густо лишће, а његови светли зраци падаху овде онде по земљи. Он је горео и без сунчеве топлоте. Јед и мука подложише ватру у грудма његовим, а та ватра сагори све што је било лепо и племенито у тим грудма...

Дуго је лутао. Нит' је осећао глади ни жеђи. Сунце је било на великим заранцима кад је дошао у коло, где је мислио наћи Станка и завадити се с њим.

Станко је већ био ту с Јелицом. Он се топио од милина... Рај прави човека анђелом. И Станко, у рају душе своје, био је заиста анђео... Да си му шта заискао, дао би! Да си кога грдио — он би га бранио! Да си рекао да има рђавих људи, он би ти доказао да нема!... Да си му казао: да неко мисли о убијству, он би те гледао зачуђено, с неверицом; питао би те: зар има људи, који хоће намерно да убију човека?...

Младеж заметнула игру, одскачу један другом.

Лазар се упути Станку.

— Стан'-де, Лазо! — рече Станко Јуришић. Одскочи Шокчанићу, тако ти крсног имена!... Побесне лепо од «јордана»: што нема никог да му одскочи!...

— Не могу! — рече Лазар. — Зар нема ко други?...

— Звао сам имењака, ал' он тамо, с Јелицом....

Лазар се намршти. Поћута мало двоумећи, па рече:

— Добро!... Да му одскочим...

И приђе мети, ма'ну два три пут рукама и прескочи белегу.

— А!... Перо!... заграја момчадија — Дед' јако!..

Пера надскочи Лазару

Лазар скочи и доскочи му. Пера скочи опет на белегу. Отпоче надметање...

Али на брзо убарабарише. Један другом не могаше одскочити... Сви стали и гледе. И девојке дођоше: чак и Станка пренуше из његовог раја...

— Не мо'ш, Перо, не мо'ш!... виче Јуришић.

— Не може ни он даље! — вели Пера поносито. — А ви не можете ни донде!

— Па и много је! — рекоше неки. — «Из места» 'нолико скочити: — то је «слòта»!

— Даље не може нико! — рече Лазар.

— Скачем стопу више! — викну Станко Алексић.

— Мањ ти? — повика момчадија.

Лазару писнуше оба ува

— Да видимо! — викнуше девојке.

Станко приђе и стаде на мету. Ма'ну два пут рукама, па, као на крилима, подиже се и одскочи стопу више.

— Аих!.. зачу се узвик.

Све живо погледа у Станка с неким поштовањем: Јелица га је гледала испод ока, али тако, да Лазару — који то смотри — набрекнуше жиле на челу и слепим очима.

Склони се! — викну он

— Ахà!... Чек' сад Лазара! — викну младеж склањајући се. Лазар приђе мети

Све стало, не дише...

Лазар скочи на белегу.

— То вреди!... Дед' сад, Станко!...

Станко беше ведар као пролетњи данак. Он се насмеши па рече:

— Могу још стопу!... Лак сам ка' тица!...

И, без икаква напрезања, одскочи белегу за читаву стопу. Лазару смрче пред очима...

Он напреже сву снагу, али не мòже ни доскочити. Скочи два пут у место, али трећи пут удари назад

— Остав' се, Лазаре, не можеш! — повика момчадија.

— Ово није «чисто» скочено. Он је прекорачио мету! — рече злобно.

— Нисам, јаране! — рече Станко.

— Јеси!... Јеси!...

— Нисам!... А да се баш увериш: још ћу стопу скочити!

— Батали! — рече Лазар.

— Браћо!... Не дајте ми лагати!... Скачем још стопу! — викну Станко.

— Е, чекај! — рече Лазар.

Па приђе белези. Одмери једну стопу, извади нож из цаграја, положи му тилуће на земљу а оштрицу окрете горе.

— Скачи! — рече, одступајући од белеге, а очи му сипаху паклену мржњу...

Момчадија се умеша:

— Нећемо тако! — повикаше са свију страна.

— Ја 'оћу!... рече Станко сигурним гласом и приђе мети. — Пазите, јесам ли на мети?...

Све живо застаде. Јелица, као да је прозрела Лазареву намеру, пребледе као смрт...

Станко се хитну и прескочи нож..

Гракнуше са свију страна као да добише нов живот... Све живо скочи око Станка. Он прво погледа Јелицу, којој се лагано враћаше руменило на лице... У њеним очима виде он велику радост, а та му је радост вредила више од свију похвала...

Лазар му приђе. Усне стискао а оне играју; хтео би да се насмеши, а очи му севају...

— Одскочио си, али да се поњвемо! — рече он.

— Ја и ти?! — пита Станко зачуђено, јер се њих двојица никад не рваше.

— Ја и ти!

— А што?

— Да видимо: ко је бољи рвач!

— Остави се! — рече Станко.

— Да ти паднем «с колена»! — јекну Лазар. И самим погледом изазивао је.

Станко се љутну.

— Шта је теби, јаране? упита он, а у том гласу звонио је прекор.

— Шта ту вас дан!... Смеш — не смеш?! — викну Лазар а беоњаче му од зала закрвавиле.

— Најпосле.. кад 'оћеш!... рече Станко чудећи се, шта му је наспело...

И ухватише се....

И понеше се по оној чистини.... Два дива, два рвача, два најбоља момка у селу, кушају снагу..... Све живо претворило се у око....

А они се носе..... Обе стране једнаке. Колико ко влада снагом, толико и вештином; један другом пази на сваки покрет...

— Не могу се оборити! — вели Шокчанић.

— Оборићe Станко!

— Неће!

— 'Оће!

— Неће!.... Пашће «по кошке» (оба заједно)! — рече Поповић.

Станко се смешка, а Лазара зној пробија.

— Оборићe Станко — Лазар малаксава!... рече Иванковић.

Кад то чу Лазар, он навали свом снагом на Станка... Али, Станко се чувао тако вешто, да милина беше погледати!.... Као да је знао сваку мисао Лазареву....

Виде Лазар да се ни снагом ни вештином не може ништа учинити, па прибеже лукавству. Подби ногу Станку и овај посрте.

— Јаране! — рече Станко. — Ми се «чисто» рвемо!.... Да сам ја тако 'тео, ја би' тебе давно оборио!...

Ја се овако рвем! — рече он бесно.

И десном ногом удари леву Станкову, па нави снагом на леву страну, да га обори... Али му не пође за руком. Станко се већ надао томе колачу. Лева нога, коју Лазар хтеде подбити,

оста чврсто приљубљена за земљу... Он мирно сачека да се Лазар навије на његову леву руку, па да га онда на једаред одбаци... Испаде Лазар из његових руку као неки трупац и бречи о ледину, а он оста дȕпкê....

Диже се дуга у небо. Што је Станко сад урадио било је јуначки. Све живо, и мушко и женско, притрча му и обасу га хвалом.....

Лазар се диже. Њега је било стид овог света. Он осети, како с правдом заједно, и овај народ беше уз Станка. Он виде како му сви весело трче и руку пружају... Он виде и онај радосни Јеличин поглед на Станку; и она се радовала што га је Станко оборио!...

И набрекнуше му жиле... Нешто бесно, нешто силно, поче му дрсати срце, као да хоће да га ишчупа...

Он докопа капу, која му беше спала с главе, и побеже...

За тренуће ока био је у лугу...

Јурио је као манит, бесан, отрован. Докопао зубма своју десну руку па је гризе, а не осећа бола.... Оне «зле« сузе ударише му на очи.... И тада је био у стању свашта учинити...

Неко га, са страга, удари по плећима... Он се окрете. За њим је стајао Маринко.

— Зар момци плачу? — упита он заједљиво.

Лазар одма'ну главом.

— Мој синко!.. Право веле: прошло је време кад се људи рађаше!... Ово је неки измет.... плаче!....

То беше што и надраженом псу палица кроз плот..... Само што погледа Маринка страшним погледом, па јурну као звер...

У тренутку се вратио. У руци је носио запет пиштољ.... Јурио је правце колу...

— Лакше!.... Прикрадај се!.... Они ће те други смотрити!... викао је Маринко, хватајући га за рукав од кошуље.... Ено, види како се рȇбри!..... Гледај, како ситно цупка!..... Гледај, гледај, како јој нешто шапуће!..... види, види, како се она смешка!.... сигурно јој прича о своме јунаштву а твојој срамоти!.... путо, како јој се пригиње!... Лакше... лакше!... За онај цер онде!... Баш ће тȋком мимо тебе проћи!...

Лазар се — као гуја — вукао од дрвета до дрвета... Он више не беше човек — него звер...

Коло, весело коло, велико као градина, повија се као пламен на ветру: то овамо, то онамо... Свирач задуван, ознојен, застао пред Иванковићем, па свира места, а овај преплеће ногама, као да коске у њима нема.

На једаред се проломи да гора јекну:

— Јелице!... Сад играј!...

Последњи слог заглуши пуцањ из пиштоља, који се разлеже по лугу... Станко посрте и паде на десно колено...

Јелица цикну и диже руке нада се, а све друго окамени се на месту.....

Наста тајац... Само се чуло: како пуца суво грање у чести...

Неколико секунада потраја мртва тишина ... Станко Јуришић први дође себи. Он притрча своме имењаку.

— Имењаче!... Имењаче!... викну и ухвати га за руку.

— Чујем — одговори Станко.

— Јеси жив?

— Жив сам — рече он, и, ухвативши га за руку, диже се полако.

Али се љуљао.

Све дође себи и опколи их.

— Јеси рањен?

— Не знам.

— Боли л' те где?

— Не боли... Али ми неки црвени колутови на очима, па ништа не видим...

— Ама, ко то пуца, људи? — упита Иванковић.

— Лазар! — викну неколико њих.

Станко трљаше очи...

Кад је себи дошао, и поче по мало назирати, он седе.

— Ама, кажите ми, људи, шта ово бй! — рече он.

Јуришић му исприча.

— Не могу да будем паметан за што је то чинио!... Нисам ни мислио о томе!... На једаред само ми мрче свест!... Нисам чуо ни пуцња!..

— Знате ли где је ударио куршум! — викну Шокчанић.

— Где? — заграјаше са свију страна.

— У капу, ево!...

И пружи им капу.

Станко још не беше присебан, па није могао ни да назре опасност која му је претила. Са свим равнодушно је завлачио прст у рупе које је куршум на његовој капи начинио.. Једино што је осећао, беше: да га глава заноси..

Момчад се љутила.

— 'Оће да убије што му је одскочио, и што га је оборио!... Срам га било!... виче Станко Јуришић. — Онда сам требао и ја њега, што ми је одскочио!..

— Није! — виче Шокчанић. — Требало би од Црне Баре начинити гробље!...

И док се још младеж љутила, сунце се журило своме смирају. Сенке дрвећа беху огромне; чак и сенка човечија беше већ као грм.. Од Дрине је пиркао свеж поветарац.

— Ево ноћи!.. 'Оћемо ли кућама? — викну један.

— Можемо! — рече неколицина.

— 'Ајде ко 'оће!

И почеше се разилазити у малим гомилицама....

И Станко се диже, узе Јелицу за руку па пође најлак... Осећао је умор и клонулост... И никако не може да се освести, да дође себи, и да разуме све што се десило... Нешто, као нека грмљавина из дубина, збуњиваше му мозак.

— Е, брате! — рече он тихо, као да самом себи говори.

Јелица прошапута:

— И баш 'теде да те убије?

Он слеже раменима.

— И то због мене!

Као да му неко опали шамар, он се трже, разрогачи очи и погледа је страшним погледом:

— «Због тебе?!...»

— «Због мене!... Зар ти незнаш?.. А он те одавна мрзи...»

Станку на један пут пуче пред очима... Он се сећао свега; сећао се како га је Лазар избегавао; сећао се како је узвикнуо: «Јелице!... Сад играј!...»

И у његовој се души нешта закува.... Нешто чудно, али страшно... Нешто што он, до данас, никад не осети...

V.

Злочинац.

Чим је опалио пиштољ, чим је видео Станка да посрте и паде — Лазар се на један пут окрете, баци пиштољ, па наже бежати... Трчао је што игда може; јурио је као да га беси гоне....

Чуо је да пуца грање за њим, па му се учини да га неко вија. Беше заборавио, да је крај њега био Маринко... Мислио је да се цело село дигло за њим у потеру.. Није имао куражи да се осврне; бојао се: стићи ће га, освртајем ће издангубити!... Напрегао сву снагу па јури. Куда?... Он није знао; није, чак, ни мислио куда ће. Хтео је да побегне да се сакрије, па ма и у пакао, ако само склоништа нађе... Прескакао је трн, пањ, све што му на путу беше, јер није гледао куд иде, ни где главом удара....

Али, снага га поче издавати.. Дах му је бивао све краћи и краћи, а корак све мањи и мањи... И, најзад, он паде ничице и покри лице рукама... Заптио је слух, притајао дах, решио се на све: што је — ту је!...

Крв му јурну у главу, и, као, нека мала несвестица помрча му свест за часак...

На скоро дође себи. Онако попурен ослушкивао је, али не чу ни шума ни ларме, и, он диже главу... Диже је мало више и звераше по оном вечерњем сутону... Нигде никог... Он да'ну душом, диже се и седе...

Али је умор био веома велики... Руке, којима се опирао о земљу, при подизању, дрхтале су; сваки рибић на телу играо је... Крв је нагло јурила по жилама, као планински поточић, кад се вода с брда у њега слије; лепо је осећао, како се по негде згусне и застане од силне навале... Ноге му почеше трнути, а табани бујати: у глави је грмело, а оба ува пиште као две пиштаљке.

Он опет клону на земљу и склопи очи...

Али, то не беше сан.... Био је као у неком полу спу: у коме је чуо и оног малог цврчка, што цврчи изнад његове главе, и онај шушањ што га зеленбаћ — пред сâми смирај сунца — прави хватајући муве и бубице, и онај цвркут мале

тичице, што цвркуће у свако божје доба дана; али му памет не беше присебна... Он је чуо све то, знао је све то; али није могао размишљати ни о чему...

И, мало по мало, тај шушањ и та цврка, навукоше му тврд сан на очи, као застор неки, те му ўсну и тело и душа...

Дуго је тако лежао... Пробудио га је глас једне совуљаге, што беше на дрвету, више њега.

Он диже главу и стаде зверати око себе... Не бише то кућа његова....

Где је сад?...

Поче трљати чело и чешати се по глави... Напреже мисао да га сети где је.... Ово је шума, а од куда он у шуми?...

Полако, врло полако поче му долазити свест... Он се сећаше... и сети се свега што је било, сети се и онога што је урадио....

Мисли му се мало задржаше на самом делу... Пред очима му се јави слика Станкова: како безбрижно игра поред Јелице, како још нешто шапуће на уво, и како се она смешка; за тим како га је он привребао и опалио пиштољ..

Савест га није гризла... Шта више, осећао је и нешто осветљивог задовољства, гледећи, у уображењу, како Станко пада...

— Тако и треба!.. мислио је... 'Оће он мени да отме Јелицу!.. Нема, синко крвави, то се главом плаћа!... И како је безочан, па ме још зове да му будем девер!... Буди Бог с нама!... Овако ја тебе, па сад нека ти деверују ладне гује под земљом; а ја ћу узети Јелицу и без твог деверства!..

И био је тако миран... било му је тако право, као да је учинио какво добро дело...

Јелица!... Та лепа девојка!... И она ће бити његова!... Што је било на путу, он је склонио; а Црна Бара бољег од њега нема...

У уображењу је видео Јелицу како се смешка на њега.. Видео је, како је његов бабо проси, како их попа Милоје венчава... Срце му се раздрагало, па игра, игра у прсима...

У том слатком заносу заборави: и где је, и шта је учинио, и шта сад ради....

Па једаред се нешто проломи над њим, нешто, што му одјекну у души као гром небесни; нешто што га запрепасти и

пренерази; што му прекиде тај лепи нит снова његових... Учини му се: да се свет сруши..

А то беше совуљага на храсту више њега!... Она залепрша крилима и пролете му тиком поред лица, тако, да је осетио ветар крила њених ...

Беше скочио на ноге, али је стајао на месту као закован... И задрхта као прут ...

То га освести... Одоше му мили снови Он виде само да је бегунац и ништа више..

Нека страшна мисао, страшна као авет, дође му на памет.

— А ако ти ниси убио Станка!.. Ако он буде жив, куд мислиш онда?..

Он осети да му се земља под ногама гиба... Али се опре тој мисли.

— Убио сам га!... Убио!.. Добро сам гађао!.. Куршум је ударио у главу!... Он је посрнуо и пао!... То сам видео овим, мојим рођеним, очима!...

Па опет, опет!... Изгледало му је неверица: он није могао да тврди, да је Станко пао!...

И опет напреже мисао да га сети целог догађаја...

— Посрнуо је!.. Посрнуо је!.. то сам видео!.. А ја сам гађ'о у главу... у сред главе!.. А кад је посрнуо онда је и пао!... Није му глава од камена — пао је!... Јесте, пао је!...

И он увераваше себе: да је пао...

Али, на уверавању и остаде... Нешто му из нутра шапуће:

— Жив је он, жив!.. Можда још лута дубравом ноћас, па те тражи...

Коса му се диже у вис... Ужасан страх овлада њиме...

Нешто шапушта иза њега... Тело му прожма језа... Заустави дах, напреже уво, и, — не чу ништа...

Погледа нада се... Небо се осуло звездама; а оне звезде гледе га хладно и подругљиво као очи уводе, који је пропашао кривца, па се прави да га не види, него дремљиво трепће.... Али, криваац као да чита из мога погледа, који му вели: знам те, видим те!... Ту си... не можеш побећи!...

И звезде му улише страх...

И опет нема тишина... И листак стоји, и тица ћути, и све је занемело; само из дубоке дубраве јекне по неки глас... Али

то није глас ни човечји ни животињски... То је глас тавне ноћи: дубок, и та́ван, и неодређен, и силан, и тајанствен; глас, који те раздрага, али ти од њега и памет стане, и крв се леди; глас, који те убија али и крепи — према расположењу душе твоје....

И од ове горе ухвати га страх. Од горе у коју је побегао!... Ухвати га страх у сред луга, где, можда, нија никад крочила нога човечја...

Он се осети сам, остављен и од Бога и од људи. Сам, у сред природе пуне живота: код неба, — без неба, код Бога — без Бога, код онолике родитељске и братске љубави — без љубави! Никога код њега, никога око њега, никога над њим сем страха... Он му се једини натурио за пријатеља.

И он наже да побегне од тога пријатеља...

Јурио је и јурио. На један пут стаде.

Учини му се да угледа ватру, али ватру велику, као да кућа гори. Он застаде дрхћући, а хладан зној поцури низ слепе очи и лице...

Ватра је била велика, сјајна; пробијала је кроз густу шуму... а пламен је лизао све више и више... И он осети топлоту тога пламена...

Мало по мало, ватра се поче тулити; а изнад дрвећа подиже се месец, истина, мало окрњен — после уштапа — али опет велики и сјајан.

Први пут, те ноћи, дахну он душом... Месец му осветли шуму, а њему као да свану. Застајаше овде онде не би ли нашао какву путањицу да се њоме упути. И после малог тумарања нађе је.

И осети ластак у души... Био је уверен да ће га та путања извести на пут. А то га је веселило. Та само да му би опростити се ове пусте дубраве! Нису људи тако страшни! Страх је пустолина, јер у пустолини осећаш како су и твоје груди празне....

И он пусти кораке...

Али... на један пут застаде...

На неколико корака, пред њим, поче пуцати грање, као да неко иде. Он диже главу и виде пред собом човека...

Да је смотрио вука или медведа лакше би му било...

Прва мисао беше му: Станко... Од те сенке, што му се лагано приближавала, учини му се Станко. Учини му се да види и гараву цев управљену правце на груди његове.

Сву ноћ је обамирао, али сад умре!... Ноге му се подсекоше, и он се сурва на земљу као пањ, кад му жиле подсечеш... Затвори очи да ништа не би видео...

И, учини му се: као приђе неко и наднесе се нада њ; нека ледена рука ухвати га за врат и стеже... Он осети како га та рука све више и више стеже; како хладни прсти утањају све више и више у облину његовога врата... Дах му се поче губити...

И... он се обнезнани...

— наставиће се —

*
* *

Свећеник лепоте и љубави миле,
А надахнут дахом божанствене силе,
Жртвенику њихном ја приносим даре
И дижем им свуда цркве и олтаре.
У грудима мојим жртвеник је свети,
А у даху среће кâд са њега лети,
Те у поклоникâ миљем пуни груди
И одану веру у срцима буди —
Веру у спасење, крај позива света,
Крај које се душа прерађа и цвета;
Крај које је живот и виђен и мио —
Па ко не би њеним поклоником био?..
Чувам огањ свети, што у срцу гори,
Хвалим Провиђење што ме жрецом створи
Најлепшег олтара најмилије вере.
Којој нема краја, којој нема мере!

Р. Ј. Одавић.

ОТАЦ

Помисао да ће видети своје једино дете и то у добру и благу необично га је зарадовала.

Кад с пролећа потеку воде и снегови низ планину, он гледа у сунце, које се, црвено, из облака помаља, притеже опуту на опанку и мишљу лети у давнину те се присећа лика свога Јеврема. — Кад се у подне кичма уштави, те га од посла изнурена зној пробије кроз кошуљу на леђима и по рукавима, а с плаве пучине прижиже сунце, па ти по малаксалу грању изгледа да и земља дахће од умора, он падне под широку липу или раст, раздрљи груди, око образа му лахори пријатна ладовина — тада му се у машти јавља слика његова сина и он га гледа, како се спрема да иде у гору за дрва, како плете вршку за рибу, како реже лику за кошар. — И кад се разбију јесење магле у доњи и растуре облаци што крију сиви простор, он се попне на врх Копаоника и гледа у мртву даљину света — тамо, тамо, у оној страни, камо ветар кишу носи, кад се облак од горе одкачи, далеко. Бог те пита колико далеко, живи његов син Јеврем; образ му бразди топла суза из простих очију и мисао му блуди за погледом.

— Јаки Боже, да ли је њему добро у свету и шта ли он сад тамо ради?

Снегови и вејавице затрпају путе и домове, висом брише олуј, странама стану да вију вуци, он се, самохран, шћућури крај огњишта и кроз рупицу на прозору од хартије гледа у замагљени празан простор.

— Тамо, у тој страни, живи мој син Јеврем. И шапатом искрено моли Бога да му поживи сина и да му Бог сваку срећу дâ на овом свету.

И тако су расли дани у године. Па кад је чуо о своме сину добро и кад је чуо да је он у свету далеком и непознатом пробио к'а црв кроз кору и да га грије сунце, он намисли да се крене из свога гнезда, да нађе сина и с њиме и поред њега да проживи остатак дана; па ако је син у добру и њему ће бити добро, а ако пати и кабули, с њим ће невољу делити и тешиће га.

Неколике године провео је мислећи на сина, али дуго, дуго о њему ништа не чу. И био би га, зар, прежалио и оплакао, да му, једном, не дође глас да је жив. Таворио је дане своје радећи наполичарски код бољих домаћина; али кад чу за сина добру реч, он прену душом и оживе. Сиромах — сиромах: није му много ни требало! Нема никога до то једно дете. Ма и он, већ толике године отишао за хлебом у свет, изгубио се у магли и тамо негде легао је на посао да везује лику на опуту и сам себи очи отвори. А старац је у са свим забаченом и изгубљеном селанцету Тиоче, на окомку Копаоникову на самој граници српској и турској, што оно реч, просио дане у Бога, радећи по туђини и сем Новога Пазара, где је излазио на тржиште, нигде већег града није видео. — А ко зна, где је његов Јеврем!

Једном нађе неки трговац, враћајући се из Београда, на његово село, а весели старац окописти га питати, зна ли што о његовом сину. А овај му каза да га је видео у Београду, да је тамо келнер у некој великој механи на главном месту. И вели му трговац: сину његовом иде радња баш добро и зарада му је велика и казао је, вели, ако сврне трговац у Тиоче, да нађе оца и да му каже лепо све по реду и да отац дође у Београд, да се види и да му онај мало помогне у старости.

И на дану и у сану ноће Јеврем да му се јавља. Види га често негде на путовању или га овај призива, па му се душа растужила: све је мислио: умр'о је мој Јеврем. Неки пут се, у сред ноћи пренe: чује, неки далеки глас га из мрака дозива или лупа по забрану а кроз грање назре синовљев лик....

— О Јевреме.....

На зарије своје избраздано лице у окореле руке и спусти главу на колена, те тако по читаве сате у мислима иде за својим сином по забраним или по далеким и непознатим местима и разговара с њим.

Спремио се једном за Краљево да набави нешто за кућу и сељане тиочанске. Ишао је дуго сеоским друмом, 'нако забо рављен за себе, а из даљине се разламају звуци звона — тамо негде оглашавају покојника, нека неман утиснула му се у душу; он гази по блату, а све му се чини да звона говоре: умр'о Јеврем, умр'о Јеврем.

Старац наже кроз гору и пољем уплашен.

— О Боже, молим ти се помози моме сину и дај му свако добро. — И једва дану кад паде у Краљево. А ту га изненада озари сунце наде и радости. Случај га нанесе на ме'ану где беху неке кирџије који су познавали и њега и његова сина. Путовали су из Београда. Рекоше и они старцу да су сина његова видели, ни онај цигља, ни дај Боже; него стао на снагу па се и уљудио: одело му је ка' и у осталих варошана. Нема опанака него обуће од коже на ногама, а носи се баш као и сремски капетан. Здрав је и ради у некакој башти под ајлук, и, вели, добро зарађује и лепо живи. И веле још кирџије: Јеврем их је молио и кумио да наврну мало на Тиоче до чика Петра или да нађу ког сељака из Тиоча, па да му испричају и кажу све шта је и како је с њим; да га лепо поздраве и све му кажу, како је он на ајлуку и врло лепо живи. И неће, вели, долазити, јер му је тамо много добро, него баш ако хоће отац, нека њему дође, пошто већ и онако нема ништа у селу. А баш је, рекоше, рад да види оца и да дође, као рад би да буде код њега, кад се овај буде женио. А скорим се хоће женити, јер се, вели, намерио на прилику из добре куће.

Од тог дана старац се осети као окупан; као да је спрао тугу са себе а у памет му се усели мисао да види сина. И из дана у дан све би се више гонио њом. Постепено га подузе неодређена тежња, неко предосећање нове среће што ће да се јави после толиких година тешка рада и мучна живота. И увек, био на раду или одморку, гледао је свога сина у облацима, у ваздуху, у грању и свуда, замишљао га са чизмама на ногама и све лепо варошки одевена, замишљао га је као човека са брадом

и брковима. — У спокојним, летњим ноћима, везивао је мисао за мисао, жељу за жељу, докле га, једном, не притисну и не обори грозница. Тад се баш са свим одлучи да остави село и иде сину, да га још једном види, пре него што умре. Већ су у селу сви знали да је Петров Јеврем у Београду, негде у радњи и да му је тамо много добро. Старца су одвраћали од пута и кмет и остали сељаци: није то за њега; куд ће он сад, изнемогао од старости, да се ломи са Копаоника чак доле у Београд. Није то за њега; него да нађе човека па да сину искити писмо и да му каже да он амо дође, ако је син, да се види с оцем. — Послуша старац и остаде.

Зелена гора оголила, далеке даљине притисле магле и мразеви. Прохујаше талики месеци, а никака гласа о Јеврему: нити јавља да је жив, и како му је, нити одговара на очево писмо, нити долази. А мисао копка душу и рије и вуче га нека незнана сила у даљину.

Баш никако да се скраси, виде да га јако носи мисао да види сина. Поче опет по селу да се гласи: хоће чича Петар у Бијоград, сину на виђење. Продаде једно бравче, растури оно мало живади што је имао у кући. И хоће данас, хоће сутра, остаде тако два месеца све чекајући пост и ведар дан. А баш се заплашио; „умрећу, а нећу га видети“, па то му непрестано зуји по ушима.

Лежи једне вечери на леђима и лута оком по звездама, док тек плану нешто у души.

— Идем!

Диже се и зажди

Сутра прође сусед поред куће — стреја се не дими, а локот на вратима.

Пуче глас: чича Петар отишао. Отишао у Бијоград. Запео чак из даљине, запео бос и пешке у светску маглу, у незнан, да тражи сина.

Пешачио је дан и ноћ неуморно. Пут пред ногама, а тамо далеко лежи варош и ту је његов син Јеврем, негде у радњи на главном месту. У понедељак је оставио Тиоче и сишао низ Копаоник, у четвртак у јутру био је у Крагујевцу. Кад се нашао когод у путу да га мало повезе, он је сео у кола: кад је требало да настави пут, пресушио је обућу, притегао опанке

и захватио корак. А незнана сила гони и зове: сину, сину свом! Преноћио би где су га примили, јео је што је судбина у торбу положила.

С јутра, рано, дошао је на крагујевачку станицу и читавих пет сати чекао да се повезе. Са чудом је гледао у ону неман, што баца дим и јури по прузи и с бојажљивошћу се попео у кола и гледао како пород очију само промичу људи, поља, села, брегови. Нит' је што окусио, нити се за све време вожње макнуо с места. Кад га је ко од путника запитао што, одговорио би, али место није остављао. До Београда нигде није излазио. Кад изиђе сав свет, изиђе и он. . .

* * *

И ево га у Београду. Дође да види сина кога није видео једанаест година. Ту, у овом граду, живи његов Јеврем, којега је изгубио још пре толико година — кад је то себе било!

Још му зуји у ушима и присећа се свега шта је преживео. Нестрпљиво је загледао кроз прозор од вагона, мислећи на то, хоће ли скоро бити код сина. Сад је близу. У даљини се види грдна пространа варош са начичканим кућама, све једна до друге. Прође воз неке високе зидине, високе и мрачне, а с леве остави широку реку и бескрајну раван. Кад престаде дуготрајно звиждање, он чу реч Београд и свет, кад воз стаде, покуља на поље. Кад изиђе свет изиђе и он. Око њега ври метеж и галама, тутњава, псовка, разговор, смех, дозивање — све се то сменало у сумраку и притиште му мисли. Застаде мало да се прибере, па онда обеси празну торбицу о раме и пође за гомилом, као и остали путници, брижно гледајући око себе.

— Ма је ли ово Биоград? ослови он једнога поред себе.

— Биоград, да богме!

Разиђе се свет, престаде галама, одоше кола, он још стоји у једном углу и гледа за последњим таљигама што носе неке сандуке. Застаде тако неко време, па кад виде да један човек затвара сва врата, и он се полако упути за таљигама. Кад је ушао у варош, већ пола ноћ.

Изишао на прву раскрсницу и застао: улице на све стране, читава мрежа од улица. Куда да крене? Пролазе људи, зврје кола, а он блене у све, али не зна, на коју ће страну. Ну главно

је, сад, да нађе преноћиште, а после ће лако. Главно, да је ту, ту, где се његов син находи; потражиће га, па ће га и наћи.

Куда погледа, пут и редови кућа са обе стране. Пролазе људи поред њега и на једну и на другу страну иду и лево и десно, горе и доле. Запиљи се у једног, да га запита за преноћиште:

— Молим ти се...

Човек мину поред њега и не чувши му речи.

Запита још једног. И овај прође даље и не даде одговора.

Старцу се набра лице бригом.

— А где ћу, у бестраг, сад?

Најпосле, заустави једног човека.

— Бог ти душа, где бих могао да преноћим?

Странац га погледа чудно.

— Где да преноћиш?

— Ја.

— У меани.

— А где је меана?

— Ено тамо, и непознати мрдну главом, пружи руку и оде свјим путем

Већ се мрак наталожио. Од једном заждише се, саме од себе, неке беле светиљке, затрне око кад у њих погледаш. Проредили се људи по улицама, галама се стишава. Спусти се ноћ; он остављен и изгубљен иде из једног сокака у други — поред њега промичу непознате прилике; у даљини, право, пружа се читав низ оних белих светиљака, а куће све једна уз другу се потискују и нигде поља или празне простарије. Даље тамо опет светиљке, дућани; и све то као иде и окреће се око њега. Из једне мрачне улице зачу свирку у близини.

— Хвала Богу, то ће бити меана!

И штукну у мрак за свирком да потражи преноћишта. Уђе унутра и затражи домаћина, али га овај одби

— Нема овде квартиља...

— Ама ја ћу овде на клупу.. и платићу

— Нема, брате, овде.

И опет се нађе на улици. Учини му се јако чудно да Београд има тако много домова и дућана, толико многа народа и ни једнога не познаје. Помисли да је много далеко од свога

огњишта отишао, да је негде у туђој земљи, те му не даду да се одмори, јер га не разуму шта хоће. Спавао је под небом и на киши, али сад му душа баш хоће одмора. И ту, у томе мору живи његов Јеврем у сваком благу и добру. Где је само да види патње његове! Дошао чак са Копаоника да види сина, а он, као зрно песка, утонуо у ову непознату пучину, прогутао га свет и нигде јава од њега.

Малаксао седе на камени праг пред неком великом кућом. Наиђоше два дрипца, насмејаше му се, рекоше нешто подругљиво, па их поједе мрак. За тим случај нанесе неке сељаке из околине и он их ослови, каза им своје јаде. Запиташе га, одакле је.

— Из рудничке нахије, тамо са Копаоника из села Тиоче.

И тако пође с њима, кроз мрак, у механу да се склони. Питају га сељаци

— Ко ти је син?

— Јеврем Перишић.

— А шта је он и где ради?

— Ту је, у радњи, на главном месту, на ајлуку; ал' баш код кога, то не знам, вели чича.

— Па како ћеш га наћи?

— Да питам, брате.

И ова здрава грумен, одваљена од оне стене, што се нигда не рони од себе, ова једра старачка душа, што сем вере друга вина живота нема, чудно се ожалости, кад му другови рекоше да је ово много велика касаба и да неће лако наћи свога сина. Али га утешише и упутише у полицију: да тамо пита за њ. У полицији знају све и свакога и тамо има записано свачије име и свачија радња, па ће га, зар, тако и наћи. — То га мало примири. Леже, ма мисао, к'о грешна душа, узе да блуди, а сан никако да је заустави и да му састави трепавице, и ако га је умор ломио. Зору дочека на ногама. Нада се колебала на спарушалим образима и челу — и опет га збуни мрежа од улица. Присети се, зашта је толики пут правио, и тврдо науми да пита и тражи.

— Где је, овде, главно место?

Човек се насмеја и оде даље.

Заустави другога.

— Где је, овде, главно место?

— Како главно место!?

И старац узе причати, зашта је дошао и кака га невоља гони. Питао је десеторицу, недесеторо њих за свога сина Јеврема Перишића, из Тиоче и за главно место, где он служи, и сваки му рече: не знам! Један се само присети да ће то главно место бити савски крај, па га упути да иде на Саву, поред једне велике цркве. И он је дуго тражио некога Саву, поред воде и близу велике цркве

Живот се пробудио, дан у велико измакао. Сиђе низ степенице у доњу варош Тамо грдна вода — нека река, а по њој пливају читави двори Рекоше му: ту је Сава. Али Саве, Јеврема његовог и главног места ни ту нема.

Луташе дуго улицама завирујући по дућанима и гледајући за људима. Из ненада заигра осмех на лицу, учини му се од једног човека Јеврем. Он је! Потрча за њим и готово га стиже

— Јевреме... сине...

Овај се и не осврну.

Преварио се — препознао га је. А куд и да га позна: једанаест година како је тумарнуо у свет. Пође за другим: — то је!

— Јевреме...

Човек замаче у неку капију. Јест, он је, он! Отац наже за њим. Унутра га дочека једна жена.

— Шта тражиш!

— Ама овде замаче, баш, чини ми се, мој син, Јеврем.

— Какав Јеврем?

— Мој син.

Жена га сумњиво погледа.

— Чисти, док си још читав.

— Ама, богме, мој Јеврем.

— На поље!

Дан одавно превалио подне: старац ништа не једе, ништа не пије, само лута кроз сокаке и тражи сина. Снага га оставила, ноге клонуле. Свет ври испред њега; он се наслони уз зид од куће и гледаше у свакога што мине поред њега, неће ли наићи на сина. Прође које млађе лице, а он се сав згране: — он је? — Није! Иде даље. Претрну: — Јеврем? Погледа боље — није он

Нађе се у једној пустој улици. Већ почело да се сумрачује. Огледа лево и десно — улица пуста. Прозврјаше нека кола, па опет мир. Зави му се нешто око душе, а баш у самим очима осети штрецање, срце му стеже, стеже. На једном уви га нека сумаглица и сузе линуше низ образ

— Јевреме, сине, где си, за Бога?

Још мало па ето опет ноћи и он ће по нова да лута, док нађе себи преноћиште. Ко зна, где је она меана, у којој су га синоћ примили!

— Јевреме, сине, казуј се, где си?

Прође госпођа и погледа га с презрењем и више за себе проговори:

— Кака ли је ово луда!

Свет тече к'о река: нико не види јаде његове; нико не обраћа пажње на његову тугу; нико не види у оном простом погледу безимено очајање и жељу родитеља, који тражи да позна и види своју кап крви у овом мору.

Лампе се опет заждише.

Може бити овде је — и завири у једну радњу. Па тек из небуха, пуче мисао у њему: — па шта ће он мени! Нашто ми! Што га тражим! Шта ми треба он? Шта ћу ја за њим, кад ме он и не памти више! — Па, може бит', он и није у овој касаби, него је у другом ком месту на раду. Ама трговац и кириџије рекли су да је Јеврем у Београду. Па што да га и ја не видим? — М жда су они лагали? — А што да лажу? — Нису они лагали... Он је ту, ту, ту је он — мора га наћи.

Замаче у мрак — прогута га ноћ.

* * *

Нашао је и полицију, али сина није. Можда ће ови знати где је; у селу власт зна свакога у прсте.

Пријавише га писару.

Каза старац све лепо за што је дошао и кога тражи; каза име свога сина, али му занимање не зна.

Ради на ајлуку, на главном месту, и добро му је, толико је само знао рећи.

Претурали су спискове — његово име нису нашли.

Нема га, чичо, рекоше му. Ко зна где је твој син!?

— Ама у Биограду, ту је, тврди он... говориле су ми кирџије у Краљеву, а и трговац, да су га вијали... Ту је он, никако другаче, ту је.

— Нема га...

Скрушене душе остави старац полицију и ослони се опет на самога себе. Гладан је — није гладан, уморан је — није уморан. Угнездила се мисао у главу и једна жеља: син! Наклена воља и страх удружили се у њему да види сина, да га нађе.

И не нађе га. Отиснула се кап кишна низ поток и изгубила се у бујици... Ко зна за Јеврема Перишића из села Тиоче, са Копаоника! Као што кап воде тоне у море, тако се човек губи међ људе. Талас шумори, избаци кап на површину, па је после понесе собом и она се изгуби у далеким понорима; а свету краја није...

Изневерила га нада, ноге се одузеле, коса за четири дана сва оснежила. Где су те наде, те жеље, где му је син? Све се разби.

Да идем у село? А шта ћу тамо? Коме ћу, кад нигде ништа немам... Нема тамо ни куће ни кућишта за мене... Коме ћу тамо? — Сâм, као задоцнела рода, преврташе по памети што је остављен сâм своме јаду и невољи. Нема више ни куће ни огњишта — нема сина. Био, па га није. Шта ће сад у Тиоче! Ништа. Криво му и много му жао дође, што не може да умре, што Бог неће смрт да му пошље...

Већ пети дан како га тражи и распитује за њ, — као да је умр'о. А можда је и умро?

— Умр'о је Јеврем мој, знам ја, знам добро. Толики народ ту, а њега нема... умро је он.

И пође кроз тишину ноћну, бришући сузе са црних образа. Гамори тако, а око њега све пусто и празно. Иде — не зна куд иде. Нема сина — умр'о је он, умр'о... Око њега све празно и пусто. Нема више ни кућа ни људи. Одвеле га ноге на неко брдо, далеко од вароши...

У магловитој даљини, иза њега, бруји неодређени и тајанствени шумор живота. Грдне гомиле кућа опасала река, а с лева прострла се дуга равница, без ивица и вода. Домови се збијају један над другим и један уз други — тамо доле и по

странама лежи варош. И та страшна авет појела је његовога сина... Оне беле сјајне светиљке пробивају кроз помрчину и светлост пала по сниским облацима, па све небо изгледа магловито и искидано црним сенима, што се покрећу. С једне стране дугачак низ малених, жутих и црвених жижака и непрестано неко пиштање и тутњава. Ето, ту, у том метежу, живи његов син. И он пошао да нађе кап у мору... Бела магловита просторија зјапи из даљине на њ, као кака неман, од које га језа хвата. Ларма, шум, светлост, она згуснута магла и беле облаци, светиљке — све се то стопило у једно и изгледа као ужасна прилика са стотину руку и стотину очију, као неман, што једе и људе и домове...

Самохран, осетио крај, па га љубав отиснула из свога завичаја и он потуну у море тражећи сина.

Где му је син?

И несрећни родитељ пружи своје малаксале руке према страшној пећини

— Јевреме, брајко, где си, сине... где си, кажи се бабу свом...

А варош ћути и ноћ ћути... Из даљине тутњи нешто и пишти и око њега пусто, хладно поље и спокојна ноћ.

Неко тупо осећање туге, како је могу да осете само људи из народа, туга без израза и без имена стеже му грло и душу:

— Где си, сине?

Из даљине пирка хладан, ноћни ветар и доноси неодређене гласове живота, што се полагано гаси и носи у незнан његове уздахе и несвесни шапат. Низ избраздало лице падају сузе на влажну земљу.

— Сине, сине... где си?... Јеси ли жив или си умр'о?

Живот се гаси, а ноћ ћути и не одзива се...

Београд, 1893.

М. Лав.

УЈЕДИЊЕЊУ

(ИЗ «ПЛАМЕНОВА»)

Нек потоцима, идејо света,
Лије се крвца народа мог,
Огњена жељо, од пет сто љета
Ти си нам мета, ти си нам Бог.

Нек страшна гора лешева пане,
Кад Српство јурне у љути бој,
Косовском гробу нек сунце сване
С Призрена престо кад сине твој,

Да песма мира светом полети,
Народе зовуђ' на братски пир — —
Изворе жићу, наде нам свети,
Ти си нам круна и круни вир

Нека нас деле реке и горе
— Косово сјаји, није нам мрак —
Сјединиће се српньско море
Када заруди твој први зрак.

Још крвца кипи у нашим грудма,
Грозан ће бити последњи бој — —
Вековски санче, жељени данче,
Јуначки народ чека те мој!

Радован Кошутић.

ОПСАДА СЕВАСТОПОЉА

ПРИЧА

ГРОФА Л. Н. ТОЛСТОЈА

1. Севастопољ у децембру 1854. године

Тек што је осветлила зора хоризонат над Сапун-гором: тамноплава површина морска збацила је са себе ноћни сумрак и чека први зрак, па да весело затрепери; са луке веје студ и магла: нема снега, све је црно, а јутарњи оштар мраз хвата за лице и шкрипи под ногама, и само далека јека морска, прекидана грмљавом паљбе у Севастопољу, ремети јутарњу тишину. На бродовима је све нѐмо: бије осми оглас.

На Северној[1]) почиње дневна журба да смењује ноћну тишину: тамо прође смена страже, трескајући пушкама, онамо се доктор већ жури к болници, онде солдачић избауљао из земунице, умива леденом водом загорело лице и, обрћући се поруменелом истоку, крсти се брзо, моли се Богу: тамо висока тешка мађара[2]) са камилама клопара и вуче се на гробље да сарањује крваве мртвце, којима је готово до врха напуњена... Ви прилазите к пристаништу и вас гуши нарочити задах каменог угља, ђубрета, влаге: хиљадама разноврсних предмета: дрва, месо, брашно, гвожђе и т. д. — гомилама леже око пристаништа: војници разних пукова, са ђаковима и пушкама, без ђакова и пушака, снују туде, пуше, грде се, вуку товаре на пароброд, који, пушећи се, стоји уз пристаниште: приватни чунићи, напуњени разноврсним народом: војницима, матросима, трговцима, женама, — пристају и одилазе од обале.

— На Грофовску[3]), ваше благородије? Извол'те! — нуде вам своје услуге два или три матроса у оставци, устајући у чунићима.

Ви бирате онај, који вам је поближи, корачите преко иструлелог труна какве мркуше, која ту у блату лежи крај чуна и седате крај крме. Ви сте се одбили од брега. Око вас је море, осветљено јутарњим сунцем,

---

[1]) Северна страна Севастопоља.

[2]) Татарске таљиге.

[3]) Место у Севастопољу.

— напред стари матрос у камиљем кожуху и белокоси дечко, који, ћутећи, усрдно раде веслима. Ви гледате појасасте гомиле бродова, које су близо и далеко разасуте по луци и црне тачке шалупа, која се крећу по јасном плаветнилу, и лепе, јасне градске зграде, осветљене ружичастим зрацима јутарњег сунца, и белу линију насипа осуту пеном, и потопљене бродове, од којих по где-где стрче црни крајеви катарака, и далеку непријатељску флоту, која се њиха и трепери на кристалном хоризонту морском, и пенушаву струју, у којој играју слани мехурићи што се дижу од весала: ви слушате равномерне звуке гласова, који по води до вас долећу, и величанствене звуке паљбе, која, како вам се чини, све више јача у Севастопољу.

Не може бити, да при мисли, да сте и ви у Севастопољу, не проникне у душу вашу осећање некаквог јунаштва, гордости и да се крв не креће брже у жилама вашим.

— Ваше благородије, држите право на Кистентин[1]! — рекне вам старац-матрос, осврћући се назад, да би оценио правац, који ви дајете чуну.

— А, на њему су још сви топови, — опази белокоси дечко, пролазећи поред брода и расматрајући га.

— Ја како? Он је нови, на њему је живео Корнилов, — рекне старац, погледајући такође на брод.

— Ви'ш ти где је букнуло, — каже дечко после дужег ћутања, погледајући беличасти облак дима, који се изненадно појави над јужном луком, уз пратњу оштра звука од распрсле бомбе.

— То *он*, са новом батеријом, сад пали, — додаје старац и уз то равнодушно опљује руку. — Но, запни, Мишка, да претекнемо велики чамац!... — И ваш се чуниħ брже креће напред по широкој узљуљаној луци, претиче тешки чамац, на коме су наслагани некакви џакови и једнако веслају неуки солдати, и стаје, међу многим разноврсним чуновима, уз Грофовску обалу.

На обали журно снују гомиле сурих солдата, црних матроса и разнобојних жена. Бабе продају земичке, руски мужици са самоварима вичу: *врео збитењ!*[2] — и ту одмах, на првој степеници, ваљају се захрђала ђулад, бомбе, картечи и бронзани топови разних калибара: мало даље — велико поље, на коме леже неки велики брусеви, тарнице с пушкама, солдати спаваају, стоје коњи таљиге, зелени лафети и сандуци: крећу се солдати, матроси, официри, жене, деца и трговци: пролазе таљиге са сеном, са џаковима и бурадима, по некад пројуре козак и официр на коњу, генерал на колима. На десно — улица, заграђена барикадом, на којој из мазгала вире неки мали топови, а крај њих седи матрос и пуши на лулицу. Лево — лепа зграда са римским цифрама на фасади, под којом стоје војници и крвава носила... Свуда видите непријатне трагове војног логора. Први је ваш утисак, на сваки начин, непријатан: чудна

[1]) Брод „Константин“.

[2]) Пиће, које се прави од воде и меда.

смеса логорског и градског живота, лепог града и каљавог бивуака, не само да није лепа, но је чисто одвратна са оним нередом: вама чак изгледа, да је све преплашено, све се некуд жури, не зна шта да ради. Но загледајте из ближе та људска лица, која се крећу око вас, и ви ћете са свим друго нешто разумети. Погледајте макар оног фурштатског солдачића, који води на пojиште некакву мрку тројку и тако спокојно мрмља себи нешто под нос, да и не мисли да залута у овој разноврсној гомили, која за њега и не постоји, већ да он врши свој посао, ма какав он био — појити коње или вући топове — тако мирно, одсечно и равнодушно, као да то све бива тамо негде у Тули или Саранску. Такав исти израз читате ви и на лицу онога официра, који, са одвећ белим рукавицама, пролази овуда, и на лицу матроса, који пуши, седећи на барикади, и на лицу радника војника, који се крећу са носилама, и на лицу оне девојке, која, бојећи се да не укваси своју ружичасту хаљину, скакуће по камену преко улице.

Да, вас несигурно очекује разочарање, ако први пут улазите у Севастопољ. У залуд ћете ви тражити ма на ком лицу трагове журбе, плашње или чак ентузијазма, готовости за смрт, одлучности, — ни чега од тога нема: ви видите људе раднике који су спокојно заузети својим послом, тако да ћете ви још замерити себи за сувишно одушевљење и посумњати мало у истинитост појма о јунаштву заштитника Севастопоља, који се створио у вама по причању, описима и по изгледу и звуцима са Северне стране. Ну пре, него што посумњате, отидите на бастионе, погледајте заштитнике Савастопоља на самом месту одбране, или, боље, свратите право у онај дом, што је пре служио за севастопољску касину, на чијим вратницама стоје војници с носилама, — ви ћете тамо угледати заштитнике Севастопоља, тамо ћете видети ужасне и суморне, велике и интересне, но чудне и узвишене призоре.

Ви улазите у велики салон касински. Тек што сте отворили врата, порази вас изглед и задах од четрдесет или педесет ампутованих и тешко рањених болесника, који леже на креветима а већи део на поду. Не верујте осећању, које вас задржава на прагу, — то је рђаво осећање; идите напред, не стидите се тога, што сте ви дошли да *видите* мученике, не стидите се да им приђете и поговорите с њима: јадници воле да виде човечје лице које их жали, воле да причају о својим патњама и да чују речи љубави и учешћа. Ви пролазите међу постељама и тражите лице мање строжије и које мање пати, ви се одлучујете и приказите му.

— Где си ти рањен? — питате бојажљиво једног старог и исцрпеног војника, који, седећи на кревету, гледа вас доброћудно и, рек'о бих, зове вас да му приђете. Ја велим: „питате бојажљиво“, с тога што муке, осим дубоког учешћа, улевају вам страх да не увредите и велико уважење оному, који их подноси.

— У ногу, — одговара војник, но у исто време ви сами опажате, по борама од покривача, да он нема ноге више од колена. — Хвала Богу, сад, — додаје он, — оћу на отпуст.

— Јеси већ давно рањен?

— Ево већ шеста недеља настаје, ваше благородије.

— Па како, боле ли те сад?

— Не, сад не боле ни мало; само у сржи као да штрца кад је облачно, а онако — ништа.

— Па како си то рањен?

— На петом бакспону, ваше благородије, кад је била прва бандировка: управио тон, па почео да се измичем, ет' тако, к другој мазгали, а кад ти ме *он* удари по нози, као да сам у рупу пропао, — гледам, а ноге нема.

— Па зар није болело у тај мах?

— Ништа; само као да ме је ко полио чим врућим по нози.

— Но, а после?

— И после ништа; само као да су почели кожу да ми растежу, тако жижи по мало. Оно знаш, прва ствар, ваше благородије, *не треба мислити ништа:* кад не мислиш, није ти ништа. Све горе је од тога, што човек мисли.

У то време прилази вам жена у сурој, пругастој хаљини, повезана црном марамом: она се меша у ваш разговор и почиње да прича о њему, о његовим мукама, о очајном стању, у коме је он био пре четири недеље, о томе, како је он, кад је био рањен, зауставио носила, да би разгледао паљбу наше батерије, како су Велики Књажеви говорили с њим и дали му 25 рубаља и како им је он казао, да хоће опет на бастион, да би поучавао младеж, кад већ сам не може да ради. Говорећи све то једним дахом, жена гледа час на вас, час на војника, који, окренувши се, као да је не слуша, чупка платно пред собом а очи му горе и сјаје неким чудним одушевљењем.

— То је моја домаћица, ваше благородије! — вели вам војник с таквим изразом, као да хоће да каже: „Већ ви је извините. Знате, женска посла, глупости говори.“

Ви почињете да појимате заштитнике Севастопоља; ви почињете нешто да се стидите пред тим човеком. Ви бисте хтели да му кажете врло много, да му изјавите своје учешће и дивљење, но ви не налазите речи или сте незадовољни са онима, које вам долазе у главу, и ви ћутећи клањате се пред тим немим, несазналим величанством и јачином духа, том стидљивошћу пред својим сопственим достојанством.

— Но, дај Боже, да што пре оздравиш, — велите му и заустављате се пред другим болесником, који лежи на поду и, како изгледа, у страшним мукама очекује смрт.

То је човек подадула и бледа лица. Он лежи на леђима, са забаченом левом руком, у положају који изражава ужасне муке. Сува отво-

рена уста с муком пуштају промукло дисање. Плаве оловне очи затурене су на више, а испод потуреног покривача вири остатак од десне руке утегнут повезама. Тежак задах мртвог тела јаче вас стеже и страшна изнутрична ватра, која прожиже све делове мученикове, као да обухвата и вас.

— Шта, он је ван себе? — питате ви жену, која иде за вама и гледа вас умиљато, као рођака.

— Не, још чује, али је врло рђаво, — додаје она шапатом. — Ја сам га сад појила чајем, — па што, ако је туђин, треба га жалити, — па ништа није ни пио.

— Како се ти осећаш? — питате га ви.

Рањеник окреће очи на ваш глас, но не види и не разуме вас.

— У срцу горе.

Мало даље ви видите старог солдата, који мења преобуку. Лице и тело његово је црвено-суре боје и суво као костур. Он седи сигурно, — поправио се: но по мртвом, мутном погледу, по ужасној мршавости и борама на лицу ви видите, да је тај човек провео у патњи најбољи део својег живота.

На другој страни ви видите на кревету пађеничко, бледо и нежно женско лице, по коме игра, дуж целих образа, врело руменило.

— Ово је нашу матроску закачила бомба за ногу, — рекне вам ваш вођа: носила је мужу ручак на бастион.

— Па, одсекли су?

— Одсекли више колена.

А сад, ако су вам нерви јаки, пођите на лева врата: у тој се соби врше превезивања и операције. Ви ћете видети тамо докторе са крвавим рукама до лаката и бледим, суморним физиономијама, заузете послом око кревета, на коме, са отвореним очима и говорећи, као у заносу, бесмислене, по некад просте и дирљиве речи, лежи рањеник под утицајем хлороформа. Доктори су заузети одвратним, но добротворним послом — ампутацијом. Ви гледате како оштар, крив нож улази у бело, здраво тело, гледате како са ужасним јауком, који душу раздире и клетвом рањеник долази к себи, видите како лекарски помоћник баца у угао одсечену руку, видите како на носилама лежи у истој соби други рањеник и, гледајући операцију друга, грчи се и стење, не од физичког бола, већ од моралних мука и очекивања, — видите ужасне призоре, који душу потресају, видите рат не у правилном, сјајном строју с музиком и добошем, са развијеним заставама и витезовима-генералима, већ видите рат у правом његовом изразу — у крви, у мукама, у смрти . . .

Излазећи из тога дома страдања ви се, на сваки начин, осећате лакше, јаче дишете у себе свеж ваздух, осећате задовољство сазнавајући своје добро здравље, но, у исто време, из посматрања ових мука црпите сазнање о својем ништавилу и мирно, без колебања, идете на бастионе . . .

„Шта значе смрт и муке оваког ништавног црва, као што сам ја, у сравњењу са толиком смрћу и толиким патњама?“ Ну, поглед на чисто небо, сјајно сунце, леп град, отворену цркву и овај војени народ, који тумара по разним правцима — брже вам повраћа дух у природно стање лакомислености, спћушних брига и осећања садашњости

Пред вас ће можда искрснути из цркве пратња каквог официра, са ружичастим сандуком, музиком и развијеним барјацима; до вашега уха долетеће можда звуци паљбе са бастиона, но то вас неће навести на пређашње мисли: пратња ће вам изгледати као леп војнички призор, звуци — лепи војнички звук, и ви нећете спојити са тим призором ни са тим звуцима јасну мисао, пренесену на себе, о мукама и смрти, као што сте чинили на превијалишту.

Прошавши цркву и барикаду, ви улазите у најживљи део града. С обе страно — натписи дућански и пивнички. Трговци, жене у капама и повезачама, кицоши официри, — све вам говори о сталности духа, самоуверењу, небризи становника.

Уђите у пивницу десно, ако хоћете да чујете разговоре морнара и официра: тамо се већ сигурно прича о садашњој ноћи, о Фењки, о боју од 24-ог, о томе како дају скупе и лоше котлете и о томе како је убијен тај и тај друг.

— До врага, како је сад код нас рђаво! — говори басом један плав, ћосав морнар официр са везеним пасом.

— Где код нас? — пита га други.

— На 4-ом бастиону, — одговара млади официр и ви ћете морати са великом пажњом и чак са поштовањем погледати плавог официра при речима: „на 4-ом бастиону“. Његова сувишна отвореност, млатање рукама, јак смех и глас, који вам изгледају неуљудни, показаће вам оно особито стање духа, које стекну неки млађи људи после опасности: ну инак ви ћете помислити, да ће он сад почети да вам прича, како је рђаво на 4-ом бастиону од бомби и куршума — аја: рђаво је с тога, што је блато. „Не мош' проћи на батерију“, рећи ће вам он, показујући чизме залепљене блатом. „А мени сад најбољег комендора убише, звизнуло га по сред чела“, рећи ће други. — „Кога то, Митјухина?“ — „Не . . . Ама шта је то, оће ли ми донети телећину? Бенгије једне!“ — обраћа се он момцима — „Није Митјухина, већ Абрамова. Права јуначина — био је у шест напада.“

На другом крају стола, уз тањир котлета са гра'ом и бутелом киселог кримског вина, које се зове „бордо“, седе два пешачка официра: један са црвеним вратником и двема звездицама на шињелу, младић, прича другоме, са црним вратником и без звездица, о алминском бају. Први је већ прилично испио, и по паузама, које бивају у његову причању, по неодлучном погледу, који исказује сумњу да му се верује, а нарочито што је велика улога, коју он игра у свему томе и што је све то одвећ страшно, — опажа се, да се он прилично уклања од строгог

причања истине. Ну вама није до тих прича, којих ћете се и сувише наслушати у свима руским крајевима: ви желите да што пре идете на бастионе, и то баш на 4-и, о коме вам тако много и тако неједначито причају. Кад ма ко говори да је био на 4-ом бастиону, он то говори с нарочитим задовољством и гордошћу: кад ко вели: ја идем на 4-и бастион, одмах се опажа на њему или неко узбуђење или сувишна равнодушност: кад оће да се пошале с ким, веле му: требало би те послати на 4-ти бастион; кад сретају носила и питају: одакле? — већином добивају одговор: с 4-ог бастиона. У опште постоје два, са свим супротна, мишљења о томе страшном бастиону: једно је оних, који никад нису били на њему и који су убеђени, да је 4-и бастион сигурна смрт за сваког, који оде на њега, — и друго оних, који живе на њему, као што је плави мичман, и који, говорећи о њему, рећи ће вам, тамо је суво или каљаво, у земуници је топло или хладно и т. д.

За пола часа, док сте ви седели у пивници, време се променило: магла која је била на мору, скупила се у суре и влажне облаке и заклонила сунце: нека суморна измаглица сипа одозго и кваси кровове, тротоаре и војничке шињеле...

Прошавши још једну барикаду, ви окрећете десно и пењете се на више по великој улици. За том су барикадом куће с обе стране празне, натписа нема, врата закована даскама, прозори полупани, негде обијен угао зида, негде пробивен кров. Зграде изгледају као стари ветерани, који су претрпели доста мука и невоља, па као да вас гледају гордо и презриво. Путем се спотичете преко ђулади, која се ту ваљају, преко руна с водом, које су бомбе изриле у том камењаку. Улицом сретате и претичете одреде војника, болничара, официра: ређе сретате жене или децу но жене већ не носе капе, већ старе кожухе и војничке чизме. Пролазећи даље улицом и спуштајући се на малу стрмен, ви видите око себе не куће, већ неке чудноватe гомиле камења, дасака, глине, брвана: пред собом, на стрмом брегу, видите некакво прно, каљаво пространство, изривено каналима, и то вам је тај 4-и бастион... Овде је већ мање народа, жена и нема, војници иду брзо, путем видите каље крви и на сигурно сретате четири војника с носилама, на којима видите бледожуто лице са крвавим шињелом. Ако запитате: „где је рањен?“ — војници вам ердито, не гледећи вас, кажу: у ногу или у руку, ако је рањен лако: или сурово ћуте, ако се са носила не види глава, и он је већ умро или је тешко рањен.

У исто време, кад се станете пети уза стрмен, поражава вас звиждање ђулета или бомбе. Ви од једном схватите, и са свим друкчије, него што сте пре схватали, значај тих звукова паљбе, које сте слушали још у вароши. Неко тихо-утешно сећање сијне у вашој машти; ваша сопствена личност почне да вас занима више, него посматрања: у вами се појављује мање пажње ка ономе што вас окружава и неко непријатно осећање неодлучности облађује у вама. Не осврћући се на тај подли

глас при осећању опасности, који се на један пут јавља у вама, ви, погледавши нарочито солдачића, који, машући рукама и клизајући се низ брдо по житком блату, смејући се, трчи поред вас, — ви ућуткујете тај глас, нехотично се исправљате, дижете главу у вис и пењете се на више, на клизав брег од глине. Тек што сте се малко попели на вис, почињу да звижде и лево и десно куршуми од штуцерке, и ви ћете се још промислити, како би било да идете шанцем, који иде паралелно с путем: но шанац је испуњен тако житким, жутим, смрадним блатом, да ви ипак бирате пут насипом, тим пре, што видите да *сви иду путем*. Прошавши двеста корака, ви долазите на изривено, каљаво место, окружено са свију страна кошевима, насипима, рупама, платформама, прокопима, на којима стоје велики црни топови и, у правилним гомилама леже ђулад. Све вам то изгледа набацано без икаквог циља, везе и поретка. Тамо на батерији седи гомилица матроса, онамо на сред равнице, до пола у блату, лежи разбијен топ, онде пешак солдачић, с пушком прелази преко батерије и с муком извлачи ноге из лепљивог блата. Но свуда, на све стране и на сваком месту видите цигље, целе бомбе, ђулад, нечистоту, и све је то потопљено у житком расутом блату. Чини вам се, да близу себе чујете удар ђулета; са свију страна, чини вам се, чујете различите звуке од куршума, који зује као пчеле, звижде, — чујете ужасну грмљаву паљбе, која потресе све вас и која вам изгледа ужасна и страшна.

„И то је, дакле, тај 4-и бастион! То је, дакле, оно страшно и доиста ужасно место!“ мислите ви у себи, осећајући неку гордост и угушени страх. Но умирите се: то још није 4-и бастион. То је Лазоновски редут, место, релативно, врло безопасно и не баш тако страшно. Да би изашли на 4-и бастион, окрените у десно, на тај уски шанац, по коме, сагнувши се, трчи пешак војник. По томе шанцу срешћете, можда, опет носила, матроса, војнике с лопатама, лагуме, зимунице у блату, у које могу, бауљајући,ући два човека, тамо ћете видети болничаре црноморских батаљона, који се преобувају, једу, пуше, живе и видећете опет оно исто смрадно блато, нечистоту, ђубре и бачено гвожђе у разним облицима. Прошавши још триста корака, ви се опет пењете на батерију — на заравањ изривен рупама и опкољен зидовима, насипом, топовима и земљаним платном. Овде ћете видети можда четири — пет матроса, који се играју карата под бруствером и морнарског официра, који, кад опази у вама непознатог и љубопитног човека, показаће вам радо своје станиште и све, што вас може интересовати. Официр тако мирно завија своју цигару од жутог папира, седећи на топу, тако мирно ода од једне мазгале до друге, тако спокојно, без икаквог престављања, говори с вама да, не осврћући се на куршуме, који чешће но пре зује над вама, и ви сами постајете хладнокрвни и пажљиво распитујете и слушате његова причања. Официр ће вам испричати, — али само ако га питате — о бомбардовању 5-ог децембра: причаће вам, како је на његовој батерији само један топ дејствовао и од све послуге остало само осам људи, и

како је инак другог јутра, 6-га, он пуцао са свима топовима: причаће вам, како је 5-га пала бомба у матроску земуницу и убила једанаест људи: показаће вам из мазгале, непријатељске батерије и шанчеве, који нису даље одавде од 80—100 метара. Само се бојим, да, под утицајем зујања куршума, извирујући из мазгале, да видите непријатеља, ви ништа не угледате, а, ако и угледате, морате се врло зачудити, што је то бело камено платно, које је тако близу вас и на коме се сваког часа појављују бели кругови дима, што је то бело платно непријатељ, — *он*, како веле војници и матроси.

И лако може бити, да се морнару-официру, због охолости или просто онако, да себе задовољи, прохте да малко док сте ви још ту, пуца. „Топовођа и послуга к топу! — и четрнаест матроса, журно и весело, неки ћушкајући лулицу у џеп, неки жваћући пексимит, тапкајући поткованим чизмама по заравњу, прилазе к топу и пуне га. Загледајте се у лица, у стас и покрете ових људи: у свакој бори овог загорелог скуластог лица, у свакој мишици, у ширини ових плећи, у дебљини ових ногу, обувених у огромне чизме, у сваком покрету, спокојном, сталном, одмереном, виде се ове главне црте, које састављају снагу Руса — простота и одлучност: но овде, на сваком лицу, чини вам се, да су опасност, злоба и ратне невоље, осим ових главних црта, изрезале још и трагове сазнање о својем достојанству, високе мисли и осећања.

Наједаред ужасан пуцањ, који вам потреса не само ушне органе већ и све биће ваше, разлеже се и ви задрхћете целим телом. Одмах за тим ви чујете звиждање ћулета које одлеће, и густ дим од барута завија и вас и заравањ и црне фигуре матроса, који се туда крећу. После тога метка чујете разне матроске напомене и видите њихово одушевљење, видите код њих испољено осећање коме се нисте надали. — то је мржња, освета непријатељу, што се дотле скривало у свакоме од њих. „Баш у саму мазгалу ударило! Чини ми се убило двојицу... гле, однеше их!“ чујете радосне узвике. „А чекај док се он наљути: одмах ће да пусти овамо“, рекне неко, и доиста, одмах по томе ви видите пред собом муњу, дим; стражар са бедема викне: „то—он!“ И, одмах за тим, поред вас прозвижди зрно, лупи о земљу и баци око себе читав круг земље и камења. Командир батерије наљути се на тај метак па нареди да се пуни други и трећи топ, непријатељ такође стане да одговара, и у вама поничу интересна осећања, ви чујете и гледате интересне ствари. Стражар опет викне: „топ!“ — и ви чујете онај исти звук и удар, оне исте млазеве земље и камења, или викне: „маркела!“ — и ви чујете равномерно, доста пријатно звиждање бомбе, које се све више и брже к вама примиче, за тим угледате црну куглу, јак тресак о земљу и звонко распрскавање бомбе. После тога лете парчета са писком и звиждањем, зашушка камење по ваздуху и на вас пада блато. При тим звуцима у вама поничe чудновато осећање насладе и уједно страха. У тај мах, кад кугла лети на вас, вама долази на памет да ће вас она убити; ну

осећање самољубља подржава вас и нико не опажа нож, који вам реже срце. Но зато, кад је кугла пролетела, ви оживите, неко радосно, неисказано пријатно осећање, али само за тренут, облада у вама, тако да ви налазите неку особиту лепоту у опасности, у тој игри са животом и смрћу; ви би желели да још и још ближе вас падне која кугла или бомба. Но гле, стражар опет викну снажним и јасним гласом: „маркела!“ — још звиждање, удар и распрскање бомбе и заједно са тим звуком чујете јаук човечји. Ви прилазите рањенику, који, поред носила, некако чудновато, нечовечански изгледа. Њему је однесен део груди. Првог тренутка, на лицу, које је попрскано блатом, види се само страх и неки притворни превремени израз муке, који је својствен човеку у такову положају. Но у то време, кад му доносе носила и он сам леже на њих ви опажате, да се тај израз мења изразом неке светле и тихе радости и високе неисказане мисли: очи горе јаче, зуби се стежу, глава се усиљено диже на више, и у то време, кад га подижу, он зауставља носила и с муком, узбуђеним гласом, говори друговима: „праштајте браћи!“ — још хоће нешто да рекне, и види се да хоће да каже нешто дирљиво, али понавља још један пут: „праштајте браћи!“ У то време прилази му друг-матрос, натиче му капу на главу и мирно, равнодушно, машући рукама враћа се к своме тону. „Тако сваки дан, по седам-осам људи“, вели вам морнар-официр, одговарајући на израз ужаса који се види на вашем лицу, зевајући и завијајући цигару жутим папиром...

. . . . . .

И тако, видели сте заштитнике Севастопоља на самом месту одбране, па онда се враћате натраг, не обраћајући никакве пажње на кугле и куршуме, који и даље звижде по целу путу до разрушеног позоришта, — враћате се с мирним, узвишеним духом. Главно, утешно убеђење, које сте стекли, те је — убеђење, да се сила рускога народа не може поколебати, — и ту немогућност видели сте не у многим, „траверсама“, „брустверима“, вешто сплетеним шанчевима, лагумима и топовима, од којих ви ништа нисте разумели, но сте је видели у очима, речима, поступцима, у томе што се зове *дух* заштитника Севастопоља. Оно, што они раде, то чине тако просто, тако мало напрегнуто и усиљено, да, убеђени сте они могу чинити још сто пута боље и више — они све могу да ураде Ви разумете, да осећање, које их гони на рад, није оно осећање ситничарства, охолости, заборавности, које сте осећали ви сами, већ неко друго осећање, одлучније под чијим су утицајем они постали такви људи, који мирно живе под куршумима, при стотинама смртних случајева, у место једнога, коме подлеже сви људи. Због награде, због чина, због претње не могу људи примити ове ужасне услове: мора бити други, узвишенији циљ и побуда. И та побуда јесте осећање, које лежи у дубини душе сваког Руса — љубав ка отаџбини И тек су сад приче о првим данима севастопољске опсаде, када у њему није било тврдиња, није било војске није било физичке могућности да се он одржи, па ипак

нико није сумњао да се он неће одржати. — о временима, када је онај јунак, Корнилов обилазећи војску, говорио: „изгинимо, децо, а недајмо Севастопоља“, и наши Руси, неспособни за фразе, одговарају: „гинимо! ура!“ — тек сад су приче о тим данима престале бити историским предањем, већ су постале — истине факта. Ви ћете то лако разумети, ако пренесете у мислима оне људе што сте их сад видели у она тешка времена кад јунаци руски нису падали већ се дизали духом и с насладом се спремали на смрт, — не за град, већ за отаџбину. Дуго ће остати у Русији јасни трагови ове севастопољске епопеје, чији је јунак био народ руски . . .

Већ је вече Сунце пред самим заласком изађе иза сурих облака који покривају небо и наједанпут осветли пурпурном светлошћу љубичасте облаке, зелено море, покривено бродовима и чуновима, узљуљкано равним широким таласима и беле зграде варошке и народ, који ишаше улицама. Водом се проносе звуци некаквог старинског валса, који свира пуковска музика на булевару, и звуци пољбе са бастиона, који им чудновато одговарају.

Са руског

Свет. П. Ранковић.

КРОЗ ГРОБЉЕ

ОПАЖАЊА И БЕЛЕШКЕ ПРИЛИКОМ ПУТОВАЊА КРОЗ СРПСКУ ЗЕМЉУ ПОД ТУРСКОМ 1892. ГОДИНЕ

(ПОМЕНУ В. ЈАРИЋА)

(НАСТАВАК)

Качанички је теснац само много ужи и дивљији. Место питомог и доброг Врањанца, који се данас, већ пуно задовољан, наслађује красним погледима, што их око себе има, срећује своју летину, данас сигурну му течевину, овде сам, с часа на час, путем сретао, у гомилама или појединце, дивље и распусне становнике овог краја, који халакањем поздрављају воз кад поред њих прође. То су, и сâм ћеш одмах погодити, Арнаути. Не знаш како је арнаутско халакање, праћено лупом воза и одјеком од испрекиданог писка звиждаљке, којом је машиниста шеплучио, пролазећи кроз овај теснац, необично одударало од расположења и мисли, у којима сам се налазио, идући на ово велико гробље српско. Ишао сам путем, којим су пре толико година пошли они, које је дужност према отаџбини наменила била смрти,

Док полеће јато соколова
Од Истока од Лазове куле
Танке куле славна цар Лазара
Долећеше на поље Косово;

стварао сам себи слику овога краја из доба кад су њиме ходили они после чијих су последњих уздаха

Све звијезде крају прибјегнуле
Све Косово тама притиснула

и упоређивао је с овом дивљином, коју сам данас пред собом гледао, и која силно одскаче испред овог парног парина, што кроз њу јури, и, уз тутањ свој, хоће да је приближи данашњој култури. Непрестано у тим мислим и пратећи погледима пенушаве таласе Лепенца, који ме није остављао за све време проласка кроз теснац, ја сам већ стигао до Ка-

чаника, гнезда арнаутског. Мало испред станице његове, лево од пута, прођох испод развалина града Качаника, који је некада затварао улаз у теснац, озго од Косова Поља. Преко од њега, угледао сам остатке некада велике, четвртасте, грађевине, без сумње развалине каког караван-сераја. Она се налази у самој вароши, у којој станују искључиво Арнаути. У кућама или зидовима, којима су ове ограђене, смотрио сам мале куле: и оне су, као и зидови, снабдевене мазгалама, јасан знак сигурности и реда што у њему владају. Крај пута, код ових развалина, седи Арнаутин пред својом трговином: на пољави разастр'о дувана, који потребитоме продаје. Кад запитах што ће пушка поред трговине му, одговорише ми, да свуда у Турској постоји монопол дувана, али да овде, у овим крајевима, није заведен. Ну, нека дође власт да оваку трговину забрани.

С времена на време угледао бих левом обалом Лепенца насип, како изгледа, доста добар. То је стари пут, који је Косово везивао с Маћедонијом, док железник није саграђен. Он се повија према земљишту, и на једном месту угледах читав мали тунел, кроз који пролази. То место зову „Шупаљ Камен". Мој сапутник од Скопља који ће са мном до Приштине, Фуад-бег, унук познатог ти Јашар-паше, рече ми, да је тај тунел градио један човек за једну пару наднице. Градио га је, рече, ћускијом. Не знам да ли га је градио један човек, али сам питаном Фауд-бегу поверовао да су раднику плаћали пару наднице, и да га је ћускијом градио. Знаш и сâм, да ти и не говорим, ко је могао радник бити, и с колико је суза морала бити натапана и тешким клетвама праћена свака груда, коју је можда и изнемогла снага каквог старца морала избацивати, да би му насилник лакше могао доћи.

Код станице качаничке видео сам први пут Арнаутина у своме гнезду: људина кршна и витка стаса, обријана теме а иза којих се спушта подужи перчин: носа орловског, јагодица оштро обележених, црта смагнута лица необично оштрих, очију у које човек не може дуго гледати. На глави му бела капица, која му покрива само теме: о рамену дуга пушка, а за силавом револвер, богато ишаран фолигранским радом, обично од срме. Око силава, или преко рамена, на особитом ремену, нанизао је голем број фишека за дугу пушку и револвер. И једно и друго потребно му је исто толико колико и хлеб, и смотрио сам их са свим у ритама, а каткад и босе, али никад без ових украса, који их стално подсећају на крв и освету.

Прва станица од Качаника, то је Феризовић, одакле настаје Косово Поље. Станица феризовићска учинила ми се највећа од свих, што их до сада, сем скопске, видех на путу. Овде се одваја пут у Призрен и даље за сву Метохију и Подримље, и Феризовић служи као спојна тачка тога краја с железником. По зградама ми се учинило ново место, и, на распитивање, рекоше ми да до пре 2—3 године овде ништа није било, сем једног хана. Видео сам грдну количину хране намењене извозу и приличан број магаза. Преко од станице диже се „Hôtel Albanie", који ме изгледом својим ни мало не мами да му будем гост. Становништво Феризо-

вића броји и прилично Цинцара, који су у своје руке узели трговину овог краја.

Одмах иза Феризовића, рекох ти, настаје Косово Поље!

Па ми кажу велико Косово
Да је врло дуго и широко.

Погледах око себе пространим видиком, који ми се на овом месту пружио. На југу угледах скоро цео Шар, и, ведар дан како је, то ми се и Љубетен представио у свој својој величини и белој одећи. Дуго га нисам могао гледати, јер, озарен сунцем, засењивао ми је очи. Преда мном, с леве руке, видех Голеш-планину: ону на којој је Влах Алија, душмани Страхињића бана, разапео био свој шатор:

„Те се двије але понијеше
„На Голечу на равној планини;“

на њему не видех ни дрвета, сав је обрастао травом: више њега стоји, с ове стране што је мени окренута шумом обрасла Чичавица, која је негда у гајевима својим скривала 77 богомоља: преда ме испречио се шумом већ проређени Грдеч, проклет с Вукова издајства

„Ђе си Вуче? Не било те мајци!
„Јер издаде? Проклета ти душа!

а даље, у залеђу му, Копаоник и пролаз т. зв. Мало Косово. У лево, распознах призренске и пећске планине, које се већ мешају с плаветнилом неба; то су оне горе „тамом завијене, усејане тугом, крвљу заливене“. Ту, у сред те земље, како рекоше путнице Енглескиње, „леже остаци, који сведоче како је она некада била хришћанска и цивилизована земља. Између суровости албанских села, путник наилази на стару једну престоницу и на патријаршију једну, на велике цркве у византиској стилу, на фреске раније талијанске вештине“, —

„Онам' онамо за брда она
Говоре да је зелени гај,
У њем' се дижу Дечани свети
Молитва у њих достиже рај“.

Старајући се да ми ништа не би измакло погледу у овом светом месту, стигох већ до Липљана, сада неугледног села, а некада напредног града, у којем је била и епископска столица. Прођох скоро одмах на домак његове малене црквице, која је, кажу, на Косову најстарија, и за коју народ има толико љубави, да је за досадашње њено трајање везао приповетку, која изазива потоке суза. После Липљана стигао сам на глободерачку станицу, која служи вароши Приштини, у којој ћу се уставити. Своје раније име она је сад заменила именом Приштина, до које сам отишао колима за $^3/_4$ сахата.

*

Приштину сам с кола угледао скоро одмах чим сам изишао од станице железничке, и прво ми је пао у очи приличан број нових кућа, подигнутих у странама вељетинског виса, који ми на овом месту крати

поглед. То је тако звана „Мухаџир-махала", у којој станују бегунци из крајева, које је Турска изгубила у последњим ратовима. Највећи их је број из граница данашње српске Краљевине. Улазећи у варош, прво сам уочио две зграде, које су изгледом својим одвојиле од других, са свим неугледних, што ми се разбацано и у највећем нереду изидане показују. Већа и лепша то је војна болница, а она преко од ње, а нешто ближе у вароши, и неугледнија, то је зграда, у којој је смештен наш Конзулат.

Стигав у Приштину, прво сам, реда ради, јавио се старешини овог краја, приштинском мутесарифу, Бахри-паши, угледном и уљудном човеку, па сам по том разгледао и варош. Зграда у којој се мутесариф находи зове се конак или хућумат. То је и лепо и велико двоспратно здање с врло леним уласком и степеницама. Може ти бити чудновато, откуд да се овде нађе изидана тако лепа грађевина, међу оним другим скоро свима без разлике неугледним. Рећи ћу ти. Приштина је до 1886 године била глава данашњем косовском вилајету: ту је било административно средиште његово, и хућумат је служио седиштем свим оним државним установама, које се од те године, кад је валилук измештен, налазе у Скопљу. Рекоше ми, да је премештање изазвано било потребама, које су се појавиле после отварања железника Врање-Скопље, и значајем, који је тиме Скопље добило: али није немогуће, држим баш и да је вероватно, да су и обзири политике, било према Србима било према Арнаутима, утицали на то измештање, због којега је Приштина дошла у обитна места другог реда, а, што нас Србе нарочито може интересовати, утицало и на одношаје између две народности, српске и арнаутске, које насељавају овај крај. Излишно је и казати ти, да је од тога видео штете само први, српски народ, којег се број, нарочито од тог времена, на целом Косову веома умањио.*) Идући у хућумат, прошао сам кроз сенку од безистена приштинскога, близу којег ми показаше и место пре неку годину дана орошено крвљу првог српског конзула у овом крају.

Хућумат је изидан на месту, на којем су се, по казивању народа, некада дизали дворови краља Милутина. Од развалина њихових данас стоји једини остатак; то је сахат кула, која се диже с леве стране уласка у двориште хућумата.**) У књизи Гончевићевој „Стара Србија и Македонија" налази се снимак тих развалина, које су постојале све док на њихову месту није изидан конак. Г. Т. Станковић, тадашњи вице-конзул

*) Од прилике у то доба престао је у Приштини излазити српски текст вилајетског службеног листа у другој половини 1885 године, бар дотле сам му траг ја пратио. И то је једна од великих штета које је српској народности нанело измештање валилука поред оне највеће, што је од тада, будући у Скопљу, био изложен свима оним несрећним утицајима туђинских пропаганада које су, док је валилук био у Приштини, теже могле радити на оним циљевима које су исписале биле на своје стегове. Јер централна власт, налазећи се у заклоњенијем месту, као што је Приштина, била би у свом раду много одлучнија, а ми Срби том одлучношћу њеном не би имали разлога бити незадовољни.

**) Један Приштинац говорио ми је, да је сахат кулу приштинску градио Малић паша, отац Јашар-пашин.

Србији у Приштини, и мој гостољубиви пријатељ, рече ми, да је слика верна, јер се он сећа развалина, кад је, рече, пре 18 година овде био. Десно, пошто сам ушао у хуђуматско двориште, налази се тамница, иза касарне која је пред њоме. Мени је жао што нисам имао расположења молити за допуст да је походим, али сам ипак колико толико видео. Ушао сам прво у трем, који се налази испод касарне, и заустави х се пред вратима саграђеним од јаких летава. Иза њих, даље на 3—4 корака, налазе се друга врата, јака, саграђена од гвоздених полута: она затварају улаз у двориште тамнице. Испред њих седи заптија, чувар, који контролише разговоре, што их затвореници воде са својим посетиоцима, којих је приличан број. И једни и други стоје код врата и тако разговарају. До заптије налази се и дућанчић, где затвореници могу куповати намирнице у јелу. Прилично велико двориште тамнице и доксати тамничке зграде пуни су затвореника, који или беспослени шетају, или се старају о своме рубљу, које су опрано разастрли да се суши. Сви, сем тројице, неоковани су, а, ако сам добро опазио, првима је окована по једна нога, а руком држе други крај синџира.

Одатле сам отишао у Пириназ-џамију,*) коіа се налази у јужном крају вароши. У дворишту њеном налази се једно турбе, дуго 8 корака, а широко 5. У њ сам морао ући без ципела, и, како Турци кажу, у њему је сахрањен неки барјактар, чији барјак и данас стоји обешен на зиду уз једну, како изгледа, камџију. Том светитељу, рече ми чувар, подједнако се моле и Срби и Турци, — „сви сем Чивута“. Народ, пак, српски казује, да се на том месту дизала негда црква и митрополија, и да је ту кнез Лазар био сахрањен, пре него што је пренесен у Раваницу. Само у том предању и могао бих наћи разлога чину, да и Срби овде долазе на молитву, ако је т. ј. саопштење чуварево тачно.

Недалеко одавде налази се и приштинска црква. Идући у њу, прошао сам и поред српске школе и кроз школску авлију, па се мало одморио у у добро уређеној и негованој владичиној башти, која се уз цркву налази. Црква је мала, приземна грађевина, која је, како старци причају, некада била мрко обојена, по заповести Јашар-паше, да се не би истављала ван осталих грађевина. Пао ми је у очи врло леп дворез, од којег је израђена сва олтарска преграда: да речем филигрански рад у дрвету. Читави стубови су скроз изрезани и испарани облицима свакојаке врсте, који представљају дрвеће, животиње и, највише птице. Враћајући се одавде дома, да се одморим, прошао сам поред грађевине, која је у мени изазвала мал' те не страву, кад сам погледе на њу бацио. А они су ми се отели пут ње, јер ми је и садашњим својим тужним изгледом непоречно тврдила, како је некада у њој морао бујати живот, и да се некада у њој морало гледати немерено господство. То су дворови Јашар-паше.

*) Не *Пиричач*-џамија, како су јој, погрешно, дали име неки наши писци, што су писали о Приштини. И махала, у којој је ова џамија, не зове се Пиричач-махала, него Пириназ-махала

чије се име и данас с ужасом помиње у српском народу овог краја. Кроз ограду и капију, на којој је време већ огледало своју моћ, а срећа своју пролазност, угледао сам двориште све обрасло коровом: доксати и теферичи, с којих се бесни господар наслађавао зулумима, сад су опустели. На мах ми паде на памет, како је онај пијани дервиш говорио Страхинићу бану о својим дворовима. И на овима, Јашар-пашиним, куле и мазгале су

„Пропануле па су опануле
„Из дувара зовке проникнуле“....

Али ме то, веруј ми, ипак није обеселило, исто као што ме нису обеселили ни дворови Акир-пашини у Бардовцу. Чама, којом су се завили ови дворови, знак је опалог турског господства, али није обележје напретка оног, који их је зидао уз клетву зар и противу Бога и проклињање часа и кад се родио. Место ових пустолина ја бих волео да сам, и данас, видео дворове у свему источанском сјају њихову. Тада бих Турке ценио правим господарима, па би ми и надање на ослобођење робља српског било веће и — природније. Овако? — Видео сам овде бедно робље у оронулог господара, а ко ће њега заменити?....

Приштина је у опште ружна варош. Походнику изазива осећање, које развалине у опште изазивају: нарочито Србима она се представља као запуштени остатак негдашњег величја свог. Она је једно од оних места у овим странама, у којима је Српство дочекало најкрвавију судбину: да најлак ишчезава. Положена на пољу, где су се рвале толико много пута многе војске, она је била на ударцу свима оним несрећама које рат ствара; сувише и с погледом на одношаје, који су у овим крајевима наступили у становништву им, после оне издаје, што је крајем XVII века учинио главар и народа и цркве, — ништа није необично што је, тако рећи, опустела негдашњим својим становницима. Њих су заменили крвници им, и велики део обитника данас је Арнаутин. Српских кућа биће на 460, што по рачуну који се у Турској хвата, износи око 2300 душа. Пошто ју је доцније обишао и железник она је, и значајем својим, пала у ред обитних места другог реда, и уступила је своје место онима, која су се налазила бар у бољим географским погодбама од ње. Као јединог представника озбиљног трговинског живота у њој, помињем ти само парни млин, што се овде налази: зграда и велика и лепа. Сопственост је „виларетских контрагџија“, тако зову овде ону компанију, која лиферује хлеб за царску војску: на дан може да самеље до 30000 ока жита. Војник би, да је на мојем месту био, обратио пажњу и на још нека здања, и многа и велика, која служе потребама војске, а ње ie овде приличан број.

С задовољством ћу ти по ново поменути, а то си и из ранијих редова могао већ разумети, да се у Приштини находи и српска школа, која и под погодбама у којима је, може да врши свој благотворни утицај

бар толико, да у својих васпитаника одржава свест о њиховој, српској, народности. Рекоше ми да је ове године у њој било 330 ђака, које мушкараца које девојчица, с 3 учитеља и једном учитељицом.

Поменух ти мало час мухаџире. Знаш ко су то: бегунци, који су напустили своја огњишта, кад их је за њих туђин притискао. Побуде за то могу се нарочито тражити у мухамедовој вери, чији се исповедници нису могли помирити са стањем, што је парчетањем Турске створено у њиховој домовини. Смештање њихово била је нарочита брига царске власти; постојале су нарочите комисије, које су се старале о томе. У многим местима европске-Турске, — и да ти не напоменем Анадол, у који се иселио силан број наше босанске браће, да тамо за врло кратко време пропадне и за Сриство, а и за себе — налазе се нарочити крајеви, у којима се сместио тај поремећени свет. Како ти рекох, тај крај вароши свуда се зове „мухаџор-махала“. У Вучитрну сам после видео велики број под конац изиданих зграда, у којима је том свету пружено најпотребније склониште. Ну, мухаџири овде као да нису задовољни положајем својим: рђаво их гледају „ерлије“, староседеоци; жале се на њих да им преузимају послове. То збиља може бити случај, и разлога тому могло би се, зар, тражити у околностима, што су они, неко време проживевши под управом напреднијом и уређенијом од оне, што је у Турској, или бар осетивши њен рад, добегли у ове стране окретнији и умешнији од оних, којима су дошли. Отуда између њих и постоји мржња, и не ретко ће мухаџор рећи ерлији: „да Бог да Срби и ово преузели; ми бисмо остали у њих, а ви бисте се потуцали овако као ми што чинимо.“

Слушајући ово, сетих се оног, што сам неки дан пре тога, будући у Скопљу, прочитао о мухаџирима у књизи уваженог и поштованог г. Ст. Новаковића под натписом: „С Мораве на Вардар“. Он их је видео, њих и њихова станишта, не дуго пошто су избегли у ове стране, и доста пре мене, те да су му изгледали мало различитији, но што су се мени представили. Слику његову вреди да видиш. Ево шта он каже: „Чудан фаталан обичај имају мусломани и они који у њихову веру пристану. Не држе се пошто земљу изгубе. Из Ниша, Пирота, Прокупља, Лесковца, Врање, они су се скоро са свим иселили, ма да су им и међународни уговори и наши закони све гарантовали. Од великог некадашњег броја у Нишу, сад их је мали и незнатан број; у Прокупљу их нема никако, у Лесковцу врло мало, у Врањи ни једнога. Чудан утисак прави у Врањи кад видите наше чиновнике и навике са свим другога живота у некадашњим старим кућама турским. У Нишу се око цркве Св. Николе и сад показује, махала Турака који су се били иселили и онде сместили из Београда, и који су после узећа Ниша узмакли даље у Скопље. Ни они који знају Београд и Србе, који су се родили међу нама и узрасли, тако рећи, упоредо с државом нашом, на нам нису хтели веровати! И чудне навике имају ови људи. Они не могу да сносе ни туђи суд ни туђу власт. Спрам потреба садашњег живота, одвише заплетеног у коме се много мора ра-

дити опширним знањима, досетљивошћу и довијањем, они су и сувише игноранти и сувише троми, да би могли издржати. За то су толико изгубили свуда, где су их се дочепали наши парничари и наши адвокати. У љутој умној борби за опстанак сувременога живота, они су се представили као сувише прости и необавештени, и пропадали су махом због тога, што нису знали шта да верују, шта да не верује, у што да се поуздају, чеги ли да се клоне. Што их год снађе они узимају као к'смет... Они остављају често своје кућице и добра да се склоне у Турску у своје царство. Да је кога било да у XIV и XV веку посматра ондашње хришћанске државе у околини Балканског Полуострва у Европи, видео би пуно бегунаца из оних држава, које су већ потпале биле под турски јарам. Угарска, Пољска, Млетачке Области и Италија биле су пуне породица из Србије, Босне, Зете, Херцеговине, Арбаније. Неумољиво време загладило је све те ствари. Али је дошло друго неумољиво време и окренуло другу страну. Оно исто што је у XV веку долазило хришћанима од Турака, сад је, ево, почело се збивати Турцима од хришћана.... Све су новооснованe или окупиранe области, у којима се овако или онако почео уводити европски ред, дале турском царству гомилу мухаџора. Бедни су свет ти мухаџори или бегунци. Има их и у Цариграду, и ту они с колима врше најјевтиније возарску службу.*) У Цариграду и у свима другим средиштима турског царства, где може бити мухаџора, има и један одбор, који се брине о њима, у коме је сâм Султан почасни председник. И, као што се некад мусломанско становништво из јужних крајева Балканског Полуострва ширило на север, тако се сад са севера збија к југу, следујући непознатим одредбама судбине, које су му записане.“

Учинио сам неколико излета у околину Приштине. Ако при ведром дану, идући железником у Приштину, путник баци поглед у десно, кад буде код Липљана, угледаће са свим у дну видика, у пољу, које је ту опточено вељетинским висом, још једини на Косову велики заостали споменик негдашњег господства нашег на њему. Чудновато мора изгледати, како се он, на овом месту изидан, могао одржати и избећи судбину толиких својих другова, којих је, каже народна песма, на самој Чичавици било 77. То је Грачаница, која ће се белом масом својом оштро оцртати на суром брегу у залеђу јој. Тамо сам отишао из Приштине колима за један сахат и четврт. То је задужбина достојна оног великог владаоца, који ју је саградио, краља Милутина. Црква је великих размера, и сва је зидана тесаним белим каменом с редовима цигаља између њега, што

*) У предграђима Цариграда, нарочито у онима што се налазе дуж Боспора, ја сам виђао кола особитога кроја, за која су ми казали име: „мухаџорска кола“. Рекоше ми да су њих амо донели, и њима возарску службу врше мухаџори из Добруче.

целокупности даје веома леп израз У основи се види цокл од тесаног белог мермера; то је сада земљом затрпано. и, према томе, могло би се рећи, да је црква била виша, ну што сада изгледа. Доиста, замишљена бар један метар виша него што је, имала би још лепше размере. Улазећи у двориште, које је све ограђено зидом поглед ми се одмах уставио на њених пет кубета, које цркви дају необично снажан изглед. Ну, изнутра она се показује са свим друкчијом него ли с поља, јер се ту виде видни докази оних несрећа, што је Грачаница, заједно с народом, којем је служила, претурила преко главе. Чим сам ушао унутра, одмах испод сводова који држе први два, мања, кубета, угледах на десној страни лик краља Милутина, на левој краљице Симониде. И њима, и свима другим светитељима, очи су избодене, а тело нагрђено куршумима, којима су их нештедимице обасипали разуздани потомци оних који су покорили ове благословене крајеве. Све у њој речито казује сав онај мрак, који је дуго притискивао ову царску богомољу. Она је, ко зна колико, служила пландиштем арнаутској стоци и заклоном чобана, и, по казивању, пропевала је по ново пре 120 година. Зидови су пуни натписа, од којих ће зар многи, кад се прочитају, казивати тешке дане, које је црква трајала. Два записа које могох прочитати казаше ми, да су цркву оправљали, 1759 године, неки Хаџи-Риста, и, 1785, неки Јован архимандрит.

Грачаница се сматра као манастир, али служи парохијалном црквом селу истог имена, које се одмах уз њу налази. Попови су ми показали неколико старих икона израђених на дрвету, и с десне стране у олтару под једним кубетом једно удубљење, у коме веле да се налази гроб, али се се не зна чиј је. Ту се налазе и ликови два светитеља потпуно очувани, јер су били заклоњени од погледа злотворских. Сем тога на једном зиду и то, ако се не варам у олтару с десне стране, одмах поред овог како веле гроба, и данас стоји исписана сва повеља дарована Грачаници од њеног основаоца. У своду, који држи средње, велико, кубе налази се, кажу, простор, у којем се Богу молио краљ Милутин, кад је долазио у Грачаницу. Угледах горе у зиду доиста један прозор; улазак је водио кроз стуб, који држи свод, ну сад је, кажу, зазидан.

Уз Грачаницу налази се и школа која припада селу Грачаници. Мило ми је било кад сам видео да је за невољу снабдевена потребама које за једну школу постоје. Поред осталих учила видео сам на зиду обешену и Карићеву карту Балканског Полуострва, што теби, пријатељу читаоче, одраслом и школованом у слободној Србији, може бити и потпуно равнодушно, ну у човека, упознатог с приликама у којима се налази Српство преко Србијине јужне границе, ова ће карта изазвати осећања радости и задовољства.

Од Грачанице сам сишао по веома рђавом путу, у Јањево, које је од ње далеко један сахат. Јањево лежи у дну Вељетинског брда, на врху којег се, и данас, виде развалине неке тврдиње. Висови око њега образују скоро левак, у дну којег се оно налази, тако да је улаз у њ колима

скоро немогућан, или, бар, веома тежак, и с рђавости пута, и са стрмености брегова. Брег, у дну којега непосредно Јањево лежи идући одовуд од Приштине и Грачанице, биће најмање два пут онолико висок колико наш Калемегдан према Сави и скоро исто толико стрмен. Пут по њему вијуга, ну серпентине су веома несавршене, те је с тога и пролаз Јањеву доста тежак. Варошица је на мене учинила веома пријатан утисак и изгледом својим кује све окречене и ћерамидом покривене супрот онима у Приштини, које су, да се послужим речју пок. Карића, све „балегом олепљене“, и расположењем, у којем сам нашао становнике јој, чисте, овејане, Србе, као што су и они други, што се на Косову налазе. Можда ћеш се, изненађен, запитати: откуд да се Јањево представи дружчијим, него што то чине друга места и становници ових крајева. Отуд што су Јањевци *Латини;* тако и они себе, а и други их тако зову. То су Срби католици, којима је вера пружила заштиту много моћнију од оне, коју су имала њихова православна браћа. Биће их на 350 кућа, од 400, колико Јањево броји. Остало су све турске куће. Идући по вароши, свраћао сам у појединих трговаца, који су ми на продају нудили тучане радове своје домаће индустрије. То су последњи одјеци некадашњег занимања становника овог града. Он је, некада, био знатно рударско место, док га догађаји, који су се развијали од XIV века, нису покрили мраком. Уставио сам поглед и на доста велику цркву, наравно католичку, која се диже у сред вароши, и завидним очима погледао сам на звоно, што је на њој подигнуто, исто као што га има и на школи, која се находи цркви на домаку. Погледао сам их завидним очима, јер сам амо дошао из Грачанице, у којој сам, унутра, у самој цркви, видео, о један дирек обешена, два мала звонцета, управо две меденице, чији промукао јек једва да могу чути побожни посетиоци Грачанице, који су дошли да се помоле Богу за спас свој. Провео сам неколико пријатних тренутака код красног дон Франћеска, — уз чашицу његове „бакарске водице“, којом смо заливали грло, сасушено занимљивим и веселим разговорима и причама — и мргодног дон Микела, и, враћајући се из Јањева, једва да сам зажалио, што је вера оделила овај народ од осталог Сриства, које се још на Косову находи, те од Срба начинила *Латине.* Изгледа да није далек дан, кад поклич „брат је мио које вере био“, неће бити празна реч, него мисао-водиља свих мислених Срба, и онда, да Јањевци нису до данас у свему остали *Латини,* питање је, да ли би ми се Јањево представило овако како ми се представило: лено, гиздаво па чак и весело, и да ли не би чинило утисак који чини Приштина, Вучитрн и друга места, где *Латина* није било.

Из Приштине сам пошао у Митровицу. Кад сам се тамо кренуо, путем колским, прошао сам поред многих места чувених из велике Косовске несреће, наших знанаца још из раног детињства. Тим путем идући, о сваком месту казују по неку причу: свака стопа земље гажена је онима, што су, одазивајући се позиву Косовског мученика дошли

„На рочиште честитоме кнезу“.

да се последњим напорима некадашње своје велике снаге одупру насилнику. Прво сам се зауставио на Гази-Местану, где је, како народ казује, погинуо неки турски барјактар и где је о Видову дну био највећи окршај *), о коме народна песма нева:

„Боже мили, немила састанка!
„Кад се стаде крвца пролијевати,
„Да је коме стати на гледати
„Како српске сијевају ђорде
„Како л' турске зијевају главе,
„Љуто с'јеку српске војеводе
„С'јеку Турке ка' зелену траву.

Ту се налази једна мала зградица, кроз чији прозор угледах унутра два гроба. Око ове зграде приличан део поља покривен је, на често, каменом мени познатом под именом белутка, разне величине, боје и облика, за који постоји прича, да је то скамењен хлеб оних, што су се о Видову дну рвали по Косову. Идући даље, прошао сам поред великог турског светилишта у овом крају: Султан-Муратовог турбета. Поглед је с овог места необично отворен и прегледан и у дну јужног дела видика, преко свега Косова, види се чак и Љубетен, те није невероватно казивање, да је Султан, косовски победник, имао овде свој чадор, из којег је угледао био Милоша

„И са њиме до два побратима
— — — — — — — — — — —
„И дођоше у поље Косово.
„Силна их је опазила војска
„Опази их турски цар Мурате
„Од чадора са поља Косова:
„Код њега су лале и везири
„Па говори турски цар Мурате:
„„Слуге моје лале и везири,
„„Ено озго три српске војводе,
„„Они носе кључе и хараче,
„„Растурите силу и ордију,
„„Они женски поклањају царство!“

Ну место тога

„Милош згуби турског цар-Мурата
„И Турака дванаест хиљада;
„Бог да прости, ко га је родио!
„Он остави спомен роду српском,
„Да се прича и приповиједа
„Док је људи и док је Косова.

*) То казује већ и само име овог места. Није немогуће, да му је прво назвање било „Газистан“, што би значило *место победе*, па је по оним, могло би се рећи, законима, који у народа владају при усвајању туђих речи, та реч перска „стан“, која значи место, где нечега много има — у овом случају победе — замењена била српском речју место, која је, опет, претрпела измену, те добила овај садашњи облик. Ну, исто тако, могло би се и домишљати, да је ту, било онај барјактар, о којем се помен још задржао, било други који јунак турске, а можда и српске војске, учинио неко јунаштво, те добио надимак Гази, што у арапском језику значи победоносни; местан, опет, у перском значи: дрзак, смео.

Турбе је велика грађевина, ограђена јаким зидом, око којег се ниже неколико зграда, намењених стану чувара и сместишту поклоника сени онога, чијем је помену подигнуто. На средини турбета находи се големи гробни камен, који, како предање казује, под собом храни утробу Муратову. Тело му лежи у Бруси. Камен му је покривен богатим златотканицама, које свој унутрашњости, застртој скупоценим ћилимовима, дају и свечан и сјајан изглед, нарочито што су и зидови окићени разним исписима, златом веженим на свиленим и кадивеним тканинама. У скоро од турбета прегазио сам Лаб код Бабина Моста, и, оставивши у десно Мазгит, сада черкеско село, упутио сам се Вучитрну, сагледав, уз пут, место, где се данас налази по који камен из зидина цркве, у којој су се причестили они, што су, поломивши своја копља, бранећи свога господара, славног кнез Лазара, оставили кости на Косову. У Вучитрну, неугледном месту, нисам имао много шта видети, сем једне старе куле одмах при уласку у варош, идући од Приштине, а чуо сам да је и ту Српство на умору, јер у њему, и данас, за прилике у Турској, многољудној вароши, сазнао сам да нема више од 80 српских кућа — на 7000—8000 становника — и да су му мусломански становници најгори у свему овом крају.

У Вучитрну има и српска школа, која се налази одмах уз цркву при уласку у варош, с десне стране. Да ли ће још за дуго и једна и друга имати својих походника, прва да своје мале госте учи љубави према свом народу, и одржава их у осећању њихове, српске, народности, а друга да своје побожне посетнике напаја надањем у Бога и његову милост, да ће им пружити светлије дане, на то ће ти пријатељу, читаоче, одговорити друга места, и велика и мала, која су била судбине сличне Вучитрновој, и проређеност српског живота на Косову

Овде сам се видео с рашко-призренским митрополитом Мелентијем. Обилазећи своју пространу епархију, уставио се и у Вучитрну, и ја нисам хтео пропустити а да не видим овог представника Васељенске Патријаршије, верског поглавара Срба Старе Србије. В. Цриојевић, у својој књизи „Цариград, Света Гора, Солун“, исписао је био слику једног од оних многобројних владика, којима Патријаршија тако обилато дарује појединe епархије: слика и у читаоца ове књиге изазива гнушање, које је изазвала и у самог писца, кад ју је видео. Очекивао сам да ћу нешто налик на то видети и у Вучитрну, па сам се за то необично и изненадно, кад сам, прилазећи митрополиту, угледао пред собом чистог и високог, ма да, од дубоке старости, већ погурених старца, који ме је ословио доста чистим српским језиком. По роду је Грк, и ове године, кад сам га видео, он је већ био 39 година митрополит рашко-призренске епархије. Кућа у којој је становао, по пут свих других зграда у Вучитрну, веома је неугледна, мала и једва ли окречена. У соби, у којој сам га видео, нарочито су ми пала у очи силна стаклад, која се налазе поређана на полицама, утврђеним на три собна дувара. Међу њима угледах и две бутеље неготинског вина из подрума Тутуновићевих. Свуда нао-

коло по соби, поред зидова, находе се ниски миндерлуци, на којима седи и митрополит и они, који му у походе дођу. То је скоро сав намештај који сам видео. О раду његову, ако те интересује, можеш наћи доста писаног и у нас, а ја да ти напоменем само то, да му је веома неправо било, кад је митровачка општина на свој печат ставила била натпис: „православна српска црквено-школска општина“ Реч „српска“ толико је бола очи митрополиту, да је општини слао био поруке, да тај печат нигде не удара. Изгледа да је то чинио мање од страха од Турака, који ту реч нерадо хоће да чују, а више за љубав оних мисли, којима је Патријаршија прожета у свом раду. Наравно, да Митровичани нису послушали свог Митрополита. Ако те не мрзи, ово можеш саопштити и оним својим познаницима, који спас српске народности у Турској очекују од грчких владика, — реч грчких сама ми се уметла у перо, а требао сам рећи патријаршиских — и Грка, и онима, који су, или из простог незнања, а луде жеље да за свој рачун воде неку поли ику, или што су с мислима о положају Србије према Турској и Српства у Турској заостали назад с двеестину година, онако душмански нападали пок. Карића, бив. конзула Србијиног у Скопљу.

Пошав из Вучитрна у Митровицу, одмах иза вароши, прошао сам поред једне старе камене ћуприје, која сад ничему не служи, јер је, рекоше ми, Ситница, преко које је она некада водила, променила корито, отишавши мало даље према истоку, и овај мост оставила на суву. Тамо су ми рекли, да су мост зидали Југовићи: сваки по један стуб, отуда девет стубова под њиме, и да је један Југовић узидао у свој стуб своју жену. Мост је сав од камена, с парапетима такође од камена, и данас, доста добро одржан *)

Митровица ми се, одмах при уласку, својим изгледом представила као напредан град, који је у многом оставио за собом друга места овог краја. Везана поодавна железником са Солуном, а положена на раскрсници путева за Призрен, Пећ, Нови Пазар и даље, преко Сјенице и Плевља, с Босном, она је постала важно средиште, што је, наравно, морало утицати на целокупни њен изглед. И околина јој је напредно живописна, као ни у једном од места, која сам до сада походио, нарочито предео око ушћа Ибра и Ситнице и романтично Звечанско Брдо, које с остацима града Звечана, необично лепо зачињава митровички видик. Нашао сам мал' те не целу варош калдрмисану, сем оног, новог, дела њеног, у којем су мухаџири; угледао сам неколико баш лепих грађевина, и поглед ми се нарочито устављао на угледној и чистој трокатници Хаџи-Адема, и на раскошном хамаму Абдураман-аге. Пало ми је у очи да има и бунара с гвозденим шмрком, који се на ретко виђају и у нас, па ми за један рекоше да га је поставио неки Турчин „за севап“ — обичај, на који би се могли да угледају многи народи; сувише што му разлог лежи

*) Кад су ове бележке биле већ скоро спремљене за штампу, један Приштеван каза ми, да је овај мост познат под именом „Војиновића ћуприје“?

искључиво у несебичном саучешћу и старању о бедним и потребитима, толико да се, у много прилика, и не зна име онога, који је „севап„ учинио. Угледао сам и доста добро уређених трговина, којима се за потребе и у свакодневним намирницама често пута обраћа чак и Приштина. Варош броји 1200—1300 кућа, од којих на Србе пада 130—140. Они имају и своју школу, нову и лепу зграду. Ове године, кад сам тамо био, испит је полагало: у мушкој школи 40 ђака, а у женској 20. У ову школу иду и деца из оних 5—6 латинских кућа које су се овде доселиле из Скадра, а једна из Пећи. Има приличан број муханира Бошњака, Срба Мухамедове вере, који би, ако су истинита саопштења једног Митровичанина, вољни били дати своју децу у српску школу „да не би заборавили матерњи језик“, кад би само то смели од фанатизма других Мусломана. Они чак хоће да се назову Србима. Сем ових српских кућа, које ти поменух, остало је становништво све Мусломани, и, највећим делом. Арнаутин. Ну инак за то, учинило ми се да су нарави овде питомије него ли у другим местима овог краја, или бар да је моћ власти јача ма да ћу ти мало после учинити неколика саопштења, која би те чак могла и поколебати да ми у ово верујеш. У потврду тога, могао бих навести чин, да се у Митровици може купити монополисаног дувана. Истина, продаваће га и по нижу цену од оне одређене, и држе га у продавницама да би, уз њега, могли продавати дуван контрабанде, али сети се шта сам ти рекао да сам видео у Качанику, а овде да ти поменем, да ме је у Приштини сам мутесариф нудио крријумчареним дуваном, јер ни он сам не може други пушити. Сазнах, да се у Митровици не сме продавати свињско месо. На другим странама Турске у овом погледу много су попустљивији мусломански становници, него ли овде. У Скопљу, на пр., то допуштају само код цркве, а овде ни толико. Једино о Божићу то допуштају: продавац, а то је, рекоше ми, један Вучитрнац, донесе свињетину у чаку, па онда зађе по чаршији и јавља се онима, за које зна да ће му купити трговину. Ну све то, инак, чини се криком.

Пред вече изидох мало у шетњу до Ибра, у који се, на неколико минута хода, испод доле, улива Ситница, некада мутна и крвава. На Ибру се налази дрвени мост, који служи прелазу на другу страну. Поред њега се ређају неколико теферича, саграђених одмах уза саму обалу више таласа Ибрових. На њима видех неколико мухамеданаца у јеглени и дајући маха свом рахатлуку тиме, што су валима Ибровим пустили на вољу да им испирају ноге. Уживање и слика, како ја држим, не много источанска.

Као ми је у очи и велики број јазева, којом је прошарана варош. Користећи се положаем свог града, Митровичани су кроз ћ јазевима спровели воду из Ибра, те њима и баште заливају, а служи им и одвођењу нечистоће.

Још одмах кад сам био оставио Вучитрн, ја сам према северу угледао брдо, које ми је и издвојеношћу и обликом својим нарочито привлачило погледе. Изгледало ми је, да га је неко нарочито ту поставио,

тако је одвојено од осталих планина које се око њега нижу, а, бешумно како је, сунцем озарено, учинило ми се као да је све од корала. То је Звечанско брдо, које се налази одмах више Митровице и, кад сам му ближе пришао, могао сам, између оног голог крша, уочити развалине града Звечана, у којем је одиграна она крвава трагедија између оца и сина. Тамо сам отишао из Митровице. Прешавши мост, што се на Ибру налази, и који сам ти мало час поменуо, у брзо сам се дохватио самог брда, и, скоро по козјем путу, испео се за сахат и четврт на врх му, где се налазе остаци Звечана. Преда мном се указа Вучитрн и све Косово, преко којег пратим беласкаву Ситницу, чије ставе с Ибром угледах ту одмах испод брда. Шар ми је облацима заклоњен: исто тако и Копаоник.

Опити утисак, који су на мене звечански остаци учинили, казао ми је, да је то био некада велики град. Зидине, које су се још одржале времену и људима, говориле су ми да је он био страховити снагом и величином својом. На једном делу платна познају се и данас три зида један поред другог: први од цигаља, друга два од камена, укупно од прилике три метра дебљине. Поред мене налази се један бунар, скоро са свим затрпан, да му се једва траг познаје. Дечак, који се онде нашао рече ми: „ту је удављен Свети Стеван“. На највишем врху брда угледах остатке као неких подрума, на броју их је два. На једном су сводови, који су га покривали, са свим разрушени, а на другом остали су за једну четвртину. Једни ми рекоше да су то биле апсане, а друга два Митровичанина да да су биле цркве, и уверавали су ме да су се на зидовима им, до пре неколико година, видели натписи и живопис. Сад од свега нема ни трага. Поглед ми се отима доле, скоро средини Звечанског брда, на прилично одржане остатке једне куле. То је једини остатак који ми је могао дати појма о облику и обиму грађевине иза које је остао. Кула је облика потпуно округлог, и, по мом рачуну, зидови што су јој остали имаће висине 4.5—5 метара. Морала је имати више спратова, јер се и данас виде у зидовима греде, које су, бесумње, делиле спратове. Улаз у њу још се познаје, само су до врха пропали сводови који су га засвођавали. У пречнику кула мери 7 корака, и на једном од спратова још се виде три прозора, у којима се такође налазе добро одржане греде. Она даје нарочити декор свима већ растуреним остацима града Звечана, и дуго су ми се очи задржале на њој, нарочито кад сам на врху јој угледао неколико чобана, Арнаута, чије су велике силуете изазивале у мени осећања и пустоши и дивљине, у којима сам се находио, и жалости на данашње стање тврђаве, у којој је наставао наш најсилнији цар.

У рушевинама ових зидина ретко сам где уочио цигљу: свуда је сâм камен. Кажу да су некада, не тако давно, сви зидови били много већи, па су их порушили, вадећи из њих цигље за зидање касарне и других зграда у Митровици. Ово, што је још остало, порушиће време; нестаће трага и оном бунару, у којем је, како предање казује, удављен слепи Краљ, а, ако се над Звечаном не разведри небо, више је него сигурно да није далек дан, кад ми, у чијим ће земљама он остати, неће

умети ништа рећи о Светитељу, који је овде провео последње тренутке свог живота, уз проклињање часа и кад му га је Бог даровао.

Цело Звечанско брдо морало је некада бити опасано зидом, јер се трагови његови свуда виде, сем на оним потпуно неприступачним местима, која су била довољна заштита становницима старог града Звечана, чији је наследник зар данашња Митровица. То ће рећи сваки Митровичанин, али ми ни један није умео казати никакво предање, из којег бих могао смишљати о потребама или невољама, које су становнике му нагониле пећи на другу обалу Ибра. Можда ће врло простране мисли о томе нагонити остаци добро одржаних греда, које сам видео и у оној кули, а и у појединим зидинама градским.

Управо северно од Звечана показали су ми неугледно село Рударе, знаменито с тога, што га већ трећа година бије гром и пали га. Становници му мисле да ће тому бити узрок састав ових планина, у којима има много руде, и која околност, сигурно, није без значаја и за само име овог села.

Силазећи с Звечанског брда, другим путем к северу а не оним којим сам дошао, сагледао сам кладенац с врло хладном водом, за коју се верује да лечи од грознице. На то ме је, у осталом, подсетило и дрвеће око њега, на којем се налази безброј завезаних и остављених белега. Кладенац ће имати у површини око 4 до 5 квадратних метара: од свода, којим је покривен био, сад је приличан део порушен, и жедни ове лековите воде сад у њ ускачу кроз развољени део свода, пошто вода не протиче више кроз отворе нарочито за то саграђене, и који се још виде. Одмах од кладенца настаје горе према брду мали лагум, којим би се четвороношке могло ићи. То је, вероватно, канал, којим је вода спроведена у кладенац, ну народ верује да је то лагум, кроз који се могло некада пролазити у град. То би и данас, кажу, могло, да не сметају нека гвоздена врата, која се, на 20—30 метара даље од кладенца, у лагуму налазе. Један Митровичанин рече ми, да је он улазио у лагум и дошао био до ових врата. Није их, душа ваља, видео, јер му се свећа угасила баш кад је до њих дошао, али су, на његове ударе руком, одјекивала као да би била гвоздена Даље од овог кладенца, идући к вароши, нашао на остатке другог сличног овом, само већег од њега. То место зову рекоше ми, Ј мболи, и ништа ми више о њему нису умели рећи.

Имали смо, ја и моји сапутници, намеру чинити походу манастиру Соколици, који се налази око 2 сахата хода далеко од Митровице. О томе своме смеру известили смо и митровичког кајмакама, на што нам је он послао абер: да пут у Соколицу води између села Раова и Бољетина, да је између та два села крв, да се он боји да нам се на путу што не деси, и да нам никако не светује да идемо; а, ако баш стално остајемо при тој својој одлуци, он ће бити вољан дати нам и буљук аскера, да нас прати, али он, свакако, не би био рад нашој походи. Ми смо му одгововорили, да ће одлазак нам зависити искључиво од времена, које нас је

тих дана рђаво служило, и на случај да узмогнемо ићи, не тражимо му другу до ону најобичнију пратњу, коју смо и дотле имали. (Ми смо је имали колико да се види да за нас власт зна). Киша која је као из кабла лила, није нам допустила отићи чак до Соколице; место до тамо, ми смо изишли у шетњу путем који њој води, да видимо ставе Ибра и Ситнице, и прилично се задржали посматрајући хватање рибе у Ибру. Сав овај део Митровичке околине напредно је живописан и пружа красне погледе. На жалост, он изгледа више дивљ но што је у ствари, и лепоте му често су, ако не и увек, негледане: онај који зна ова места, занет је мислима о несигурности у којој је, а мени је, опет, сву пажњу заузео био један Митровичанин, казујући ми поједина места, где су се Арнаути сачекивали у заседе, показујући ми гробне белеге овде погинулих Арнаута, и причајући ми о Амет-аги, с ким ћемо се, и не знајући за то, у скоро састати.

Идући, дакле, тим путем стигли смо до села Рудара, о којем сам ти мало час рекао неколико речи. Стигав ту, сељани нам саопштише да је војвода манастира Соколице, кад је сазнао за нашу намеру походити овај манастир, сматрао за дужност изићи нам у сретање, да нас до манастира спроведе. Војвода је Арнаутин Амет-ага, качак, мој нови познаник, о којем ћу да ти причам.

Испред нас на једно 150 метара налази се вис, иза којег, у залеђу му, стоје густи мрки облаци. На позив наш, с њега је сишао Амет, стасита људина, наоружана мартинком и богато окићеним револвером за силавом, око којег стоји и неизбежни појас с куршумима. Силуета његова, коју сам угледао чим се указала на врху брега, изгледала ми је необично велика и импозантна, и ми сви, и пре него што би било време како би смо се руковали с Амет-агом, устали смо на ноге и прилазимо му на сретање. Он нам долази на бесу. Пришав нам поздравио се са свима и одазвао се понуди да седне, никако међу тим, не скидајући погледа с зантија из пратње нам. Њих је увек према себи имао. Пушку држи тако да му је увек на домаку. Опазих да почешће баца погледе иза себе; управих и ја своје тамо, и, не далеко, угледах на вису три Арнаутина, који с Амета никако не скидају погледа. То су његови пратиоци и пријатељи, који су дошли да му се, на случај какве невоље, нађу.

Ево зашто је Амет сад качак. Пре неког времена неки Арнаути засели су били за једну стену путем којим смо и ми сад дошли (уз пут су ми је показали) и сачекали неког свог крвника. Брат Аметов, Мујо, дечак од петнаестину година, наиђе овим путем, и, смотрив ове људе, пође да види који су. Обесан какав је био, он, прилазећи им, опали на њих. Они му одговоре из пушака, пу не погоде га. Он опет опали на њих, на што они саставе пушке и на место га убију. Отуда се између њих и Мујине браће развије крв, ну заваду су могли измирити ислахати, комисије нарочито установљене за мирење крвова између Арнаута. На једно три недеље пред мој долазак у Митровицу, други брат Аметов,

Иса-ага, сиђе једне суботе у варош на пазар. Ту се сукоби с убицом свога брата, између њега и овог падне неколико оштрих речи, на што Иса, у сред пазара, опали на њ, и на место га убије. Крв је, рекох ти, била умирена, ну ипак Иси, кад је угледао убицу свога брата, паде крв на очи и уби га, како ми рекоше Митровичани. Чим га је убио, он је нагао бежати кроз варош, и, бежећи, бацао је и вес и многе ствари од одела, — тако буја крв За њим су неке заптије пуцале, али, рекоше, не на њ, ну у ветар; јер да су га убиле не би ни њима после лако било. Сазнав за потеру која га је гонила, он је избегао у Истиниће, у пећску област, а место њега остао је као крвник сад овај наш Амет. Живот му је сад на мртвој стражи, и он само чека, где ли ће напећи на заседу и одакле ће пушка планути. Од својих крвника, нас ради, узео је бесу за недељу дана. За то време сербез и безопасно може свуда ходати, неће му ништа учинити; после тога, шта му дâ Бог и срећа — арнаутска. Питах га и рече ми, да се беса узима преко посредника, који треба да је угледан и уважен човек. Ако се беса скрши, дужност је и самом бесацији да се на невери свети. Ну то се ређе дешава, и, при узимању бесе, обично посредује уважен човек, јер, иначе, или не може да се добије, или је несигурна.

Амет је, рекох ти, сем што је на крв пао, сад и одметник, јер се боји да га, због тога, власт не ухвати, или и не убије. Он сâм рече ми да више воли изгубити 9 глава, него ли бити ухапшен, и за то је и рекао заптијама: „ви ме не би овде видели, да није њих — нас — досадисте ми гонећи ме.“ Ну, ипак за то, заптије су пред њим биле необично покорне, толико да се нисам могао довољно начудити. Рекао бих, судећи према њихову понашању, пре да им је он старешина, којему дугују поштовање, а не кривац, којег треба да гоне. Није му првина бити одметником. Пре три године сишао је био на бесу у Митровицу, у хуђумат, и кад га је јузбаша хтео ухапсити, и мимо задану реч од стране паше да слободно може доћи, он је у сред хуђумата из револвера убио јузбашу и утекао, па је, доцније, ипак успео помирити се с влашћу. И она сама има много страха од њих.

Рекао сам ти да су нам у пратњи биле заптије: двојица их је на броју. Један од њих двојице је наш брат Мухамедове вере, Сулејман Никшићанин. Они су обојица били врло предусретљиви према Амету, који, заборавих ти рећи, доста добро говори нашим језиком: можда су му стари само њега и говорили. У очи, он је Амету говорио највеће похвале, и палио му, чак, и цигару, а нама је, опет, и о њему, и о свима његовим једноплеменицима, говорио најпокудније речи. Вели да су кукавице чим се у зорту нађу, и да су и самом цару досадили. Кад их сами органи власти, заптије или суварије, коњаници жандарми, нађу у пољу, на раду, богато наоружане окићеним оружјем, које је, често пута, сушта противност изгледу одела им, они ће их први поздравити, с осмејком на уснама, а Арнаути хоће ли или не рећи коју реч, и то увек кроз зубе.

Они их се јако боје. Имао сам прилике чути да је један заптија упитао другог: „Шта ради, Бога ти, Бахди?“ — „Нокас — одговорио је упитани, вратио се (био је у пећском крају) па кад је угледао Митровицу, рече: као да сам се родио.“ Бахди је био, сигурно, у потери, и сто где се ратосиља тога пута, и сунце га обасјава кад је угледао Митровицу, у којој си видео каква је сигурност: у сред хућмата убијају јузбашу, а на сред пазара крвници враћају један другом крв. Пре кратког времена, нема тому нека година, Арнаути Дреничани с земљом су сравнили дреничку кајмакамију, у селу Лаушн, и прогонили све представнике власти. Ни траг се, казују, не познаје на месту, где је кајмакамија била. Ми, до сретања с Аметом, нисмо учинили колико пуна 3 километра пута, а уз пут видели смо два гробна белега погинулих Арнаута који су се ту сачекивали у заседи. Једно је белег на месту, где је пао Аметов брат, Мујо.

Упитах Амета кад детету дају пушку. Одговорио ми је: кад му је 15 г. Оружје му од тада постаје нераздвојни друг; од њега се никада неће растављати У дивљини, у којој је одрастао, оно ће га увек потсећати на дужности и обичаје племена му. Опште је позната ствар, како је силан обичај крвна освета, који се, у највећем пространству своме, одржао у ових дивљих становника некадашњих царских и мирних крајева. Читава села њиме се истребљују, јер. у томе погледу, осећање заједнице живо је у њих развијено. „Крвна освета, прочитао сам у једној књизи честитог капетана М. Николајевића, чини те Арбанас не може истим оком да гледа на непознатога, као и на познатог. Он с места застаје, и са руком по пушкама пита: из кога си племена, и онда није ретко да, на име овога, обојица у исти мах даљи разговор остављају пушкама.“ Освета ако не дође до измирења, што веома тешко бива, код обичаја који су развијени у овом народу, траје до истраге једне стране. Најближему сроднику дужност је светити најближега, и, на тај начин, читавим низом убистава, заваде се читави фисови, кад обично отпочињу покушаји за измирење. Крв се плаћа у новцу и, како ми Амет рече, за једну крв плаћа се 12 кеса, што чини 6000 гроша. За време мојег бављења у Митровици десили су се у ђаковичком крају немири, који су узели веома велике размере, да је у ту страну морао отићи и сам скопски валија с много војске. Завадила су се два јака фиса, Краснићани и Гаши, услед тога, што су од стране неког Шакир-аге, из фиса Краснићана, погинула два сина Бајрам-аге, који припада фису Гаша. То су, у тим фисовима, две најугледније породице; „код њих је, рекоше ми два Латинина Скадранина, које сам у Митровици видео, одавно било нешто у срцу“, и распра њихова покренула је неколико хиљада пушака, колико броје ова два фиса. На тај начин за једну главу, ако се крви одмах не стане на пут, може да падне по неколико глава, док се не заваде цела племена. Иса-ага, брат Ахметов, кажу, зарекао се да ће свог брата осветити тек кад убије 12 људи на страни свог крвника. Седмог је убио на три недеље пред мој долазак у Митровицу. Осећање дужности да се крв свети, дубоко је укорењено у

овом народу. Сулејман ми је причао, да, кад су убили једног Арнаутина, који је светио крв, мајка га је, мртвог, дочекала речима: два пута сам се веселила, први пут кад сам те женила и сада. Појамно је, онда, да ће се тешко и наћи људи, који ће се примити, у земљама под овим погодбама, неблагодарног посла, да посредују при мирењу „крвова“, и, тога ради, сама државна власт, у последње време, предузимала је од своје стране кораке, да на томе путу учини нешто. То су они послахати које ти мало час поменух. Ну тешко да ће имати успеха. Тренуци кад Арнаутин пали пушку заслепе га: рекох ти, мало час, да је Иса, бежећи, бацао с себе одело, а, пре него што је убио седмог, он је скинуо с пушке погон, само, како рече Сулејман, „да се не би што год заврзло“.

Да се опростимо с Ахметом. Дарован од нас „да деци купи шећера“, и изјавивши своје задовољство што се познао са мном, „јер — рече — ко зна можда ћемо кад год један другом требати: добро је што смо се познали“ — он се дигао и лаганим и поузданим кораком упутио се откуда је и дошао. Три његова пратиоца већ су се дигли и очекују га. Док му прође беса, коју је, нас ради, узео, он тада даљу неће моћи никуд излазити. Ноћ му стоји на расположењу, али и тада сваког тренутка треба да очекује пуцањ. Кад сам се растао с њим, мени, наученом да у човеку гледам увек узвишене душевне покрете, био је отужан живот Ахметов, којему је сада друг мартинка, а мисао, о којој се стално бави, крв и освета[1]).

Ја сам, често а нарочито после овог сусрета, мислио о Ахмету и о свима његовим једноплеменицима, нашим непосредним суседима, и, не један пут, мисли су ми биле праћене жаљењем на чин, да ми и њих познајемо исто толико мало колико и друге, опет блиске нам суседе, па, можда, колико и себе саме. Да не идем даље од Бугара, које смо до пре неколико десетина година сматрали као своју најрођенију браћу, мал' те не као један народ с нама. Па шта ми данас знамо о њима, о њихову државном и душевном животу? Није тешка реч да не знамо апсолутно ништа. Оно мало, што се о њима у нас може писаног наћи, последица је не нашег интересовања о њима, с разлога што би то требало знати, било ради оних интереса који су нам заједнички, било ради оних који су нам супротни, него потребе у којој се налазе наши новинари кад им треба испунити ступце својих листова. И све то материјал је добивен из друге руке, оне која га је прибирала ношена нарочитим мислима. Нешто мислених људи, што је прошло кроз данашњу бугарску кнежевину, а којима су познати одношаји тог краја, док је он био турски

[1]) Падање Ахметово да ћемо „можда кад год један другоме требати“, неће се испунити. Кад су ове белешке биле сређене за штампу, сазнао сам да је погинуо. Последњег Рамазана (марта ове године), кад је пошао из Бољетина, једног нетка, у село Влашње, да клања у џамији, која се тамо налази, сачекао га је у селу Жужи крвник му Алидовић, из Раова, и на место га убио.

валилук, тврде силан полет који је Бугарска учинила од ослобођења на овамо; то је оно што се очима види, спољашњост. Суштину нико не би умео казати: нико од нас не зна смисао и домашај његов. Узимам овај случај. Код њих се бије бој, љути бој о измени њихова правописа, исход којег може бити од пресудног утицаја по целокупну бугарску културу, а кроз њу и по целокупне одношаје Српства и Бугарства, и код нас се не нађе ни један који би на њ обратио заслужену пажњу, ако не као политичар, а оно, бар, као научник, да и не говорим о другим манифестацијама народног и државног живота њихова, које имају толико значаја по све наше одношаје [1]).

Исти је такав случај и с Арнаутима. Како је до скора све што се односи на чување наше народности у Турској било превиђено и занештено, тако је исто било и с Арнаутима. Све што ми о њима знамо, то је да је то један крволочан и разбојнички народ, који чини зулуме нашим суплеменицима у Турској и залета се у нашу страну. И, имајући такве мисли о њему, ми смо према њему готово на ратној нози и враћамо му мило за драго. Почетак је учињен био 1878 године, после наших ратова с Турском, и после оног безумног прогоњења Арнаута из крајева, које је Берлински Уговор досудио Србији. И док ми тако радимо и на томе стојимо, другима ништа не смета да чине покушаје, како би, за дани случај, имали Арнауте уза се. Јер, могло би се, и то с доста разлога, поставити питање: да ли је она немоћ турских власти у Арнаутлуку хотимична и с планом створена и извођена последица политике коју Турска води, и која изискује остављати тај крај у грубој непросвећености, или је она последица целокупне организације турске државе? И да ли нас послови које Аустрија и Италија међу Арнаутима врше не гоне обраћати на њих већу пажњу? Чак у престоници Румуније, земље далеке Арнаутлуку, постоји друштво „Дрита“, које Арнаутима проповеда мисли, којима се Румунија носи у погледима о својој државној будућности и положају на Балкану, а ми ћутимо, као да с Арнаутима нећемо имати додира док трајемо и ми и они, и као да нам историја не казује како смо стојали једни према другима минулих векова. Скендербегова мајка Сркиња је била, а син његов — Скендербегов — ожењен је био унуком деспота Ђурђа. Колико нас је који ма што више знамо о другим душевним особинама овог народа, сем што знамо оне од којих патимо: колико нас је који разумемо његов језик и појмимо његове осећаје и жеље? Кукамо на Арнауте за Ђаковичку област, сад Србима пусту, али, ево, Дечани још трају, и ако опусте, па по том и пропадну, ко ће бити тому више крив, Арнаути или ми? Ми и не знамо какав је Арнаутин на дому и на послу, а још мање да знамо шта он мисли о задацима свог племена.

---

[1]) О овом је питању било речи у првој свесци „Дела“, које поклања нарочиту пажњу свему што се у Бугарској дешава.

То је пријатељу читаоче, не само за Арнауте, него и за све народе на Балкану, и за све крајеве преко нашег граничног илота, у најближем суседству нашем. Њих нам је жељезник толико приближио, а колико их је Шумадинаца видело? За број би, чини ми се, били довољни прсти на рукама. А колико би походе шумадинске биле корисне! Оне би благотворно утицале на морал нашег прекограничног народа; Шумадинце би изазивале на дубље и паметније размишљање о задацима Србије у оним странама, и измениле би досадашње њихово погрешно схватање у Србији. Оне би имале утицаја и на држање и рад и самих тамошњих власти, на понашање њихово према Србима, а, на добро по Србе утицале и на расположење других, несрпских, тамошњих племена. А за све то не треба ни велика труда ни трошка. Треба само мало добре воље. Жељезник иде до у дно Косова, додирујући места толико позната свакому Србину. А колико их је видело и од оних, који су, бар, требали и морали видети их. Писац књиге „Косовска Битка“ рекао је на једном месту, да је — ако се добро сећам — 20 година радио на својој књизи, а до Косова није отишао. Године 1889 о петстогодишњој прослави Косовске Битке, туђин нам је донео цвећа с Косова. У архиви нашег Генерал-штаба стоји записано да је Јањево сиротo арбанашко село, а то је красна српска варошица, на домак митровичком жељезнику. И кад је г. проф. Жујовић имао куражи, с три своја друга, испети се на Шар, идући од Качаника, за што други жељезником не би могли отићи до Митровице и попети се на Звечан, а посетити и Лишљан и Приштину, и Вучитрн и Грачаницу и Јањево, прелазити и Лаб и Ситницу? Тада Министри Иностраних Дела наших новина — а теби је, зар, знано да у нас сваке новине имају свог Министра Иностраних Дела и своју политику — не би у свом ресору били онаке незналице као што су, и у својим саставима писали: како је Порта издала берат бугарском владици у Пећи, или како је установила карантин у Ристовцу. Тада би и знали, и у писању би и оцени наших одношаја увек имали на уму ове страшне речи, које сам на Косову чуо и које би и они морали чути: „ако овако стање устраје, за неколико година неће бити Срба на Косову; све ће се разбећи“. И онда ће тек Косово понанути тама, мрачнија од оне која га притиска ево већ неколико векова, и, кад последњи Србин буде на њему испустио дах, то ће бити несрећа већа од оне, коју је Косово дочекало о Видову-дне. А несрећа на Косову, у Подримљу и Метохији долази данас искључиво од Арнаута. Пусто незнање и неразумљива непромишљеност створили су их нашим најљућим непријатељима: изгнани са свог огњишта, за њих старог, они се свете онима којима су у походе дошли. Не треба бити сувише пажљив и уман посматрач па да се може рећи, да би, у томе погледу, Српство данас на Косову било у много бољим погодбама него данас; јер, најзад, није давно било кад су путнице Енглескиње писале, како су Арнаути говорили: „та боље ће нам бити под кнезом (српским) но под Султаном. Нек само Срби пређу гра-

ницу, па ћемо се ми лепо с њима договорити што треба преко игумана од „Дечана“. Срби су доиста и прешли били границу, али, место лепог договора и наметног рада, настао је сметен и несмишљен рад, толико да се чудити треба разлици погледа управљача Србије шесетих и седамдесетих година. Као да просвета није оштра као мач, и као да она није кадра да освети Косово; али

„Зло радила проклета Јерина
„Зло радила горе дочекала.“

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

П. Балкански.

ПОГРИЈЕШИЛА

— ЦРТИЦА ИЗ МОСТАРА —

Кад јој је отац умр'о, било јој је управо шесн'ес' година.

Тако је она остала с матером, те су живиле онако доста сиротињски.

А била је лијепа к'о зора.

Стас јој ни велик ни мален, него онако осредњи. Глава јој бијаше новелика. Нос мален и госпоски, очи плаве к'о небо, а златна коса спустила јој се низ леђа, до ниже па̂са.

Кад би се насмијала, указала би јој се тада два реда чистих, бијелих бисер-зубића, а још би јој се указале и двије мале ја̂мице на руменим обрашчићима.

Па макар што је била толика, опет се није шћела сакрити,[1]) него је ходала по чаршији, те је куповала кад јој је што требало.

А и онако је била отворена и весела, па су је сви волили и шалили се с њоме.

Али се опет ни с ким није тако шалила к'о са Стојаном Благићем.

Био вам је то младић крпан к'о један по један, да му на далеко не можеш наћи равна, па се богме и њему допала Сока, а ни он њојзи није био мрзак.

Често би се пута она свврнула и у њега да што пазари, па још не би ни ријечи проговорила, а он је одмах дочекај:

— Шта ћеш сад?

— Што питаш?

— Па 'нако.

— Нијесам дошла да те гледам него да пазаривам.

— Није него си дошла баш због мене...

Она на то само накриви главу, па ће му, онако, к'о поругљиво:

— Их, к'о да си ми ти урнек.

— Шта, зар нијесам, вели он.

— Богме нијеси!

---

[1]) У Мостару се ђевојке крију.

И тако би се они прекладали по нô сахата, док њојзи пâни на памет, да иђе дома:

— Их, ја још стојим!

— Па тешто, остани још, зауставља је Стојан.

— Не ћу, не ћу, нисам свезана за те...

Тад би весело к'о кошута одскакутала низ чаршију, а он би гледо за њом, све док не би зашла у сокаке...

Други пут једном, дёси се он у послу, а ето ти ње:

— Шта радиш?

— Ево, имам посла.

— Хоћеш да ти помогнем?

— Не ћу.

— Е не ћу ни ја!

А он одмах остави пос'о:

— Знаш ли шта, Соко?

— Шта?

— Ја сам баш нешто мислио...

— А шта ја знам, шта си ти мислио...

— Није него к'о мислим да те нешто запитам.

— А шта?

— Бога ти би ли се ти удала?

Она се сва зарумени, па онда удари у смијех.

— Кажи ми, вели он.

— Па за што сам ђевојка.

Стојан се сада чисто збуни. Стиднији он него ли она.

Док се опет прибра:

— А би ли пошла за ме? упита је.

Она мишљаше да је то шала.

— А ко ће пођ' за те! окоси се.

— Хоћеш ли?

— Не ћу...

— Ама ја тебе озбиљно питам! рече Стојан, па се уозбиљи.

— Е — онда не знам! одврати она.

Па отрча кући к'о да ништа ни било није.

*

До неколико дана, па се отвори и догана.[1])

Почеше прикупљати многе радилице, па готово све сиромашније жене и ђевојке потрчаше тамо, к'о на варен пилав.

Кажу: плаћа добра, а пос'о није велик!

Ово пуче по свему Мостару па богме дознаде и Сока.

Њојзи се одма' допало, кад се без велика посла може доста зарађивати, те одмах отрча матери да јој каже.

---

[1]) Творница духана.

Мати к'о мати — њојзи се све допада.

И Сока одмах оде директору, те се уписа.

Кад се повратила, срете је Стојан:

— Ђе си то била? запита он.

— Што питаш?

— Па 'нако.

— Била сам у догани

Стојан се укочи.

— Да се упишеш?

— Јес'.

А он не може да вјерује.

— Ама ти то учинила?

— А што? Зар то није поштено?

— Па и није, рече Стојан.

Кад она плану:

— А за што? Кажи дер ми!

— Ето тако, то се мени не допада, него ти то остави, па ради дома, к'о што си и дослен.

Она се окрену од њега:

— Не ћу.

— А што?

— Ја хоћу да радим.

— Па зар не можеш друкчије радити?

— Не могу.

Стојан стаде пред њу:

— Соко! Ко Бога те молим остави то! Немој дуго чекат' па ћу ја..

— А ко теби вјерује! упаде она.

И к'о стријела измаче испред њега.

А он оста, па к'о да га је неко полио врелом водом.

Отиш'о је у дућан, па у мал' што не заплака к'о малехно дијете.

— Зар баш она то да учини! мислио је он, она да иде у догану, а ја мислим да је узмем!...

Тако је сједио дуго, дуго...

*

До два дана иза тога, Сока је пошла у догану.

А од тада је свако јутро пролазила испред Стојанова дућана, па би му чисто заједљиво називала Бога.

Стојану опет мука, па да пукне.

— Ама за што си така? пита је.

— Ето за то, одговори она.

— Зар ме баш нећеш послушат'?

— Нијеси ми тутор.

Он је спромах одмах ушутио. Види и сâм, да с њоме не може на крај...

Док једног дана издуши Сока у *швапским* хаљинама. На тлави јјо она „зембила“, обукла ону котулу и ону јакету, па постала права правцата Швабица.

Па се још некако понијела; мисли, да читав свијет гледа у њу.

А 'вамо јој се сви подсмјехивају:

— Вијела се свиња, у чем' није била, веле једни.

— Поиивабила се, кажу други.

— Тешко њојзи, додају трећи.

Стојан то не могаше гледати.

Зар да он својим рођеним очима гледа? — Није друкчије, него му душа дошла у подгрлац.

Тешко му, брате, баш му тешко.

Узмучио се јадник к'о нико његов, метн'о руке у џепове, па хода испред дућана, а крупно се замислио.

Најпослије се одлучи.

Остави столицу на дућан, да му не би ко год уљег'о, па оде управо Сокиној кући.

Ту је затек'о и њу и матер јој.

Обје се зачудише, кад га угледаше, па скочише на ноге испред њега.

А он ни ријечи, ни да и' поздрави, него сједе у дно собе на једну мунтафтицу.[1])

— Знаш шта је, рече Сокиној матери, дош'о сам, да те нешто питам.

— Нека си, вели она.

— Не знам; хоће ли ти бит' мрско или драго, али ја више не могу трпит'.

— А шта је? пита стара.

— Ево шта је: ја сам мислио да иштем Соку.

Оне се обје погледаше, а он настави:

— Мислио сам да је иштем, ама она преко моје ријечи пође у догану. Молио сам је да не иђе, а она баш хоће.

— И хоћу, упаде Сока.

— Чекај мало, рече они, пушћи ме да кажем. Ти ме нијеси шћела послушати, него си обукла и ту бруку на се.

— Драго ми је, дочека Сока.

— Али шта говори свијет?

— Нека говори шта хоће! Ја не живим за свијет него за се.

Стојан се намргоди, па заглади бркове.

— Ја сам, бива, дош'о да вам лијепо и поштено кажем, ако се оканиш тога и узећу те, а ако се не оканиш, онда не ћу, па да ти је звијезда Даница на челу.

Сока поче од љутине да црвени и да блиједи.

---

[1]) Мунтафта, то је са свим к'о мали сто, она служи у ноћи, јер на њој стоји свијећа.

— А зар ти се ја намећем? рече она. Ја имам момка и без тебе, а коме је криво, нек' удара главом о дувар.

— Зар баш тако? запита он.

— Тако.

— Е, онда збогом, ама ћеш се покајати.

— Макар.

Он изиђе, а она му се за леђима поче смијати.

— Он мене да учи? Зар је он мени господар? Зар ја да пођем за њега?

А ко би знао, шта је она још говорила!

*

Сока је једнако гонила по своме.

Почела је и радним даном да носи шваске хаљине.

Док једнога јутра рано, зачу се вриска њезине матере:

Куку мени кукавици сиђој
Куку мени и данас и вазда
Кад сам јадна ово дочекала...

Свјетина потрча тамо, да види шта је.

Нађоше је јадницу на авлији. Коса јој растерупана, очи покрвавиле, прси јој раздрљене, па се сваки час лупа.

— Шта је за Бога? питају неки.

— Куку мени, куку мени...

— Ама шта је?

— Нестало ми Соке.

Сад се сви почеше заглёдати.

Многи су давно слутили, да ће тако бити, па чим чуше шта је, а они се разиђоше.

А неки, због старице, одоше у догану да питају директора.

Кад они тамо, а директор љутит к'о рис.

— Што сте дошли? запита и'.

— Дошли смо, да запитамо, шта је са Соком?

Директор плану:

— Па зар да вам је ја чувам? Све је то ваше! И мени је јутрос нестало канцелиста Шмида.

— Нестало га?

— Јест, још од ноћас.

Шмид је био лијеп момак, сви су га знали; знали су чак да је вазда говорио са Соком — па су били на чисто.

А сад су дознали: за што је она обукла шваско одијело.

Сви су о томе говорили, само се Стојан чинио невјешт...

*

Прођоше тако двије године.

Стојан се оженио, а о Соки нико не говораше к'о да није никад ни жива била.

Али јој жалосна мати не могаше то тако лахко заборавити.

Није шала онака брука и срамота!

Тако је она увијек јадиковала и кукала:

— Ко ли ће ми очи заклопити? Ко ће за мном заплакати?

Док јој се не деси чудо!

Сједи она једне вечери у соби, па сама самцата.

Пред њом дагара пуна жераве, те се тако грије.

Кад неко куцну на врата.

Старица се трже. Дигну главу, па је опет спусти.

Сад се и опет зачу куцање.

Е, овога се пута није преварила!

Полако, подупирући се о дувар, устаде она, па оде да отвори.

Али у исти час уђезе у собу иксанска прилика, сва у црно увијена.

Баба се уплаши

— Ко си?

Она прилика откри лице.

— Ја сам, мајко.

— Ти! врисну старица, па у мало што се не стропошта од изненађења.

— Мајко, ја сам дошла, рече Сока.

Баба окрену главу.

— А што ћеш ми?

— Да будемо опет заједно.

— Не требаш ми, могу ја и без тебе.

Сока се чисто запањила.

У лицу и 'нако бијаше блиједа и исцијена, а сада још више поблиједи, па постаде право страшило.

— Мајко, зар нећеш?

— Не ћу. Не ћу!

— Зар ме одбијаш?

Старица је погледа, па опет окрену главу.

— Зар да те не одбијем, кад си ме обрукала и осрамотила. Одбила си поштеног младића, а пошла си за онога дошлу — па још како!

Сока задрхта.

— Зар баш не ћеш?

— Не ћу, рече стара.

У Соки се сада страшно кухало. Пошла је, па је опет застала: под огртачем је нешто носила, али је све сакривала.

А сад откри и то.

На грудима јој мирно спаваше мало дјетешце.

— Зар ћеш и унуче одбити? упита она.

— Унуче? Зар и то? врисну опет баба.

Сока спусти дијете пред матер.

— Ево га мајко!

Баба се бијаше нашла у незгоди. И она се борила сама са собом.

Гледала је у дијете, а у прсима нешто к'о да ће је задавити.

И *мати* побиједи *немајку*.

Она се полако сâже, диже унуче и пољуби га.

А Сока паде поред ње, те јој поче љубити ноге и руке.

— Мајко, рече она, од како од тебе одох, никад не бијах срећна. *Он* ме је држао само пô године, па ме је оставио и утек'о, не знам ни сама, куда. Од тада сам се потуцала по свијету сâма, па најпосле опет дођох теби, да опет будем срећна!

Бâба остави унуче, па загрли и Соку.

А није ни мислила, да ће јој кроз који дан мртве очи заклопити.

Свет. Ђоровић.

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

(5)

Чим се сазнало за ункијар-искелески уговор, Француска и Енглеска заузеле су одмах позиције према Русији и изјавиле су да ни у ком случају неће допустити примену његових одредаба. Независно од воље Портине, од интереса отоманске империје, оне су истакле своју вољу да од руске инвазије заштите опште интересе европске равнотеже и своје властите интересе ангажоване на Мореузима и на Средземноме Мору.

Енглески и француски интереси нису међутим били истоветни, па се с тога ни циљеви које је њихова политика имала пред очима нису могли у свему и до краја поклапати. И Француска је сад, дошав у сукоб са Русијом, и нашав у рускоме императору непомирљивог непријатеља новоме стању које је утврдила у њој јулска револуција, сматрала, исто као и Енглеска, да је неопходна потреба, коју намећу интереси опште европске сигурности, да се руски утицај у Цариграду сведе у нормалне границе и да се Русија одбије од Мореуза и Средземнога Мора. Али поред тога, већ у томе времену, приликом првога судара између султана и египатскога паше, Француска се носи и једном другом мишљу. Следећи замисли, коју је велики Бонапарта нарочито истакао и уврстио у ред најсветијих политичких традиција француских својом египатском експедицијом, Француска прима под своје закриље Мехмеда Алију. Француска је хтела пре свега да Египат постане независним од Порте, како би се у њему могао утврдити неограничени француски утицај. Она је затим кренула свим силама, да престиж и власт египатскога паше, свога клијента политичког,

подигне на што већу меру, како би се преко њега подигао престиж Француске на Истоку, и размакле границе, у којима би се, било непосредно, било посредно, преко Египта, вршио француски утицај.

Енглеска је све то добро видела. И она је одмах и разумела, колике би големе опасности настале за њезин положај на Средземноме Мору и за њезино господарство над Индијама, кад би Француска успела да оствари ове своје умишљаје. Али та опасност није била толико акутна, колико она друга што је претила од Русије. Остварење француских планова имало је још да пролази кроз разне фазе, док је Русија ункијарискелеским уговором, већ добила кључеве од Мореуза у своје руке и заузела позицију према Енглеској, као средземна поморска сила. И рационална енглеска политика, која оставља свакоме дану своју задаћу, решила се одмах да заборави на даље опасности док се оне које ближе стоје најпре не отклоне. Остављајући за доцније, кад се буду указале боље прилике, да потражи начина како ће Француску избацити из Египта, она се сад учинила потпуно солидарном са Француском, у циљу да заједничким ралом и по потреби заједничком силом избаце Русију из Цариграда и са Мореуза.

Али Енглеска је исто тако добро разумела да руски и француски интереси на Истоку нису непомирљиви и да се руске и француске амбиције не само могу изравнати, већ да се оне у неку руку међу собом природно допуњују. Несугласице које су настале између тих двеју држава, јучерашњих савезница, потицале су не из судара њихових спољашњих интереса, већ једино и искључиво из унутрашњих прилика њихових. Цар Никола је мрзео Револуцију и презирао краља, који је круну своју противио сваком легитимистичком реду, нашао на барикадама париским, баш у толико више, што је тај краљ узурпатор припадао у млађој линији оборено ј законитој династији, која је вољом Божјом а и вољом Европе владала у Француској. Луј Филип, са своје стране, гоњен инстинктом самоодбране, прихватао је у сваком спорном европском питању, страну која је била противна Русији. И знајући добро, да се само тим изузетним приликама, има захвалити, што се прекинуло руско-француско пријатељство, које је баш на Истоку европском по-

казало своје најважније последице, Енглеска је обратила своју највећу пажњу да заоштри несугласице између Русије и Француске, тих својих двеју главних супарница, те да наизменце сваку од њих експлоатише у корист својих интереса

Тога ради Енглеска је и у овој прилици пустила Француску, да се истакне испред ње, као носилац заједничких француско-енглеских интереса, повређених ункијар-искелеским уговором. Француски отправник послова у Петрограду предао је дакле, октобра 1833. год., руској влади ноту, којом се улаже формалан протест противу овога уговора. Та нота гласи: «Потписани отправник послова Његовог Величанства краља француског добио је налог да испоручи кабинету петроградском дубоко негодовање које је француску владу обузело, кад је сазнала за закључење уговора од 8 јула ове године између Њ. В. Цара руског и Падишаха. По уверењу француске владе, тај уговор даје узајамним односима између отоманске царевине и Русије известан нови карактер противу кога велике силе европске имају права да се изјасне. Потписаноме је према томе стављено у дужност да изјави, да ће се француска влада, ако би одредбе овога уговора повукле за собом оружану интервенцију Русије у унутрашње послове Турске, сматрати као потпуно слободна у избору правца држања на које је буду упућивале прилике, понашајући се при том као да тај уговор и не постоји. У исто је време наређено потписаноме да достави до знања Царској Влади, да је амбасада Његовог Величанства у Цариграду предала исту овакву изјаву Отоманској Порти»[1]).

На ову комуникацију француску, која је без околишења објављивала Русији, да Француска и њезини нови савезници, не допуштају Русији, да према својим потребама и према својим интересима регулише своје односе са Портом, одговорио је руски канцелар, гроф Неселроде, одбијајући као атентат на суверена права Русије сваку туђинску интервенцију у уговорне односе Русије са другим независним државама. «Уговор од 8. јула, гласио је тај руски одговор, чисто је одбранбеног карактера, и закључен је између двеју независних сила у пуној употреби њихових суверених права, њиме се не наноси никаква

[1]) Види G. F. de Martens, Nouveau Recueil св. 11. стр. 659.

повреда интересима ма које друге државе . . . . . Тај уговор измењује, то је истина, природу односа између Русије и Порте, јер он уводи, после дугог непријатељства, односе интимности и поверења, у којима ће турска влада наћи у будуће јемство за стабилност, а по потреби и одбранбена средства кадра да осигура њезин опстанак. У том уверењу, и руковођени најчистијим и најнеинтересованијим осећајима, Њ. В. Цар решио је, да верно испуни, ако се такав случај појави, обавезе које му намеће уговор од 8. јула, понашајући се при том као да изјава, садржана у ноти г. Лагрене-а (франц. отправ. послова) и не постоји»[1]).

Односи су, као што се види, били јако запети и рат између Русије и западних сила изгледао је већ неизбежан. Али тада се умешао кнез Метерних и његовим посредовањем ствар је легла. Аустријски канцелар, и ако су се његови назори и његове жеље у погледу Источнога Питања у свему слагали са држањем које су заузеле Енглеска и Француска, није могао допустити, да се Русија ослаби и да се рускоме престижу у Европи нанесу осетни ударци у времену, кад је још тињао једва тек савладани пламен револуционни у Европи. Интереси легитимитета и читав међународни поредак утврђен на Бечкоме Конгресу, па према томе пре свега и у првоме реду положај Аустрије у Италији и у Германској Конфедерацији, имали су после јулске револуције јединог сигурног ослонца у Русији и у њезином императору. Догађаји, који су наступили после кримскога рата и услед којих је Аустрија истиснута и из Италије и из Немачке најбољи су доказ, да је кнез Метерних добро сагледао у ситуацију и добро разумео интересе Аустрије, кад је крајем 1833. год. спречио рат између Русије и западних сила, заложив своје јемство, да ће одредба ункијар-искелеског уговора, која даје Русији право оружане интервенције у унутрашње послове турске царевине, остати мртво слово. Рат је био отклоњен; ункијар-искелески уговор остао је у сили између Русије и Турске; али у исто време утврђено је било и то да Европа, из својих разлога и из обзира на своје интересе независно од турских интереса, не допушта извршење тога уговора. Питање о независности турске царевине огла-

[1]) Види G. F. de Martens, Nouveau Recueil св. 11. стр. 660.

шено је за европско питање, и Француска и Енглеска измењале су већ у овој прилици своје погледе о томе, како је неопходно, у интересу Европе, да се независност и територијална целокупност Турске заштите од Русије.

У следећим годинама између 1833—1838, разни догађаји што се збивају у западној и средњој Европи, привлаче на себе главну пажњу и концентришу око себе главну акцију европских сила, допуштајући тако да настане мали одморак у Источноме Питању. Последица свију тих догађаја била је, да односи између Француске и Енглеске охладне и да се припреми терен за нове комбинације и нове савезе међу европским силама. Француској новој династији потребни су били што бржи и што еклатантнији спољашњи успеси ради учвршћења њезиногa положаја. Енглеска пак не само да није хтела помагати Француску ни у једном предузећу, које је такав циљ имало, већ је отворено или прикривено чинила свугде и у сваком правцу сметње акцији француској у томе смислу, сматрајући у принципу, да је свако ширење утицаја француског и јачина силе француске противна енглеским интересима. Енглески и француски интереси не само да су дошли у судар и у Шпанији и у Белгији, већ је Енглеска испод руке подржавала и отпор Абдел-Кадеров противу француске окупације у Алгиру. Крајем 1834. год већ је и сами Талеран, главни поборник енглеско-француског савеза у новом режиму од јулске револуције, световао Луја Филипа, краља француског, да тражи себи и Француској поузданијег пријатеља ван Енглеске на континенту европском.

Од године 1835., кад је лорд Палмерстон по други пут узео портфељ министарства спољашњих послова, Енглеска у тишини развија најживљу акцију у Цариграду, наперену такође у првоме реду противу Француске и њенога утицаја. Сад пошто су се Француска и Русија изложиле као главне и непомирљиве противнице једна према другој, Енглеска није више имала разлога штедети осетљивост своје савезнице. Она настаје свим средствима и свим могућним начинима да на Порти посеје неповерење према Француској, и да уједно створи мишљење, како је она, Енглеска, једини и поуздан и моћан пријатељ Турске, који је и вољан и кадар заштитити је од сваког спољашњег непријатеља. Представљајући с једне стране Француску на

Порти, као заштитницу бунтовног египатскога паше, противу кога се сконцентрисала била сва мржња султанова, она је с друге стране заваравала Русију својим пријатељством, отварајући јој изгледе на заједничку енглеско-руску акцију у Источноме Питању. Цар Никола, иначе пун увиђавности кад се тицало руских животних потреба на Мореузима, дао се завести на овај погрешан пут, не обзирући се на непомирљиву природу руских и енглеских интереса. Енглеским посредовањем он се дао склонити да год. 1836. повуче руски гарнизон из Силистрије и опрости Турској један део ратнога памета, досуђеног јој једренским уговором. И такве концесије руске, у приликама у којима су учињене, у место да појачају веру у руско пријатељство према Турској, имале су само ту последицу, да на Порти јаче утврде престиж и утицај Енглеске!

И ова друга прилика, која се родила раскидом енглеско-француске интимности, пропуштена је и од руске и од француске стране. Ни Русија ни Француска нису ни сад биле у стању, да разаберу своје праве интересе, те да се, прелазећи преко тренутних предрасуда и заблуда, врате политици споразумног заједничког рада, коју су им налагали њихови најкрупнији интереси, и за коју је, баш услед турско-египатског спора, терен био спремнији сад него икад. Лорд Палмерстон је једини видео и где су прави руски и француски интереси и где лежи највећа опасност за Енглеску. Овога пута Русија је имала да му послужи против Француске, пошто је Енглеска исцрпла била све оне услуге, које јој је, за тај тренутак, Француска могла учинити противу Русије. И он се одмах бацио на посао да каптира Русију, да задобије њезино пријатељство и да је увуче у своје планове. Француска, међутим, далеко од тога да учини какав било покушај за споразум са Русијом, упустила се у залудно и смешно кокетовање са Аустријом! Фатално слепило, од којега су имале много да претрпе и у непосредној и у даљој будућности и Русија и Француска!

Турска је царевина међутим ишла непрекидно брзим кораком на сусрет бурним унутрашњим догађајима, који су имали да реше и о њезином опстанку и о интересима и амбицијама великих сила, које су се бориле о превласт на Истоку. Погодба закључена год. 1833 између Султана и египатскога паше

сматрана је и од једне и од друге стране као провизоријум краткога века, као постаја до прве згодније прилике Египатски је паша пре свега желео да добије и Египат и Сирију у наслеђе, те да тако оснује династију, која ће отети од турских султана господарство над мусломанским светом. Султан пак, са своје стране, горео је од жудње за осветом, ишчекујући нестрпљиво први згодан тренутак да збрише срамне погодбе, које је морао да прими од својега васала после пораза код Коније

Енглеска је једина од свију заинтересованих великих сила ишла на сусрет тим догађајима, знајући добро шта хоће и каквим ће се средствима послужити да постигне оно што хоће. Она је била решена да стане на пут претенсијама пашиним и францеским плановима који су се крили иза тих претенсија, као и да узме одлучно овога пута у своје руке иницијативу за одбрану Турске. Једним махом она је тражила да постигне за се два крупна успеха: да саломи оружје, које је Францеска саковала за се у Египту, и да истисне Русију дефинитивно из Цариграда, заузев њезино место као прва заштитница отоманске царевине. Та оба своја циља она је знала да може постићи само кад осигура себи било потпору Францеске за акцију противу Русије, било потпору Русије за акцију противу Францеске.

Задаћа коју је енглеска дипломација себи поставила под мудром и одлучном управом великога министра енглеског, лорда Палмерстона, била је пре свега у томе, да спречи споразум између Русије и Францеске. Једну или другу од тих двеју сила довести на пут којим воде енглески интереси, користећи се личним непријатељством њихових владара, то је била неопходна основа, на којој се заснивала политика енглеска на Истоку. У првом реду њезини су покушаји управљени били на то, да склоне Францеску, да своје планове у Египту жртвује својем непријатељству према Русији, те да, напустив Мехмед Алију, узме заједно са Енглеском улогу заштитника Турске противу њезиних унутрашњих непријатеља, коју је Русија себи резервисала одредбама ункијар-искелескога уговора.

8. јуна 1838 год. писао је у томе смислу лорд Палмерстон енглескоме амбасадеру у Паризу, грофу Гренвиљу, једно повер-

љиво писмо, из којега бележимо ове неколике, врло занимљиве и врло поучне податке: «Јуче је влада решила да се не допусти Мехмед Алији прогласити се независним и одвојити Египат и Сирију од отоманске царевине Она сматра да би од таквога прогласа његовог била последица, или непосредна или у скорој будућности, сукоб између њега и Султана; да би у таквом сукобу вероватно турске трупе биле потучене; да би тада Руси полетели у помоћ Султану и да би руски гарнизони заузели Цариград и Дарданеле. А, кад би једном заузели те две тачке, Руси их не би никад више напустили. Ми смо дакле готови да дамо Султану нашу поморску силу у помоћ противу Мехмеда Алије, ако то буде потребно и ако буде потражена од нас. Ми ћемо одмах послати нашу средземну флоту у Александрију, како би Мехмед добио видљиви и опипљиви знак о нашој одлуци. Ми бисмо желели да и француска ескадра пође тамо у исто време, ако Французи хоће да је тамо пошљу..... Шта бих ја хтео и на шта држим да ћу моћи склонити владу, то је да се склопи уговор од неколико речи, између Енглеске и Француске с једне стране, и Турске с друге стране, којим ће се две прве силе обвезати за извесно ограничено време, да даду овој последњој помоћ на мору, ако би она ту помоћ затражила ради заштите своје територије противу напада, и чија би садржина била тако редигована, да би се њиме обухватио и напад руски и напад Мехмеда Алије.

«Ја сам уверен, вели даље лорд Палмерстон, да би уговор у томе смислу спасао Турску и очувао мир Европе, *просто својим моралним утицајем*, не излажући нас томе да га морамо извршивати..... *Не треба никако сметати с ума да велика опасност за Европу лежи у могућности споразума између Француске и Русије*[1] споразума, који, и ако изгледа тако тежак за сад, хвала буди личним расположењима цара Николе, може не бити увек тако немогућ; и према томе добро би било утврдити политику француску односно левантских послова у правој линији док још то стоји у нашој моћи».[2]

Жртва коју је Енглеска од Француске тражила била је врло крупна. Напустити египатскога пашу и предати га на

[1]) Курсив је у оригиналу.

[2]) Види Lord Palmerston. Sa correspondance intime de 1830 à 1865 — превод француски од Augustus-a Chaven-a (две свеске). Paris 1878 — св. I стр. 179.

милост и немилост Енглеској, значило је за Француску исто, што и одрећи се свију својих аспирација на Истоку и подчинити драговољно интересе Француске на Средземноме Мору интересима енглеским. У енглеским предлозима није било никаквога аванса за Француску, никаквога покушаја да се бар до извесне мере задовоље у каквом било облику интереси Француске и амбиције њезине. Чисто на чисто, према енглеским предлозима, Француска се имала одрећи свега, ставити своју војску и своју флоту Енглеској на расположење, да се поруши рођена француска творевина на обалама Нила, и да се са њоме саране за свагда лепи снови француски о подизању велике арапске царевине на Истоку, која ће стојати под заштитом и под утицајем Француске.

Предлози енглески нису могли наћи одзива у Француској. Али у место да отворено и одлучно заузме положај на супрот енглеским смеровима, и да потражи да ли би се и под каквим би се погодбама интереси Француске у Египту могли изравнати са интересима руским у Цариграду, против којих се у исто време управљала акција Енглеске, француска су разна министарства одговарала евазивно на енглеске предлоге, тражећи да путем развлачења преговора даду могућности Мехмеду Алији да створи свршене чинове, које ће Европа затим морати санкционисати И ради успеха такве своје политике Француска није пропустила ниједну прилику, да не истакне своје уверење, како је интерес Европе да се одржи по сваку цену територијална целокупност турске царевине и како је Француска вазда готова да ту територијалну целокупност брани од свакога непријатеља. На тај начин пак она је сама заоштравала своје односе према Русији и давала лорду Палмерстону средства да у згодноме моменту, кад буде раскинут преговор са Француском, докаже неискреност Француске политике на Истоку и удружи противу ње, под предводништвом Енглеске, све велике силе европске.

Русија са своје стране у току читаве ове кризе источне, коју је створио сукоб између Султана и египатскога паше, није могла да се разабере, да увиди смисао и значај покренутих питања и да сагледа где су праве сметње руским циљевима и задовољењу руских потреба на Мореузима. 1838. год., првог и јединог пута од кад се после успеха руских, утврђених кучук-

кајнарџијским уговором јавило Источно Питање, нестакле су се мимо Русије, као две главне супарнице на Истоку, друге две велике силе, Енглеска и Француска, губећи из вида, пред противностима које су њих непосредно раздвајале, руске планове на Истоку. Али као да нека фаталност није допустила Русији, да од те јединствено повољне ситуације извуче за се какве било користи.

Две могуће, две једине рационалне политике биле су отворене Русији. Интереси њезини њој су могли саветовати: или да се повуче од сваког удела у француско-енглеском спору, оставши да оне једна другој нанесу све могуће штете, да се узајамно ослабе и дискредитују; или да помогне Француској утврдити се у Египту, под погодбом да Француска њој помогне истиснути Енглеску из Цариграда и утврдити се тамо на њезином месту. Русија није тада учинила ни једно ни друго. Мржња пара Николе противу Луја Филипа, врло вешто подржавана и експлоатисана од стране Енглеске, завела га је на трећи пут, фатадан за Русију: изнинан на сусрет најинтимнијим жељама лорда Палмерстона, руски је император понудио споразум Енглеској, да се египатско питање расправи без Француске и противу Француске, онако како то жели Енглеска.

То је био од стране Русије чин самоодрицања, ничим неоправданог, ничим непатрђеног, драговољног жртвовања најкрупнијих руских интереса интересима Велике Британије. Јер јасно обележен програм Палмерстонове политике у египатскоме питању био је, да се једним махом, у исто време, уништи и положај Француске у Египту и положај Русије, основан на уникјар искелеском уговору, у Цариграду. Ево како, у погледу Русије, Палмерстон сам обележава тај свој програм, у једноме поверљивом писму, упућеном лорду Понсонби-у, амбасадеру енглеском у Цариграду, 13 септембра 1838. год., у којему енглески министар излаже свој разговор са турским амбасадером у Лондону, Петхи-пашом:

„Казао сам му ....., да Султан не треба да кида са Русијом, нити да даје тој сили ма какна оправдана повода за завиду; али зато опет да нема никаквог основаног разлога да Порта допушта Русији да интервенише, као што она то чини, у детаље унутрашње администрације турске царевине.

„Рекао сам, да та стална навика интервенисања од стране Русије долази од чланка ункијар-искелеског уговора, којим се цар и султан обвезују, да се поверљиво саветују о својим домаћим пословима, и да се тим чланком оправдавају такве интервенције: тако да би било од највеће важности за интересе и за независност Портину, да се ослободи тога уговора. Али како да га се ослободи пре него што му рок истече? Ја сам казао да ми једино средство зато изгледа, да он буде апсорбован у каквом општем уговору исте природе; да садашње претње Мехмед-Алијине изгледа да пуде изврсну прилику за покушај такве природе, и да би Порта могла врло добро основати на тим претњама тражњу, управљену на Енглеску, Француску, Аустрију, Пруску и Русију, да заједнички ступе у споразумевање са њом у циљу одржања независности отоманске царевине. Такав уговор, рекао сам му, ако би се могао добити, заменио би уговор ункијар-искелески и ставио би Порту у независнији положај".

Међутим дошло је било и пролеће 1839 год. а Енглеска још није била потпуно сигурна ни од руске ни од француске стране. Француска, то је било јасно, није хтела тактирати у погледу својега положаја у Египту, али није ништа ни предузимала да је заплети који су се непрекидно развијали њиу спремну за сваку евентуалност. Њезина политика сводила се на то, да преговара на све стране, да Енглеској ставља у изглед своју помоћ противу Русије, да прокламује своју чврсту одлучност, да независност и територијалну целокупност отоманске царевине брани од сваког и противу сваког, и да у исто време ободрава египатскога пашу, истичући се пред Европом као његова заштитница и стављајући му у изглед помоћ Француске у остварењу његових великих предузећа. Русија, са своје стране, осећала је добро да је сад сва пажња Европе сконцентрисана на Источно Питање, да се сваки њезин корак прати, и да би њезин сваки покушај у Цариграду могао само заоштрити неповерење Европе према њој и створити могућност за заједничку европску акцију противу ње. Аустрија, заузета разним питањима, са пуним рукама посла и у Немачкој и у Италији, зазирала је од сваког потреса у Европи.

[1]) Lord Palmerston, Sa correspondance intime, св. I стр. 124.

Неизвесност је била пред свима и за све. И с тога сви супротни интереси европских сила стицали су се ипак у једној жељи: да се још за неко време одложи нови судар између султана и египатскога паше. Али је султан био нестрпљив. Његова мржња противу Мехмеда Алије, његова жудња да освети срамоту нанету имену његову тешким поразима од године 1832, нису се дале обуздати. Сви напори његови били су сконцентрисани на то, да што пре сакупи и опреми довољну ратну силу, која ће поново окушати срећу са египатском војском. И кад је, по његовом нахођењу, куцнуо једва једном тај жељени час освете, сви савети и све представке европских сила били су узалудни.

У пролеће 1839. год. војска је султанова упала у земље уступљене управи Мехмед Алијиној 21 априла султан је огласио египатскога пашу за одметника и наредио својој војсци да прелази преко Еуфрата. И већ 24. јуна исте године била се код Низиба одсудна битка између турске и египатске војске, којом је управљао опет Ибрахим паша, син Мехмедов Турска је војска и овога пута била до ноге потучена.

Недаће сваке врсте свалиле су се на турску царевину после тога пораза Негда силну, а сада трошну завојевачку империју, која је као необуздана бујица заплавила најлепше земље трију континената, гушио је сад самртнички ропац. Животне силе њезине биле су усахнуле. Остављена самој себи пропаст њезина била је неминовна. Шест дана после пораза код Низиба, у најкритичнијем тренутку за своју несрећну империју, умро је султан Махмуд, оставив трошни престо османски малолетном својему наследнику, султану Абдур Мециду. А одмах затим, Ахмед-паша, врховни командант флоте турске, предао је у Александрији сву поморску силу султанову, египатскоме паши.

Цариград је сад стојао отворен, без икакве заштите. Питање је једино могло бити још, да ли ће у њ пре ући победнички батаљони Ибрахимови, или руска војска, која би, на основу ункијар-искелескога уговора, дошла да помаже султану противу његова непријатеља Француска и Енглеска, и ако су се дијаметрално размимоилазиле у својим смеровима односно Египта и у својим осећајима односно успеха египатскога паше, биле су потпуно сагласне и међу собом и са осталим великим силама,

да не допусте Русији применити одредбеункијар-искелескога уговора. Француска је желела да ту опасност отклони начином који би у исто време одговарао даљим њезиним плановима на Истоку: она је хтела да се султан и његов васал споразуму, или боље да султан прими погодбе мира, које му је победилац, Мехмед Алија, диктовао. Те погодбе биле су, да се Мехмед Алији призна наследно право над Египтом и читавом Сиријом. И ма колико да су те погодбе биле тешке, султан је био готов да капитулира. Али Енглеска, а уз њу и Аустрија и Пруска, па и сама Русија, биле су томе одсудно противне. У немогућности да се нађе каква било основа, на којој би се могли измирити и интереси Турске и супротни интереси разних европских држава, кнез је Метерних успео задобити пристанак свију великих сила на један корак, који је привремено отклањао сваку опасност и од руске и од египатске стране остављајући даљим накнадним преговорима, да пронађу погодбе дефинитивног споразума. 27. јуна амбасадери пет великих сила предали су Порти заједничку ноту, коју је редиговао аустријски канцелар и која гласи: «Потписани, према упутствима добивеним од својих влада, имају част известити Високу Порту да је споразум између пет великих сила о Источноме Питању осигуран, и да је њима стављено у дужност позвати Високу Порту, да се уздржи од сваког дефинитивног расправљања без њиховог суделовања и да очекује дејство њиховог интересовања за њу».

Искључива акција Русије, према одредбама ункијар-искелескога уговора, била је сад већ у принципу и искључена овим заједничким кораком великих сила. И Енглеска је могла сад већ јасно изнети пред Француску своје смерове у погледу Египта и одлучно тражити од ње да се изјасни за споразумну акцију енглеско-француску или противу ње. Помоћу Француске она је постигла била да на супрот руским умишљајима у Цариграду истави удружену снагу читаве Европе, те да тако не допусти ни почетак извршења ункијар-искелескога уговора Осигуран са те стране, лорд Палмерстон је тражио да зна на чисто, шта хоће Француска и има ли он рачунати са њом као са помоћницом или са противницом Енглеске, не страхујући сад већ више као пре од њезинога непријатељства. 1. септембра 1839. год. он је писао енглескоме отправнику послова у Паризу, А. Х. Булверу, поверљиво писмо, у коме се налазе и ови редови: «Французи

имају да изаберу један од трију праваца: или да иду напред са нама и да искрено испуне обећања која су учинили и нама и Европи; или да се држе на страни и да одбију извршење тих својих обећања; или најзад да окрену лист, удруже се са Мехмед Алијом и употребе силу те да нас, и остале европске силе које би се могле нама придружити, спрече да извршимо оно што је и Француска сама ангажована свима принципима части и свима обзирима према својим правним интересима да заједно са нама учини... Не могу да верујем да ће Луј Филип бити кадар узети ову последњу одлуку Она друга одлука би њему најбоље годила. Али може бити, ако се буде уверио да су Енглеска, Аустрија и Русија сложне да усвоје ону прву, и он ће поћи за њима противно својим инклинацијима. Што више мислим на те ствари све сам јаче убеђен, да никакав сталан споразум није могућ, ако се Мехмед Алија не принуди да се врати у своју првобитну школьку, Египат...»[1]

Ни у овом дванаестом часу, пошто је већ, после јулске амбасадерске ноте, јасно, на свршеноме делу, могла видети, како је енглеска политика на Истоку управљена исто тако противу руских интереса на Мореузима као и противу француских на Нилу, Русија није умела да се отресе својих заблуда и да погоди прави пут у својој источној политици Ангажована један пут заслепљеном мржњом царевом према француском краљу на погрешне путеве. она је на тим путевима истрајала до краја, у иркос свим недаћама које су је на њима сналазиле. Русија је и овога пута опет понудила Енглеској, и то под најповољнијим погодбама, назећи да се ни у чем не огреши ни о њезине интересе ни о њезино частољубље, своје услуге противу Француске. Из свију заплета које је изазвало египатско питање, Русија је видела само једну могућу добит за себе: да раскине француско-енглески савез и да изоловану Француску изигра и унизи, не осврћући се при томе на то, што и она истим махом напушта своје тековине на Мореузима и предаје свој утицај у Цариграду својој природној противници, Енглеској.

Енглеска је и могла и смела говорити Француској високим тоном, позивати је без околишења да она својом рођеном снагом

[1]) Lord Palmerston, Sa correspondence intime, св. I. стр. 196.

помогне у рушењу својих властитих творевина на обалама Нила, под претњом да ће иначе то рушење бити извршено без њезине сарадње, једино с тога што је знала да евентуално може рачунати на помоћ Русије противу Француске. И затим, кад је констатовао поново да Француска није вољна одрећи се у корист енглеске политике свију својих интереса на Истоку, лорд Палмерстон је могао, из истих разлога, да се одлучи да прекине са Француском и да потражи друге комбинације, које ће баш у непосредно непријатељским смеровима према Француској осигурати пуно задовољење енглеским интересима.

Септембра месеца 1839. год. у Лондону је био нарочити посланик цара Николе, барон Брунов, да преговара о руско-енглеском споразумном раду на Истоку. У току истога месеца основи за тај споразум били су већ утврђени. Русија, заборављајући на свој искључиво преимућствени положај у Цариграду, који још у осталом није ни изгубио био своју правну вредност, пристајала је сад мирно, као да би то била најприроднија ствар, да уступи Енглеској прву реч у Источноме Питању и да своје интересе и своју акцију на Истоку потчини интересима и акцији Енглеске. Из једног поверљивог писма, које лорд Палмерстон пише под 24. септембром 1839. год. енглеском отправнику послова у Паризу, А. Х. Булверну,[1]) види се да је Русија одмах показала готовост на уступке, који су мењали из основа карактер руско-турских односа утврђених ункијар-искелеским уговором. «Брунов ми каже, вели се ту између осталога, да ће цар усвојити потпуно наше гледиште у погледу Турске и Европе, и да ће се придружити свим мерама, које буду потребне да се оно оствари; да ће се удружити с нама, Аустријом и Пруском, са Француском или без ње, и да, и ако признаје политичке користи од тога да Француска буде са нама, он би лично био ипак задовољнији кад би она остала изван савеза; . . . . да, према томе, ако би Цариграду услед мера Мехмед Алијиних угрозила опасност, и ако би војне и поморске операције на Босфору и у Малој Азији постале потребне, он ласка себи, да би му оставили тај део задаће, а да би ми, с наше стране предузели што би имало да се учини на Средоземноме Мору и на сиријским и египатским оба-

[1]) Lord Palmerston, Sa correspondance intime, св. I. стр. 198.

лама; да он пристаје да употреба његове флоте и његове војске буде сматрана као резултат споразума између нас, а не као самостална одлука Русије; да је готов да отпочне са потписом конвенције, која ће дефинисати наш циљ, одредити наша средства за његово извршење, и назначити улоге сваког од нас; да ће се као што се по себи разуме, на основу такве конвенције руска војна сила повући као што је и дошла, чим циљ буде постигнут. Сврх свега тога Брунов је још додао поверљиво, да, ако усвојимо такав правац, уникјар-искелески уговор неће више бити обновљен . . . .”

Међутим требало је да протече без мало још једна пуна година да потписи уговора, који је спојио у источној политици два државника задахнута у сваком погледу тако супротним назорима, као што су цар Никола и лорд Палмерстон, и то баш на ономе терену, на ком су се Русија и Енглеска јављале као природне противнице. И Енглеска, а поред ње и Аустрија, која је још вазда зазирала и од руске силе и од руских смерова на Истоку, а и од сваког оружаног сукоба у Европи, настављали су преговоре да приволе Француску на заједничку акцију, покушавајући склонити је, да ради општих европских интереса, ангажованих у одржању турске царевине, напусти своје амбиције у Египту. У Енглеској, у крилу самога кабинета министарског, чији је министар спољашњих послова био лорд Палмерстон, неколицина чланова, не знајући дубок поглед Палмерстонов на спољашњу ситуацију, зазирали су да прекид са Француском и савез са Русијом не повуку за собом опште заплете на разним странама света и не донесу големе опасности за Енглеску. Најзад, кад се доласком Тијеровог кабинета на управу у Француској, развила жива радња ове силе у Цариграду у циљу непосредног споразума између султана и египатскога паше, лорд Палмерстон је учинио одсудан корак да сломије последњи отпор енглеске владе, стављајући у зависност од његовог пристанка на потпис уговора између великих сила, без Француске, и Султана свој останак у кабинету.[1] И уговор

[1]) Врло је карактеристично и врло занимљиво писмо лорда Палмерстона упућено председнику министарства, лорду Мелбурну, 5. јула 1840 год. Стављајући свој портфељ на расположење председнику министарства с тога, што његова политика у египатскоме питању наилази на отпор у кабинету, лорд Палмерстон износи у исто време разлоге који су га руководили да усвоји такву политику и да, прекинув са Француском, потражи

о четворној алијанцији између Аустрије, Енглеске, Пруске и Русије с једне стране и Високе Порте с друге стране потписан је био, неуморним настојавањем лорда Палмерстона, у у Лондону 15. јула 1840. год.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Д-р М. Ђ. Миловановић.

заштите за енглеске интересе у споразуму са Русијом. Ми ћемо навести овде из тога писма неколике пасаже, који показују, да је овај велики енглески државник једини видео, да би се руски и француски интереси на Истоку лепо могли изравнати, докле то нису умели да виде ни париски ни петроградски државници. Али пустимо сад лорда Палмерстона нека он говори:

„Непосредне последице нашег одбијања, да радимо заједнички са три силе, зато што Француска неће да се придружи нама, биле би те, што би Русија повукла награг своју понуду, да се удружи са другим силама ради уређења турских послова, и што би поново заузела у том питању свој одељени и изоловани положај. Ви ћете је видети после тога како обнавља уговор ункијар-искелески у облику још штетнијем за друге државе. Ми ћемо тада изгубити користи, које су нас стале дугих и разноврсних напора, и Енглеска ће својом руком и на зор утврдити одвојени протекторат Русије над Турском, чија је егзистенција била кроз тако дуго време предмет легитимне саревњивости и бриге за све друге силе европске.

„Даље последице такве одлуке биће стварна подела турске царевине на две одељене и независне државе, од којих ће једна постати васалом Француске а друга сателитом Русије, а у обема би наш утицај био уништен и наши трговински интереси жртвовани....“ —

Види Lord Palmerston, Sa correspondance intime, св. I. стр. 254.

О ТРУСУ

У ОПШТЕ И О ОВОМ СКОРАШЊЕМ У СРБИЈИ

(5)

Крајем прошлога века из Минералогије се издваја Геологија као нова и засебна природна наука (о природи, распореду, постанку и променама саставних делова земљине коре — стенâ), и скоро одмах у самом почетку отпочиње се у њој борба између утемељача јој Вернера (Werner), који је држао и као чувени професор у Фрајбергу учио, да стене поглавито постају таложењем из воде (нептунизам), и енглеског природњака Хутона (Hutton), који је доказивао, да је, баш обратно, већина стена постала вулканским ерупцијама, и да су чак и чврсти слојеви од материјала који је у води постао (пешчари, глинци, конгломерати и т. д.) добили садашњи им карактер тек под утицајем вулканске топлоте (плутонизам). Макар да је и овде као у многим другим случајима истина у „златној“ средини (имамо стене које су постале таложењем у води и стене које су продукат вулканских ерупција), опет је борба између следбеника Вернерових и следбеника Хутонових била дуга и упорна. У овој борби одржа одсудну победу плутонизам, тако, да су најзад са свим пришли к њему и најчувенији Вернерови ученици: Бух (Leopold v. Buch) и Хумболт (Alexander v. Humboldt). Нема сумње, да плутонизам у многоме одскаче као напредак од нептунизма (јер је унео у Геологију значај унутрашње земљине топлоте, правилно схватио све масивне стене као еруптивне, и обратио пажњу на убирање и раседање земљиних слојева). При свем том одсудна победа његова над нептунизмом била је врло штетна по развиће многих питања из

области теоријске Геологије, а поглавито по питање о природи и узроцима труса. Ово је долазило отуда, што је плутонизам на послетку постао скоро у сваком погледу само противност нептунизма, те ударио у једностраност, износећи свуда вулканизам као најзначајнији и поглавити геолошки фактор.

Кад се плутонизам овако испео на ступањ универзалног принципа у Геологији, била је са свим погодна прилика, да одмах у овој науци ухвати корена позната нам идеја Аристотелова, већ припремљена назорима Лукрецијевим и Страбоновим. И заиста сви геолошки радови о трусу отпочињу се одмах у овом правцу, коме је у духу плутонизма обновио темељ велики немачки природњак-путник Хумболт. На својем великом путовању по разним деловима света Хумболт је имао довољно прилика да запази, како се приликом вулканских ерупција јављају слабији или јачи потреси земљишта. «Кад се — пише он — дође на какав огњени вулкански кратер, редовно се на неколико секунада пре ерупције јасно осећа како се земља тресе. Овај смо појав посматрали на Везуву 1805. год., када је овај вулкан избацивао усијани пепео; били смо сведок тога и 1802. год. на великом кратеру вулкана Пичинче (у Јужној Америци), из којег су тада кињали густи облаци паре са сумпорастом киселином». Ови се потреси распростиру на све стране у околину вулкана, и заиста могу по који пут бити по дужи и знатно јаки. Кад отпочне ерупција вулкана потреси умину. Поред основног принципа плутонизма ово је био један од главних факата, који су навели Хумболта, да, узимајући поглавито на ум омање и скроз локалне потресе услед вулканских ерупција, схвати у опште трус у присној вези с вулканима. Вулкани и трус јесу две блиске последице једног истог узрока. У извесним приликама тежи усијано-течна маса из земљине унутрашњости да пробије кроз земљину кору, и да се излије по овој. Са страховитом силином потреса она тада већи или мањи део земљине површине све док кроз вулкане не нађе себи одушке. Отуда су потреси много пространији и много жешћи по крајевима, где нема вулкана, но онде где их има. «Вулкани су вентили сигурности од трусова». (Читаоци ће се сетити, да је скоро на пуних осамнаест векова пре Хумболта са свим сличну идеју изнео Страбон).

Нагласивши овако присну везу између трусова и вулкана, Хумболт их је подједнако формулисао као „реакције усијачотечне унутрашње масе земљине на површину јој,“ и тиме је засновао теорију о чисто и искључиво вулканској природи трусова. Ова се теорија одржавала у Геологији све до најновијега доба. Излишно би било да наводимо све представнике њене, јер се она није имала шта више ни да проширује ни дотерује од облика, какав јој је још Хумболт дао. Поменућемо само да је најзнатнији представник њен био у педесетим годинама чувени немачки геолог Науман (C. F. Naumann), према којем је и наш Панчић израдио свој уџбеник „Минералогију и Геологију“, те се с тога и код њега о трусу говори у самом одељку о вулканизму и у присној вези с вулканима.

Као један варијант ове теорије о вулканској природи труса развила се на истој основи (плутонизму) хипотеза о козмичким узроцима трусова, ослањајући се у појединостима поглавито на статистичке резултате, које су у разним својим списима износили: Алексис Перej (Alexis Perrey), Роберт Малет (R. Mallet), Клуге (Kluge), Шмит (J. Schmidt), Фукс (K. Fuchs) и други неки аутори и којима се показивало, као да честина и јачина трусова у многоме стоје до положаја Сунца и Месеца, до годишњег и дневног доба и до барометарског стања (притиска) ваздуха. Неки од ових ресултата са свим су поуздани: факат је на пр. да се трусови често јављају у вези с ниским барометарским стањем (јаким притиском) ваздуха.*) Остали пак резултати или су илузорни, или су добили значаја само на основи непотпуних статистичких података. Нико на пр. не сумња више у то, да нам Статистика показује више трусова који су се ноћу десили једино с тога, што се многи потреси услед дневног жагора и не осете, док их се ноћу, у потпуном миру и тишини, много више може запазити. Пу тако лако није се могао жрт-

*) Проучавајући многобројне грчке и оријенталске трусове изнео је ово Јулије Шмит као потпуно доказану ствар. До истог закључка дошао је и руски геолог Мушкетов проучавајући велики туркестански трус од 9. јуна 1887. год. За то се, као што смо пређе напоменули, Патагонци од срца радују трусу, јер им редовно обриче кишу и родну годину. У тропским и суптропским крајевима јављају се трусови често у вези с циклонима и олујинама... Ниско барометарско стање ваздуха или је последица јаког потреса извесног дела земљине површине, или — што је вероватније — баш олакшава саму појаву труса кад су се већ стекле остале погодбе за то. Кад изнесемо извесне факте на крају овога чланка биће све ово много разумљивије.

вовати истина тобожњи али врло интересан статистички закључак о значају извесних положаја Сунца и Месеца у погледу на чешћи појав трусова. Овај се дакле закључак у потпуној снази научне тековине и даље одржавао, и дао је повода још А. Перју да изнесе мисао: како се све то најбоље може протумачити тиме, ако се узме, да Сунце а нарочито Месец у извесним положајима својим јаче привлаче усијано-течну унутрашњу масу земљину, те да тако у течној маси у Земљи постају плима и осека, као год што са истих узрока постају плима и осека у течној маси на Земљи (у океанима и морима). Ова «подземна плима» била би дакле узрок, што по који пут унутрашња течна маса земљина снажно удара о површину јој и тако производи потресе.

Ову Перејеву идеју обновио је у новије доба читаоцима познати Рудолф Фалб (Rudolf Falb), проширивши је уједно и на вулканске ерупције, и отпочевши према астрономској одредби положаја сунчевог и месечевог да предсказује трусове. Да разгледамо прво основну хипотезу Перејеву, па после да пређемо на Фалбова «пророковања».

Кад би Перејева хипотеза била правилна, онда би морало бити:

1). да се трусови поглавито јављају и да су нај јачи у исто доба кад је и обична плима на океанима и морима нај јача (јер би тада — разуме се — и «подземна плима» требала да буде нај јача), т. ј. да су трусови у опште: *а*). чешћи и јачи за време мене и уштапа но за време прве и последње четврти, *б*). чешћи кад Месец у путу око Земље дође у најмање му одстојање од ње (у тако звани перигеум), него кад је у највећем одстојању (у апогеуму), и *в*). што се тиче извесног места на Земљи да су најчешћи и нај јачи онда, кад Месец управо дође у његов меридијан и кад се деси у једној линији са Сунцем, дакле за време помрачења Сунца и Месеца.

2). да су трусови још чешћи него при осталим приликама кад Земља у путу свом око Сунца дође у најмање јој одстојање од њега (у тако звани перихел), или другим речима: да су у опште на северној половини Земље трусови чешћи зими (тада дође Земља у перихел) но лети.

3). да се трусови јављају периодски, јер се и све горње погодбе на известан начин периодски стичу; — и

4). да се, кад им се укажу прилике, у главном јављају свуда с подједнаком јачином, и да се у опште јављају по свима крајевима на земљиној површини.

Ни једна од ових погодаба не испуњава се приликом појаве трусова. Переј о последњој није ни водио рачуна, али је прве три нашао као да се тачно испуњавају, и прокламовао их је као природне законе (то су ти Перејеви „закони о појави труса"). Између 5388 познатих му трусова 2761 десио се за време мене или уштапа, а 2627 за време прве или последње четврти. На сличан начин извео је из своје таблице и закључак, да се трусови чешће јављају зими но лети. И макар да за студију оваквог једног научног питања треба у опште много више и потпунијих података, но што их је Переј имао; макар да и у самим Перејевим таблицама разлике између трусова за време мене и уштапа с једне и прве и последње четврти с друге, стране, за време зиме и лета и т. д. нису ни у колико тако велике, да поуздано говоре у прилог оног јаког контраста у појави трусова у та разна доба, какав Перејева хипотеза претпоставља: опет су његови закони у почетку примљени као тачни научни резултати, и многи су се писци трудили да их подупру новим прилозима. Али се наскоро увидело, да су сви ови прилози и сувише слични, т. ј. да редовно износе са свим незнатне разлике између броја трусова за поменуте разне прилике. И ових би разлика, заиста, као што је изречно нагласио Рудолф Хернес,*) било све мање што би више тачних података за статистику било, тако, да би их на послетку скоро са свим и нестало. О овоме нас очигледно уверавају скорашњи резултати, до којих је дошао Монтесус (Montessus) на основу статистике од 45.000 разних (нарочито американских) трусова: да се апсолутно не може са сигурношћу закључити на ма какав утицај Месеца и Сунца на честину и јачину трусова. Трусови се, дакле, скоро подједнако јављају и за време мене и уштапа и за време четврти, и кад је Месец у перигеуму и кад није, и кад је Земља у перихелу и кад није, и лети и зими; дешавају

*) Die Erdbebentheorie R. Falb's, Wien 1881. стр. 64.

се и за време помрачења Сунца, али колико их се десило на неколико дана пре или после помрачења, а за време самог помрачења не! И ово вреди како у опште, тако и за поједине крајеве. Никакве се ту поуздане правилности а камо ли сталне периодности не може ухватити! На послетку, откуда то, да се трусови поглавито јављају у извесним покрајинама у тако званим «крајевима честих потреса», а да има читавих и то пространих области, у којима су врло ретки или се за њих скоро никако и не зна, међу тим се и за ове крајеве стичу исте такве прилике у положају Месеца и Сунца према Земљи као и за оне друге? . . .

Већ и по досад реченом лако је увидети, да је Перејева хипотеза без икакве научне основе. Овај се закључак још више оправдава, кад се узме на ум, да је и полазна тачка њена са свим погрешна. Переј полази са поставке, да је унутрашња земљина маса течна и са свим покретљива. Данашња наука пак на основу многих и јаких разлога принуђена је узети, да је унутрашња маса Земље у таквом стању, које се врло много приближује чврстом, и да је — што је за нас главно — непокретљива. То и јесте узрок, што се у Геологији о овој хипотези и не води никаква озбиљна рачуна. Ну ова би хипотеза била неоправдана баш и кад јој се од стране Геологије не би имало ништа да примети полазној поставци. Узмимо, да је унутрашњост земљина збиља у течном стању. Ово би свакако могло бити само као доста густа и скоро кашаста маса, од прилике као што из вулкана кључају растопљене стеновите масе (лава). Али нека је и много течнија, опет би немогућно било да у њој услед привлачења Месеца и Сунца постају «огромне» «подземне плиме», које би «страховито» ударале у земљину кору, кад се зна, да је и висина плиме на океанима и морима, која је поред привлачне снаге месечеве поглавито условљена ванредно лаком покретљивошћу воде, релативно врло мала: само на обалама, усред отпора који јој ове чине, достиже она знатнију висину, а на пучини океана (што се врло лепо може посматрати на океанским острвима) само око 60—90 cm. Како би у оваквим приликама у унутрашњој растопљено-течној маси земљиној поред много мање покретљивости јој на висину плиме знатно утицала и сразмерно далеко већа специфична тежина њена, то би и

висина „велике“ „подземне плиме“ у најбољу руку била тек око 15 cm., те отуда и цело њено „страховито“ дејство не би било ни из далека од тако јаких последица као што су трусови, нарочито кад се узме на ум, да су и саме присталице хипотезе о течној унутрашњости земљиној принуђене узети дебљину земљине коре и преко 50 км.

Све ово вреди и за Фалбову хипотезу, која и није ништа друго до само и на вулкане проширена Перејева хипотеза Не само да је погрешна полазна тачка њена, него и сви подаци, на којима се у појединостима развија. Што је ипак ова хипотеза постала врло популарна долази поглавито отуда, што је Фалб са беспримерном куражи, убеђен до фанатизма у непогрешност своје хипотезе, отпочео јавно пророковати трусове, и што је о резултатима ових његових „пророковања“ поглавито извештавана нестручна публика, и то још путем више рекламаторских новинарских чланака! Међу тим и ова практична примена Фалбове хипотезе исто је тако без икакве поуздане основе, као год и теоријска страна њена.*)

*) Први пут се 1868. год. усудио Фалб по унапред астрономски одређеном положају Месеца и Сунца према Земљи не само очекивати него и јавно предсказати јак трус за 18. август те године. Тада се на нет дана раније, дакле 13. августа, десио јак трус у држави Перу у Јужној Америци. Фалб је ово сматрао као потпуно испуњење својег пророчанства, али је пређутно закључио, да се трусови некако раније дешавају но што би требало (за што? — то није покушао нити је могао објаснити). Идуће године стицале су се сличне астрономске прилике 5. октобра; Фалб објави да ће се негде у свету десити јак трус 1. октобра те године. Заиста појавише се 1. октобра јаки потреси у Манили, сем тога у државама Утаху и Филмери у Северној Америци, па се онда 2. октобра осети трус у Кобленцу и аустријском приморју, 4. октобра отпоче ерупција једног вулкана у држави Колумбији у Јужној Америци, а 5. октобра би неколико потреса на полуострву Криму у Русији! Новине објавише ово као „сјајне резултате“ Фалбове хипотезе. Фалб доби куражи, да предсказује трусове не само у опште, него баш и за извесне покрајине. — 29. јуна 1873. год. задеси варош Белуно и околину јој у североисточној Италији јак трус. Према астрономским приликама одреди Фалб, да ће се исти такви потреси поновити 24. јула и 8. августа. Одиста 27. јула и 8. августа бише у Белуну јаки потреси, и изазваше велику сензацију код становништва. Фалб доби масу писама од „обичних људи“ из публике, који истина нису „стручни“ да се мешају у ове „високонаучне“ ствари, али опет осећају потребу, да исказу своје дивљење једноме таквоме генију и т. д. Полетеше оде и сонети, и скромни белунски песници, који се нису чули ни живи даље од своје вароши, добише неочекивану част, да се читају по силним новинама, и да се наводе по научним делима (један сонет, који му се највише допао, навео је Фалб у целини у својем делу: „Gedanken und Studien über den Vulkanismus“ стр. 260; као пример Фалбове сујете наводи за тим исти тај сонет такође у целини Р. Хернес у поменутом делцету „Die Erdbebentheorie R. Falb's“ стр. 77.). Ну Фалб иде и даље: тражи још једну прилику, где ће да окуша практичку примену своје хипотезе, те да смрви све геологе од заната, који се у опште несносно понашају,

Пре него што пређемо на данашње научно схватање и објашњење трусова имамо да разгледамо у историјском развијању и оценимо по значају теорију о постанку трусова услед обурвавања подземних шупљина. Ова се теорија из почетка јавља само као критика вулканске теорије о трусовима, док јој најзад као засебна теорија не постаје одсудна противност. Поменули смо већ, како се као клица ове теорије може сматрати правац, којим је у овом погледу од Анаксимандрове идеје ударио Анаксимен, и како овај правац избија јаче на површину тек у најновије историјско доба

као да од свега поменутог није ништа ни било. И прилика му се даје 1874. год., када крајем јуна сицилијски вулкан Етна поче давати знаке скорашње ерупције. Фалб оде на Етну, и за тим смело објави: како ће она, сагласно његовој хипотези и судећи по астрономским приликама, отпочети своју ерупцију 27. августа. И заиста, с малим задоцњењем од два дана (29. августа), ие уни Етна своју дужност. „И тако је — пише Фабл у свом делу „Von den Umwälzungen im Weltall“ стр. 266. — моја теорија на најдивнији начин потврђена: не само трусови, него и вулканске ерупције покоравају се привлачењу Сунца и Месеца“. А на другом једном месту („Gedanken und Studien“, стр. 80), овако вели: „Ко има уши да чује, нек чује! — овако бих, заиста, и ја могао подвикнути; ну мени је одавно са свим све једно постало, труди ли се ко да размишља о мојим идејама или не; моја је највећа награда, што ми је природа дала то задовољство, да у сред страховитог хаоса од противуречења угледам један еталан закон, који се ничијим потцењивањем нити недопадањем не може избрисати са камене табле Васељенине“...

Да разгледамо изближе ове „сјајне“ победе Фалбове хипотезе. Прва два „општа“ пророчанства (т. ј. да ће се извесног дана десити трус ма где у свету) немају апсолутно никаква значаја. Још у првом чланку напоменули смо, како трусови у опште спадају у врло честе природне појаве, и како скоро нема дана и нема часа а да се ма где на Земљи не деси по који потрес; чак су и „јачи“ потреси тако чести, да их по два три пада на сваку недељу дана. Можемо, дакле, изабрати насумце ма који дан, и рећи да ће се тада десити какав јак трус, па однети исто тако „сјајну“ победу као и Фалб, који је предсказао трус на пр. за 18. август, а овај се десио 13. августа, или га је предсказао за 1. октобар, а он се дешава и пре тога и тада и после тога!... Што се пак тиче Фалбова предсказања за она два јача потреса у талијанској вароши Белуну, треба имати на уму, да је ту после првог главног потреса (29. јуна 1873. год.) било око стотину потреса, који су се скоро сваки дан понављали, час јачи час слабији. Могао је дакле сваки казати: „сутра ће бити јак потрес“, па и погодити, као што је Фалб погодио за 8. август, или се за дан два преварити, као што је Фалб казао за 24. јули, а у то време први од јачих потреса био је тек 27. јула! На послетку, урнек Фалбова пророковања, ерупција Етне, још јадније изгледа, кад се читалац не ослони на новинарске податке, него се поуздано разбере о њој. Ерупција је била у пуном јеку и лава се већ била испела до на врх кратера (дакле на 3303 m над морем) кад се Фалб 8. и 16. августа пео на Етну. Скоро редовно у оваквим приликама дешава се на Етни, да негде са стране — услед огромног притиска од лаве, која је у кратеру — пресе, и кроз ту се пукотину лава излије. Тако је — и само то — било и 29. августа те године. Ово се унапред могло предвидети, само нико није могао знати кад ће бити. Фалб је по свом нахођењу узео, да ће то бити 27. августа, јер је тада долазио први од његових „критичких дана“ кад се по његовој хипотези мора десити или какав трус или ерупција. И ово се случајно десило два дана доцније (дакле не онда кад је по његовој хипотези

Као првог од новијих представника овога правца поменућемо швајцарског природњака Шајхцера Joh. Jak. Scheuchzer. Макар да је овај писац из почетка прошлога века поглавито чувен с познате му заблуде што је костур једног великог фосилног саламандра, сличног данашњим јапанским, описао под именом «homo diluvii testis» (т. ј. «човек — сведок Потопа») као остатак костура «једнога од оних пропалих људи, са чијих грехова мораде Бог Потопом казнити децу своју», опет је он иначе био добар проматрач, и кад је држао да потреси постају услед обурвавања пећина и одроњавања брда, имао је заиста и разлога да заступа овакво мишљење, јер су у Швајцарској провалије и урниси у вези с локалним потресима сразмерно врло чести појави. При свем том назори његови нису могли наћи следбеника, и остали су локални као и појави, на које се односе. С тога он и нема никаквог већег значаја за развитак теорије о постанку трусова обурвавањем пећина. Ова се теорија поглавито развила у борби с вулканском теоријом. Шајхцер је, дакле, у овом погледу био пре но што је требало. Судбина га је и овде одредила као излишног: његове су идеје прошле нечујно, те и оно што је о трусу урадио морало се отпочети из нова.

Исте мисли о трусу, само много шире и прецизније, износи са свим самостално у почетку овога века француски природњак

баш требало да буде), па опет Фалб прима претерану хвалу, као да је предсказао праву еруцију!

Као и овде тако и у целом даљем раду Фалб узима у прилог своје хипотезе и такве случаје, који су кад се ближе размотре противу ње. Занет својом идејом, он силом натерује факте на њен калуп. Ако се какав трус десио и по неколико дана раније или доцније него што се по његовој хипотези требао десити, он га опет наводи као пример исправности њене. Случаје пак, који су очевидно противу његове хипотезе, он просто прећуткује, не могући им зар још никако наћи извињења за нелојално понашање. Од новијих и тачно познатих трусова навешћемо на пр. трус у Јокохами у Јапану, који је био 22. фебруара у 1 сат ноћи, и то на три дана после прве четврти; даље, велики трус у Манили на Филипинима 18. јула 1880. год. (у 12 с. и 40 м. по подне, опет одмах после прве четврти; за тим трус у Санта Флавији на Сицилији 15. априла 1887. год., који се такође десио око једне четврти; на послетку најјачи потрес овог нашег скорашњег труса био је у очи саме последње четврти.

Јасно је, дакле, да је и практичка примена Фалбове хипотезе са свим илузорна, као што јој је и теоријска страна са свим неоснована. Ово је једно с другим у узрочној вези, и друкчије не би ни могло бити. Ми смо се намерно на њој оволико задржали, јер смо приликом проучавања овог скорашњег нашег труса запазили, да је путем разних новинарских саопштења и преко извесне, у овом погледу са свим необавештене, интелигенције у велико била популарна код многих наших варошана, а местимице чак и код сељака (наравно, свуда на разне начине дотерана)!

Бусенгол (Boussingault). Ослањајући се на податке, које је у овом погледу прикупио на великом путу по Јужној Америци, Бусенгол у својем значајном раду „О трусовима у Андима" (Sur les tremblements de terre des Andes, 1835.) са свим кида с вулканском теоријом трусова. Истина је — вели он — да се приликом ерупција оних многих вулкана у Андима редовно осећају и потреси, само су ови увек слаби и вазда локални, т. ј. ограничени само на непосредну околину вулкана; сви пак јачи и пространији трусови, као што су били на пр. они што су порушили вароши: Лактакугву, Риобамбу, Каракас, Хонду, Лагвејру, Мериду и т. д. нису били апсолутно ни у каквој генетској вези с вулканским ерупцијама. Отуда јасно излази, да је са свим погрешан закључак како су вулкани некакви „вентили сигурности" од оваквих трусова, и да се ови трусови никако не могу вулканизмом научно објашњавати. Њих мора да изазива некакав са свим други узрок. Бусенгол држи, да ови трусови долазе отуда, што се оброњавају велике подземне пећине, те се тако слеже земљиште читавих покрајина.

Наскоро после овога дао је овој идеји облик научне хипотезе немачки природњак Некер (Albert Necker) у свом раду „О вероватном узроку извесних трусова" (On a probable cause of certain earthquakes, Philosophical Magazine IV. 1839.), којим је уједно покушао у овом смислу објаснити трусове на острву Јамајци (1692. год.), у Калабрији (1783. год.), у долини Миси-сипе (1812. год.), у југоисточној шпанској провинцији Мурцији (1829. год.) и друге неке.

Ну тек с радовима чувеног швајцарског геолога Ота Фолгера (G. H. Otto Volger) добија овај правац јачега маха, и постаје одсудна критика вулканске теорије труса. Износећи у својем знаменитом делу „Проучавање швајцарских трусова" (Untersuchungen über das Phänomen der Erdbeben in der Schweiz, 1857—58.) многобројне податке противу вулканске теорије а у прилог хипотезе о постанку трусова услед обурвавања и слегања подземних шупљина, Фолгер издиже ову последњу на ступањ научне теорије, и постаје најревноснији апостол њен. С каквом је одсудношћу и управо багателисањем био Фолгер против вулканске теорије најбоље нам показује овај став из његова дела: „трусови стоје у вези с вулканима

као год и репате звезде с ратовима» (III. св. стр. 379). Као год што је неоправдано, кад се по случајној сувремености репатих звезда и ратова изводи узрочна веза између њих, исто је тако са свим неоснован и скроз произвољан закључак, кад се према локалним и махом незнатним потресима, који се јављају у околини вулкана приликом ерупције му, хоће да протумаче потреси читавих покрајина, који немају никакве везе с вулканима. Али у колико је Фолгер с једне стране стекао заслуга што је научно учврстио ову идеју Бусенголову, у толико је опет с друге стране још јаче него овај запао у погрешку, што је скоро све трусове без разлике идентификовао с такође чисто локалним потресима, који постају услед обурвавања подземних пећина и великих брдских урниса; исто тако, макар да је признавао да има и вулканских трусова, опет их је вазда потцењивао, и није водио Бог зна каквог рачуна о њима.

Према досадашњем разлагању долазимо до оваквог прегледа:

Вулканска теорија о трусу као год и главни принцип на којем се ослања — плутонизам — скроз је једнострана Таква је и противна јој теорија о постанку трусова услед обурвавања подземних шупљина. Заиста, има и правих вулканских трусова, као год што има и трусова, који долазе услед обурвавања подземних пећина. Али обе ове врсте трусова само су локалног значаја. По најчешћи и по најраспрострањенији трусови пак, који захватају читаве области, не стоје ни у каквој генетској вези с вулканским ерупцијама, нити се могу вероватно објаснити теоријом обурвавања подземних пећина. Овај су факат увиђали и сами представници вулканске теорије, али су га, понети одсудном и једностраном идејом својом, силом увлачили у свој прилог: као да су ту потреси за то тако јаки и по пространству велики, што нема никаквих «вентила сигурности». Представници противне теорије уверили су се, да је ово са свим неоуздано објашњење, али су и они упали у једностраност, сводећи скоро све трусове на локална обурвавања пећина и урниса. Неисправност и једне и друге теорије у овом погледу најбоље се може увидети из овог примера: у целој Русији, без мало у целој Сибирији и у источном делу Јужне Америке скоро се никако и не зна за праве, простране‘

трусове, а у северној и средњој Европи, у источном делу Северне Америке и другим неким крајевима трусови су врло ретки. Вулканска нас теорија овде са свим издаје, јер би по њој, с тога што у читавим овим областима нема нигде вулкана, требало, баш обратно, да су трусови врло чести и врло јаки. Исти је случај и са оном другом теоријом: откуда то, да се само у извесним областима (у крајевима честих потреса) тако рећи сваки час стварају и обурвавају велике подземне пећине, а у поменутим и то грдним просторијама врло ретко или скоро никада, кад је и овде такво земљиште, да се могу створити подземне шупљине, и кад ових на много места збиља и има?! Са свим, дакле, природно намеће нам се мисао: да ли овакви трусови, који не долазе услед локалних обурвавања подземних пећина нити од вулканских ерупција, не стоје у присној вези с нарочитом геолошком природом самога дотичног земљишта?

На решењу овог питања први је отпочео радити већ поменути чувени бечки геолог Едуард Сис (Eduard Suess). Проучавајући више година трусове у аустријској провинцији Доњој Аустрији и у јужној Италији запазио је, да се у појаву трусова може ухватити стална правилност, т. ј. да они нису неправилно распоређени, него вазда везани за извесне линије, око које се редовно групишу главне зоне свих појединих потреса. Ове линије, које се на карти са свим поуздано могу одредити, назвао је он трусне линије (Bebenlinien). Утврдивши ово дошао је Сис у даљем току својих студија до врло интересног закључка, да се трусне линије по правилу подударају с тако званим дислокацијоним линијама или раселинама, т. ј. са оним линијама, дуж којих је терен препукао, па се једна страна његова или обе спизиле или у страну помериле.*)

*) Оваквих линија има врло много у кори земљиној, и могу се са свим поуздано констатовати. Проучавајући неки терен геолог на пр. ухвати, да темељ његов чини велика и дебела серија слојева од тако званих кристаластих шкриљаца (— стене, као што се виђају на многим железничким усецима око Лагодине, Сталаћа и у врањском округу); преко ових слојева долази рецимо око 200 м дебела серија слојева од црвеног пешчара (као што се виђа на пр. на Моравији, између Ниша и Беле Паланке), и најзад озго се налазе рецимо опет у дебљини од 200 м. наслагани слојеви кречњака (— стене, од које се пече креч). Кад сад геолог, идући једном извесном линијом, запази, да се кречњаци на једној страни налазе много ниже но на другој, рецимо чак барабар с њеним темељем, онда је једини закључак, да се она прва страна спизила, и то — како смо у овом замишљеном случају узели — око неких 400 м. Кад бисмо сад на овој међи између поменуте две стране предузели какво дубље раскопавање, или бисмо случајно

Стопама Сисовим удари и потпуно до истог закључка дође већина модерних геогола, који су имали прилике проучавати трусове за време саме појаве њихове, или иначе критички расправљати питање о њиховим узроцима, као: Битнер (Bittner), Хефер (Höfer), Хернес (R. Hörnes), Мушкетов, Фуке, (Fouqué), Тула (Toula), Дитон (Dutton), Девисон (Davison), Вин (Wynne), Венер (Wähner), Креднер (Credner), Исел (Issel), Тарамели (Taramelli) и многи други. Трусне линије стоје, дакле, у присној вези с тектонским линијама, и по правилу подударају се са њима.

Као класичан пример за ово навешћемо Доњу Аустрију, где су омањи трусови доста чести. Овде има три главне трусне линије. Прва иде од Беча на Југ к Винер-Најштату, друга од Глогница и Семеринга на ЈЗ. долином реке Мирце у Штајерску, а трећа полази од Винер-Најштата, па ударајући на СЗ. иде преко дунавске равнице и долине реке Кампе у Чешку. Како се Винер-Најштат налази на средокраћи прве и треће трусне линије, то је и појмљиво што је он са својом околином најчешће потресан. Све три ове линије јесу у исто време и тектонске линије великог значаја. Прва линија пресеца кречњачку зону североисточних Алпа, и одмах од ње настаје таласаста равница Бечког Басена; према неколиким термама (да споме-

имали прилике да уђемо у какав руднички поткоп који туда пролази, уверили бисмо се, да је она линија права пукотина у терену, и на више места чак бисмо руком могли опипати како су зидови ове пукотине глатки и чисто политирани — од трења, кад је једна страна терена склизила низ другу. Многобројне податке у овом погледу дају нам нарочито рудници. При експлоатисању каквог угљеног слоја на један пут се дође до таквог места, где је овај са свим пресечен; ту је раселина у терену, и угљени се слој на супротној страни јавља у много већој дубини, ако је та страна оклизнула, или се мора тражити у много вишем нивоу, ако се прва страна спустила, што се геолошким проучавањем лако може решити. Исти је овај случај и с рудним жицама. И ово раседање (дислокација) терена може бити како у вертикалном смислу — на ниже — тако и у хоризонталном — у страну.

По значају својем разликују се споредне — локалне — дислокационе линије и главне, које битно одређују геолошки склоп или тектонику извесног земљишта, те се с тога зову и тектонске. Овакве се линије налазе у свим планинским теренима, којима су ови тако рећи раздробљени у само комаће; њима су од планинских система махом омеђене и често у даље делове раздељене простране низије и све депресије у кори земљиној, у којима се налазе мора и океани; оне, као што смо видели, служе и као поглавита основица за многе трусове. Откуда ово долази, видеће читаоци у даљем току овога чланка.

немо само бање Baden и Vöslau, које се јављају на овој линији и које такође говоре за тектонски значај њен*, назвао ју је Сис термална линија. Друга трусна линија има по геолошком констатовању карактер уздужне планинске раселине између кречњачке и кристаласте зоне североисточних Алпа; по реци Мирци, којом донекле иде, дао јој је Сис име мирчка линија. На послетку трећа трусна линија, коју је Сис назвао кампска линија (по томе што донекле иде реком Кампом), у почетку је попречна планинска раселина, за тим чини југозападни обод депресије, познате под именом Ванал-пијски Бечки Басен, и најзад се продужује, опет као раселина, у чешки масив.

Исто тако леп пример за ово дају нам грчко-орјенталски трусови. Из карте, којом је Јулије Шмит представио распрострањење неколиких новијих трусова ове области, видимо, да су се они редовно распростирали по великим и дугачким елипсама, чије се велике осовине скоро поклапају и леже у линији, коју бисмо повукли средином Јадранског Мора па поред Јонских Острва (ту је и са својих трусова чувено Занте) и Мореје на Суец и даље кроз цело Црвено Море све до Аденског Залива. Трусови од 12—X—1856. и 24—VI—1870. год. осетили су се без мало дуж целе ове линије. Други су трусови били мањи по пространству, али, што је главно, увек су им плеистосеисне зоне биле негде на поменутој линији (изузев трусове, који су везани за другу коју трусну линију, од којих је по најглавнија она што иде од Коринтске Превлаке кроз

*) Не можемо се дубље упуштати у ову ствар, и с тога ћемо је само у кратко наговестити: терме и минерални извори у опште или су везани за геолошки говорећи скорашње вулканске терене, из којих као последњи или привремени знаци вулканизма избијају разни гасови, па их вода упија и помоћу њих раствара разне минералне материје, или, ако то није случај, доводе свој постанак отуда, што се у терену створила каква дубока пукотина. У овом последњем случају може бити: 1. или само да кроз пукотину излазе разни гасови, које за тим водене жице упијају, и којих у дубљим регијонима упијених у земљиној маси обилато има (као што нас о томе уверавају све еруптивне масе, које из дубине земљине кроз вулкане излазе); 2. или се је поред тога један део терена дуж оне пукотине спизио у знатнију дубину, те и све његове водене жице, које упијају поменуте гасове, имају знатно повећану топлоту, и то све већу што из веће дубине долазе; — и 3. или је само овај последњи случај, т. ј. водене жице избијају као извори с повећаном температуром, али без упијених гасова. Тако услед великих тектонских раселина постају минерални извори; тако ови могу бити разне киселе и сумпоровите воде, хладне и вруће, или индиферентне терме; — и тако се, најзад, према линеарно распоређеним термама може закључити на извесну тектонску линију.

Егејско и Мраморно Море на Босфор, за тим кроз Црно Море па преко Крима у Азовско Море. Кад узмемо на ум како је у Геологији несумњиво доказано, да су Јадранско Море, источна област Средоземног Мора и Црвено Море, исто као и Егејско, Мраморно и Црно Море, скорашње депресије у кори земљиној, које су се створиле у току онога геолошкога доба што је непосредно претходило овоме данашњем, онда и овде долазимо до интересног закључка, да се трусне области подударају са областима скорашњих тектонских поремећаја.

Као даљи пример ове врсте поменућемо граубиндински трус од 2 јануара 1880. год. (у кантону Граубиндену у Швајцарској), чија се трусна линија потпуно поклапа са једном од главних попречних раселина у Алпима оном која дели Алпе на источне и западне. Исти је тај случај и са главном трусном линијом у западној Швајцарској, која иде од Женевског Језера преко Ивердона, Невшатела, Олтена и т. д. до Боденског Језера, и која се очито подудара са оном великом тектонском линијом, што одсеца планину Јуру од швајцарске равнице.

Кад је овако несумњиво доказана присна веза између трусних и тектонских линија, онда је са свим природно било примити Сисово објашњење: да и узроке оваквим трусовима, који су везани за ове линије, треба тражити у самом процесу, којим се врше дислокације у кори земљиној. Ово, заиста, није никаква хипотеза, него произлази као логичка последица свих напред несумњиво констатованих факата Да би даље разлагање у овом правцу било разумљивије, мораћемо пре свега проговорити неколико речи о томе: како се и за што се врше поменуте дислокације?

Познато је читаоцима, да на пр. гвожђе од пегле кад се усија не може ни да уђе у пеглу, а кад се охлади толико се скупи, да и не попуни целу празнину њену. Сва тела кад се хладе, скупљају се и бивају мања. И Земља се непрекидно хлади; хлади се ноћу чим јој известан део површине не загрева више Сунце, хлади се зими и дању и ноћу. Ово хлађење сузбија Сунце, али само донекле; оно се врши истина споро, али се врши стално: јер топлота, што је Земља од Сунца добија, не може да надокнади ону количину топлоте, што је Земља зрачењем мора отпуштати у васељенски простор, у којем је,

по рачуну физичара, веома ниска температура. Кад сад разгледамо изближе како се врши ово хлађење, доћи ћемо до закључка, да се оно не врши подједнако у свима деловима земљиним. Најгорњи делови земљине површине показују исту несталност у температури, као и окони ваздух: лети су топли, зими хладни. Спуштамо ли се пак у дубину, то ћемо најпосле доћи на такво једно место, где температура из године у годину непрестано иста остаје; у тропима, где се годишња времена врло мало по температури разликују, долази се у овај регијон одмах на неколико стопа испод површине, и у колико год је на којем месту већа разлика између лета и зиме, у толико се дубље морамо спуштати у саму земљу да бисмо нашли на такав слој њен, који вазда показује исту температуру. У подруму париске звездарнице, $26\frac{1}{2}$ м. испод површине земљишта, обесио је још 1783. год. чувени француски хемичар Лавоазије један термометар, и ево већ преко сто година показује он непрестано исту температуру 11,6° Ц. Зађемо ли још дубље у земљу, и посматрамо ли како се мења температура у разним рудницима, при копању тунела, артеских бунара и т. д., то ћемо се увек уверити: да што год је већа дубина и температура бива већа. *) Сигурно је, дакле, да идући ка унутрашности земљиној температура стално расте, и да би се, кад би то нешто могућно било, и не дошав до Бог зна какве дубине, ударило већ на огромну топлоту. Кад Земља непрестано испушта своју топлоту у хладан васељенски простор, и кад при том видимо да њена површина у главном задржава вазда једну исту температуру, то апсолутно никако друкчије није могућно ову ствар разумети, до тако: да се сав онај ма и не веома велики губитак топлоте у површинским слојевима земљиним надокнађује топлотом из унутрашњости њене. Док се, дакле унутрашњост земљина непрестано хлади те услед тога и непрестано скупља, дотле се у кори њеној не дешава ништа од свега тога. И ма колико мало било ово скупљање у току две три године, ипак ће у току

*) Ово на разним местима бива разно. Кад се бушило земљиште код Нефена у Виртембершкој констатовало се заиста напредно повећавање температуре од 1° Ц на сваких 11 м. дубине; на другим местима пак морало се бушити и по 115 м., па да се температура повиси за 1° Ц. Најдубља рупа на Земљи, на Шпереибергу код Берлина, показала је, да се на сваки $31\frac{1}{2}$ м. температура пела за 1° Ц., најдужи тунел на свету, тунел на Св. Готхарду, по 1° Ц на 50.3 м. Просечно, и на сваки начин доста произвољно, узима се, да се на сваких 30 м. дубине температура пење за 1° Ц.

силних геолошких векова долазити час, када ће спољна кора земљина бити и сувише пространа за већ знатно умањену унутрашњу масу њену; кора ће, дакле, морати тежити да се збере и да прилегне уз ту унутрашњу масу. Али се ово не може одмах тако директно извршити ни онда, кад у кори земљиној већ постоје различите пукотине, јер су сви комади земљине коре, који су овим пукотинама омеђени, веома чврсто један уз други приљубљени, те се носе као клинасто истесане цигле и камење по сводовима. У кори земљиној наступа, дакле, тада огроман напон. И као год што се свод може обурвати ако само прво бочно попусти, тако и у поменутом случају поједини комади земљине коре притискују бочно силном јачином један на други Овај притисак све више расте, док се најпосле на једном месту не отпочне отпор савлађивати: у дугој зони слојеви земљине коре збију се, уберу и испреврћу, и тако поглавито постају она узвишења на земљи, која називамо планинама. Узмимо сад на ум, како свод добија маха да се слегне тек пошто прво бочно попусти: напон или сила она, која тежи да обурва свод дејствује бочно, па онда на ниже — вертикално; то је оно што се у Физици каже, да се силе деле у своје компоненте (саставнице) — у овом случају у бочну и вертикалну. Тако бива и у кори земљиној Напон њен, услед тога што силом прилика тежи да се приљуби ка унутрашњости земљиној, дели се у две компоненте. И кад је бочна компонента отпочела вршити своје, добија маха она вертикална компонента: поједине партије земљине коре спусте се на ниже дуж великих раселина, које том приликом постају, и то поглавито оне, које није захватила она прва — бочна — компонента. Све ово може се најбоље видети на унутрашњим странама планина; овде су махом дуж великих раселина наступила пространа снижавања, а кроз раселине куљало је из унутрашњости земљине вулканско стење. Тако: на унутрашњој страни Алпа имамо пространу равницу реке По и сада већ угашене вулкане код Падуе, Виченце и т. д; на унутрашњој страни Апенина имамо велику депресију, коју је испунило Тиренско Море, и скорашње или још активне вулкане: тошканске, римске и напуљске (Флегрејска Поља и Везув); на унутртшњој страни Карпата имамо пространу Панонску Равницу и огромне еруптивне масе трахитских стена код Токаја,

Еперијеса, Унга, Берга, Мармароша и у северном Ердељу и т. д. — Замислимо у памети све испресавијане и убране слојеве какве планине опет опружене (такав су положај они заиста морали некада — кад су се таложењем стварали — заузимати), онда ћемо увидети, да је површина земљина, пре него што се ту убирањем слојева дотична планина створила морала заузимати много већи простор. Површина земљина за толико је мања, за колико би опружени слојеви заузимали ширу зону, но што је данас заузима та планина. — Разгледајући све досад познате податке о геолошком склопу Јуре и Алпа, изнашао је швајцарски геолог Х а ј м (Heim), да је земљиште где се данас издиже она прва планина морало бити шире за 5000 до 5300 м., а где се издижу Алпи око 120000 м. Како данашњи обим земљин износи 40.023.512 м., то је он пре него што су Алпи постали морао бити 40.143.512 м.; тиме што су се створили Алпи умањио се, дакле, за непуну $^1/_3$ %. Исти геолог Х а ј м израчунао је, даље, да би, кад би се унутрашња земљина маса охладила 200° Ц., то са свим довољно било, да се на неком месту изазове поступно и тако убирање земљине површине, којим би се створио читав планински систем величине Алпа.

Непрекидним хлађењем и скупљањем земљине унутрашњости ствара се, дакле, у извесним приликама велики напон у горњем делу земљине коре, те она тежи да се такође скупи и прљуби уз унутрашњу масу. Овај се напон разлаже у две силе: тангенцијалну или бочну, услед које се на извесним местима убирају земљини слојеви, и вертикалну, која изазива већа или мања снижавања читавих крајева, и то на унутрашњој страни планина и у самим њима или где ван области њихове. Геологија показује да су се овакви појави често дешавали на нашој планети. За Европу на пр. зна се, да је прво и најстарије убирање слојева било у Ирској и Скотској, за тим у Баварској и југозападној Чешкој; тако су се створиле негдашње планине у Ирској, скотска височина баварске планине и Чешка Гора, које су давно већ под утицајем денудације*) снижене, заравњене, разорене и местимице млађим слојевима са свим претрпане.

*) Под денудацијом разуме се у Геологији покретно дејство атмосферила, т. ј, рушење и однашање стеновитих маса под утицајем топлоте и хладноће, ветра, снега, кише, извора, потока и река.

Много доцније за тим наступило је било друго убирање слојева: тако су се створила два планинска система, који по величини сигурно ни мало нису уступали Алпима, захватајући један јужну Енглеску и скоро целу Француску и Белгију, други остали део Белгије, скоро целу Немачку, за тим Чешку и Моравску. «Зуб времена» учинио је и на овим пространим планинским системима своје; нема више имозантних висова и дугих планинских венаца на њима: све је то снижено и таласасто заравњено, а извесни делови још су скоро са свим разорени и претрпани млађим слојевима. Уз то су се у њима у даљем току времена створиле и многобројне раселине, услед којих су се са свим раздробили, па су им многи комади као тектонске депресије потонули, а остали стоје као већ у многоме окрњени стубови у какве рујине («хорстови» по Сису) то су: Централни Плато у Француској, Ардени, Вогези, Шварцвал, Харц Рудне Планине у Чешкој и т. д. Најзад наступа трће главно убирање слојева, и том су приликом створени сви данас прави планински системи у Европи, који су поређани у једној великој зони, што почиње на источној обали Атланског Океана с Пиренејима, захватајући за тим Јуру, Алпе, Карпате источну Србију, Балкан, Крим, Кавказ и све оно што се налази јужно од побројаних планина, дакле: Шпанију, Италију, Балканско Полуострво и острва у Средоземном Мору. Не можемо се на сличан начин упуштати у разматрање убирања осталих делова света. Поменућемо само, да се и у њима могу јасно разликовати зоне геолошки најмлађих убирања, и да се све те зоне заједно са европском спајају у једну целину, чинећи велики и извијуган појас, који заузима прво целу јужну Европу (заједно са горњим делом северозападне Африке), па онда сем Арабије и Предње Индије захвата скоро целу јужну Азију заједно са свима многобројним задњоиндијским острвима, одакле оштро повија на Север и хвата сва она острва што се ређају између Борнеа и Камчатке, па преко Алеутских Острва прелази у Северну Америку, ту захвата целу западну страну њену, и из полуострва Јукатана прелази преко Антилских Острва у Јужну Америку, пружајући се целом западном страном њеном све до Кап-Хорна, док најпосле и јужно америчке Анде не прогутају таласи Јужнога Леденог Мора. ..

Ето, у овом дугом и предугом појасу леже све геолошки најмлађе планине. То је, дакле, **појас скорашњих дислокација** (поремећаја) **у кори земљиној**.

И као год што имамо разне појасе дислокација, који нису сви од једном постали, но поступно један за другим, тако се и дислокације у сваком појасу за се нису извршиле од једном, **но поступно и у току дугог времена**. Ово вреди како за стварање раселина и снижавање појединих делова у каквој планинској зони, тако и за само убирање њено. Узмимо за пример скорашње геолошке поремећаје у Европи. Отпочело се убирање у великој зони, која је заузела целу јужну Европу, и започело се у њој снижавање многих депресија. Тако је постао велики планински лук Алпи-Карпати-Балкан-Крим-Кавказ, заједно са секундарним луцима: 1) Динарске Планине-Арбанске-грчке-Кандија-Кипар-малоазијске планине, за тим: 2) Апенини-Сицилија-афрички Атлас-јужна Шпанија и 3) усамљени Пиренеји; тако су постале депресије: долина реке По-а, Бечки Басен, Панонска Равница, Ђеновски Залив, Тиренско Море, Јадранско, Јонско, Егејско, Црно Море и т. д. Дугогодишња геолошка проучавања ових области констатовала су, да су се ове дислокације вршиле са свим поступно у току од неколико геолошких епоха, и да поред свега тога још нису завршене, него се и даље продужују. Прво су се отпочели убирати и издизати Алпи, за тим северни део Карпата и Пиренеја, па је онда дошло главно убирање и издизање Алпа, Карпата, Апенина, Балкана и т. д.; много доцније наступило је то исто у јужним Карпатима, источној Србији и Кавказу, а још доцније јавило се по ново у јужним Карпатима. Исти је такав случај и с депресијама; прво су постали: северна италијска равница, Бечки Басен, Панонска Равница, Тиренско Море и т. д., а много доцније Јадранско Море, Јонско, Егејско, Мраморно, Црно и т. д.

Како се је убирање слојева и тиме изазвано издизање планина поступно и лагано вршило најбоље нам казују постанак и значај тако званих **пробојних долина**. Дунав тече пространом Панонском Равницом, па на један пут удара посред једног читавог планинског система и просеца га, градећи једну од најимпозантнијих клисура у Европи и дохватајући се за тим опет велике равнице; Олта иде из Ердеља, па пробија висок

венац Трансилванских Планина, да после мирно кроз равницу продужи свој ток до Дунава; Искар долази у софијску зараван, па од једном просеца цео Балкан и улази у дунавску равницу и т. д. Ови се појави апсолутно друкчије не би могли разумети, ако се не би узело, да је убирање слојева и издизање планина ишло само поступно и са свим лагано. Само тако су реке, које су пре тога по равници текле, могле на оним местима, где су се услед издизања поменутих планинских зона стварали брзаци, механичким радом својим (који је поглавито јак на брзацима) помоћу понетог шљунка и већег камења проструга̄ти попречке целу планину: постепено по онолико, по колико се планинска зона убирањем издизала; ако ово није било могућно, онда нису ни биле прилике да се створи пробојна долина, и реке су морале ударити другим којим правцем поред планине.

Исто су се овако лагано и поступно вршила снижавања појединих депресија и померање разних комада земљине коре дуж тектонских пукотина на ниже и у страну. За ово има више доказа, а поменућемо по најубедљивије. Дужина, за коју су се дуж извесне раселине снизали или у страну померили слојеви, вазда је већа код старијих слојева, који су већ били наслагани један преко другог кад је дислокација отпочела, но код млађих, који су прво већ створену раселину прекрилили, па се доцније такође за извесну дужину спустили, кад је снижавање слојева на дотичној страни раселине настављено. Ако је прво раседање слојева било рецимо 200 м. а друго 50 м., онда су се они старији слојеви снизили за 250 м. а млађи само 50 м., и ово је очит доказ, да се дислокација није извршила од једном, но се настављала, и то толико пута, колико се сличних факата може констатовати. До истог закључка доводи нас и студија многих рудних жица. Рудне жице су испуњења пукотина у терену металним једињењима (рудама) у друштву и с другим, неметалним, минералима, на које је вода негде у путу свом поглавито у суседним еруптивним стенама) нашла и помоћу упијене угљене киселине растворила, па, или непромењене или пошто их је прво хемијски изменила, донела у пукотине и обложила зидове њихове. Интересно је, да се у рудним жицама по правилу може ухватити ред, којим је вода доносила поједине саставне им де-

лове: најпре, рецимо, с једне и с друге стране по један ред калцита, па онда преко тога, опет с једне и с друге стране, по један танак ред оловне руде, па опет по један ред калцита и на послетку у средини дебео ред оловне руде. Рудне жице су на тај начин често симетричне, и на њима се могу разликовати лева и десна страна и средина. Кад сад нађемо да је половина рудне жице или један део њен на много нижем нивоу но онај други део, онда је то са свим поуздан доказ, да је и снижавање извесне серије слојева дуж оне пукотине, у којој је рудна жица постала, настављано, да се, дакле, дислокације не врше од једном, но поступно у току дужег времена.

Заиста, одавно је већ раскршћено и у Геологији с таквим појавима, који би се напрасно јављали и за време кратког трајања извршили, па са свим уминули. «Природа не чини скокове.» Она ради лагано али стално, служећи се при том овим истим силама, које јој и данас стоје на расположењу, и сабирајући и најсићушније ресултате њихове у току дугог и предугог времена у огромна дела. Капља камен дуби, поток пара планину, реке просецају величанствене клисуре, па тако исто и поступним убирањем слојева издижу се импозантне планине, а лаганим снижавањем расту у дубину, проширују се или тек отпочињу разноврсне депресије у кори земљиној. И ово се и данас продужује, и то поглавито у оном појасу скорашњих поремећаја. Напон између појединих тектонским пукотинама омеђених комада земљине коре није овде још изравнат. Још се продужује убирање слојева читавих области, и још се поједини комади, клижући дуж раселина, померају један низ други или један поред другог, и доводе у сталније положаје.

Ну ово убирање слојева и снижавање и померање појединих комада земљине коре дуж тектонскех пукотина, и ако се врши поступно у току дугог времена, не врши се ипак непрекидно, континуално. Поглавито услед трења, а поред тога још и услед саме крутости слојева, наилазе покрети у кори земљиној приликом савијања и убирања слојева и клижења њиховог низ пукотине сваки час на снажне отпоре. Ови су отпори тако јаки, да се поменути покрети за извесно време скоро са свим зауставе. На тај начин поједини комади земљине коре застану у привременој равнотежи, која може и дуже трајати али

се квари одмах чим напон у покрета надјача поменуте препоне. Долази тренутак да се продужи вршење дислокација: тада се слојеви које на већ пређе започетим које на новим местима за неки известан део и даље збију, савију и изднгну, па при том прскају и ломе се, и тада се поглавито врше клизења низ тектонске раселине. Услед тога постају потреси у целој оној зони, у којој се све ово дешава.*) Ови потреси могу бити различити према начину својег распростирања. Ако се дуж неке тектонске раселине, која раздваја какву убрану планинску зону од какве депресије, на једној страни настављају убирања а на другој снижавања, онда ће се потрес распрострти приближно равномерно на обе стране раселине, и трус ће имати осовински или линеарни карактер. Ово ће бити и тада, ако се на обема странама раселине, која попречно пресеца какву планинску зону, поједини њоме омеђени комади у исти мах убирају, снижавају или у страну померају, а исто тако и у каквој депресији, кад се комади њени дуж тектонске линије, која их одваја, даље спуштају. Обратно ће бити кад се терен само на једној страни раселине спушта или у страну помера, а онај на другој не; потреси ће се тада поглавито јављати на оном првом терену, и цео ће трус бити латераран.

Према јачини, којом се врше дислокације, биће и јачина потреса разна. Што су јаче савладане поменуте препоне, бивају и покрети јачи и брже се дешавају. Отуда и долази, да су најстраховитији трусови махом дело једног тренутка А кад покрети не могу овако узети маха, него се у самом јављању својем имају тако рећи и даље да боре с препонама, које им се услед трења и крутости слојева на супрот стављају, онда се и трус развуче у читав низ потреса. Ово траје све дотле, док се изазвани покрети у комадима земљине коре опет не доведу у сталнију привремену равнотежу. Тада потреси умину, да се опет наставе чим настану сличне прилике, које их изазивају. Отуда се трусови поглавито јављају у крајевима, у којима се тектонски поремећаји и даље поступно и лагано врше.

*) Кад знамо ово, и узмемо на ум поуздана проматрања, која су у више прилика чињена, онда увиђамо, како ниско барометарско стање (велики притисак) ваздуха може заиста утицати на скорију појаву трусова (потпомажући нарочито клизење слојева низ тектонске раселине), ако су иначе остале погодбе већ испуњене.

Што је већа област, у којој се дешавају дислокације, и потреси ће се више распрострти. Из овога се види да и јак потрес може бити ограничен на мали простор, и, обратно, да се слаб може распрострти преко далеко веће области, што се све, заиста, и дешава. Како тектонски покрети, после савладаних препона, скоро у исто време наступају у целој дотичној области, то је са свим разумљиво за што се и потреси на свима местима у њој скоро у једно исто време осећају. Исто тако, кад се зна, да су и последице ових покрета по нај јаче дуж великих тектонских раселина, лако је разумети откуда се и трусне линије махом подударају с тектонским.

Има области, где су дислокације одавно извршене или скоро довршене, и где су поједини комади земљине коре, поиздвајани тектонским раселинама, доведени већ у сталнију равнотежу. Они су се убрали и снизили, колико су се према својим приликама могли убрати и снизити; при обновљеним оваквим приликама отпочеле су се убирати и делимично снижавати друге области, јер су оне прве већ знатно умањиле свој простор, док ове још нису. То је поменути појас скорашњих (сада можемо још рећи и сувремених нам) поремећаја у кори земљиној. У њему већ у велико отпочети поремећаји још нису завршени, него и даље трају. На послетку, има читавих просторија, у којима од свега овога још скоро ништа није ни било. Отуда имамо области (Русија, Сибирија, Бразилија, западна Аустралија и др. неке), у којима се за овакве трусове, који се према природи својој називају тектонски или дислокацијони трусови, скоро никако и не зна (мањ ако не дођу као слаб одјек из суседних земаља); имамо, даље, области, у којима су ови трусови ретки (северна и средња Европа, источни део Северне Америке и т. д); — и имамо, најзад, области, где се овакви трусови јављају као врло чести природни појави (цео појас скорашњих и сувремених нам поремећаја у кори земљиној, нарочито: западна обала Јужне Америке, Јапан, источна област Средоземнога Мора, јужна Италија и т. д).

Према свему досад реченом разликујемо према природи и узроцима:

1). вулканске трусове, који су у присној вези с вулканским ерупцијама и обично им претходе, и који долазе услед

поступног али снажног продирања лаве кроз кратер у висину и нарочито услед велике силине, којом упијени гасови (поглавито водена пара) из ње избијају; ови трусови имају центар у средишту вулкана, могу бити и доста јаки, али су махом мале распрострањености;

2), трусови који постају обурвавањем подземних пећина, опет централне и такође са свим локалног значаја; — и

3). тектонске или дислокацијоне трусове, о којима је већ на дугачко и на широко било речи. — Процес вршења дислокација у кори земљиној иде поступно и лагано, али се, с поменутих узрока, дешава на махове,*) те изазива трусове. Осећајући поједине потресе њихове, ми смо сведоци ових догађаја на нашој планети. И, ако је у опште сведочење непријатна ствар, ово је, заиста, најнепријатнија ..

(КАО НАСТАВАК ДОЋИ ЋЕ ОПИС СКОРАШЊЕГ ТРУСА У СРБИЈИ).

Д-р Светол. Радовановић.

*) Да се дислокације на махове дешавају, најбољи су нам докази истина омањи али напрасни поремећаји у земљишту, који су више пута приликом трусова констатовани. Обале у Јужној Америци на пр. често су се од трусова од једном по неколико метара снижавале (има података, да су се местимице и издизале, али то, као што смо већ напоменули, није поуздано). Јонско Море (око Занта) скоро после сваког јачег труса показивало је при мерењу већу дубину: она депресија, коју је ово море испунило, на махове се (приликом трусова) све више спуштала. Приликом великог јапанског труса од 1891. год. постале су на многим места велике промене у нивоу земљишта: „места, која су пре тога наспрамно била видљива, нису се после тога више могла видети.“ Ради поузданог констатовања сличног факта предузимају се од скорије времена поновна нивелисања терена око знатнијих трусних линија у Штајерској и Швајцарској, и макар да крајњи резултати још нису готови, опет се је увидело, да ће горњи закључак бити са свим потврђен.

ЈЕДАН ЛИСТ

из

ИСТОРИЈЕ СРПСКОГ НАРОДА У ДАЛМАЦИЈИ

у 1596 години.

Последње десетине XVI века Аустрија срећно вођаше рат с Турском. 1593. год. Турци претрпеше пораз на Купи код Сиска, где им погибе војсковођа, потурченик Хасан-паша босански са многим вићенијим Турцима и неколико хиљада војника, а победилац, који до тада већином куповаше мир у Турака, не задовољи се да и даље дочекује непријатеља, већ пређе из одбране у напад с намером, да од побеђенога отме суседна утврђена места од стратегиског значаја.

Успех хришћанског оружја утицао је на потлачене Србе у Босни, Херцеговини и другим крајевима српским, те нешто то а више рђаво поступање турско с њима би узрок устанку српском од 1594. год., који се брзо распростре, али га и Турци угушише са таком истом брзином, уништивши том приликом и светињу српског народа, тело св. Саве Истина, Турци мишљаху да ће тако убити дух и сваку нову помисао на устанак у српском народу и свирепо се осветише, али намера им не испаде за руком. Слични узроци горњем устанку изазваше још исте године други у банатским ритовима, који се следеће године пренесе и даље, па ма да не беше последицâ од великога значаја, ипак се варнице тих устанака не угасише одмах, него прикривене тињаху неко време и кроз годину две претворише се у пламен.

Сви устанци у северним крајевима српским, као да не беху подизани без знања и учешћа аустрйскога двора, коме је ишло у рачун да лакше изврше свој смер. Шта више цар Рудолф, да би што лакше успео у рату с Турцима, а знајући за рђаво расположење Срба према њима и готовост српску на устанак, само кад би им се пружило помоћи са стране, науми да покрене хришћане противу Турака и 14· априла 1595. год. упути проглас на потчињене хришћане у Турској (у Босни, Херцеговини, Арбанији и другим крајевима), да их прима у заштиту[1]). У ствари то не беше ништа друго до подстицај на нов устанак, у коме би им он помогао.

Ну некако баш у то време трођаше се папа да приведе у дело мисао о уништењу Турака или бар њиховом изгнању из Европе, којом се и сам занимао и која се до тада често обнављала кроз пуна два века. Преко многих својих изасланика покушао је да противу Турака покрене шпанскога краља, италијанске кнезове и друге удаљеније владаоце на европском западу, и не сумњајући о владаоцима, чије се земље граничаху с Турском, да ће одмах пристати на тај велики савез, по што му задатак беше свети, а радило се у корист њима самима. Кад је ствар већ била у неколико сазрела, папа и напуљски двор послаше приличан број својих људи, уходе, у поједине крајеве по Турској са задатком, да упознају право стање ствари у Турској и расположење хришћана према предузећу томе, па ако га не би довољно било, да га сами створе[2])

Већ првих месеца рада опазио се неки покрет у Далмацији и суседним крајевима. То даде повода папи и напуљском двору те покушаше да у Дубровнику заснују одбор, који би радио на покрету хришћана противу Турака у Босни, Херцеговини и Арбанији. Мисао им у брзо беше остварена и жељени одбор би у Дубровнику установљен, али да би придобили што већи број људи за своју идеју, обећаше помоћи од своје стране, која ће им се слати из италијанских градова Јакина (Ancona) и Бриндиза. Да би се, пак, што лакше успело у извођењу задатка, папа одасла прво у Клис, а по том у Нови капетана једне своје

[1]) Писмо штампано у Monumenta historiae slavorum meridionalium, Tomus II. Spomenici hrv. krajine, књ. I. на стр. 195. и 196, под бр. CXXXV.

[2]) Historia degli Uscochi, da Minucio Minuci etc., Venetia 1683., стр. 49. и 50.

галере, Франческа Алегрети-а, дубровачког племића, који, но што беше вичан језику а познаваше прилике српске, могаше лако пронаћи најподесније земљиште за покрет. Алегрети вршећи свој задатак, имао је прилике да за папину мисао придобије добар број приврженика по приморским градовима, нарочито у граду Сплету, међу којима најзнатнија личност беше племић Јован Алберти.[1])

Одбор што у Дубровнику рађаше на покрету потчињених хришћана у Турској, вршио је свој посао у миру, не износећи ништа на јавност. Рачунало се и на известан успех, и с тим одбором ступише у договор не само поданици турски и цара Рудолфа већ и млетачки, и ако их је у томе спречавала млетачка власт, која се трудила да по упуству своје владе уклони сваку незгоду, која би сметала одржавању добрих односа између Цариграда и Млетака. Ну поред свеколике тежње да рад одборов остане у тајности, Млечићи некако дознадоше преко Марка Барбаре, которског провидура, те одмах наредише свом поморском капетану, да ухвати двојицу млетачких поданика, који беху најглавнији радници на томе, и то: корчуланског бискупа Августина Квинћиа, Тољичанина и Арбанаса Марка Глини, капетана. Поморски капетан, према датом му упуству, одмах похита, али не имаде никаког успеха, јер му означена лица измакоше шака.[2])

Услед тога одбор у Дубровнику морао је престати са својим радом, јер му намера би обелодањена и стављене велике препреке, а пошто је велики део радника, који се још раније беху заузели да остваре папину замисао, био из далматинских градова што беху под млетачком влашћу, то се рад морао прекинути бар за неко време, док се Млечићима не учини као да је мисао сахрањена. Ну носиоци њени не хтедоше је напустити, већ је гајише и поступно ширише, придобијајући по којега присталицу и тако спремаше земљиште новоме устанку. Доиста, не прође ни по године, а мисао већ беше у неколико приведена у дело.

Занимајући се том мишљу носиоци њени размишљаху и о најподеснијем месту, где би отпочели покрет. Још раније папа

---

[1]) ibid., стр. 54.

[2]) Rad jugosl. akademije, књ. LIII., стр. 109. и 110. у расправи Симе Љубића: „Odnošaji izmegju republike mletačke i dubrovačke“.

беше уочно град Клис, за којим жуђаху сењски ускоци више од пола века, да га се докопају, и чији положај беше од великог значаја по онај крај, како за Турке тако и за хришћане. Клис беше врло подесан за почетак делању, с тога тамо и беше слао папа Франческа Алгрети.

И најзнатнији радник на остварењу папине идеје Јован Алберти, сплетски племић, смишљаше да на ма који било начин одузме од Турака Клис, који би му послужио као почетак даљим операцијама. У томе се доста ослањао на велико незадовољство Срба̂ под Турцима у Клису и околини због превелике обести. Ну да би успео у својој намери, ваљало му је, како било, стећи пријатељâ и помагâчâ, од којих му као најпречи и најближи беху Пољичани, врло подесни за то предузеће. За то и склопи пријатељство (кумством) са пољичким кнезом Павлом Павићем, а овај, добро обдарен, пристаде на предлог Алберти-ев, помишљајући да ће на тај начин ослободити домовину своју од тлачења турског, јер им Турци беху толико досадили, да се не могаху више сносити. Павић обећа Алберти-у, да ће му одмах притећи у помоћ, чим му буде затребало.

Ну за Алберти-а беше незгодâ Добро му беше познато да су Млечићи у миру и добрим односима с Турцима, а знађаше и то да ће Млечићи, само ако би дознали, угушити покрет пре него што би се и приступило правом раду, и ствар би рђаво прошла као што беше и с дубровничким одбором. отуда му незгодно беше да ради у своје име, будући млетачки поданик. Знајући, пак, за мисију Фрање Бртучевића, повереника цара Рудолфа за покрет Срба̂ под Турцима, смисли да освоји Клис за царев рачун, с тога одасла Бртучевића у Праг, да понуди цара с Клисом. Цар, како је био у рату с Турцима, прими Алберти-еву понуду, помишљајући на користи, што би их имао од тако значајнога положаја града Клиса, који му, само ако би било успеха, могаше послужити као врло подесна тачка за даље освајање.[1])

И ако је на томе предузећу ваљало радити полако, опрезно и тајно те да се потпуно припреми ствар, ипак Алберти похита

[1]) Monumenta hist. slav. merid., vol. XV. (Spom. hrv. krajine, књ. I.), стр. 338. и 339. Извештај Константина Проспера из Фераре од 12. авг. 1596. год. поднесен Ђенералу ферарскога дужда Хиполиту Бентивољу.

с извршењем, јер за такав поступак имађаше оправданих разлога. Он се бојаше да му намеру не обелодани брат му Матија, с којим не беше у добрим односима, а увиђајући да му је и даље бављење на млетачком земљишту доста несигурно, посла сплетског племића Николу Циндрића да поради код ђенерала Ленковића да му пошље помоћи, не би ли се дело што пре привело крају. Овај ђенерала не нађе у Љубљани, камо беше отишао и тражио га, јер се ђенерал бављаше на царском двору, за то му Циндрић упути писмо, у коме му разложи ствар, затражи упуства у свему послу и замоли га да о свему извести цара, па се врати у Сплет. Ну очекујући одговор на Циндрићево писмо, Алберти се по нова побоја, да му брат не поквари смер и да Турци већ не буду извештени о издаји, која им се у граду спрема, те се реши да не чека одговор на Циндрићево писмо, како би што пре свршио започети посао. С тога се кришом састаде на отоку Буа с ускочким капетанима, преко којих је и пре тога одржавао везу с ђенералом Ленковићем и разложивши им све шта му ваља учинити, замоли их за помоћ, на шта ови пристадоше знајући да ће тако, као поданици, учинити услугу своме цару.[1])

Да би са што више извесности рачунао на сигурни успех, Алберти се трођаше да предузеће отпочне са што већом снагом, али како имађаше мало људи на расположењу, договори се са двојицом браће Михнића и браћом Милошевићима[2]), да му отворе капије града Клиса. Уједно би уговорено да напад буде 8. априла ноћу, за то Алберти посла Циндрића на оток Шомпу, где је имао наћи ускоке, што се тамо беху задржали, и да им јави, да у уречено време буду готови и на своме месту. Циндрић их тамо не нађе, али одлучи да их чека, по што му ускочка стража на отоку беше јавила, да ће доћи капетани с ускоцима.

Али док се Циндрић бавио на отоку Шомпи, 6. априла дође Алберти-у један од завереника из града Клиса, Ловро Михнић, и јави му да у Клису има врло мало Турака, јер су се многи разишли по разноме послу ван града. Алберти не двоумљаше, да ли да одмах приступи извршењу своје намере или не, јер неје смео изгубити тако згодан тренутак, по што

[1]) ibid., стр. 240.

[2]) Беше их четворица браће, од којих је један примио Мухамедову веру.

га је Михнић могао увести у град без икаке опасности и губитака, за то одмах посла Николу Сугића, сина кнеза Новака Сугића, да нађе ускоке и да их следеће ноћи доведе у једну луку[1]), где ће их он очекивати. Сугић оде право на оток Брач, где нађе ускочке капетане: Милоша Славчића и Ђурђа Вукшића са 80 ускока у три барке, па не чекајући остале крене се право на одређено место, где се састане с Алберти-ем, а одатле, давши уговорени знак ватром, крену се брду Високој, где су причекали Клишане, да их поведу у град.[2])

У граду сем посаде биле су три стражаре и у свакој по шест чувара, а у једној од тих стражара старешина беше Ловро Михнић. Кад је оно Алберти дао знак ватром па се то поновило са још друга два места, Ловро Михнић са тројицом својих другова, којима је био познат договор с Алберти-ем, утуче чуваре Турке, што те ноћи беху на стражи с њима, и одсекавши им главе, оду Алберти-у на Високој. Одатле га поведоше с људима право Клису, па кад су дошли до града, остане у заседи 80 људи, а Алберти, Никола Сугић, Фрања Мартинчић, поменути ускочки капетани, Сплећани и грађани из кастêлâ[3], што беху пристали уз Алберти-а, свега 40 људи, по што су се доста намучили, на два сата пред зору буду уведени у горњи део града. У граду је владала тишина. Ну Турци некако беху извештени, да на мору има ускочких барака, али не знађаху где су ускоци, те диздар нареди да се испали један топ, не би ли ускоци, ако су изишли из барака и склонили се негде у пољу, помислили да су их Турци опазили. У то нападачи који су већ били ушли у град и тамо се склонили и ћутали, призову три пут Бога у помоћ и стану јурити по горњем делу града, убијајући све на које су наишли и тукући успаване по домовима и оне што бегаху да се спасу од непријатељског мача. За то, пак, време не лењстоваху ни они, што остадоше прикривени у заседи ван града, него чувши звук труба и бубњева,

[1]) Близу S. Maria di Zgnano.

[2]) Spom. hrv. krajine, књ. I., стр. 241. (Просперов извештај).

[3]) Недалеко од Сплета на путу што води из тога града у Трогир, а поред мора, има седам градића, који су познати под именом кастели (castelli) а то су: Суђурац (Suzuraz), Гомилица (Abaellssa), Камби (Cambi), Витури (Vituri), Стари Град (Castel vechio), Нови Град (Castel nuovo) и Стафилеј (Stafileo). Према томе се и канал зове „Canale del Castelli".

нападоше на варош и продирући на трг секоше све што нађоше живо по кућама, дочекујући уједно и оне што су бегали из горњега дела града.[1])

Зором 7. априла Клис беше у рукама српским. Користећи се згодном приликом, Алберти задоби од Турака Клис са шаком ускока и становника Сплета и кастêлâ, с неколико капи крви. Тога истога јутра стигоше у Клис: Никола Ласиновић, Јован Влатковић и Бјанкини, ускочки капетани са 300 ускока, те приномогоше Алберти-у да заузме неке куће на тргу и у доњој вароши, у које се беху склонили многи Турци. Али не могоше тако лако заузети кулу Опрах, у коју се било склонило до 200 душа, понајвише жена и деце, због чега се и једна градска врата према пољани[2]) не могаху затворити, те Мустафа, санџак-бег клишки покушаваше неколико пута, не би ли кроз та врата продро у варош и заузео је, али су га Срби сваки пут снажно одбијали. Сутра дан доскочише и онима у кули Опраху, наложивши велику ватру око куле, те Турци видевши да им је немогуће бранити се од ватре и олова, бише приморани на предају.[3])

У окршају првога дана нападач имађаше врло мало губитака: три мртва и неколико рањених, али за то Турци прођоше рђаво: четрдесет их беше мртвих а много више рањених, сто тридесет падоше шака нападачу а остатак потражи спаса у бегству.[4])

Тога дана пред вече ускоци метнувши у своје барке заробљенике и плен, одоше ноћу пут Сења, али у Клису остадоше ускочки капетани Јован Влатковић, Никола Сугић и Милош Славчић са 70 најодабранијих ускока из Сења. Ну одласком једног дела сењских ускока не умањи се број српске посаде у Клису, јер их замени помоћ од 200 Пољичана, што их доведе Алберти-у пољички кнез Павле Павић, који то учини по обећању, како дознаде да је Алберти-у срећно испао покушај за руком и да се докопао Клиса. Са кнезом Павићем у Клис дође

---

[1]) Spom. hrv. krajine, књ. I., стр. 242. (Просперов извештај).

[2]) Parochia pogliana.

[3]) Spom. hrv. kraj. књ. I., стр. 242 и 243. (Просперов извештај).

[4]) ibidem, стр. 243.

и добар део свећеника из тога краја, који се као вође у своме народу морадоше заинтересовати успехом Алберти-евим.[1])

Али заузимањем Клиса Алберти још не беше остварио потпуно своју идеју. Требаше да Клис послужи као основна тачка за даљи рад, за то га је ваљало одмах посести и ојачати, да може одолети првим навалама и покушајима турским да га преотму од Срба̂. Алберти се постара да у граду и ван њега уклони све што би му сметало да се што успешније бори с непријатељем, коме се надаше да га неће оставити на миру. За то сруши трг ван града, поруши куће поред зида, што дељаше доњи град, а око бедема у целоме граду направи пролаз, како би се, у време опсаде, што лакше могле размештати страже и браниоци. По том прикупи на једно место сву храну и муницију, донесену и у граду нађену, и нареди да се водом напуне сви судови и бурад, што их при руци имађаху, јер у Клису не беше изворâ нити друге каке воде до оне у цистернама. Тек кад је то средио, могаше Алберти са својим људима испадати из града и нападати на Турке, ако би се стали гомилати око Клиса.[2])

Вест о заузимању Клиса распростр.ла се брзо дуж јадранског мора и даље, пријатно утичући на хришћане, који се у то доба радоваху сваком успеху хришћанског оружја противу Турака. Једини су били Млечићи, што им се више допадало да је Клис остао у турским рукама, јер се бојаху да Клис не постане ускочко гнездо, одакле би ускоци наносили штету млетачким градовима и трговини по мору и у Далмацији. Још им непријатније беше што се на чело освајачима Клиса истакао њихов поданик, сплетски племић Јован Алберти. Ну и овај не беше једини, већ међу његовим приврженицима беше и племића и грађана из млетачких градова.

Доиста, само то било је Турцима довољно да посумњају у млетачко пријатељство, па да се покваре добри односи, ако се таким могаху назвати, по што су се једва одржавали, а

[1]) На истом месту. Види и листину под бр. CLXVII, стр. 230. и 231. (Извештај архиђакона клишког Павла Сиротковића).

[2]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, стр. 243. (Просперов извештај).

очевидно беше, да би јавно кршење и таког пријатељства било на штету Млечићâ и њихове трговине. И сами Млечићи рђаво су тумачили што се Алберти с Клисом ставио под заштиту цара Рудолфа, говорећи да се тиме даје повод несугласицама између Цариграда и Млетака, а очигледан је доказ томе још и то, говораху Млечићи, што је надвојвода аустрйски, као непосредни господар приморја што га имађаше Аустрија, дао Алберти-у титулу »Conte«[1]).

Алберти-ево очекивање у брзо се испунило.

Турци не могаху прежалити Клиса, што га онако лако изгубише, те се већ после два три дана стадоше прикупљати у околини Клиса, а 12. априла појави се не далеко од Клиса Мустафа, санџак-бег клишки и рођак султанов са 600 војника и очекиваше остатак својих људи, па да почне нападати на Клис. Ну док је ишчекивао остатак својих људи, да му већ придошли војници не би узалуд проводили време, нареди да чешће нападају, узнемирују и изазивају посаду клишку на бој, тежећи тиме да посаду клишку што пре замори и ослаби, али српска посада храбро се држала, односећи увек победе над Турцима.

Број Турака око Клиса увећавао се свакога дана, јер су све једнако придолазили. 17. априла било их је већ 2000. Напади су бивали свакога дана и Турци употребљаваху разне начине и прибегаваху свим средствима само да заплаше посаду градску, која је, на против, била опрезна и умела је доскочити нападачу и дочекати га у свакој прилици[2]).

Међу придошлима у турској војсци око Клиса беше врло разноликих елемената, и међу осталима било је тих дана и до 150 јаничара, који су често покушавали да допру до града, и продру у њ, па се једном тако приближише граду, да их је посада могла тући камењем с бедемâ. Али кад их је четрдесетину насрнуло и на саме бедеме, градска посада излети из града, нападне их и четворици одсеку главе, једне похватају

---

[1]) Sagredo Giov., Memorie istoriche de monarchi Ottomani. Venetia 1688., стр. 501

[2]) Spom. hrv. krajine, кн. I, стр. 243. (Просперов извештај).

живе, друге нагнају у бегство, а неки падну од куршума, којима их посада дочека и испрати. Оваких ситних сукоба и чаркања било је готово свакога дана, јер је санџак-бег слао четице и омања одељења, која су допирала до самих бедема и тукла се с опсађеницима, а ови су их свагда ваљано дочекивали и сузбијали, а враћали се из окршаја у град, носећи непријатељске главе, којима су китили куле и бедеме града Клиса[1]).

Првих дана посада клишка још могаше лако изићи на крај, али свакога дана наступаху све веће неприлике и положај постајаше све опаснијим, јер се број Турака нагло увећавао. 22. априла у турском стану пред Клисом сем Мустафе, санџак-бега клишког беху још три санџак-бега и 8000 људи, које Турака које хришћана, силом догнаних у рат и на рад Да би досадили посади градској, Турци стану туђи тврђаву с брда Озрине једним топом, што га дан пре довукоше са солинске тврђаве,[2]) али не нанеше штете ни граду нити посади у њему. На четири дана по том примакоше се ближе граду и ноћу наместише још три топа, па сутра дан отпочну туђи неко мало градско платно у близини мошеје, али штета не беше велика, јер опсађеници одмах затрпаваху камењем и земљом проломе, што их непријатељ топовима беше направио. По што Турци мишљаху да топовима спреме подесност за јуриш и заузеће тврђаве клишке, то увећаше и број топова, обративши у будуће највише пажње на кулу Опрах[3]).

Али и ако је тако ојачана топовска ватра наносила штете опсађеницима, ипак су се ови могли надати, да ће одолети непријатељу. Тога би и било да се у граду не појави несташица воде, јер сва вода из судова и буради била је утрошена а имало је још нешто мало у цистерни. Па и ту је било у тако малој количини, да се у потрошњи морадоше ограничити, те су два човека добијала дневно по једну ингистеру[4]) воде, што је тако трајало до 2. маја, када у цистерни неје било

---

[1]) Ibid., стр. 244.

[2]) Не далеко од Клиса. Турци су је саградили 1530. год., кад су прво почели нападати на Клис, да га отму од Петра Крушића, а поправљали су је и дозиђивали све једнако до 1537. г., када су заузели Клис.

[3]) Spom. hrv. krajine, књ. I, стр. 244. (Просперов извештај).

[4]) Врста некаког бокастог стакла.

више воде од два прста висине. У тој невољи поможе им киша, која паде те накупише воде за неколико дана, али кад је стаде нестајати, опсађеници су били приморани да испадају из града и тамо да је захитају. Ну Турци, да их у томе спрече, направише опкопе око свих извора и ту поставише страже од аркибузира, чиме створише Клишанима велику незгоду, јер су од тада морали куповати воду за крв своју[1]).

У то Турцима дође још помоћи из Босне те обновише јаку топовску ватру на кулу Опрах, а припремаху се и за напад, како дознадоше Клишани од некога Морлака[2]), којега ухватише приликом неког испада из града. Овај им рече, да ће Турци следећег дана извршити главни напад, због чега су припремили и велики број лестава. Опсађеници већ не имађаху куд до да бране град од непријатеља и слободно очекиваху напад његов Ну још те ноћи стиже им вест да ће им ђенерал Лепковић у брзо послати помоћи, што их охрабри, те јуначки дочекаше Турке, који нападоше на Клис, али не 3. већ 4. маја. Турци су тада наступали граду у великим гомилама с леставама за пењање и с ужасном хуком и дерњавом тако да се, како говораху очевидци, браниоцима чинило као да ће небо пасти на земљу, али међу њима не беше никаког ратничког реда и поредка. С првим нападом Турци нађоше на јак отпор код опсађеника; покушаше по нова, али успех не беше ни у колико бољи; ну и Турци, видећи да су бројем куд и камо надмоћнији, не хоћаху се повлачити, већ надираху и из нова нападаху, ну кад сви покушаји остадоше без успеха и узалуд, одступише оставивши пред градом доста мртвих и рањених док Клишани имађаху врло неосетан губитак[3]).

Турци видећи да нападима и силом не могу постићи своју намеру и да им у томе много смета земљиште и положај града Клиса, дајући браниоцу могућности да се лакше бори, одлучише да више не нападају отворено на град, него да пресеку све путеве, којима би опсађеницима могла доспети храна и да

---

[1]) Spom. hrv. krajine, књ. I, стр. 244. (Просперов извештај).

[2]) Именом Morlacco звали су Латини (Италијанци) Србе, што населише приморје, те отуда приморје назваше Morlacca а канал између копна и острва Naga Canale di Morlacca.

[3]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, стр. 245. (Просперов извештај).

спрече сваки приступ води, не би ли их тако глађу и жеђу приморали на предају, али да војницима не би време у залуд пролазило, и да се не би губила воља прекидајући посао, наредише, да с топовима и даље туку кулу Опрах. Том одлуком својом Турци описаћенике погодише у живац За њих је та мера постала опаснијом од сваког отвореног напада, јер поред глади и жеђи, скопчаним још и другим невољама, ишчезаваше и највеће јунаштво. Топовској ватри и ударцима могаху лако одолети, затварајући проломе, али не беше тако лако изићи на крај са жеђу и глађу. 6. маја у граду је нестало воде те су неки били принуђени пити своју мокраћу, па се појавише неприлике од великог значаја по опстанак Клиса у хришћанским рукама Код неких описаћеника поничe мисао да убију Алберти-а, Циндрића и остале старешине, а по том да напусте Клис, што би, доиста, и наступило, да та двојица њихових вођа, Алберти и Циндрић, не стадоше на пут извођењу њиховог плана, одвраћајући их од тога лепим речима и храбрећи их да не клону у несрећи, већ да се обрате Богу и божјој милости, која их не ће мимоићи, већ ће их спасти из опасности баш онда, кад је слаба човечја моћ а ништавна помоћ којој се не треба надати Само постојанство и храброст те двојице задржаше Клишане да не сустану, а помоћ им се брзо указа. Клишани се обратише Богу с молитвама и носише литију по граду, еда би добили воде да угасе жеђ, која их је морила, а као чудом неким 7. маја пре зоре, на дан св. Дујма, паде киша те описаћеници накупише воде за неколико дана и окрепише се[1]).

Када су се оно Турци стали прикупљати у већој мери око Клиса, Алберти посла Фрању Мартинчића у Сењ да тамо потражи помоћи. Овај оде и јави сењском капетану о тешком положају, у коме је посада клишка и замоли га за помоћ, ну

[1]) Ibid. стр. 245. и 246. Клишани су веровали да је то учињено чудом св. Дујма, који је слична чуда и раније чинио. Историк и архиђакон сплетски Тома прича, да је то учинио оном приликом, кад му је тело у ковчегу преношено из старога и разрушеногa града Салоне у Сплет. Ковчег су, вели, имали носити јаки и велики људи, али га не могаху ни помаћи с места, за то га, по бискуповом уверавању, понесу невина деца, која су га лако носила. Ну како је спровод био по сунчаном жарком дану, спроводници (народ) зажедне, али се у камену тврдом створи извор, из кога је избијала хладна и бистра вода. Извор народ назва именом свечевим, по што је, по њиховом уверењу, то чудо учинио св. Дујмо.

капетан га упути ђенералу Ленковићу, који му обећа да ће се сутра дан кренути на пут[1]. У исто време Сплећанин Јероним Ципчић рађаше у Прагу код цара, да се Клису притече у помоћ. Цар га прими и саслуша, а за помоћ упути га највојводи Фердинанду, поручивши овоме да гледа, те да се ма како помогне Клису да се одржи у хришћанским рукама[2].

На све стране обећавала се помоћ Клису, али је нико не шиљаше, па још како је с припремама о одашиљању помоћи ишло врло споро, кнез Новак Сугић, знајући за велику оскудицу у Клису, а нагнан честим молбама опсађеника, намисли с још некима да пошље помоћи граду, с тога прикупи нешто људи из околине Сиљета и Трогира и 11. маја ноћу пошље својега сина Јована са ускочким капетаном Марком Маргитићем и 230 људи, међу којима беху и сплетски племић Франческо Јеремија и капетан Ђурђе Ласкари. Ови дошавши до града нададу вику са две стране тако, да Турци управо не знађаху од куда долази помоћ, па користећи се тренутном неодлучношћу турске војске да удари на њих, пробију се кроз турске страже и без икаког губитка уђу у град. Са собом донеше и 700 хлебова, али то не би ни од каке помоћи посади клишкој, јер се оно мало донесене хране одмах потроши, а услед већег броја људи у посади раније настаде оскудица и у храни и у води и у тој мери, да се потрошило све што се могло јести. Пуних шест дана нико од посаде не окуси ништа од јела, јер га не беше. Кад нестаде обичне људске хране, опсађеници потрошише све коње, магарце, мачке, волујске коже, сву траву у граду и по бедемима и у опште све што се само могло јести, услед чега се бранioци једва држаху на ногама од велике изнемоглости[3]. Јад и жалост беше погледати храбре бранioце Клиса, суште слике смрти, где се боре с непријатељем ван града и страшним мукама од глади и жеђи!

---

[1]) Види у извештају Николе Алберти-а цару Рудолфу од мес. јула 1596. год. штам. у Spom. hrv. krajine, књ. I, лист. CLXVI, стр. 128.

[2]) У писму цара Рудолфа надвојводи Фердинанду од 13. маја 1596. г., штам. у Spomen. hrv. krajine, књ. I, лист. CLXIV, стр. 203.

[3]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, стр. 246. Брат Јована Алберти-а, архиђакон сплетски Никола Алберти, у већ поменутоме извештају цару Рудолфу вели: „Canes, jam equi, mures, asini, calcei ceperant esse ambrosia illis et urina nectar“. В. у истој књ. Spomen. лист. CLXVI, стр. 227.

Турци су се све више приближавали граду, а опсађеници да би водом оквасили своја уста, често испадаху из града и кроз кишу од оловних зрна, предвођени обично Циндрићем и Влатковићем, допираху до воде и захитаху је, али је и плаћаху скупо — крвљу својом. Они су већ били изнурени од напорâ, па ипак, кад их Турци понудише да се предаду, одговорише смело, да су одлучили: «пре умрети него ли напустити место». Кад, пак, улучише згодну прилику, послаше своје људе на разне стране пријатељима, да им што пре притеку у помоћ. Ну док се очекивала помоћ, а у граду владала највећа оскудица, те неколико дана у посади не беше ни једнога да је ишта окусио, 20. маја велики део опсађеника смисли да се преда град непријатељу, по што нема могућности нити изгледа да ће се моћи одржати. И тада се истакоше Алберти и Циндрић, који употребише све могуће начине, само да их задрже те да не остваре намишљени план, па волећи часну смрт него срамоту, понудише се за јело својим војницима што протестоваху. Срећом до тога не дође, јер у Клис стиже неки њихов човек, преодевен у одело Србâ из околине, да га не би познали Турци, и донесе прстен од витеза Бртучевића с вешћу, да ће им прво вече доћи добра помоћ, за то нека се посада добро држи и никако не предаје[1]).

Док су опсађеници у Клису мучили муку, трпећи и глад и жеђ и сваку другу невољу опсађеничку, витез Фрања Бртучевић тражаше помоћи по Сењу и прикупивши нешто људи, крене се у помоћ Клису у друштву с Фрањом Мартинчићем и неким Сењанима, а архиђакона клишког Павла Сиротковића посла ђенералу Ленковићу да поради, не би ли се и он кренуо Клису у помоћ, али да би га што пре наговорио на тај корак, јави му да ће, по обећању, уз њих пристати сви хришћани, што их је у турском стану око Клиса[2]). У путу ка Клису Бртучевић се састаде с кнезом Новаком Сугићем, који такође беше прикупио нешто људи по околини Сплета, Трогира и Шибеника и спремио нешто хране, да је дода опсађеницима у Клису, па тако удружени стигоше до Клиса ноћу 20. маја. Свега их је

[1]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, стр. 247 (Просперов извештај).

[2]) Ibid., у лист. CXLV, стр. 204. штамп. је писмо Бртучевићево, упућено, Ленковићу по Павлу Сиротковићу из луке Врањице близу Сплета 19. маја 1596. год.

било до 400 људи. Вође одвојише од њих стотину и оставише их на брду Мосору а са остатком од 300 пођу у град, али их у том кретању спазе турске страже, а ови да би продрли у град, одважно нападну на Турке, те се створи окршај. Посада пак, и ако беше доста изнемогла, видећи браћу своју, што јој долазе у помоћ и да се крваве с Турцима, изиђе из града, притече им у помоћ и прокрчи пут у град[1]).

Истина, доласком ове помоћи посада је знатно ојачала у Клису, али као год и но раније, ови не донесоше са собом довољно хране, да се посада могла прихранити, већ припомогоше да настане још већа несрећа. Још тога истога дана, кад је дошла помоћ у Клис, један део посаде заметну чарку с непријатељем, а како не беше више воде у граду, испаде на ново пред вече, не би ли се захитило воде. У томе сукобу с Турцима погибе један из посаде а двојица задобиша ране. Следећег дана обновише испад из града ради воде, али им Турци стадоше на пут, те се ваљано побише, при чему погибоше четворица од Турака, а ранише се по више с обеју страна[2]).

У подне тога јака жеђ и сунчана припека нагнаше опсађенике да по нова испадну из града ради воде. Они не беху ништа друго до дивљи и ражљућени зверови, што у очајању и последњим напорима чуда чине! Одважним и сложним нападом и храброшћу својом успеше Клишани да напуне двадесетину мехова „крвавом водом“, како је они зваху, јер је плаћаху крвљу својом, а у ствари ова беше мутна и каљава, јер Турци у изворе бацаху земљу и камење, само да је замуте и тиме да досаде опсађеницима[3]).

Овако тешко стање једва је подносила измучена посада клишка. Од очекиване и обећане помоћи још ни гласа. Очајање је већ овладало сваким човеком у посади, јер му неизбежна беше смрт, па било да се пробија кроз густе редове непријатељске, било да очекује помоћ, јер ће у првом случају погинути од непријатељског оружја, а у другоме од смрти страшније него што је прва. Па ипак бранioци и тада претпостављаху славну смрт срамном животу, ако се спасу предавши град Турцима.

[1]) Ibid., стр. 248. (Просперов извештај).

[2]) На истом месту.

[3]) Ibid., стр. 249.

Да би се, пак, помогли како било, кнез Новак, Циндрић и Милош Славчић с неколицином из посаде изиђу у вече из града с намером да се побију кроз Турке и потраже помоћи. Кад су већ били ван града, опазе их Турци и нападну. У први мах ови уступе, одбију нападаче, а по том јуначки прокрче себи пута и преко Мосора повуку се здраво у Омиш. Још пре тога Турци су били извештени о крајњој оскудици у Клису, а одлазак ових из посаде уверио их је о истинитости раније добивенога извештаја, за то учинише све што могаше, само да спрече сваки покушај додавања хране опсађеницима и сваки испад посаде ради захитања воде. 23. маја отпочеше пуцати из пушака, не би ли опсађенике заплашили и спречили при испадима, а кад тога дана, приликом некога испада, ухватише једнога опсађеника и од њега дознадоше, да је завладала оскудица у свакоме погледу, предузеше још јаче мере тако, да ови већ сутра дан не могаху испадати из града. Али посаду обрадова глас с друге стране. Један део посаде, који испаде из града у намери да добави хране, дознаде да се ђенерал Ленковић крепуо с обећаном помоћи, да је дошао у луку св. Арханђела и да је с њиме пошло неколико знатнијих лица из чисте љубави према хришћанској ствари а из мрзости према Турцима.[1])

Циндрић, кнез Новак и Славчић дошавши у Омиш дознадоше о Ленковићевом доласку, па похиташе преда њ и јавише му о јадном стању клишке посаде и последицама, које ће настати, ако се што пре не помогне опсађеницима. Ако им се не помогне до 27. маја, говораху они Ленковићу, биће приморани предати град Турцима на милост и немилост, јер се већ дуже издржати не може, а да је већ настао последњи час може се судити по томе, што у посади свакога дана умре по који од глади. Према томе ваљало је Клису одмах притећи у помоћ, али се међу старешинама појавише разна мишљења о начину како да му се најлакше помогне и да се Турци одбију од града. Кнез Новак увераваше Ленковића да ће лако раскрстити с Турцима по што у турском стану код Клиса има доста хришћана, који би том приликом окренули леђа Турцима и прешли на

[1]) На истом месту.

страну хришћана нападача[1] па и остали војници у турском околу, по његовом уверавању, били су слабо наоружани и једва би могли одолети нападу хришћанском. Цендрић, пак, говораше да би боље било, ако би покушали да прво унесу или додаду храну опсађеницима и да их снабде ратним потребама, па тек онда да неке згодне ноћи груну из пенада на Турке, који ће се, и ако их је велики број, распрштати на све стране.[2])

25. маја ђенерал Ленковић, оставивши 300 људи да чувају барке у луци, са 1700 људи искрца се изнад Босиљине у (трогирском котару), па се још те ноћи крене на пут и ударивши преко косе, што дељаше трогирски котар од сплетскога, у недељу 26. маја у јутру спусти се у поље Кнежац изнад кастела Гомилице,[3]) где се задржа нешто мало да одмори своје људе. Одатле изасла сењског капетана с нешто Клишана и људи из околине Сплета, Трогира и Шибеника, који добро познаваху тај крај, да расмотре непријатељски окô, а у вече се крете с војском преко Козјака и на противној страни опет се задржа ради одмора својих људи. Одмарајући се преброји своје људе и изненади се кад је видео, да их нема више од 1022, али не смеде то саопштити својим, већ нареди да се иде право непријатељу.[4])

Али док се Ленковић кретао с војском Клису, Турци су били извештени о његовом примицању, па да би дочекали непријатеља, разделише се у три дела, од којих два заузеше брда Гребен и Озрину, а трећи, где беше највише хришћана, заузе брдо изнад Ропутине. Ленковић још не беше допро до турских положаја, а нађе на турске страже у малом теснацу тада званом *Вратанца,* које одмах разагна, а по том у саму зору нападне на турске положаје. Напад је био снажан. Турци

---

[1]) О готовости Морлака (Срба) да ће помоћи ђенералу Ленковићу при нападу на Турке сам Ленковић вели: „... und die Wallachen sich anerbotten, neben meiner den angriff zu thuen und den feindt schl·gen zu helfen wie sie mier dan auch etliche Walachen die es wahrhafftig bestat zuegeschikht: ih solte an den feindt serzen“ (Spomen. hrv. krajine, књ. I лист. CXLVIII, стр. 206. Ленковићев извештај цару Рудолфу о паду града Клиса од 6 јуна 1596. год.).

[2]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, стр. 249. (Просперов извештај).

[3]) Albadossa, један од раније поменутих седам кастêлâ.

[4]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, стр. 250. (Просперов извештај).

га не могоше издржати, за то прво уступише, а по том окренуше леђа и стадоше узмицати к месту, где им је била артилерија. Нападач нагло наступи за противником и заузе већ све предње положаје и не даде маха противнику да се задржи и да дâ привременог отпора, како би заузео подесну тачку у позадини, ту се сконцентрисао и дао снажног отпора много слабијем противнику од себе. Нападач у мало што не заузе и онај брег, на коме беше турска артилерија, те да буде потпун победилац, али у место већ готове победе — претрпе пораз.[1]

Такав обрт беше чудноват, али лако појмљив. Кад су хришћани напали на Турке и упали у турски стан, 300 Пољичана с нешто ускока и грађанâ из кастêлâ одвојише се од осталих војника и почеше пљачкати по турском околу, што је причинило растројство у најпречем тренутку, а Турцима то не измаче из ока. Ови видећи да је нападач у малом броју и ослабљен раштрканошћу, охрабре се и један део њихових коњаника нападне на раштркане пљачкаше, многе потуку и заробе а неки се једва спасу бегством. Пропаст тог једног дела повуче за собом неуспех и пропаст све Ленковићеве војске. И ако се Ленковић добро држао и далеко продро, ипак не могаше ништа учинити, јер Турци, охрабрени успехом противу пљачкаша, а потпомогнути јаком својом артилериском ватром, навале на хришћане тако, да је овима постао узалуд сваки отпор. И међу Ленковићевим војницима постаде растројство, које постаде још већим, кад паде маркиз Колоњски,[2] те Ленковић, да би спасао бар остатак својих људи, док не би настало потпуно растројство, одступи прво клишкој тврђави. Ну у томе одступању нападе их оно турско одељење с Гребена и коњица с Озрине, те их подухвата са свих страна тако, да им је била спречена и одступница. Дух у Ленковићевих војника био је одвећ поколебан, и ма да је Циндрић својим изванредним јунаштвом бадрио своје људе, да не клону духом, и ако је Ленковић при-

[1]) На истом месту. Види о томе и у Ленковићевом извештају у Spomen. hrv. krajine, књ. I, стр. 206. и 207., лист. CXLVIII.

[2]) Петар Антоније од Капуе, маркиз Колоњски, син војводе Термолскога, беше сакупио нешто људи и пошао у Угарску да понуди свој живот одбрани хришћанства и да потпомогне напретку католичке цркве у борби с неверницима. У Трсту дознаде да ђенерал Ленковић ку и људе с којима ће ићи у помоћ Клису, те се крене у Сењ и придружи се Ленковићевој војсци. Под Клисом борио се одушевљено и храбро и тиме је заведочио славу својих предака и да је достојан потомак њихов!

мером показивао а гласом довикивао војницима, да више чувају част него живот и са разјареним војницима задавао Турцима доста јада — ипак шаци људи беше немогуће да одбије силне нападаче. Турци су пристизали са свих страна, а број српских бораца једнако се умањавао, нарочито око ђенерала Ленковића, којега Турци беху узели на око. Смрт им је била пред очима и јасно им беше да се нико не ће спасти из крвавога окршаја. Али баш у том тренутку, кад је било места очајању, ослабела и изнемогла посада клишка, гледајући своју браћу како се кољу с Турцима и како сваког тренутка све више слабе, похита у помоћ да им живот спасе, и изишавши из града тако удари на Турке, да су ови морали одступити и тако дати маха Ленковићу и многима његовим људима да се спасу у град.

Пред бедемима клишким продужи борбу остатак бораца, тукући се с очајничким напорима, а Јован Алберти видевши да ће већ тако изнурени борци бити уништени за који часак, ако се не спасу, испаде из града с нешто људи од посаде и позва борце у град, али у тренутку нападну га и опколе Турци, и на жалост свих хришћана у Клису и око њега, Јован Алберти паде од турске сабље.[1])

Крвави бој под бедемима клишким трајао је пуна три часа. Победу у њему однеше Турци, и ако су имали много више губитака од противника, коме 300 ратника које мртвих које заробљених и велики број рањених. Поред Јована Алберти-а и маркиза Колоњског у томе окршају падоше још многи други, што притекоше у помоћ Клису, а од знатнијих су: сењски бискуп Де Доминис, с неколико својих свећеника, три сплетска каноника, Јероним Мазарело и Антоније Надали, први племић трогирски а други сплетски, а од клишких бранилаца на бојноме пољу оста мртав ревносни усталац кнез Никола Сугић.[2])

Ђенерал Ленковић с онима што остадоше у животу нађе спаса у Клису, али се не могаше дуго бавити у њему, јер по што у град не унесоше храну и остале потребе, како оно предлагаше Циндрић, настало би гладовање и несташица воде. По свршеном делу, неспретно и несрећно изведеном, видело се да

[1]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, стр. 251. и 252. (Просперов извештај).

[2]) Ibidem, стр. 252.

је Циндрићев предлог био умесан, за то се морала испаштати неумесност и непрорачунљивост.

Преостатак времена од 27. маја проведоше прваци с Ленковићем у договору шта да се ради и видећи, и ако је пало нешто кише, да ипак нема довољно воде а тако исто да нема хране, ако би сви остали као посаде у граду, одлучише да ђенерал изиђе из града с неким бројем људи, те да донесе хране и доведе помоћи.[1]) Али како Алберти беше погинуо, требаше на његово место поставити другога, који би заповедао градом у одсуству ђенераловом. Најдостојнији тога места, који би поверени посао свесно вршио, био је Циндрић, који је први с Алберти-ем отпочео радити на освојењу Клиса, свуда се показао као разуман и храбар, и којега су у посади сви хвалили и јако ценили, па се и Ленковић могао поуздати, да ће му сачувати Клис док се не буде вратио с храном и обећаном помоћи. Ленковић га и одреди за заповедника у Клису, али архиђакон сплетски, брат погинулога Алберти-а, незадовољан ђенераловим избором, ступи на чело једној гомилици незадовољника, који су негодовали и викали противу ђенераловог избора, трудећи се да задобије то место. Такав поступак Николе Алберти-а ражљути Ленковића, те хтеде разјурити ту гомилицу незадовољника, али Циндрић, увиђајући да су прилике и онако лоше да горе бити не могу и да још нова свађа може само олакшати непријатељу да лакше дође до сврхе, захвали Ленковићу на избору и замоли га да на његово место постави другога, по што је за њ много значајнији задатак набавка хране и помоћи, док им ђенерал не дође, а то му у толико лакше беше вршити, што се и раније занимао тиме.[2])

Свршивши посла у у Клису 28. маја Ленковић одвоји 300 људи за посаду у Клису и постави им за заповедника брата Алберти-евог, архиђакона сплетског, којему нареди да чува и брани Клис до првог понедеоника, када ће он стићи у помоћ граду. Архиђакон се прими дужности, обећавши да ће извршити ђенералово наређење и пре ће погинути него ли напустити град, а Ленковић тога истога дана у вече крене се са 700 људи и пође уз Брег Мосор, да преко њега допре у Омиш. Ну тек што

[1]) Ibid. На истоме месту.

[2]) Ibid., стр. 252. и 253

се одмакао од града, од један пут нападну га Турци са свих страна и ударе нарочито на одељење, у коме беше Ленковић.[1]) Многи од Клишана и Ленковићевих људи, уплашени изненадним нападом турским, испуше куд који на све стране, а до 300 војника, што беху у задњем одељењу, пагоше натраг у Клис, ма да их је Ленковић задржавао, који кад виде да не може ништа успети, склонивши се прво од Турака, крере се с двојицом својих људи[2]) и с великом муком и опасношћу једва доспе у кастео Сућурац, где се прво одмори а по том плати неким људима да с Мосара јаве посади клишкој, да се спасао и да се држе, јер ће им он, по обећању, слати у помоћ у одређено време.[3])

Од војника један део спасе се у Омиш, али их већи део изгибе или бише заробљени. Међу првима беху: Циндрић и Франческо Јеремија, а међу другима: сењски капетан Ђурађ Парадајзер, Вајхард Ауерсперг, витез Фрањо Бртучевић, Ласкари и Никола Тартаљија, сплетски племић, који у Клис беше беше дошао с Ленковићем. Осем тога по наређењу заповедника турског би посечено седамдесет заробљених Срба, због свађе која се беше породила између Турака а ради плена[4]).

Том другом Ленковићевом погибијом посада клишка дочека, да се поврате они ранији мучни описаћенички дани, који су собом доносили глад и сваку другу невољу, па још нашавши се без својих старешина, што их раније онако лепо соколише да одоле невољи, описаћеници, што су смрти гледали у очи, толико се заплашише, да их се добар део одлучи на предају с часном погодбом.[5])

Сутра дан, 29. маја, дођоше Турци под градске бедеме са заробљеним Ласкари-ом и понудише описаћенике да се предаду,

---

[1]) Ђенерал Ленковић у поменутоме извештају вели, да су Турци сазнали за њихов одлазак издајом и тек што су градске капије биле затворене за њима, неки Далматинац дао је Турцима ватром знак, да је ђенерал изишао с људима. Отуда су га, вели, Турци могли онако из ненада напасти и потпуно разбити (в. у Spomen. hrv. hrajine, књ. I, с. 207.).

[2]) Ово су била двојица Сењана. Једно је био сењски војвода Михо Радић а друго капетан новљански и дворски жупан (Burggraf) леденички Антоније Ритер, дед чувеног Павла Ритера — Витезовића (в. M. Magdića: Topografija i poviest grada Senja, U Senju. 1877., на стр. 110. Уз то види у Spomen. hrv. krajine књ. I белешку приписану Ленковићевом извештају о паду Клиса од мес. јуна 1596. год., лист CXLIX, стр. 209).

[3]) Spomen hrv. krajine, књ. I, стр. 253. (Просперов извештај).

[4]) Ibid. стр. 253. (Просперов извештај).

[5]) Ibid. стр. 254. (Просперов извештај).

по што је, како говораху, ђенерал погинуо и сва му војска сатрвена, а посада, ма да је знала да је Ленковић у животу, одговори да ће им сутра дан дати одлучан одговор. Поред прилика несношљивих, описаћенике на предају највише нагоњаше архиђакон Алберти, који брзо заборави на Ленковићу задану реч, и ма да се Мартинчић противио томе и сваком преговору Турцима, док не доспе Ленковић с помоћу, ипак 30. маја би одаслан Турцима Павле Павић, пољички кнез да преговара с Турцима што овај учини и преговоре заврши погодбама: 1. да их Турци пусте да сви мирно изиђу из града с оружјем и стварима; 2. да им Турци даду толико коња, колико им буде потребно да пренесу своје рањенике; 3. да им Турци даду неколико људи за таоце, који ће с њима бити све док не дођу на сигурно земљиште; и 4. да им се врате заробљеници, похватани у бојевима и чаркама око Клиса.[1]

Погодбе у опште допале су се описаћеницима али архиђакон Алберти никако не могаше веровати Турцима, те смисли начин како да се што пре и што згодније извуче из Клиса. Он јави Турцима како је посада одлучила, да претходно, пре свршеног дела, извести Ленковића о предаји града, за то ће он узети на се дужност, да му о томе однесе вест. Турци пристадоше с рачуном да га пропусте, јер знађаху, да ће у граду настати још већа забуна, кад не буде старешине у њему, и архиђакон, праћен од Турака, оде у Сућурац а следећег јутра одатле и нашавши ђенерала Ленковића у једној луци[2] јави му о предаји града Клиса. Вест је поразила Ленковића, који је много полагао на Клис као и његов цар и надвојвода. Видео је да је свеколики рад био залуд и да је све изгубљено; болело га је, те ражљућен рече Алберти-у: „Издајицо! ја сам ти дао власт у овоме крају у место брата свога, који се тако ваљано држао, и ма да је у граду био шест дана без хране, опет је очувао град а ти не будући ни пуна два дана, срамно си се склонио да га предаш!“ По том га одмах упути у Клис, да се поврати и брани град до понедеоника, када је обећао доћи у помоћ. Ну овај се не смеде вратити у Клис, већ оде на оток Буа, где проведе цео тај дан.[3]

---

[1]) На истом месту.

[2]) Vinischie.

[3]) Spom. hrv. krajine, књ. I, стр 254. (Просперов извештај).

Опсађеници у Клису, пак, видећи да архиђакон не долази, а Турци већ беху послали таоце, не имајући куда, пристадоше на погодбе, што их прошлога дана беше уредио с Турцима Павле Поповић, пољички кнез. Они изиђу из града с оружјем, пртљагом рањеницима и ослобођеним заробљеницима у пратњи једног одреда турских коњаника, који их је отпратио до првог сигурног места, где су Турцима вратили таоце, а они продужили свој пут.[1])

Тако је Клис по нова пао шака Турцима. Хришћанска застава с крстом мало се лепршала на бедемима поноситога Клиса, а заменила је друга с полумесецом, и ако ускоци и друга им браћа Срби Далматинци уложише много и труда и воље да га очувају. Они трпеше и глад и жеђ и не презаше од разних опасности, којима су се могли надати прилазећи тешким путом дрском предузећу, а добар их део својим костима засеја околину клишку, где се ускоци надаху обновити своје гнездо, за којим жудеше више од пола века.

Али што покушај не испаде потпуно за руком, имађаше узрокâ. Пренагљеност у извршењу замисли не даде довољно времена ни покретачима ни њиховим заштитницима да се ваљано припреме за тако значајно дело. Сâм надвојвода Фердинанд, извештавајући цара Рудолфа о поразу Ленковићевом код Клиса, вели да се од тога предузећа много очекивало, али да се паде несу остварили, јер је и сâм Ленковић пренаглио пошавши у помоћ Клису са 1000 људи и без нарочитих ухода и без гласника.[2]) Сем тога ускоци с Далматинцима поред Турака имађаху се борити и с Млечићима, који су још од онога часа, кад су чули да је Клис отет од Турака, заузели положај потпуно противнички према освојиоцима Клиса. Једини пут којим су се ускоци могли приближити Клису, било је море па и ту, кад су пристајали уз обалу у сплетском, трогирском и шибеничком котару, морали су се чувати млетачких бродова и потерâ и били су приморани да их добар део остаје у лукама, те да чувају барке од крштених непријатеља.

---

[1]) Ibid., стр. 255.

[2]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, лист CLIV, стр. 213.

Нападајући на ускоке Млечићи су отворено помагали Турке[1]) и чим су чули о паду Клиса у ускочке руке, послаше свога сенатора Венедикта Мора, да помаже Турцима, не би ли се како успело повратити Турцима Клис од ускока.[2] У беломе свету нађе се и добрих људи, који скупљаху помоћ у храни и новцу за браниоце Клиса и шиљаху је Клишанима из преко мора, а Млечићи је отимаху или одмићиваху носиоце и спроводнике, те помоћи да промаше циљ своме путу те да не доспе у руке намењеним браниоцима хришћанства.[3]) У исто време едиктом својим одредише најстроже казне, смрт и изгнанство, за свакога својега поданика, који би ма како помагао опсађеницима у Клису[4]), а онога првога дана боја под Клисом, кад је био најјачи окршај, млетачко бродовље веселило се хришћанском поразу. По неки од хришћана, избегнувши из боја доспе до мора и радоваше се видећи хвишћанско, млетачко бродовље, на коме се надаше наћи спаса, али у место сажаљења и милосрђа према свима, Млечићи им се светише, вешајући их по катаркама и прикивајући на своје галије[5])

Тим поступцима својим према пострадалима под Клисом Млечићи нагнаше сењске ускоке, шаку људи племена српског да им постану очити и крвни непријатељи и да им за пуних 20 година причињавају неприлике и штете, које су износиле на милионе динара а то је трајало све док ускоке не преселише из Сења и од мора даље у унутрашњост земље, то је трајало до 1618. године. Истина, Млечићи не пропуштаху олако ускоке, али се и ускоци светише, а освета им беше страшна и крвава! Било је тренутака, када је име «ускоци» у Млецима узнемиривало поноситу господу «царице јадранског мора» и када

---

[1]) Spom. hrv. krajine, књ. I, лист CXLIX, стр. 208. у белешци приписаној Ленковићевом извештају.

[2]) Историја ускока од непотписатог Флорентинца у Starinama jugosl. akadem., knj. IX, стр. 201 и 202.

[3]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, лист CLXXI, стр. 207. Види и у лист CLXVI, стр. 221. (извештај Николе Алберти-а) и Историју ускока од непознатог Флорентинца) у Starin IX, стр. 202.

[4]) Spomen. hrv. krajine, књ. I, лист CLXVI, стр. 527 и 228. (извештај Николе Алберти-а).

[5]) M. Magdića, Topografija i poviest grada Senja, стр. 111.

се шапатом зборило: «Cosi Iddio vi guardi dalle mane de Segnani»,[1] при чему се по где којем ледила срж у костима, јер се бејаше бојати, да ће му судбу решити оштри мач ускочки.

Градом Клисом дуго владаше Турци, обрађајући му у почетку велику пажњу, али мало по мало изгуби му се значај, нарочито од времена, када престадоше делати ускоци сењски и жудети за њим као за негдашњим и првим гнездом својим. У место јаке посаде, која га чуваше после предобића у год. 1596., у другој половини XVII. века било је мало одељење и у споменицама из тога времена, где се описују далматински градови под турском управом, о Клису се говори као и о обичном утврђеном месту без особитога значаја.

проф. Јов. Н. Томић.

---

[2]) Бог вас ушчувао од сењске руке!

О МИРИСУ*)

Мирис је од вајкада играо велику улогу при кићењу и кинђурењу не само жена но и људи, а то с тога, што он пријатно утиче на нерве обоњања, а тиме и на душевно расположење. И данас спада у «добар тон» имати свој засебан парфим; с мирисом модерне даме обично довршују своју тоалету. *Стоман* можда има право кад каже: да употреба мириса није само знак уживања, него то је и доказ цивилизације једнога народа, и мерило културна ступња његова. А да и наш народ воли мирисе, сведок је миришљави босијок, који је нераздвојни пратилац нашег нарочито сеоског света, а докази су и многе народне песме у којима се опева мирисаво цвеће. «Недра ће ми мирисати, по мирису доћи.» тако одговара девојка драгану своме, казујући му начин, како ће је наћи и познати. И при свем том, чуло је обоњања ипак најзабатаљеније. Истина, један је писац у једном свом роману који је излазио у «Београдском Дневнику»), означио будућа поколења као таква, код којих ће чуло обоњања играти највећу улогу, какву данас има нпр. око у сликарству, и уво у музици, али то је за далека нека поколења. *Густав Јегер* основао је свој «изналазак душе» на мирисању, о чему ћемо говорити другом приликом.

Мирис игра велику улогу и код животиња. У Зоологији има доста примера, где мужјаци луче из себе известан мирис,

*) Види: 1.) Parfüm von Alfred Stelzner (Über Land und Meer 1885—86 I Bd. страна 390).

2.) Muspartt's Theoretische, praktische und analitische Chemie III Aufl: V. Bd. стр. 919—976, чланак: Parfümerie von Stohmann.

3.) Die Säugethiere in Wort und Rild von Carl Vogt und Fr. Specht.

4.) Allgemeine Zoologie von H. A Pagenstecher IV. Bd.: 1871.

5.) Уље од ружице од *М. Петровића*, „Јавор“ 1887. бр.: 1 стр.: 12—13.

6.) Производња парфимерије у Нишу. „Јавор“ 1891. бр.: 44, стр. 701—702.

којима они примамљују женке, такмичећи се у томе са својим парњацима у сексуалној борби. Најпознатији животињски мириси, које човек употребљује, јесу:

Амбра код китова нпр.: код кашелота (Physeter macrocephalus); она се находи у мокраћној бешици, желудцу, или у полним органима. Амбру често налазе у мору где плива по површини, и то око Суматре, Молучких Острва, Мадагаскара, и других тропских земаља. Мисли се да је амбра продукат трулих сепија, које кит прогута. Она личи на восак, боје је пепељасте, специфична јој важина 0 908, с тога ја лакша од воде, те плива на њој, у алкохолу се раствара.

Мошус се налази код Мошуса (Moschus moschiferus), и то у једној кеси, која је у вези са полним органима мужјака. Кесица у којој се тај мошус находи, велика је као песница, и отвара се иза пупка, кесица је пуна жљезда, које луче зејтињаву течност жуто-црвене боје, која кад се осуши буде мрка. У кесици може да буде до 30 гр. тога мириса. Мошус или бизам живи у Хини, Тибету, Сибиру и Монголу. У руској пермској губернији експедира се годишње у Петроград и Москву 16 до 24 пљаде кесица мошуса.

Цибет код цибетске мачке (Vivera Zibetha) палик је на лој ушних жљезда, а одваја са у једној жљездастој кесици, која је близу чмара, ове жљезде имају оба пола. У Индији има их питомих где их ране у кафезима, па из њих после кашиком ваде миришљави лој, и што год се животиња боље рани, то и лоја све више има Цибет се пређе употребљавао у лекарству, а сад се на истоку цени само као мирис.

Има једна врста јазаваца, као што је *смрдљиви јазавац* (Midaus telagon) који штрца смрдљиву течност неколико стопа далеко; а *амерички смрдљивци* (Mephitis) штрцају такође смрад, који је тако јак да им ни животиња ни човек не може близу прићи, шта више ако се хаљина тим смрадом попрска, то никакво прање, ни сапун нису у стању да тај смрад униште за месец дана.

Имаде лептирова који дају од себе извесне мирисе. По тврђењу *Ф. Милера* опажа се мирис мошуса код лептира Collidryas Argante, мирис ваниле код Dircenna Xantho и т. д. А по уверавању *Повела*(у књизи «Међу Канибалима у Новој Британији»)

чељуст крокодила удара на мошус, и он кад отвори уста, муве примамљене тим мирисом, улећу му саме у уста.

Мирис је одавна био и познат и омиљен. Још у Старом Завету спомиње се тамјан и измирна, тако нпр.: Јаков шаљући синове своје Јосифу у Египат, вели им да му понесу: мало *тамјана* и мало меда, *мирисава коријења*, и *смирне*, урме и бадема. У старом Египту и Арабији носили су увек уза се мириса — често и као лек противу болести, — или су мазали тело њиме, а то и данас чине, или кадили своје хаљине мирисом. Њихови су парфими били махом сувп, и састојали су се из разних врста смола, измирне, мирте, цимета и т. д., такву једну смесу нашли су у једној египатској катакомби, и она још и данас пријатно мирише после 3000 година.

Стари Грци волели су млого мирисе, а томе нас уверава *Омир*. Атињани су највећма ценили мирис од љубичице, и за сваки део тела употребљавали су нарочите мирисе, тако нпр.: зејтином од палме трљали су образ и груди, рамена са напом, косу и обрве зејтином од мајорана и т. д. и у томе су ишли тако далеко, да су чак и локале, где су се састајали, парфимисали, те је *Солон* био принуђен да законом забрани да се мириси бар људима не смеју продавати. *Плиније* и *Сенека* спомињу како је мирис и код Римљана био омиљен, који су се три пута на дан мирисали; они су још тада знали, да се парфимирају цвећем и лишћем од лавендле. Попеа, Сабина и Месалина, изненађивале су Рим са новим и новим мирисима, а причају, да је Нерон приликом погреба своје жене Попеје, више утрошио мириса него што је Арабија могла у једној години лиферовати. Конзул Суциније Красус издао је био закон којим се ограничавала употреба мириса Римљанин *Франгипани* био је први који је изнашао прашак тако звани „потпури", који и данас његово име носи. Унук његов *Маурицио* изнашао је мирис, који је врло трајан, и то, загревајући мирисљаве прашкове са винским спиртом, те је тако мирис његов прелазио и на спирт. Инглеска краљица Јелисавета била је велика љубитељка мириса, и уживајући у томе, она је чак и своје ноге парфимисала!

У Француску је луксус са мирисима прешао од Арапа, и у XIII. веку био је тај раскош тако велики, да су је песници у сатирама шибали и исмевали. У XV. веку тај је луксуз био

највећи у Италији. Катарина Медичи, жена Хенрика II. тровала је са миришљавим отровним рукавицама. А за доба Лудвига XV. мирисање је било достигло врхунац; краљеве собе сваки дан су другим мирисом мирисане. Људи су у то време, у својој галантерији спрам лепог пола, ишли тако далеко, да су се мирисали оним мирисом, који њихова обожавана најволи.

* * *

Мириса има: *биљних* и *животињских*, биљни су мириси најмногобројнији. Из биља се добија мирис на више начина: *пресовањем*, *дестилацијом*, *мацерацајом* и *абсорпцијом*.

Пресовање се употребљује код оних биљака које су богате етарским уљем, као што је поморанџа, најпростији је начин кад се биљни делови метну у ланено платно, па се обичном пресом цеди, и после се зејтин који се отуда добије филтрира.

Дестилација се најчешће употребљује, и то на овај начин: биљке које имају миришљавог уља метну се у бакарни котао у коме је две трећине воде: кад се вода загреје, онда се она пара која је пуна мириса, спроводи кроз дугачку спиралну цев, пролазећи кроз један расхлађујући суд, где се пара згушњава, и у други суд пада у капљама. Мирисава вода што преостане, продаје се као ружична, наранџаста и т. д. водица. Дестилацију је изнашао арављански лекар *Авицена* у X веку. Кад је султан Саладин 1157 год. ушао у Јерусалим, он је наредио да се зидови Омарове мошеје исперу са миришљавом водом од руже.

Мацерација се оснива на оном закону, по коме масти одузимају биљкама њихов мирис, и увлаче у се, ту маст треба у води или у пари истопити, метнути у њу цвеће чији мирис оћемо да добијемо, и држати 12—14 часова; маст мора бити непрестано течна, а цвеће морамо непрестано дометати (10—15 пута), то се чини све дотле, докле год маст не добије своју арому, исто бива и са миришљавим уљем. Мацерација се употребљује код ружа, љубичица, поморанџи и акација.

Мириси гдекојих цветова тако су нежни и изветрави, да њихов мирис није могуће извући ни пресом, ни дестилацијом, зато се у таквим случајевима употребљује тако звана ладна, француска метода — *абсорпција* или Enfleurage). Та метода састоји се у овоме: на метар дугачкој стакленој плочи, са ниским

3 см. високим первазом, после се за 1 см. чисте масти, ту се метну одвојени цветови, и држе се 12—24 часа, после тог времена цвеће се измени и ново метне, и то тако траје 2—3 месеца, јасмин се мора 50 пута дометати, а љубичица 30 пута. Неке фирме имају у Канесу и Ници лети, до 3000 таквих стаклених рамова. По овој методи може се из 10 кгр. поморанџине коре да добије 67 грама етарског уља; а из 112 кгр.: ружа само 12—17 грама; а из 112 кгр.: љубичице цигло 4 грама етарског уља. Грас, Канес и Ница највише употребљују ову фабрикацију, која је готово главно богатство њихово. При овом послу раде у тим местима до 15 иљада жена и деце, с тога је околина њихова пуна цвећа, и фабриканти мириса плаћају унапред за цвеће.

Просечно се у тим местима троши до 3 милијона разнога цвећа, у вредности преко 3 милијона динара, правећи више од пола милијуна кила помаде и уља.

Најскупље етарско уље поред ружиног и љубичициног јесте од јасмина, чија једна унца кошта преко 1000 динара.

Уље од ружице — о овоме је лепо писао пок. М. Петровић у «Јавору» за 1887 — жућкасто је и лакше од воде, на обичној температури се стврдне. На јужном подножју Балкана јако се негују руже, кад је добра берба добије се тамо 2250 кгр. ружиног уља. Не треба заборавити да 16 иљада ружа дају 300 кила цвећа, из ког се добија само 30 грама уља. Берба ружа почиње тамо 10 Маја. Свака сељак у Брасикови (у Румелији) има справу за дестилисање (калајисан казан од бакра). У казан дође 10 ока пупољака од руже, и 30 ока воде. Остави се да кључа један сат, и тада се добију око 2 литре ружичне водице. Кад се иста поново дестилује накупи се у врату од боце око подруг драма (312 драма чине 1 килограм) уља од ружице. Оно се извади из боце кашиком, која изгледа као точир, а доле има малу рупицу кроз коју може да цури вода али не уље. У месту се плаћа 1 кило до 600 динара.

Свака земља има готово свој нарочити мирис, тако Турска има свој ђул (мирис од ружа); Африка мирис од јасмина (Jasminum adoratissimum) Инглеска од лавендла (Lavendula vera); Француска од туберозе (Polianthus tuberosa); Јужна Америка од ванile (Vanilla planifolia); Тимор од сандаловог дрвета (Santalum album); Италија од љубичице; Индија пачули (Pog-

stemon Patschuli; Тонкин мошус; Цејлон мирис од цитронеле (Andropogon Scheonanthus).

Поједини мириси састављени су из више њих, нпр.: Eau de mille састављен је из 15 различних есенција и уља. А келиска вода Eau de Cologne) састављена је по овом рецепту:

Спирита финог	25	литара
Neroli — уља	— 30	грама
Petitgrain — уља	— 30	«
Portugal — уља	— 75	«
Citronen — уља	—180	«
Bergamott — уља	—180	«
Rosmarin — уља (енгл.)	— 18	«
Lawendel — уља (енгл) .	— 18	«

Анималне есенције Амбре, Мошуса и Цибета, преливају се винским спиритом, те се тим начином извлачи из њих мирис. Амбра и мошус употребљавају се, да се извесни мириси фиксирају, да брзо не изветре, а цибет се употребљује за парфимисање кожа и артије.

Нема готово зоне на земљи где цвеће нема свој мирис, само што је у топлијим зонама мирис јачи, заношљивији и опијајући, док у хладнијим мирис је њежнији и љупкији. Јужна Европа нарочито је чувена са својих парфимерија, и ту прво место заузима Ница, Монпелије, Грас и Канес, затим Једрене, па Бруса и Услак у азијској турској, Газепора у Индији. Поприближном рачуну потроши само Европа и Инглеска Индија годишње 26.000 акова парфимиране воде, само за парфимисање цепних марама.

Мирис се находи у разним деловима биљка: у корену, стаблу, лишћу као тамјан, и пачули (расте као цбун на Цејлону, Малаки и Јави), у цвету и семену као: морач, ванила, и тонка зрно; у кори, као: цимет; у пупољцима: каранфил (за зачине, који долазе у Европу у трговине има више од 2000 година).

Вреди напоменути да су бели цветови најмиришљавији, затим жути, црвени, плави, наранџасти, и напослетку загасити. Може се насигурно узети да 12% главних цветних биљака миришљави су.

Трговина с мирисима и с миришљавим еспанима врло је велика, тако нпр.: један једини фабриканг у Канесу преради

300.000 кгр., мирисавих цветова и лишћа, овај број ће тек тада моћи да се схвати као што треба, ако знаднемо да 5000 ружичних џбунова, који расту на 1800 метара површине, дају цигло 1000 кгр. цветова. Ница продуцира годишње 200 иљада кгр поморанџиних цветова; Канес и Ница 25 иљада кгр. љубичица, правећи 12 иљада кгр. уља и помаде. Канес са околним селима даје годишње 17 иљада кгр. цветова акација, и 425 иљада цветова наранџиних (1000 кгр. наранџиних цветова, 800 гр. Нероли — уља, и 600 кгр. наранџина листа, дају само 1 кгр. Petitgrain — уља).

Најјачи су биљни мириси: пачули, лавендла, нероли и врбена, а њежан и љубак мирис, дају љубичица, тубероза, и јасмин, чије се цвеће у Канесу плаћа кило 4—5 динара. Пачули је се случајни увукао у Европу, и то, подражавајући индијске шалове тек су тада могли да их протуре као индијске, кад су сазнали тајну мириса његова, који се састојао у пачули мирису.*)

Београд.

Д. М. Ружић.

*) Као куриозум навешћу вест „Њујоршког Тајмса", да су у Америци почели да употребљују мирис на педагошке циљи у девојачким школама. Покушаји чињени на 78 девојчица, довели су до овог искуства: *мошус* производи љубазност, чежњу, и жељу за ношењем лепих хаљина; *ружин* мирис утиче те девојке постају окрутне, немиле, хладне; *љубичица* изазива побожност, а *пачули* није за девојке никако. (Јавор 1881. бр. 16). Блажени који верују!

НЕМАЧКИ УНИВЕРСИТЕТИ

(СВРШЕТАК).

IV.

Университетски учитељи и университетска настава.

Професори и приватни доценти. У свима факултетима немачких университета предаје три врсте учитеља једна поред друге: редовни професори, ванредни професори и приватни доценти.

Допуштено је приватном доценту држати предавања и вежбања (venia legendi), али он за то није обавезан. Није службено постављен, па му не иде плата. Ванредан је професор постављени државни чиновник и обично добива плату: али нема места ни гласа у факултетским седницама: не суделује у изборима, седницама и академиским испитима. Редовни је професор државом постављен ималац једне од катедара, што постоје у факултету: он је службени представник научне струке. Сви редовни професори чине факултетско тело. Ваља споменути и хонорарну професуру, што кад што бива: њом се даје прилика заслужним старим научницима, ако није слободна редовна професура за њих, или је не желе, да могу слободно учитељевати: не разликује се положај хонорарних професора, као и чланова академије, што предају, од положаја приватних доцената. Лектори су, као учитељи нових језика за практичну употребу, управо допуна философскога факултета, обично иностранци пореклом. Најпосле овамо спадају учитељи за борење, јахање и играње.

Прво се хабилитује као приватни доценат, постаје након краћег или дужег времена изванредан професор и најпосле, кад за то буде прилике, добива редовну професору: тако представљају оне три класе университетских учитеља нормално поступање у академиском напредовању (каријери). Правилом се то назвати не може, тако су чести изузеци од тог поступног напредовања. Није сваки академиски учитељ морао бити приватан доценат, није ретко да се позивају и научници, што стоје изван университета, особито учитељи из гимназија, а с друге стране не постаје сваки приватан доценат професором. Многи оду из университета да се приме практична позива, духовне и светске службе, у

школи, у библиотеци или у другом којем институту: где који свега живота остану приватни доценти, особито у медицинском факултету, где вршењу практичног позива лекарскога ништа не смета, ако се хабилитује. У великим университетима није ретко провести подоста времена и као изванредан професор, а има и таких наставних струка, за које само постоји изванредна професура.

Приватно је доценство, као једна одлика немачких университета, одавно привукло пажњу иностраних посматрача, за то није с горег рећи и њему коју више. То би, историски ценећи, био остатак корпоративног университетског уређења. Као магистар (учитељ науке), од факултета признат, добива право предавати у том факултету, а у философском (артистичком) је факултету у исто доба то била и обавеза, дужност. Разлика се почела правити и у артистичком факултету између постављених и плаћаних учитеља, обавезних за јавну и бесплатну наставу и између магистара који необавезно и без одређене плате учаху за хонорар. А настала је, кад су старији магистри-наставници и у том факултету добивали место у колегији, како добро на уживање, или плаћану лектуру.

Разлика се увећала и потпуно извела за доба реформације, кад је утврђена система сталних професора и у философском факултету. Професорима се ваљало бринути да одрже наставу, јер је тако престајала обавеза учити добив магистарски степен. Да се ко прими у факултет као magister legens, све се више уводи у обичај тражити и даље рад на науци. Тако су постале данас уобичајене хабилитационе радње. Осим степена академиског од факултета, у којем мисли читати, кандидат, да добије venia legendi, мора поднети штампане и писмене радове своје, издржати колоквијум у факултету и држати огледно предавање, а обично се допушта да се неко може хабилитовати истом после извеснога рока након свршетка студија у университету (трогодишњег). — Нису факултети ни обавезани да примају доценте. Једном речи сме се рећи, да се тако олако не дају ни venia legendi.

Што бива примљен кандидат у средину оних, из којих се попуњавају професорске колегије, и ако не увек, ипак понајчешће, — у том је све значење хабилитацији. Не добива приватни доцент с тим и *право* очекивати професору, али се може надати да ће за краће или дуже време добити изванредну професуру, ако се истакне неколиким ваљаним радовима, особито научним. — Приватно доцентовање за појединца управо су године вежбања, даје му се прилика, да као учитељ ступи и да се вежба и даље усавршава у правога научника. Од особито је велике важности за почетника-професора то учитељевање, обично у скромним границама што се тиче обима предмета и броја слушалаца. Тако може да се вежба у вештини академискога учитеља и да ствар буде савладана и научена. Прве погрешке се, а без њих се бити не може, чине у ужем кругу и лакше поправљају: може поћи и другим путем, који се помео на је ударио

путем академискога учитеља. — Због тога свега у универзитету сад постоје у исто доба три врсте учитеља, а то није заиста од тако мале вредности и за целокупну наставу: тако у немачким универзитетима влада *утакмица више учитеља* за једну исту струку и тако стоји студентима ва вољу *бирати себи учитеље*. Ординариус је управо постављени учитељ за струку, али он није сам једини: имају осим њега више још по један, на великим универзитетима и више приватних доцената и изванредних професора За сваку већу област као што су филологија, историја, физика, математика, философија, а тако је и у другим факултетима. Сви они читају предавања из истих предмета, само разуме се не исте курсове у истом полугодишту. У великим универзитетима бива и да се иста предавања находе у пописима предавања више пута. Студенту ништа не пречи изабрати предавање приватног доцента или изванреднога професора, или што му се више свиди или што му је удесније временом. Наравно да увек претеже као старији и познатији научник редовни професор, особито што је он управник института или семинара, испитивач при академиским а често и при државним испитима. Али и поред тога је знатан рад и млађих учитеља, нарочито у великим универзитетима. Они чине управо неку копчу између старог и младог нараштаја: приватни доценат лакше гради лично познанство, особито са старијим студентима. — Истина је, и често се опажало да наставу оживљује свежим животом и чува од „шлендријана" та утакмица између страријих и млађих учитеља. Својски се ваља младу човеку трудити, да само ступи на учитељско поприште поред старијих и виђенијих посленика: а тако исто старијег опомиње то, да не пусти, нека иде — како иде. За опомену му служи све мање похођење његових предавања, и да му ваља и саму свежим остати и примати живо учешће у свим покретима свога времена, баш и кад би хтео, по природној црти старости, са свим се у своје мисли и погледе удубити, па не обраћати пажњу на оно што је ново, или кад би хтео, сматрајући као споредан учитељски рад, са свим се дати на на научна истраживања. Никако се омладини не свиди, читати из године у годину из једне исте старе већ од времена пожутеле свесе, (што је тобож главна радња немачких професора, веле накосни језици), она осети одмах, има ли при настави или нема марљивости и љубави, живога учешћа и непрекидног обнављања унутарњега. — При таким односајима не зависи много свеза између слушаоца и учитеља о том, да она постаје спољашњом силом околности, већ се сам за овог учитеља одлучује, по слободном избору. Наравно не одлучују увек размишљање и избор: разуме се да ту може утицати случај, навика, па и рачун. Али се бар може рећи: није, у крајњем случају, немачки студент принуђен слушати у онога учитеља, од којега се многом не нада, јер обично у истом универзитету постоји и други представник исте науке, а не буде ли га, стоји му на вољи тражити науке у другом универзитету, који ће га више задовољити. Нема сумње, да је у непосредно свези у опће онај пријатељски односај, што постоји у немачким универзитетима између

учитеља и слушалаца. Готово је нечувено непријатељски се понашати наспрам учитеља. Свакако тога не би било, да постоје обавезна предавања, или као обавеза за похођење предавања.

Да споменемо узгред и *плаћање хонорара* за приватна предавања. На први поглед изгледа, да је то мало либерална установа. Зар не би било боље укинути овај остатак средњовековних таксарина, иначе свуда скоро укинут? Баш је што се тиче одношаја научног учитеља према ученику ствар доста тугаљива: ко се при том неће сетити софиста, сетив се Сократа. Било би и достојанственије и пристојније или одредити да се у универзитетску касу плаћа нека сума одеском, па да је студенту слободно слушати сва предавања или давати са свим бесплатну наставу, јер је искуством зрелости посведочено, да је плаћена умна царина. И данас универзитетски учитељи радо хоће да се остане при старом. Свакако их у том не воде себични интереси, јер би, кад би се ствар уредила, садашњи професори пре били у добити, заокругљавање доходака било би изнад обичне норме, а без оних колебања: пре ће бити због стварних разлога: више човек цени и боље пази на оно, што за своје новце купи, него што му се поклања, па би тако било и са студентима. Док сада студент, платив по својој вољи, претендује на одређени рад, ако би се завело семестарско плаћање, лако би се пореметила правилност у похођењу предавања, тако да би управа била принуђена одређивати школски распоред у правом смислу. Сада студент озбиљно размисли, које му предмете ваља походити. Управо учитељ сматра себе обавезаним наспрам ученика: а по што до његова рада стоји и доходак му, то му служи за подстрек да се својски заузима. Паулсену се с тога чини, укине ли се плаћање хонорара, и замени ли се оно увећањем плате, одмах би се појавила тежња да умање посао и у квалитету и у количини, т. ј. да се претвори професура, по могућности, у синекуру, и да се прибегне у помоћ замењеницима (викарима). То виђамо у старог свештенства, а данас се често иностранац чуди, колико часова недељно држи један универзитетски професор. Иначе се ни немачки професор не би изузео од тежње, властите човековој природи, да са што мање труда испуни одређене захтеве. Надзор и контрола у већој мери били би једна последица. У овом је дакле случају плаћање хонорара заштита слободи. Најпосле то даје могућности универзитетском професору, да заузима према влади независнији положај: остане ли му само плата, не би био ништа више до обичан чиновник. С тога је плаћање хонорара врло потребна установа, да немачки универзитет одржи свој стари слободан положај. Постао би стручна школа с бирократском управом, са сталним прописима за наставу и учење, ако би се укинуло — а онда збогом са старим немачким универзитетом. Знатан део привлачне му снаге долази од те слободе, што је има: за најслободоумније и најчестије главе има професура нарочиту привлачност баш с тога, што то није служба већ слободан позив.

Учитељевање. Као што је раније споменуто, немачки университетски професор има двојак задатак: бити *истраживач* и *учитељ*. Прво је главније, јер је при оцени и избору професора одлучно, не какав има успех у настави, већ каки су му научни радови; а при учитељском успеху понајпре се пази на то, да ли он подстиче и спрема ученика за рад на науци. Иначе ствар се мења према науци, али то поглавито вреди у философском факултету, у правном ће се, а исто тако у медицинском факултету, више полагати на учитељску даровитост: школска управа може нагласити јаче ову страну, него што бива у суду колегâ.

По облику настава може бити двојака: *предавања* и *вежбања*. Предавања су стари главни део академиске наставе, у многим су струкама и данас на првом месту. Истичу их и кад је реч о учитељским обавезама: о јавном и о приватном предавању. Јавно се предавање од приватнога разликује, што је оно бесплатно, ово пак за плату. Али баш систематске главне струке факултетских наука обично се као приватне предају, док се за јавна предавања одабирају омање области као споредна струка или тумачење каког писца, или група проблема, за коју се могу многи интересовати. Јавна предавања заузимају и мање времена: обично недељно час-два, док приватна имају четири до шест, па и више часова.

Јеткој и подсмевачкој је критици била често предметом за нападаје форма академиске наставе. Између свих људи само мисле да смеју не обазирати се а ни пода шта ценити проналазак вештине штампе — професори, као што се често још од доба Шлајермахера и Фихтеа понавља. Већ је 500 година, како у перо казују стрмљивим слушаоцима од године до године нештампане уџбенике. Тако се морало радити у средњем веку, данас је боље, брже и поузданије учити науке из књигâ. С тога бављење на университету није ништа друго до раскош, што много стоји, а није ни без опасности. Заиста, ако је предавање само диктовање и записивање ненаштампаних уџбеника, онда право вељаше Шлајермахер, да не разуме „за што такав човек мучи људе и за што им не предаје, као обично, мудрост што је у списима и тако не креће унапред: јер је доста смешно говорити, кад се тако ради и бива, о чудотворном утиску живе речи.“ Данас то све ређе бива, као изузетак бар изван правнога факултета, где је стари обичај понајбоље сачуван; а то је и нојмљиво: предмет је обично знање имперсоналног карактера, у формуле састављено и стално одређено, а међу тим и професор чита три-четири приватна предавања у исто доба, што не бива у којем другом факултету. — Као што су оправдана била и у времена Аристотела и св. Томе права предавања, која они не диктоваху и чијим слушаоцима беху познате ствари — књиге и читање, тако је и данас истинско предавање, истинска жива реч оправдања. Нека постоји и најпотпунији уџбеник, није излишно, јер је и задатак његов други. Он се састоји у овом: да изнесе поглед једнога лица у низу везаних предавања о целини једне науке, о основним јој проблемима и главним мислима, да јој покаже суштину садржаја и како се он

добива, у какој свези стоји с целином знања у оиће тај поглед основан на властитим циљевима живота, на основу самосталног проучавања ствари стечен. За то предавању не може бити задатак, да саопћи укупну грађу једне науке с потпуним прегледом литературе о њој. Ако пак хоће да замени уџбеник, увек би само на штети било, и заслуживало прекоре. Осредњи уџбеник надмашује потпуношћу у грађи, тачношћу у прилозима и литерарним упутима и најпажљивије израђено и најпотпуније записано предавање.

Кад неко отпочне бавити се о једној науци први пут (било то богословија, право, филологија, историја, јестаственица или лекарство) чини му се да нема граница, да је несавладљива, несхватљива: од једном преда њ искрсне и помете га неизмерно обиље факата, књига, питања, мишљења и испитивања. Предавање овде ваља, узевши га за руку, послужити му (проводником) вођом кроз непознату област. Поступно износећи развитак ствари, ставља му целину ствари пред очи, показује које су чињенице и која питања од великог значаја. У предавању се изнесу могућни погледи и најзнатније форме те науке у којима се историски јављала, а у исто доба указује на тежишта, до којих стоји решење.

Може доиста све то бити и у књизи изложено, као што је доста књига поникло из универзитетских предавања. Ну баш је главна одлика живога предавања, што је згодно да послужи упутом, за увод. Понајпре с тога, што овде слушаоцу представља науку једно лице, које њом влада, с њом живи; отуда постаје непосредна свеза (а стварју, отуда црпе веру у њен значај и стварност. Књига је апстрактна и мртва ствар, која не може сама улити веру: јер се вера преноси од човека на човека. У мени се истом онда буди свест да доиста постоји једна наука, кад ми говори о њој човек, стојећи преда мном, човек кога поштујем и коме верујем, а који сам у науку верује, посвећује јој и живот и труд свој. То је као кад читамо у књигама и слушамо у школи приче о туђим земљама, па нам дође неки човек, који је сам тамо био, провео годинама и радио, и стане причати о земљи и људима, како је тамо како се тамо ради и кући. Истом тада поима се суштина тих ствари; више нису Африка или Америка само на хартији, на којој може много што шта бити, а да у ствари не постоји, оне су, тако нам се чини, на догледу, ми у њих можемо сами стићи: а кад ко верује да нешто одиста постоји, и сам се може одлучити, да тамо пође. Тако је с учеником и науком. Књига не може тако оживети прошлост у садашњости неком почетнику — историку или филологу, као што то може реч учитеља, што пред њим стоји. Значај и вредност, без којих се губи (храброст) одлучност и прегалаштво у раду, добивају тада у очима ученика и научне ситнице, без којих не може бити ниједна наука, различни варианти и фрагменти, микролошка посматрања и теретне појмове дедукције. Тако је могао некада улити храброст својим ученицима Тренделенбург, да прегну на студије Аристотела (слична успомена Паулсена).

Дотле се по нешто начуло о старогрчкој философији, чинили се огледи и читати је, али се свако устезао поћи даље, не знајући, вреди ли труда, није ни застарела. Истом онда веровасмо у ствар и у њену вредност за садашњост, а то нам ули смелости упустити се у тај мисаони свет, кад у Тренделенбургу видесмо човека, који живи у Аристотеловој философији, који непосредно у личном познанству стојаше с Грком. — Још и сад вреди, што некада рече Аристотел: ваља веровати, хоће ли ко шта да научи. У том се поглавито и одликује наставниково предавање од књиге, што помаже да се потребна вера стече. А у исто доба, и то не треба заборавити, учи и тежи за знањем не један но више њих.

И ову разлику треба имати на уму. Књига је готова, предавање је као нешто живо што на наше очи постаје; књига нам даје целину, предавање нам даје од ње део по део, од којих се сваки може лако прегледати. Али сваки тај део није готов, већ тако рећи пред слушаоцем бива отворен. Ни налик није, кад посматрамо једну готову ствар и кад огледамо како она постаје, што се тиче учешћа и пажње, с којима се све то прати; свему том имамо најбољу слику у оном дубоком утиску, што га чини на ученика прост нацрт карте једне земље, кад га пред њим нацрта учитељ с неколико потеза, према утиску од куд и камо савршеније слике у атласу. За то уџбеник не буди таку пажњу, таку напрегнутост у мислима, као што то бива при живој речи. Управо овде и ученик и учитељ стоје под наизменичним утицајима. Ступајући у мисаони саопштај са слушаоцима, у тренутку за своје мисли добива форму, погодну реч, убедљиво поређење. У том трену осећа, шта је живо и потребно, а шта је неплодно цепидлачење и сувишан терет.

У унутрашњој форми предавања и уџбеника постоји битна разлика. У уџбенику се тежи постићи јединство у систематском излагању, понајпре систематичном методом, идући од опћег (принципа) к посебном. Предавање је слободније, није потребно да се једне одређене схеме држи, већ како се где укаже наручније, како педагошки има места. У главном нагиње више служити се аналитичким путем. Полазећи од познатих чињеница и појава, не тежи да почне с испрним претресом основних појмова и начела да дође к појму, већ да пође од онога што је слушаоцима ближе до онога, што се замишља, или као што Аристотел вели од *πρότερον πρὸς ἡμᾶς κ πρότερον φύσει*. — У уџбенику се за тим пази на потпуност, равномерност, и тачност у појединостима И ту су слободне руке предавању: како је корисније за слушаоца или учитеља, може се задржати на једној глави ви ше а преко друге прећи брзо, и ако је систематски и она врло знатна; оно не ће да дâ дело за упутства, од кога се разлогом тражи и потпуност и равномерност, већ само да обавести, да објасни ствар: а према предмету свако је поступање различно. Може се и предавање упуштати кад и кад у појаве и питања, вредне опће пажње, а као што не би било наметно не обазирати се на оно што му иде у прилог баш што се тиче слободе, исто тако не би било мудро свуда му попуштати. У опће предавању пада на терет гомилање дата

и опширности, као што је у „упутним“ књигама. Као пример и објашњење појединости за њ имају више вредности. Мучна посла, ко тако хоће да слушалац запамти масу опширности. Да науку појми у великим и битним потезима, како је учитељ сам главом живо изнео — то треба да добије ученик, а не свеску згодну за понављање или да запамти много чињеница. Лако ће и себи на корист служити се с помоћним књигама за појединости, ако је он науку појмио. Боље од књиге и најбоље, што може дати предавање — то су оне категорије за разумевање, које га живо и силно помажу. Ето с тога ће се, док устраје научна настава, одржати и предавање поред уџбеника.

Ако се пази на значај предавања за учитеља, види се, да је и за њ од значаја: при том он добива прилику да свеколико градиво поново посмотри, с новом литературом упореди, готово више му користи но кад писац, потражи бољу форму својим мислима — спрема друго издање свог дела, јер живахније буди мисли. Да професори за својих предавања штогод науче, као да сведочи раширеност немачких уџбеника по целоме свету (на пр. правни). Још је Савињи, говорећи о овом предмету, навео речи Гета: „Schreiben ist ein Missbrauch der Sprache, stilles für sich lesen ein trauriges Surrogat der Rede. Der Mensch wirkt alles, was er vermag auf den Menschen durch seine Persönlichkeit“.

Нарочито се не може књигом заменити предавање, где треба нешто одмах разумети и схватити, као на пр. у наукама, у којима оглед стоји у језгри, као у експерименталној физици и хемији или у физиологији: или где говором ваља дати представу о једном предмету, као у клиници или у археологији и историји уметности. Предавање је не само неизлишно већ све потребније, слободно је рећи, пошто се ова форма наставе за нашег века све више употребљава.

Али сам облик предавања даје му вредност; само као *слободно предавање* (freier Vortrag) има утицаја и чини што може и што треба. Али то није наравно предавање, које се од једном, изненада држи, да баш постане у том тренутку садржајем и обличјем. То просто није могућно. Нико не влада једном науком тако, да може сваког часа располагати целином и појединостима. Баш и тад ваља средити ствари за предавање: није систематски ред исто што и педагошки распоред. Дакле предавање ваља приготовити, обично писмено, у *свесци*. Какав је предмет и како је ко с њим упознат, могу белешке бити потпуније или не; некад ће израдити цело предавање, други пут само тачан преглед хода мисли, а кад што само исписати главне прилоге, формуле, спорне речи; без тога да се може проћи мислити, није ни наметно, ни од користи по слушаоца. Ником не ће бити зазорно, што доцент своје белешке носи на предавања, да се оријентује у ходу и распореду мисли и узме поједине формуле, прилоге, цитате, и већ што му треба. Овде није поглавито стало до беседничког узор-дела или приповеди, чији се утисак свакако умањује донесеном хартијом: већ се хоће дати разговетно и просто излагање мисли, да се могу разумети. Али предавање треба бар толико да је сло-

бодно, да нису очи упућене у табак и да се наће одмах језиковно обличје мислима. Ако се не мисли да се промаши мета предавања, не треба читати готов рукопис. То је нешто мртво, не даје предмету онај појам да одиста постоји, као што га даје говор који сам тече. Онда нема ни оног тренутка, кад у слушаоца и у предавача мисли достижу особити напон, као што предавач може привући пажњу, слободно говорећи: ту је лако „насести“.

Често се главне мисли казују у перо, а после слободно дају објашњења. То нарочито бива на систематским предавањима, да се поможе, како би се тачно појмиле главне мисли. И ту се губи природа слободног говора — предавања. Садржина је тада нешто већ готово, стално, а нестаје пријатне обмане, да се до резултата дошло испитивањем. Лењу слушаоцу није далеко, да заспише диктат, а објашњење да сматра као неки одмор од писања. Иначе без диктата сам мора да „муђне“ главом и одвоји што је главно и да му, како за добро нађе, форму. — Не би с горега било да се слушаоцима да у руке и штампан проспект ради оријентовања и да се тако ослободи предавање од навођења литературе и сличнога.

Семинари. Данас важну допуну чине предавањима *семинарска вежбања.* У неку руку заменили су старе диспуте. Али им је други карактер, јер се не ће као на диспутима да се постигне увежбаност у предаваном знању, већ да се упути како постаје знање. За то су семинари прави расадници за научно испитивање, и ако су постали с другом наменом, јер први, филолошки семинари основани прошлога века у Гетингену и у Халама, беху управо педагошки семинари за учитеље гимназија. Али то беху у ствари заводи, у којима се обучавају кандидати техници филолошких испитивања, особито на пр. семинар Ф. А. Волфа: а то вреди и за семинаре и друштва што их у 19. веку основаше Г. Херман, Фр. Тирш, Фр. Ричл и др.; јер су то школе за филологе а не за учитеље. То исто вреди и за многе новијег постања семинаре за друге науке у философском, а тако исто у правном и богословском факултету. Као главна им је мета, с ретким изузецима, да уведу и упуте у начин рада и истраживање, а не како знање ваља у практици употребити, применити.

Овде није место говорити о појединим таким институтима и о начину њихове наставе. У главном облик им је тај, да се одреде научна испитивања у одређеном опсегу и врше по упуту учитеља. Филолог, историк, народни економ да задатак ученику, који он може решити обичним средствима: укаже му на градиво, на остави сам да потражи пут, како ваља решити. Такав се рад да једном или неколицини другова да о њом изреку мишљење, па се у оној семинарској седници о том поведе реч и претрес све под упуством учитеља, при чем се истичу добре и слабе стране. Така су вежбања и у богословским и правним факултетима. Нешто је другојаче с вежбањима у природним наукама: ученик ту под руковођењем самог учитеља или помоћника му ради рад. Где је потребно употребити литерарну грађу из врела, обично се предузима и заједничко

читање поред писмених радова. С учитељем се тумачи каки грчки или латински писац или објашњава историски споменик или пореде разни извори или се чита неко дело философскога и богословскога писца и оцењује. Тако имамо праве семинаре, државне институте, који уживају државну помоћ, имају своје нарочите зграде и библиотеке, па разноврсна приватна друштва и вежбања, као што се види из пописа семестарских предавања.

Има и трећа врста вежбања, у тесној свези с предавањима, то су понављања и колоквије (разговори, конверзаторије). Поглавити им је задатак, да припомогну да се оно што је предавано разуме, ако има тешкоћа, уклоне, на питања, на које треба дати одговора одговори, у опће да се навикне слушалац служити се категоријама и појмовима науке. И ако је пруски министар Ајхорн (Eichhorn) озбиљно препоручио то университетима још четрдесетих година, а и сама ствар заслужује таку пажњу, није задобила ни значај ни обим, какав јој пристоји. За таква вежбања, можда мисле, треба да се учитељи и ученици находе у таком додиру и у университету као у нижој школи а то не може бити у великим университетима и због честога мењања учитеља и университета. Није тако згодно употребити питање и одговор, кад има много људи непознатих, који се и међу собом не познају. Ствари смета и она бојазан, осетна већ у вишим разредима гимназије, због недовољна одговора изложити се подсмешљивим погледима. А учитељ би у таким приликама држао поред редовних предавања још и случајна, а можда немајући могућности оценити, слаже ли се то с опћим потребама, то би могао бити резултат разговора. Палик на така вежбања уз предавања добила су у новије доба велику вредност практична вежбања у правном факултету.

Слобода наставе. Слобода се наставе претпоставља самим задатком немачких университетских учитеља: не може му се прописивати, шта ће предавати, чему учити, ако се хоће да он буде самосталан научник-испитивач и да за то спреми ученике. — У школи (разуме се у вишој) није стало толико до испитивања нових истина, колико до усвојења старих. Ученик не треба да расуђује (цени), већ да усваја предложено знање, за то учи учитељ у опће познатом знању. У средњем су веку и университети постали с таким задатком, јер се назило да се предају и уче припознате истине, прикупљене у канонским текстовима: тако се поглавито мислило 16. и 17. века. У 18. се веку догађа промена у напред споменутом смислу. Космолошко-природњачко испитивање изведе као последицу реформације, а исто тако као последицу потпуна преображаја слике света: истина не постоји као готова наука, до ње се долази успешним радом на научном истраживању. Нестаде оне канонске вредности и у догматичкога учења црквенога и у Аристотелове философије. Али сад немачки университети добише са свим други изглед: студенат престаде бити ученик у старом значењу, а истом сада постаде професор оно, што му име значи: који исповеда *своје* (личне) погледе и уверења. Отада је и дужност му и право то бити у немачким университетима.

То је свуда у опште признато. Нико не замера физичару или физиологу, филологу или историку што предаје нове, не у опће признате истине: баш се од њега иште, да за своје нове погледе наведе и ваљане разлоге. Одредите мање слободној настави данас се само огледају у *богословији* и у *философији*. — Црквени ауторитети и странке у богословији су против слободне наставе (слободе у учењу), а све с тога, што се узима да је у цркве апсолутна истина, коју је она формуловала као догму. Не допушта се ни сумњати ни критиковати, већ је верујући примати, што се тиче догме. Слуге цркве научити црквеном учењу а особито истичући ништавило свих замерака, очувати га од сумње — само то може бити посао учитеља у богословском факултету. За то се при предавању о јересима, врло знатном делу наставе, набрајају сви облици заблуда што их може бити, а у исто се време спомињу докази, којима се оне побијају; тако се спрема слуга цркве, да одмах распозна и у клици искорени исто тако нове заблуде, што се јављају као већ давно жигосане јереси.

Своје је право, да контролује учење, потпуно остварила католичка црква: само се одобрена учења предају у католичким факултетима: професори су слуге цркви: другојаче је гледиште у протестантисма. Богослови универзитетски учитељи понајпре хоће да буду слуге науци, па, пошто не могу бити ни духовна лица без научне наставе, само као слуге науке и слуге цркве. Овде виђамо како избија на видик више или мање трајан судар између црквених захтева и научних потреба. Оно предавати, што је поуздано као ресултат научних истраживања, тражи професор: другојаче учини, но што црква и њена суштина траже да верује, приговарају му и службени и приватни заступници цркве, па с тога он не може, веле, бити учитељем слугу црквених. Државна је управа, којој је подчињен у универзитету и богословски факултет, онај језичак (дилчик) на мерилама (вази): једном јој се чини да црквени приговори више теже, и тада се чини репресија на науку и на учитеља, што не одговарају захтевима цркве, други јој је пут као драга слобода у испитивању, па брани нападнутога. А по што у новије доба на ову страну нагиње, великодостојници црквени нису задовољни сувременим правним поретком и захтевају да непосредно врше надзор у богословским факултетима црквени органи.

Као што је већ напред истакнуто, мало имају изгледа на остварење ове тежње, јер су против духа универзитета, а и саме протестантске цркве. Није основа *вери у спољашњем* ауторитету, с тога не треба ни *науку* на том оснивати. Овде не може бити апсолутистичке потчињености учења у факултету, црквеној исповести: они се само могу находити у одношајима слободнога слагања. У католичкој је цркви господар апсолутистичко начело; у протестантској је слобода у исповести. Оно је истина простије, али не мора бити и боље нешто, што је простије. Механички предмет се одликује простотом: што живи, нема те особине. И апсолутизам је у државном животу упрошћенији но уставна монархија, али је

већ немогућан сад постао, и данас је основа држави у *слободној* не *изнуђеној* снази двају фактора. Тако стоји научна богословија према протестантској цркви: у исто су доба постале и одрасле, неки пут и у рату, али нема живота без борбе на земљи, лепо је рекао стари Хераклит. —

Ко неће слободу наставе, хоће богословске семинаре и духовне егзерциције, ствари по души католичкој цркви, али крај протестантисму: овај се оснива *на слободи* од постања, онај *на дисциплини*, па и за цркве се може рећи као и за државе: које су их снаге створиле, те ће их и одржати.

Као што се одриче слобода наставе и философији, и то од стране оних, што нису пријатељи слободне богословске наставе. Непрестано се у католичкој штампи и на католичким зборовима жали, што се трпи у нашим (немачким) универсететима атеистичка философија, која само подрива веру и квари омладину: у слушаоцима је расадник револуције, специјалне демократије и анархизма. Док год постоји то огњиште заразе, узаман ће бити борба с њима. Доста јако одјекује тако мишљење у делу протестантске штампе. — Да ли се одиста предаје у немачким универсететима атеистичка философија и да ли су њене последице споменути друштвени бауци, није овде место претресати. Али се може просто и јасно рећи: нити вреди шта, нити може имати каког утицаја философија стављена под контролу.

Оглед, у свако доба чињен, одредити суштину и смисао стварности, како она изгледа људском духу, који ствари посматра без каквог напред створеног мишљења — то је, и ништа друго, философија. Да се сазна стварност припомажу све природне и духовне науке, а, све нове прилоге износећи чине, да не може бити апсолутне и дефинитивне философије, бар све дотле, док наука не проучи исцрпно стварност (оно што јесте, што постоји). Свако доба има своју философију: да по ново огледа, не би ли извело завршне мисли према свему оном, што се сада зна. Ствари не смета, ако се проучи како су чињени таки огледи у минула времена, што се тиче облика и садржаја им. Историски се развитак сам намеће, па је умесно очекивати, да ће бити и философија тим подобнија за живот и плоднија, што верније употреби тековине пређашњега мишљења. Али сама да опстане, не сме и не може не употребити своје право, да подвргне испитивању све мисли ранијих мислилаца, и да их по потреби промени и употреби. Оно, више није философија, која признаје да се неке мисли не смеју дотаћи, да стоје као апсолутне истине изван домашаја испитивања. С тога је философија тражене истине „*без предрасуде*“, т. ј. без поставака у које се не би смело посумњати и које се не би смеле испитивати.

То исто вреди и о философској настави у универсетету. Ако још буде неке контроле над њом, осим слободног истраживања, то већ више и није философска настава, па за то остаје у такој прилици без резултата. Само тако може бити философска настава од утицаја, ако је слушалац поуздано уверен да и сам у себи може наћи слободан и неогра-

ничен израз за уверење свога учитеља, које овај ствара што боље зна и што савесније. А то је случај и у осталим наукама. Кад би университелска настава спутана била претпоставкама, које се не смеју испитивати или које нас воде до ресултата, још унапред одређених — од таке се наставе никако добро не може очекивати ни у математици и физици, ни у филологији и историји: исто тако и у философији. Да може утицати ваља ученик да верује, да има посла с правилним стварима. Кант је рекао: „не може се сложити једно с другим (Ungeraeimtes) и тражити од разума објашњење и унапред му га прописивати, како мора изгледати.“ То је очигледно и ученику. Не ће ствари давати такву вредност ако зна или мисли да мора учитељ философије имати одређене погледе (назоре) или да друге не сме имати. Нису то званично предавани и допуштени погледи, што би он хтео чути на философском предавању, већ мисли, које заступа као своје лично уверење човек, који је уложио сву мисаону снагу у велика питања о свету и о животу. — Баш је идеалистичкој философији главни интерес, да не крати, нека постоји могућност и другога правца. Свако ограничавање слободе баца сумњу на њену искреност и уништава јој утицај.

Да буде напредна университелска настава, што се тиче садржаја науке, тражи се потпуна слобода у учењу, libertas philosophiae. Кад се вређа слобода наставе, они којима се прописују правила, бивају огорчени, а други не верују заштићаваном правцу.

Што се тиче облика може настава имати одређене границе; али и овде нешто другојаче, но што казнени закон прописује. Предавање у университелету везано је местом и достојанством својим. Не може се нпр. кратити штампи и народном збору да претресају ствари с подсмехом и поругом, али то не допушта академиском учитељу обзир према свом позиву, јер ваља да упути, како треба тражити истину. Не пристоји му ни да туђа мишљења „schnöde и wegwerfend“ пропраћа, и ако их не одобрава: боље их је прећутати, ако су баш тако зла и наопака, јер која корист упознавати слушаоце шта су будале мислиле, кад има толико посла упознати их, како су паметни мислили? Ако мисли, да их ономене, за то се може наћи и релативна јачина: никога глупости не обмануше. У слушаоници не може се одговарати, као што на јавном месту, на збору, у парламенту и у штампи, тако да се може и противној страни дати реч и саслушати одбрана. Ако не може бити и бранилац обзира на спрам слушалаца. Професоров није исти задатак као беседников: овај хоће просто слушаоце тако да увери, да за њим исто говоре (и полагују!); професор пак ваља да ослобођава своје слушаоце, да им дâ прилике да сами виде, па да цене и суде. А то може само онда чинити, ако је вичан ствар посматрати с обе стране.

Ђ. Томић.

ШИЛЕРОВЕ ДРАМЕ

Критичке цртице

У истој Општој Историји Енглеске од Rapin de Thoyras, у којој је Шилер нашао грађу за „Марију Стјуартку“, нађе подстрека и за даљу драму, названу

Девојка Орлеанска

романтична трагедија (1801), у којој слави божанско посланство, јунаштво и смрт славне јунакиње — девојке Жан д' Арк. Шилер назива ову трагедију романтичном. Ма да романтици, која је баш у то време била све занела за собом, није био ни мало пријатељ, шта више противник (због чега га је из душе мрзео узор-романтичар Шлегел), ипак се није могао потпуно одбранити од духа времена, те пође у овој трагедији прилично овим правцем, али тако да се баш ни по овој трагедији самој не може убројати у романтичаре. Он узе романтичну грађу и себи својствени идеални занос, али се при изради, и ако је у овој драми више идеалиста него ли игде, добро чувао од свих претеривања и погрешака сувише идеалних и чак фантастичких романтичара; везао је романтизам са савременим идејама, не занемари као романтичари ток и утецај времена, те створи живахан, стварни производ, а не романтичну научину. Он до душе узе утецај виших сила, али створи баш из овога средњевековнога сујеверја више прелаз к драми судбине него ли к романтичноме. Кривица главне особе је њен расцеп с наредбом, виших сила а после дугих мука претрпљена смрт јесте награда за ту кривицу, али и измирење с кривцем. Полазећи

с тога гледишта обрадио је Шилер историју ове девојке, допуштајући себи ради трагичних захтева нека важнија одступања од историјске истине: тако између осталога са свим прерађена смрт Јованкина, пошто је случајно заробљење (како је доказано у историји) са свим неугодно за трагичну побуду, а смрт на згаришту сувише свирепа за позорницу. После тога су важнија одступања збивеност времена радње, потпуна слобода и јединство Француске, измирење краља и херцега бургундскога посредовањем Јованкиним, које је једно од најсилнијих призора у драми — све да се више истакне њен значај.

Карактери особа у овој трагедији стоје овако:

Јованка је строго у хришћанству и љубави к отаџбини одгајена девојка, па отуд је и врло богобојажљива. Она је оличење бола француских родољуба због пропале државе. Халуцинацијама и визијама доведена до уверења, да је она од божанства одређена за ослободитељку отаџбине, шта више прекорима на то опоменута (I 10), хита под заставу свога краља, доказује овде своје божанско посланство и стављена на чело војсци добија победу за победом над непријатељем. Али решење је божанско, кад је већ победила женску слабост и кад већ хоће да изврши тако јуначка дела, да тај успех може постићи само као девојка, која се одрекла љубави а сва одала веровању (I 10 и III 4). Она то зна и одбрањује се од свих завођења и понуда, али ипак погази свој завет на састанку с Лионелом, непријатељем свога народа, те тако пада у погрешку. Ова је погрешка обртна тачка у драми и узрок њене пропасти. Она је и сама свесна тога (III 10, а особито IV 1), и од тога тренутка осећа ништавило своје моћи и снаге, ужасава се при крунисању краљевом у Рему пред чистом богородицом; од свога оца оптужена ради веза с ђаволом и као претворница и варалица, не може да се брани правом чистотом; сматра ову оптужбу као казну божју, а природне појаве при томе, које свима изгледају као доказ њене кривице, као знаке божанске наклоности и задовољства. Напуштена од свих и у уверењу, да без воље Божје никога ни глава не може заболети и да ће дан истине тако сигурно опет доћи, као што ће сутра сунце (V 4), долази после срдачнога кајања, пошто је у присуству Лионела дала најбољега доказа одрицања своје страсти, опет до чистоте и божанске снаге, којом раскида

тешке троструке ланце, те довршује своје дело, после кога мора да се растане с овим светом, пошто се на крају докаже њена чистота. Према томе у Јованци у почетку још немамо израђен карактер него карактер, који се пред нашим очима тек израђује, а који је тек при своме крају потпуно пречишћен и израђен. У колико је Јованка извршитељка божанскога закључка, те не ради из личне побуде, имамо овде идеју судбине, али у колико је до ситница позната с условима и у колико је при раду увек свесна свега, имамо основно начело нове драме, потпуну личну слободу, те тако имамо даљи доказ Шилерових погледа на антику, коју уме да прилагоди савременим захтевима вештине. Тако нам је овде као творно начело веза натчовечне божанске силе са свесном љубављу к отаџбини.

У француској и енглеској табору имамо представнике два круга идеја. Француски табор, оличен својим двором, представља нам идеализам, који је био потребан за веровање у божанско посланство Јованкино. Према томе имају и особе француског табора романтично-верски карактер, те су све одане веровању у вишу силу у толико више, у колико нема друге помоћи у њиховој невољи. Од ових карактера да посматрамо неке.

Краљ је богобојажљив, доброћудан, за романтичним ритерским временом занесен. Његов је идеал средњевековни дворски живот, опкољен невачима љубави и службе госпођама. Врло је осетљив и верује одмах после првих доказа у божанско посланство Јованкино. По својој доброћудности и хришћанској љубави и вери слабо је одушевљен за борбу; он би «могао усрећити какав мирољубив народ» и налази да је са свим непотребна и безуспешна борба свега народа, те је вољан по обичају старих ритера сам да реши борбу с непријатељем. Пошто овај одбија такву борбу, вајка се

Ich habe
Mich dargestellt zum ritterlichen Kampf
Um meine Krone. — Man verweigert ihn
Umsonst verschwend' ich meines Volkes Leben,
Und meine Städte sinken in den Staub
Soll ich, gleich jener unnatürlichen Mutter
Mein Kind zertheilen lassen mit dem Schwert?
Nein, dass es lebe, will ich ihm entsagen!

. . . . . .
. . . . jenseits der Loire uns zieh'n
Und der gewalt'gen Hand des Himmels weichen.
Der mit dem Engelländer ist

Ја сам се попудио за витешку борбу о моју круну. — Одбили су ме. Узалуд трошим живот мога народа, а моји градови падају у прах. Зар да допустим, слично оној грозној матери, да дете моје мачем разделе? Не, да оно живи, хоћу да га се одречем .... с ону страну Лоаре да се повучемо и уклонимо испред силне руке небесне, која је с Енглезима I 5). За своју спасиљку, Јованку, заузет је свом љубављу и милошћу, подиже је у племићки сталеж, приписује јој сву своју срећу; после тешке оптужбе, да је вештица, пошто се она ни речју не брани, без и једне речи као добар хришћанин је напушта; али се са свим достојно витеза баца безобзирце у бој, када је чуо, да његова спасиљка није вештица и да се као заробљеница налази у непријатељским рукама, па је спасава. Тако је краљ Карло до душе млак краљ и вођа, али је племенит, захвалан, доброћудан и строго хришћански васпитан човек, и благ отац својих поданика.

Херцег Бургундски, који је по драми пребегао у енглески табор, да би осветио мучку смрт свога оца, који се бори противу свога народа и свога краља, исто је тако побожан хришћански карактер, који само као добар хришћанин Јованку такође сматра за вештицу и чаробницу, пре но што је познао. Као добар војник и храбар вођа увек је у борби, баца се врло одважно на Јованку, које се сви плаше, да је убије и учини крај поразу енглеске војске, навали на њу, али се враћа опет отаџбини својој услед њених дирљивих речи:

Gott hat entschieden, unser ist der Sieg
Des schönen Lorbeers frisch gebrochnen Zweig
Sind wir bereit mit unserem Freund zu theilen.
— O komm herüber! Edler Flüchtling, komm
Herüber, wo das Recht ist und der Sieg.
Ich selbst, die Gottgesandte reiche dir
Die schwesterliche Hand Ich will dich rettend
Herüberziehn auf unsre reine Seite! —
Der Himmel ist für Frankreich. Seine Engel

Du siehst sie nicht, sie fechten für den König.

. . . . . .

Du nennst mich eine Zauberin, giebst mir Künste
Der Hölle schuld — Ist Frieden stiften, Hass
Versöhnen ein Geschäft der Hölle?

(Бог је решио, наша је победа. Лепога лавора тек обрану граничицу готови смо да делимо с нашим пријатељем. — О пређи к нама! Племенити бегунче, пређи к нама, где је правда и победа Ја сама, Богом послана, пружам ти сестринску руку. Хоћу да те спасавајући привучем на нашу страну! — Небо је за Француску. Његови анђели, ти их не видиш, боре се за краља.... Називаш ме чаробницом, приписујеш ми у грех вештине пакла — Зар је посао пакла утврдити мир, измирити мржњу? II 10). Он сад верује у небеску моћ Јованкину; али ипак доцније као прави хришћанин моли владику за његов благослов, да се баци у бој за спасење и ослобођење Јованкино. И он се налази при смрти Јованкиној, да уз краља представља уједињење целе Француске као њено дело У дивно изведеноме измирењу краља и херцега даје песник Јованци даљу божанску улогу.

Динoа је краљу сав одан, али као храбар војник није задовољан са непредузимљивошћу краљевом и наваљује на рат (I 5). При појави Јованкиној одмах верује у њено посланство, јер

Nicht ihren Wundern ihren Augen glaub' ich,
Der reinen Unschuld ihres Angesichts

(Не верујем њеним очима, већ њеним очима, чистој невиности њена лица I 10), па се у боју увек налази уза њу као помагач и заштитник. После свих извојеваних успеха налази, да је она достојна њега, чију «слободну намет никад ни једна женска није покренула», па је не покрећу ни Јованкиних «очију окретна веселост» већ њено јунаштво,

Denn nur die Starke kann die Freundin sein
Des starken Mannes und dies glüh'nde Herz
Sehnt sich, an einer gleichen Brust zu ruhn
Die seine Kraft kann fassen und ertragen

(Јер само јака може бити пријатељица јакоме човеку, и ово жарко срце жуди за одмором на равним прсима, која могу његову снагу да схвате и поднесе III 1). При њеној оптужби он

је са свим на чисто о њеној невиности и одмиче се последњи и само с великом невољом од ње; а кад ствар Француске опет пође у назад, и сам хоће да напусти табор због неправеднога уклањања Јованкиногa, те већ и одустаје од борбе. Али кад чу о њену заробљењу, највише наваљује на борбу:

Zu den Waffen! Auf! Schlagt Lärmen! Rührt die Trommeln!
Führt alle Völker ins Gefecht! Ganz Frankreich
Bewaffne sich! Die Ehre ist verpfändet,
Die Krone, das Palladium entwendet;
Setzt alles Blut, setzt euer Leben ein!
Frei muss sie sein, noch eh' der Tag sich endet

(На оружје! Дижите се! Узбуна! Ударајте у добоше! Поведите све народе у бој! Сва Француска нека се наоружа! Част је заложена, круна, паладијум отргнут; заложите сву крв, заложите ваш живот! Мора да буде слободна пре но што дан дође крају V 8). Он по том нојури у бој и чини своје, али допадне тешке ране. При самртноме часу Јованкину није присутан ни он ни други просилац, Ла Хир, да јој не би отежали тај тренутак, пошто су се усудили да јој се приближе својом земаљском љубављу, па би је сад подсећали на њу, због које је иначе тешко трпела.

Ла Хир, храбри и мудри вођа, врло је сличан радом својим Диноу. И он љуби Јованку, али не ради њена јунаштва, већ ради њене скромности, те је тако Шилер наклоношћу ова два јунака према Јованци прославио у исти мах њене две основне црте — јунаштво и скромност.

Ањес Сорел, љубавница краљева, по нарави је врло слична Јованци. И она воли краља, али између њихове љубави велика је разлика. Јованка воли Француску, своју домовину, па с тога и представника своје домовине, краља, те се с тога сва и жртвује за краља, раскида у последњем призору везе, када чује да је краљ ухваћен, нојури у бој и ослобађа га. Ањес Сорел воли краља, живи за њега а преко њега и за Француску, па му помаже и делом и саветом и животом и смрћу: она даје сав свој накит, хоће да узима новац на зајам на своје имање, само да би могла да задовољи војску. Он саветује:

. . . . verlasse nicht mit Übereilung
Den Kampfplatz, ring' um jeden Fussbreit Erde,
Wie deine eigne Brust vertheidige
Dies Orleans! Lass alle Fähren lieber
Versenken, alle Brücken niederbrennen
Die über diese Scheide deines Reiches,
Das styg'sche Wasser der Loire, dich führen, или
Komm, komm! Wir theilen Mangel und Gefahr!
Das kriegerische Ross lass uns besteigen,
Den zarten Leib dem glüh'dem Pfeil der Sonne
Preisgeben, die Gewölcke über uns
Zur Decke nehmen, und den Stein zum Pfhül.
Der rauhe Krieger wird sein eignes Weh
Geduldig tragen, sieht er seinen König
Dem Ärmsten gleich ausdauern und entbehren.

(. . . не напусти сувише брзо бојиште, бори се о сваку стопу земље, као своја прса брани овај Орлеан! Боље је да потопиш све бродове, сагориш све мостове који те воде преко ове међе државне, стигске воде Лоарине I 5, или Ходи, ходи! Делићемо оскудицу и опасност, попнимо се на ратнога коња, предајмо нежно тело усијаној стрели сунчаној, узмимо облаке изнад нас за покривач, камен за подглавак. Суров ратник лакше ће сносити личну своју невољу, кад види свога краља да подједнако као најсиротнији истраје и оскудева I 4). Али све ово има свога себичнога покретача, јер

. . . Nicht der Ruhm des Vaterlandes,
Nicht der erneute Glanz des Thrones, nicht
Der Völker Hochgefühl und Siegesfreude
Beschäftigt dieses schwache Herz Es ist
Nur E i n e r, der es ganz erfüllt; es hat
Nur Raum für dieses einzige Gefühl:
E r ist der Angebetete, i h m jauchzt das Volk,
I h n segnet es, i h m streut es diese Blumen,
Er ist der Meine, der Geliebte ist's.

Није слава отаџбине, није обновљени сјај престола, није народно осећање величине и победничка радост што занима ово слабо срце. Само је ј е д а н, који га са свим испуњава; у њему има места само за овај једини осећај: О н је обожавани, њ е м у

ликује сав народ, њега благосиља, њему простире ово цвеће. Он је мој, он је љубавник. Али ма да сва њена тежња иде само на то, да краљу опет прибави мир, да би могао сав живети за њу, ипак је она блага, добротворна, и никако обесна милосница.

Док је Шилер у француској табору сликао идеализам и као његов производ сујеверје, у енглеском табору је противно, енглескоме духу тако пригодни хладни материјализам, коме је сваки крај и почетак човек по себи. У том смислу излази пред нас на првоме месту

Талбо, велики вођа. Он је велики чисто човечански карактер, који не може да верује у божанско решење и на какву зависност људске судбине од Бога. Велики је дух и мудар вођа, прогледа све планове и држи у руци сву своју војску. Њему то признаје сам непријатељ, јер Диноа вели краљу, кад Талбоа види на умору:

Erst jetzt, Sire begrüss' ich Euch als König:
Die Krone zitterte auf Eurem Haupt
So lang ein Geist in di sem Körper wohnte.

Тек сада, Сире, поздрављам Вас као краља; круна се њихала на Вашој глави све док је било духа у овоме телу III 7). А краљ Карло сам признаје, да још никад ни један непријатељ није дотле допр'о, докле је он. Као хладан материјалиста никако не верује у божанско посланство Јованкино, он је назива вештицом а њен успех „ђаволом наше будалаштине", мађијом, јер је уверен

Ein blinder Schrecken nur hat uns besiegt.
Der schnelle Eindruck eines Augenblicks.
Dies Furchtbild der erschreckten Einbildung
Wird näher angesehn in Nichts verschwinden.

. . . . . .

Um dies Phantom des Schreckens zu zerstören.
Das unsre Völker blendet und entmannt.
Lasst uns mit diesem jungfräulichem Teufel
Uns messen im persönlichen Gefecht.
Stellt sie sich unserm tapfrem Schwert, nun dann,
So hat sie uns zum letzten Mal geschadet;
Stellt sie sich nicht, und seid gewiss sie meidet
Den ersten Kampf, so ist das Heer entzaubert

(Слепи страх нас је победио, брзи утисак једнога тренутка. Ово страшило заплашенога уображења нестаће ни у шта, кад се из ближе посматра. . . . Да бисмо разорили овај фантом страха, који је заслепио и заплашио наше народе, да се меримо с овим девојачким ђаволом у личној борби. Изиђе ли на сусрет нашем храбром мачу, па добро, онда нам је последњи пут шкодила; не изиђе ли, и будите уверени, она ће избећи прву борбу, онда ће се војска ослободити чаробности II 3). Дође и до те личне борбе, али у њој допадне он тешких рана и умире под све јачим ударцима своје судбине, пошто је чуо да је Рем пао, а Париз се предао, с овим речима:

Unsinn du siegst, und ich muss untergeh'n
Mit der Dummheit kämpfen Götter selbst vergebens.

(Будалаштино ти побеђујеш, а ја морам пропасти. С глупошћу се и сами богови боре узалуд III 6). У ствари је пак његова смрт окајање огрешења о Бога, тако да краљ Карло с правом узвикује: «Њега је виши победио него што смо ми.»

Лионел, други енглески вођа, такође је храбар и поносит али је и љубазан војник. Он игра нарочиту улогу: њему је задатак, да лепотом својом доведе Јованку до тога да погази завет, те је с тога насликан врло љубазан и лично леп, као што се то види из свих призора у којима се појављује, али најбоље из изјаве Изабоине о њему у II 2. И он у почетку (III 3) мисли, да је Јованка вештица ма да није атеиста (као што то јасно казују његове речи: «Милорде, Ви имате још који тренутак да живите — Сетите се свога творца»), те се и он баца свом силом на њу приликом њихова сусрета (III 10), али својом лепотом овде изазива обрт. У истоме тренутку осећа и он према њој нешто милосрђа, хоће да је спасе и да је са собом поведе у енглески табор, али је ипак оставља у нади, да ће се опет видети. Своје сажаљење према њој обелодањује, кад је после као заробљеницу доводе у енглески табор, када јој понуди, да буде његова, па да је спасе, што му она одбија, сада већ сва очишћена грешне љубави.

Изабо, мати француског краља Карла, пребегла је на енглеску страну, што јој син није одобравао бурни живот и што је карао њене поступке и понашање. Овде се надала да ће моћи пустити срцу на вољу. Она је до душе јуначна и ра-

тоборна жена, креће се слободно у логору, нуди се да им буде «место девице и пророчице», али је и Талбо, Лионел, па чак и Бургунд моле, да остави табор, јер

Seit Ihr im Lager seid, geht Alles
Zurück kein Segen ist mehr in unsern Waffen. . .
Geht! Eure Gegenwart schafft hier nichts Gutes;
Der Krieger nimmt ein Aergerniss an Euch. . .
Geht! Der Soldat verliert den guten Muth,
Wenn er für Eure Sache glaubt zu fechten. . . .
Geht geht mit Gott, Madame! Wir fürchten uns
Vor keinem Teufel mehr, sobald Ihr weg seid

Од како сте у табору, иде све натраг, нема више благослова у нашем оружју. . . . Идите! Ваше присуство не ствара овде ничега доброга; ратник се само љути због Вас . . . . . Идите! Војник изгуби сваку храброст, кад му се чини да се бори за Вашу ствар. . . . Идите идите с Богом, госпођо! Ми се више не плашимо ђавола, чим Ви отидете II 2) Исто је тако карактеран за сав рад Енглеза противу Француске и даљи призор свађе између енглеских вођа и Бургунда, и између овога и краљице Изабо. Она је најјаснији контраст карактеру Јованкину, те баш и служи на то, да овим контрастом јасније осветли и истакне Јованкин карактер.

Од других карактера да се површно дотакнемо још двојице.

Тибо, Јованкин отац, мирољубив је човек, који не жуди за имањем, а врло је побожан, те се од првих дана стара за спас душе своје кћери, која се врло разликује од двају старијих сестара. Он је верски фанатик, верује у пакао и ђавола, и боји се његова утецаја. Кад види, да му кћи излеће из цркве IV 8), узвикује уверен о томе утецају:

Bleich stürzt sie aus der Kirche.
Es treibt die Angst sie aus dem Heiligthum
Das ist das göttliche Gericht, das sich
An ihr verkündiget

(Бледа изећее из цркве. Тера је страх из светиње. То је божански суд, што се на њој обелодањује), па одјури краљу да је оптужи ради везе с ђаволом, да би јој спасао бар душу, кад већ не може и тело. На његово наваљивање, да ли јој је непријатељ у срцу, она ћути те га оставља у заблуди. Он је за-

несењак, те тако даје повода, да се верује и занесењаштву његове кћери.

Ремон, прости сељак, са свим је повучен карактер; он Јованку љуби срдачно и стално, чува своју оданост према њој и у најтежим тренуцима па је напуштену и одагнату прати, увек уверен у њену чистоту и невиност. Он је на послетку једини, који из њених уста чује уверење, да је збиља невина, па то јавља у француски табор. Он је тип скривене, али стално љубави и бескрајнога веровања у моћ Божју

Сви ови и други карактери, и ако нису тако оштро сликани као у ранијим драмама, ипак су сјајне индивидуе а не хладни типови. Сви су у непрекидној радњи, тако да готово ни у једној досадашњој драми песник није описао тако опсежну и велику радњу и да све јасније бива, како се Шилер приближује античкоме драматскоме мотиву, опису радње. Техничка грађа (ова драма има поред 5 чинова и предигру) тако је правилна и систематска, чак толико савршена, да се овде, као ни у једном другом комаду, лако познаје тачка врхунца и обрта. Звучни, пун епитета и скроз биран језик, који заноси својим реторским током, лирским стиховима, који завршавају призоре, и честим мењањем стиха, даје овој драми особиту боју, тако да позоришни сјај јаче дејствује него ли игде до сада, те готово надмашује радњу. У овој драми Шилер неоспорно достиже врхунац драматске вештине, те је ово ремек дело, које ће вазда за се задобити срца свих гледалаца и задовољити захтеве свих пријатеља вештине.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ЈЕДАН ПРИЛОГ ОБЈАШЊЕЊУ КАРАКТЕРА ШЕКСПИРОВА ХАМЛЕТА*)

Књижица, чији наслов доле наведосмо и коју смо ради у изводу да прикажемо читаоцима, по све је интересна са гледишта, са којега се у њој оцењује Хамлетова природа. У толико је интересија за нашу публику, што се она већ упознала са једним радом управо студијом „о Хамлету", која је угледала света претпрошле године у „Отаџбини", а писао ју је Dr. Љубомир Недић. Поводом те Недићеве студије изишле су, ако се добро сећамо, две критике: једна у „Виделу", а друга у „Борби". Те су критике биле једна другој контрадиктарне, а сам писац је заузимао према обема неко треће гледиште. Како се у овој књижици Хамлетов натурал оцењује са једног са свим новог гледишта, са којег до сада, поред све прошлости *Литературе о Шекспировим делима*, није оцењиван, или боље не у овом обиму — то ће овај реферат бар оном делу наше књижевне публике, која се одликује *елегантношћу* у укусу и ужива у *финој физиологији* неких новијих француских романсијера, добро доћи, ако ни са чега другог, оно бар ради поправке онога укуса, који већ сада има, на жалост, доста представника и у нас.

Писац ове књижице у предговору њеном намењује јој скромну улогу: покушај, да се досадашњим гледиштима придружи и ово *ново*, изнето у њој. Она је потекла у намери, да за решење *проблема о Хамлету*, пође путем, којим се до сада није ударало. Основица томе раду је већ признато уверење свију, да између тела и душе постоје нераздвојни односи, и писац држи да тако његово излагање заслужује пажње, а у колико — оставља појединцима, који су на томе пољу радили, да то и оцене.

Аутор Хамлета, у изнашању карактера и развића његовога, дао нам је загонетку коју су се трудили многи да објасне, ма да она ни до данас није, ни коначно ни повољно за свакога, решена.

---

*) Wille und Nervosität in Schakespeare's Hamlet. — Ein Versuch, Hamlet's Naturele vom medicinischen Standpunkte zu beleuchten. — Von Dr. med. Christoph von Schröder in Riga. — Riga 1893. — 37 стр. и XVI.

Драми је задатак, да карактере и дела опише у њихном међусобном условљавању. Дела потичу од карактера и имају утицаја опет — на карактер, било да га ободравају или спречавају, али га на делање свакако гоне.

Са драмско-естетичке стране посматрања, „Хамлет“ међу драмама великог Британца прави изузетак и личношћу и карактером и развијањем карактера његовог главног јунака, који на себи носи све знаке чисте неактивности.

У овој противности међу Хамлетом и јунацима осталих Шекспирових драма, намеће се питање, које је до сада толико пута потрзано као главно: Шта је хтео песник са тим својим јунаком, који у самој ствари ништа не дела и ништа не ствара, но ради само онда, кад се на то примора? Јунак драме треба, а то је иначе увек тако и код Шекспира, да је карактер, који ради и у том раду тера до краја. Томе се на супрот стављају разне сметње, било у људима било у приликама, и из обадва та момента: жељом за напретком, радом и стварањем сметња, постаје драмско вештачко дело, драма, онај део идеалног живота, који се на очи гледаоца одиграва.

Хамлета је најбоље оценио Гете у своме „Wilhelm Meister“

Никада није један тако велики песнички производ, од исто тако признатог песничког генија, са толико љубави и убедљиве оштроумности изнет и објашњен, као што је Гете Хамлета изнео и објаснио у „Wilhelm Meister“. (Rümelin, Schakespeare — Studien).

Ово Гетеово објашњење даје нам праву слику о упечатцима, које Хамлет на нама оставља и оно нас потпуно придобија за се. (Rümelin, Schakespeare — Studien). Оно је доиста најбољи покушај у томе правцу и ми му се радо придружујемо, али имамо једну скромну напомену.

Гете нам нигде не каже шта је управо узрок, да Хамлет није у стању да изврши дело, које му је од песника намењено.

Да се то објасни, нужно је да промотримо личност Хамлетову у свим фазама његовог живота.

Студирајући Хамлета, ми смо дошли до уверења, које ће можда бити згодно да испуни ону празнину коју је Гете оставио или бар да прокрчи пут за то попуњавање и да можда у исто време одгонене и остале тамне стране у карактеру и развитку карактера Хамлетовог.

Загонетка, коју нам је песник са Хамлетом дао, није ни до данас са свим решена. *Хамлет се не може појмити и разумети, ако се на ње гледа, као на поступно здравог човека.*

Хамлет дакле није потпуно здрав, као што није ни душевно болестан. Његова би се болест, по досадањој медицинској терминологији, могла обележити као: *неурастенија, нервоза, ослабљивост нерава.*

Да се објасни шта нам даје повода за такво објашњење овог проблема и да се, како ваља оцени истинитост такве поставке, нужно је, да будемо на чисто с тиме: шта је то и шта значи у самој ствари *неурастенија.* За тим нам је потребно, да и у целини и у појединостима

одредимо колико вероватности такво тумачење за се има. И најзад дужност нам је, да определимо, како ће оно што је до сада било тамно изгледати после нашег објашњења.

Суштина неурастеније је, у опште узев, у ослабљености нервног система. А шта значи то?

Главна особина нервне супстанције лежи у моћи на надражљивост, у моћи, да се доведе до надражења, а то ће рећи до делатности. Нервни систем није здрав или је болестан онда, кад нам он показује повећану или смањену надражљивост према обичној норми. Другим речима, да би се боље разумели, у сваком појединoм случају болести, може да дође и до једног и до другог, али само у разним областима нервног система. Човек коме су нерви ослабили, може патити и од дрхтавице и од грчева, а исто тако и у исто доба осећати ослабелост или и потпуну неупотребљивост других нерава, шта више обично је тако. То се објашњава тиме, што повећана надражљивост не стоји ни у каквој противности са ослабелошћу нерава, но на против поступно једна у другу прелазе. Грчеви су само почетак праве неупотребљивости живаца. Неурастенија је дакле сувишно надраживање, повећана надражљивост нерава. Ако тако слаб и надражљив нервни систем почне да дела, да ради, он пре подлегне умору, пре се онеспособи од здравог! У здравом нервном систему има извесне хармоније, има неке равнотеже између надражљивости и надражења или делатности, а с друге стране између делатности и престанка њеног, услед ње. Код ослабелог нервног система, та је равнотежа поремећена: он се лакше и надражује и раздражује, дела, али зато се и брже, и услед најмањег рада, замори.

Лака раздражљивост и брза умореност — основне су појаве болесног нервног система. Обе ове крајности довољне су да га објасне.

Ослабелост нерава појављује се у разним облицима а разликује се по степену оболевања и месту које је у нервном систему оболело. *Неурастенија или обична нервозност у ужем смислу, која је данас тако расарострањена, хистерија хипохондрија, сентиментална преданост самом себи и т. д. у тесној су вези лако прелазе једна у другу тешко их је одвојити и могу се под неповољним условима развити у праве нервне болести па и у лудило.*

Да би се све ово боље разумело, писац у кратким потезима говори о појавама — симптомима — неурастеније у ужем смислу При томе он обраћа пажњу на факт, да се у самој ствари сви симптоми никада не налазе код једног и истог болесника, но само делимице.

Ради лакшег прегледа, он је те симптоме поделио у душевне и телесне, ма да се они не могу увек двојити. Узео их је из књиге професора *Мебијуса.*

Најглавнији, управо карактеристични симптом нервозности је нерешљивост (Willensschwäche). Болесник нема одлучности, нема воље, и осећа сву тешкоћу тога. Ова неодлучност је израз изнурености, трајне замореност нервног система. Сем тога такав болесник није у стању да на дуже време обрати своју пажњу на једну тачку, његове мисли блуде

на све стране. Већина нервозних не уме себе да савлада, но су проста играчка свога расположења.

Ослабелост воље показује се још и у неодлучности. Болесник не може да савлада унутрашњу несугласицу мотива за рад, није у стању да се реши на један мотив. Том се често пута придружује слабост памћења и брзи умор при умном раду.

Што се расположења тиче, болесник је лако раздражљив. Његови се интереси брзо губе. Он се брзо одушевљава час за једно час за друго, али тога одушевљења на скоро нестаје или се оно јавља у нечем са свим противном. Често пута је ту и нека болесна жучност и гневност.

Нервозни су махом нерасположени и суморни, осећају да су несрећни и бедни. То њихово расположење иде често до безнадежности. Они очајавају за свој живот. Он им је досадан, а сваки дан је за њих нов терет. У смрти они виде спасиоца, којег жељно ишчекују, као што уморни жуди за сном. У таквом расположењу често се рађа и помисао на самоубиство. Таква туробност доста пута услед најнезнатнијих побуда, прелази код њих у веселост, раздраганост и распуштеност, које дуго не трају и исто их тако брзо нестаје, као што су се и појавиле. Већина нервозних пати и од неког болесног страха: страха од места, људи, усамљености, непогода и томе слично. Ређе се код њих појављују представе о насиљу, обманама чустава и други елементи везани за дубље поремећаје.

У телесном погледу јављају се: разноврсни болови у разним деловима тела: неповољност, слабост памћења, дрхтавица, грчење, слаб вид, зујање у ушима, лупање срца, навала крви, рђаво варење: на послетку прекомерно знојење, језа и ватра, као и поремећеност у полним функцијама.

Писац је на тај начин у кратким потезима изнео симптоме, који се опажају код неурастеничара, кад већ устраже лекарску помоћ.

Изглед нервозних је међу тим такав, да се слика неурастеније потпуно покрива са сликом здравог човека. Много пута су нервозни добро исхрањени и свеже боје. Па ипак у већем делу од њих вешто око лекарево налази доста болесногa. У томе погледу ваља нарочито нагласити близак однос неурастеније ка извесним недостацима телесног развијања и конституције.

Неурастенију у већини случајева прати малокрвност, реуматична, скрофулозна и туберкулозна предиспозиција, као и обична угојеност и подадулост.

Такве су обично конституције, које носе у себи и карактер слабомоћности.

Али има једна група неурастеничара, а она је и далеко важнија и много већа по броју. У њу спадају људи, код којих ослабелост нерава није до тога степена развијена, да би се они у обичном смислу речи могли назвати „болесним“, али за које се исто тако не би могло рећи да су „здрави“. Број таквих је данас врло велики. Они, до душе, врше своје дужности с натегом, али они то и осећају. Кад би се од њих

затражили тежи и необичнији радови, они би били у стању да их врше са великим напорима и знатним напрезањима. Они не налазе више никаква задовољства у животу. У дну душе своје осећају се често несрећни и презрени. Такво расположење своје они тумаче спољним односима, откуда опет потиче незадовољство са друштвеним, политичким и државним уредбама. И на тај начин развијају се песимистички погледи на свету. Обични свакодневни живот њих притискује и они жуде за новим, нередовним, пикантним, што би њихово расположење како год променило. То је слика модерног „културног неурастеничара". Она је продукат све веће културе и све јаче борбе за опстанак с једне, и све већма опадајућег идеализма с друге стране.

Ето таквих је хиљадама хиљада. Слика њихова, наравно, није једна иста. Основа је, међу тим, код свију њих једнака, код једних је јаче развијена једна, а код других друга страна.

И ако је нервозност у наше доба свуд распрострањено зло, опет се не може узети, као што се обично чини, да је она специфична појава новог доба. Истина је, да, као год што свако доба има своје особите моде, исто тако има и мода своје болести. И неурастенија је болест моде нашега времена, последње четвртине последњег столећа. Она је данас распрострањена у целом културном свету јаче но икада до сада.

Али неурастенија је постојала, ње је увек било, она је била ту од вајкада. Нервне болести теже природе, као што су болести кичмене мождине, епилепсија болести психе, засецају својом старином у далеку историју и како је неурастенија само први степен оболелог нервног система, то је по свој прилици, шта више потврдо, и она још у то доба морала постојати.

Неурастенија, која је стара као и историја рода људског, играла је у развићу њеном често пута знатну улогу. Понеки истакнути људи, који су судбином овога света ведрили и облачили, поједине знамените породице, које су по своме положају стајале близу њима, били су неурастеничари — раздражљиви, ћудљиви људи, који са тадањим стањем не беху задовољни. У разна доба неурастенија се и епидемично ширила и обузимала читава племена и читаве народе.

Већ из ових кратких навода о суштини неурастеније лако је појмити, од каквог је значаја она могла бити у историји рода људског. Исто онако као што се и живот појединаца креће према његовом здравом или оболелом нервном систему, креће се и живот читавих народа.

Са те тачке гледишта замисао Шекспирова, да у Хамлету изнесе и оцрта слику неурастеничара, човека чији нервни систем није потпуно здрав, у толико је приступачнија, у колико се може допустити, да и неурастенија у извесним приликама може створити што знамените, значајно и велико.

Али, како је, у опште, дошао песник на то, да таквог једног неурастеничара опише?

Нама изгледа, да је одговор на то са свим прост и да се то дâ објаснити дубином Шекспировог генија, који је обухватао цео свет, целог човека, цело човечанство.

Песниковом генију није могло измаћи, да у свету има људи, има карактера, као што је Хамлет и да они, по својој природи, морају долазити у разнолике конфликте са околином, па у том погледу и на некакав чудноват, у исто време негативан начин, утицати на судбину људску, кад их је већ „провиђење“ одредило да по рођењу заузму такво једно одлично место.

Такав тип ове групе људи нацртао је песник. Он је инстинктивно осећао и сву важност такве групе. Тешко да је песник знао да описује болесног, или бар болести склоног човека. Естетички, инстинктивно, морао је он ипак то осећати, иначе не би он Хамлета оним ситним способностима обдарио, које стоје у вези са телесном конституцијом и тако одлучно указују на област — болесноге.

Ми или морамо овако судити о томе или смо принуђени, да претпоставимо, да је песник хтео да да слику нечег лажног, људског неверног. Но од такве претпоставке штити га циновска величина његовог генија.

У Шекспировим драмама огледа се доиста свет. Гете у „Wilchelm Meister“ вели ово за њих: „Оне изгледају да су дело некаквог божанског генија, који се приближује људима, да их са собом на најблажи начин упозна. То нису песме! Чини вам се да стојите пред грдно великим отвореним књигама судбине, у којима бесни олуја најживљег живота, те претура један по један лист из њих...“

И ако је Хамлет неурастеничар, опет се за то не могу тражити код њега сви симптоми неурастеније. У животу то никад није са свим тако и онда се још мање то може од песника захтевати

За то се писац задовољава тиме, да код Хамлета нађе оно, што је за неурастенију најкарактеристичније, најважније. И сам песник има само са карактеристичним и оним што је главно да ради.

На Хамлетов карактер и на Хамлетова дела не дају се потпунце применити закони, који важе за једног са свим здравог човека. Карактер и рад Хамлетов не може се мерити мером потпуно здравога. И ако се то учини, а то се до сада увек радило, онда се Хамлет и његово делање не дâ објаснити и како ваља појмити.

За писца су од велике важности ситније напомене песникове у погледу телесног састава његовог јунака.

Хамлет је пун, корпулентан и дисање му је тешко. Краљица вели за њега: „Он је пун и дисање му је убрзано“. Телесно он је слаб или бар слабуњав. То се види из I, 2, у коме он, и ако стрица мрзи и презире до крајности и нема довољно речи да то изрази, ово о њему вели:

За мог стрица удата,
За брата мога оца, на њ налик,
Као што сам ја на Херкулеса.

У стрицу усредсређава он све што је неваљало, а у оцу на супрот томе све што је племенито и добро, па за то и тврди, како стриц личи толико на оца, колико он личи на Херкулеса! Из тога се види, да он себе замишља као сушту противност Херкулесу, оличењу величине, силе и моћи. Он је дакле телесно слаб или слабуњав, а можда и растом мали.

И он се сам осећа слаб, иначе не би могао онако говорити, кад му се дух његовог оца појави и злочин му стричев саопштава.

И Гете представља себи Хамлета као слабог. Он изрично вели, да Хамлет нема душевне јачине, која јунака јунаком чини.

Све те карактеристичне појединости, изнео нам је песник, по свој прилици, намерно. Ако ништа друго, он је тиме хтео бар да нагласи, да Хамлет у телесном погледу није као остали људи, да није потпуно здрав.

Исто тако нису само случајности ни они абнормитети у породици. Брат очев је злочинац, мати је душевно ограничена, површна, раздражљива природа. Елемената дегенерације има већ у исходној линији. Свакако да се ти елементи налазе и у скаски о Хамлету, која је песнику дала материјал. Али кад се узме у обзир, како се је Шекспир пажљиво користио својим изворима и како је он тако и морао радити са материјалом, који је био још сиров и несређен, онда је лако појмити, да је он употребио све, што је било од важности и значаја.

За тим прелази писац ове књижице на све оно што је за неурастеничара карактеристично, а што и у карактеру и у радњи Хамлетовој избија на површину.

Абнормитете, оно што се обележава болешћу, тражи он у осећањима, који се у животу јављају, у вољи самој.

Па каква су та осећања, каква је воља у Хамлета? Писац нас за одговор на то питање упућује на први монолог у другој сцени првога акта, пре но што му се дух очев појавио и освету у аманет ставио.

Хамлета свакако дира лакомислено понашање његове матере и он осећа у себи, да није све у реду (I, 5), али зар то може довољно да објасни оно очајање из горње сцене? Мати је била лакоумна и Хамлет је, у којег поштовање оца надмашује све остало, потресен до дна душе и не може да верује, да је тако што у опште могућно учинити. Али откуда то да један здрав човек, коме је дотле добро било, који се кретао у одличним круговима и који неваљалство људско није ни сазнати могао, откуда да га при првој сумњи, при првом нагађању, обузме она бескрајна сета. Из једног рђавог дела изводи он одмах да је цео свет рђав. Она живост, оно кретање њему је досадно, одвратно, не занима га, не задовољава га. Свет му личи на какву дивљу, запарложену башту. Тако може мислити само човек, који на свет и живот гледа очима песимисте.

Да је песник како год наговестио, како је Хамлет из раније стављан на разна тешка искушења и да је отуда изишао обогаћен искуством, онда би се психолошки могла објаснити она гневност, која се у сличним приликама код њега јавља.

И ако су нам и драма и Хамлет скроз и скроз познати, нама поменута сцена ни при читању ни при гледању не изгледа особито значајна. Но на објективног критичара она мора оставити другојачији утисак. То место мора га уверити, да је Хамлет по своме карактеру склон, да на ствари у свету и на живот гледа кроз црне наочари.

Даље, пре но што је од духа сазнао за све, обелодањује он силну чежњу за смрћу.

O schmölze doch dies allzu feste Fleisch
Zerging und löst' in einen Thau sich auf!

На њега је све то у напред живо утицало, он је у таквом очајању и осећа се толико слаб, да свему томе на супрот стане и за то помишља одмах на то, да би се све то најбоље решило тиме што би он умро, што би га нестало.

Све то је, међу тим, тако карактеристично за неурастеничара. Да живи, задатак је за њ по све тежак. Смрти се не боји, смрт му је још једини пријатељ, у њој он налази спаса од свих терета живота. Ову жудњу за смрћу изражава он најлепше у великом монологу III, 1.

Али се он у својим мислима ипак не одаје једино чежњи за смрћу, него се од почетка занима стално плановима, да себи одузме живот. (Види први монолог).

Мисао о самоубиству прати га непрестано, он је непрестано у борби с њом. Самоубиство му је на првом месту тема значајног великог монолога у почетку трећег акта.

Тешко је и помислити, да би једино лакоумно понашање његове матере било у стању толико да поремети мир његове душе у толико пре, што се Хамлет одмах у почетку драме томе на супрот ставља. Узрок је много дубљи и по свој прилици је у томе, што је душевно стање Хамлетово од почетка болесно, раздражљиво и помућено. Тако се једино може објаснити и чежња за смрћу — мисао о самоубиству.

Сада прелази писац на најзагонетнију страну у наклоности Хамлетовог карактера, на ону, која је дуго била предмет објашњавања и тумачења — а то је на вољу.

Писац истиче питање прецизно и даје на њега тачан одговор. Шта је управо узрок, што Хамлет не може, није у стању да ради онако, како би требало да ради?

Узрок је свакојако у самој природи Хамлетовој, он лежи у карактеру, предиспозицији његовој, да изврши и у дело приведе заповести духа очевог. Али за што?

Гете мисли, да је томе узрок оскудица духа, која се од јунака тражи. Ну то није довољно да се објасни главно. Морално узвишен човек, а такав је Хамлет, дужан је, да по нешто изврши, за шта и није са свим способан. Али Хамлет и не покушава, ни у колико не покушава, да ради у оном правцу, који му је одређен и који је он сам на се узео.

У I, 5, он то обећава и изрично за то залаже живот.

Али при томе треба обратити главну пажњу на то, да се он не одлучује ни на какву конкретну, одсудну одредбу, на који ће начин он то извршити. Он изјављује само, да му је намера да злочинство освети на самом убици.

И за даљу радњу његову карактеристично је оно, што вели Римелин о томе: „У његовом понашању нема плана, нема ни ресултата; ми не знамо шта он управо хоће и шта жели да постигне са лажним лудилом. Његове намере крећу се вазда у границама неодређених могућности, или бар не остављају ни на читаоца ни на слушаоца утисак какве одлуке. Из свега његовог говора и из свих његових припрема не види се јасно ништа од свега онога, што би, како се чини, морао он да учини.

По мишљењу писца то је мишљење и правилно и добро.

Њему је намера, озбиљна намера, да на оцу извршени злочин, његово „гадно и срамно убиство“ освети.

Али о начину и путу, којим он мисли ту своју одлуку и у дело да приведе, ми не сазнајемо ништа Његова намера врти се око неодређених могућности. А ништа не би било природније, до да се Хамлет са својим пријатељем Хорацијем договори: како и на који ће начин најбоље моћи извршити освету, коју му је дух у задатак ставио. То он, међу тим, не чини. Он се понаша по све безразложно. Претвара се, да је полудео, да је неко „чудновато биће“, а док се он тим мислима носи, дотле му измиче најбоље време и најлепше прилике.

Дакле, цела његова радња је без циља и без плана. Он сам, његово биће, више је пасивно. Он ради само онда, кад га на то прилике приморају, кад је принуђен нешто да учини. Својевољно сам од себе, са неким планом он не уме да ради. Његово делање је више на махове, импулзивно, дакле болесно. Он не може да хоће, не може одлучно и одређено да хоће. Његово хтети је магловито, неопредељено.

У самој ствари код њега нема оног, што се у строгом смислу узима као неодлучност. Суштина неодлучности је у томе, да човек није у стању супротност различитих мотива у дело да приведе. Њему изгледа час један час други мотив да је у превази. Избор самог мотива њему је нарочито тежак. А то само по себи не припада још болесној природи.

Јер сваки човек, ако му мотиви изгледају подједнаки, колебаће се, а у извесним приликама и при тежим питањима колебаће се дуго.

Драмски писци остављају често своје јунаке да се колебају у својим одлукама, а и Шекспир то исто ради. То је шта више често пута преко потребно, то захтева сама вештина. Кад би драмски јунак одмах у почетку комада појмио свој задатак и одмах га и извршио — онда не би било ни драме. За то су потребни, као што је и одмах у почетку наглашено, фактори, који ће све то умеравати. Они опет често зависе од људи и прилика, који на јунака утичу и у његовој га радњи ограничавају. И за то песник може као моменат умиравања код свога јунака употребити и колебање и неодлучност и оставља га да у избору

између два или више мотива издржи читаву борбу са собом. Но у том случају песник нам даје и верну слику те унутрашње борбе.

Код Хамлета је то друкчије. Ту није реч о супротности мотива, а онда се не може говорити ни о неодлучности. Ту имате свега један мотив: убиство или дужност да се оно освети. Воља, међу тим, није толико јака, да из тога мотива дело изведе. Да је ту било супротности међу мотивима, песник би је, без сумње, знао извести. Он би на пример могао узети да Хамлет верује, како му дело освете није могућно за то извршити, што за основу њену има само сведоџбу духа.

Но од свега тога ни трунка. Хамлет је још испочетка потпуно уверен, да се он за убиство мора осветити и у том уверењу он живи непрестано.

Па шта му онда оскудева? Оскудева му воља. Он не може да хоће. То он, у осталом, и осећа, осећа живо, шта више он за то себи и пребацује.

Доцније налази он, наравно, — а то је психолошки веома важно — привидне мотиве за ту своју неделатност. Као такав може послужити и она јака сумња, да ли је појава духа била баш права или каква проста наклена опсена. Ну они се појављују само с времена на време.

Писац у свему томе види опет главно обележје неурастеније — слабу вољу, коју болесник с болом у души осећа. А то још више појачава ону његову нерасположеност. На то је Шекспир у Хамлету обратио нарочиту пажњу. Он га непрестано пушта, да на себе најцрње прекоре управља за ту слабост, као што је он назива, а овамо вам најдрастичније описује, како он услед тих пребацивања постаје све жалоснији. У том погледу карактеристичан је монолог на крају другога акта и монолог у IV, 4.

И једном и другом великом монологу, по свој прилици је главни циљ, да нам опише расположење духа Хамлетовог, како оно услед сопственог осећања слабости воље постаје, као и ону тугу, оно очајање, да он не може оно што хоће да учини. Он се спрда и омаловажава себе самога и придева себи најпогрднија имена. Он је горопадан и узлива у томе своме јаду.

Да би се супротност међу њим и другим људима још јаче обележила, износи писац, како песник у оба та монолога оставља Хамлета, да се огледа у противностима: с једне стране у глумцу, а с друге стране у норвешком принцу, који се за једну „орахову љуску“ излаже опасности, па и самој смрти.

У осталом, Хамлет и сâм о себи вели, да се осећа болестан. II, 2: „Од скора, — не знам ни сâм за што — оставила ме је веселост, а моја обична вежбања напустио сам. Осећам се тако рђаво, да ми земља, та величанствена грађевина личи на какво обично брдашце. Видим и овај красни балдахин, свежи ваздух и ово живо поднебије као величанствени покривач златом обасјан — изгледају ми као заразна, окужена

испарења. Како је вештачко дело човек! ..... Па ипак, шта се сва та гомила прашине? Мене више не занима ни човек ни жена.“

Ово је место паралела са првим монологом у I. 2. И у једном и у другом црта нам песник кратким али снажним потезима очајне погледе на свет, које диктира болесно расположење, обрвато тугом и дубоком жалошћу.

Наведено место је за писца од особите важности с тога, што се ту признаје изрично, да Хамлет осећа да је болестан. Он то сам каже, он то осећа; њему је све на свету за то рђаво, што више није весео и што је његово расположење духа дошло већ у питање.

Израз о „поремећеној кугли“, који се односи на његову главу, говори такође за то, да се он осећа болестан.

Он је још изодавна добро осећао да „кугла“ није потпуно здрава и доста јака, а после потреса, који су у души његовој оставиле речи духа, он своју главу назива „разореном куглом“.

Но писац иде даље.

Хамлет је, као и сви нервозни што су, лако раздражљив. Све на њега дејствује силно, али се то дејство губи исто тако врло брзо. Оно не траје дуго. Он себи доста пута горко пребацује за своју неактивност и зариче се, да ће озбиљно прићи делу. Но та раздраженост брзо га оставља и он постаје опет немаран и пасиван. Нарочито услед каквог спољашњег узрока, услед упоређења које му јасно пред очи износи његову слабу вољу, пада он у ватру и одлучује се да одмах отпочне радити. Но та се ватра брзо гаси и он опет не ради ништа, враћа се у стару пасивност и дозвољава чак и да га уклоне из Данске и не протестује против тога.

Хамлет је фантастичне природе и склон истраживању махом свега онога што је суморно и сетно (II, 2).

Многи су тврдили, да он пати од сувишних рефлексија, и у томе има доста основа. Он тражи начина како би своју слабост, своју немоћ и од себе самог прикрио. Тако се развија код њега све погрешнија критика, која иде тако далеко, да он у све, па и саму часност духа очевог почиње да сумња.

Критика прелази у неправду, ако се примењује онде где јој није место. Кад има да се одговори каквој дужности, онда се зна само за један морални, категорички императив: да одговориш! Ту је свако премишљање, оклевање и устручавање излишно.

Са психолошке стране главно је да се уочи, да по мишљењу писца те његове рефлексије, та његова критика нису ништа примерно него секундарно. Хамлета не спречава рефлексија да ради, но слабост воље, а то ће рећи тако организована, болесна, измењена нервна супстанција. Рефлексија се јавља тек онда кад душа, болно осећајући ту оскудицу воље и нерад и несвесно следујући законима каузалитета, рефлексију као привидан основ изазива.

Како је према томе фино цртање песниково, кад он страшљивост која би се његовом јунаку врло лако могла пребацити — у клици угушује. Хамлет не сме изгледати страшљиван. На против, он је одважан и храбар (I, 1).

Нервозни могу бити и одважни и храбри. Ту нема никакве противности. То нам сведочи и свакодневно посматрање таквих људи.

У Хамлетовом карактеру и понашању има још читав низ загонетних појава, који се најбоље могу објаснити тиме, што Хамлет није потпуно здрав но нервно оболео човек.

У те појаве спада и лудило Хамлетово, питање око којег су се многи дуго препирали. Да је његово лудило привидно, о томе не може бити сумње, то нам и песник јасно каже. Друго је питање сада: како долази Хамлет на ту мисао, да се претвара да је луд? То се до сада није могло како треба објаснити. То његово привидно лудило не да се ни у колико оправдати некаквом практичношћу, на против, оно га одводи од циља и смета му да до њега дође. Могло се узети, да је песник ову црту позајмио из старе скаске о Хамлету, али је Шекспир толико велики песник, да он тако важну црту не би ни узимао, кад је не би органски, у ужем смислу те речи, прерадио и њоме се користио.

Поред тога Хамлет се не прави са свим луд, но више будаласт, слабоуман, да би краља преварио, па је у томе и успео. Нешто мало светлости бациће на то питање ово што ћемо рећи.

Код хистеричних, хипохондричних и неурастеничних, у опште код нервно ослабелих, налази се доста пута нека болесна чежња, да се пробуди у других интересовање за њих, те да се тако подигне цена њима самима. У тој намери они преувеличавају своје патње и у опште падају у разноврсне бизарерије и ексцентричности. У ту групу спада и подражавање симптома при јаким душевним поремећајима.

Писцу се чини, да Хамлетово лудило ништа друго није, но таква једна ексцентричност код неурастеничара. Такво мишљење подржавају психолошки још два разлога, и то независно од неурастеније. Прво, привидно лудило је потпуно без циља, ништа више противно циљу. Друго, расположење духа, у коме се Хамлет одлучује, да се направи лудим, потпуно је болесно.

Чудновато понашање Хамлетово према његовим пријатељима, пошто је дух отишао и кад он тражи да му се пријатељи закуну, није нико могао објаснити и преко тога се обично ћутке прелазило. Друге је опет то побудило на испитивање.

Такво понашање изгледа писцу потпуно болесно, а јавља се за то, што је Хамлет услед онога што сазнаје толико потресен, да то на њега утиче у са свим противном правцу. Такве промене у расположењу код нервозних, нису ни мало необичне. Из претеране жалости Хамлет пада у раздражљиво болесну веселост и обасипа очев дух, који се по-

ново јавља, напогрднијим именима. Кад се та сцена пажљиво прочита, види се, да се Хамлетово расположење више пута мења.

Најзад, и понашање Хамлетово према Офелији неразумљиво је, ако се не узме, да је он болестан. Јер онако не ради здрав човек. Он воли Офелију, она воли њега. И он је опет за то напушта изненадно, без икаквог повода. Ни речи о таквом свом грубом понашању према Офелији. Ни у монолозима, ни у разговору са Хорацијем, не каже он ништа, за што несрећну девојку на један пут опет не воли. То мора бити тако. Иначе би нам песник ма где наговестио, да се он само претвара, да је не воли, да му мора бити тешко, да је напусти и да он то чини само за то, да што пре изврши освету, за коју он после тога једино и живи.

Ну и у том случају он није морао са свим напуштати Офелију, но бар по каткад о њој водити рачуна.

Он, међу тим, ради са свим друкчије. Он је напушта безобзирно, готово грубо за то, што је више не воли. Услед помућеног расположења духа, пропала је у њему и љубав према Офелији. Она га више ни мало не интересује, јер нам песник ни једном речју не напомиње, да је њега стало какве борбе то напуштање.

Чиме онда то да се објасни? Љубав је у њему пропала за то, што је болестан.

Нервозни људи мењају брзо своје симпатије и антипатије, а равнодушност у сексуелном погледу нарочито је карактеристична за неурастеничаре.

Хамлет се понаша према Офелији као егоист и то прави егоист. Њему не пада ни то на памет, да он тим изненадним остављањем чини Офелији неправду. Он је, као и већина нервозних, занет искључиво својим сопственим осећањима и при томе и не зна, колико се према Офелији заборавља. У томе лежи уједно и извињење за такво његово понашање. Као нервозан он не може бити толико одговоран, колико то може бити здрав човек.

Његов егоизам није активан. Он је неправедан једино за то, што напушта Офелију, а то напуштање објашњава се његовим расположењем.

Ми смо нашли, дакле, код Хамлета читав низ појава, карактеристичних за неурастенију. Он је рђавог расположења, обрван је тугом, свет и људи излазе му пред очи у најцрњим бојама, а све то достиже свој врхунац у оној безнадежности, оној чежњи за смрћу и помисли на самоубиство. За тим смо нашли код њега на лаку раздражљивост духа и брзу промену расположења. Нашли смо оскудицу чврсте воље, коју он са болом у души осећа. Нашли смо равнодушност према сексуелним функцијама. Уз то смо нашли и склоност његове телесне конституције ка прекомерном гојењу, нашли смо кратко дисање, а таква, нездрава конституција иде, као што из искуства знамо, упоредо са неурастенијом.

Ето, то вам је слика нервозног човека.

Но за што је онда песник, баш у таквом свом јунаку, који је најмање јунак у обичном смислу те речи, изнео своје сопствене погледе на вештину, на природу и на живот? За што је баш њега обдарио дубоком мисленошћу и мудрошћу, којој се потомство диви и чуди?

Каква случајност у самоме времену не може бити томе узрок, јер је Хамлет више пута прерађиван. Или је песник намерно изабрао суморног данског принца, да величанствене мисли душе своје њему преда? Али како онда то да се објасни?

Писац је мишљења, да је у естетичком погледу неактивни јунак најпогоднији за тај посао.

И још нешто више.

Што је песник изабрао баш Хамлета, који је према нашим модерним појмовима неурастеничар, за носиоца својих дубоких погледа на живот, показује само како је узвишени и велики геније песников добро познавао и најфиније односе међу привидним противностима и супротностима. Узвишеност, генијалност и одличност духа често пута су, на жалост, удружени са осетљивим, и сувише нежним или слабим нервним системом.

Још је Аристотел рекао, да је за велике духове везана и извесна меланхоличност. То је непобитна истина. Богатија и финије организована природа јаче осећа притисак борбе за одржање и онога што је на земљи. Њу занима опште незадовољство свега земаљскога и придаје му карактер оног бола, који је задовољном и као дрен здравом грађанину ове планете по све непознат

Абнормност нервног система и нервно оболеле Шекспир је често цртао. И песник је у томе правцу извретан мајстор. Он се одликује тачним познавањем свега тога. Оно нас плени. Душевно оболели, као што би то рекао какав модерни психијатор: и хистерично полудела Офелија и старачки излапео краљ Лир и умно поремећена Леди Магбет насликани су тако изврсно, да се свакоме силом намеће питање, откуда песнику толико познавање поменутих прилика? То је у толико чудније, у колико се тачније научно посматрање тих појава почиње свршетком прошлога столећа!

Онај исти геније, који га је научио, да срце човечије позна и до последњег кута његовог, био му је и у томе вођ и учитељ.

И тако нам изгледа вероватно, да је Шекспир у Хамлету описао тип читаве групе људи, којој је он инстинктивно приписивао огроман и важан утицај на људско друштво.

Ако је Хамлет неурастеничар, онда је лако појмити и оно живо интересовање нашега „нервзоног доба“ за њ. Један велики број баш високо образованих људи нашли су у Хамлету естетички све оно развијено, што им је као неразумљива или полуразумљива загонетка у души и у дубини срца њиховог лежала. Они у Хамлету гледају један део свога сопственога *ја* — и имају право.

Можда, у опште, јача култура зависи донекле од неурастеније.

Ми смо уверени, да баш свима већим и знаменитијим делима, свима новим покушајима, независно од свега осталога, предстоје нарочите тешкоће и озбиљна борба. Те тешкоће потичу непосредно из величине предмета. Судбина свију великих и знаменитих дела та је, да им предстоји опасност, да се не изгубе у сувише великом и да не прихвате само појединости, сходно раније утврђеном плану. Без тога плана и без тога предосећања према ономе за чим се тежи, тешко да ће се ко год упустити у тумачења каквог генијалног дела. И ако буде тражио само у једном правцу он ће наћи оно, што жели да нађе, јер је ту свега и свачега у изобиљу. У колико је писац те опасности избегао, оставља самим читаоцима да цене.

Свако вештачко дело може се у целини својој само естетички потпуно разумети. Као вештачко дело оно се мора осетити за то баш, што је вештачко.

Свако философско тумачење његово биће непотпуно и недовољно. Велика вештачка дела остају на пољу науке вечно проблеми.

Да завршимо речима великога Тургењева из његове величанствене расправе „О Хамлету и Дон Кихоту“: „Многи моји погледи изгледаће вам са своје необичности настрани. Али у томе баш и лежи она особита надмоћност великих песничких производа, којима је геније њихових творца вечну животну снагу удахнуо, што су тумачења, која се на њих и на живот у опште односе, по све разноструча, па опет могу бити са свим тачна и правилна.“

—

Ја сам вам исписао готово целу књигу или бар све важније из ње. Ово је било потребно тим пре, што се за што тачније схватање и поимање Хамлетове природе тражи и потпуна искреност и обилат научни материјал.

Оскудица свега тога често пута потсеца крила и најнемирнијим духовима, који често пута хоће тако лакоумно и неспремно да се вину у регионе за њих тамне и непознате.

Dr. Ђ. Ј. Н.

ИЗДАЊА СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ У 1894. ГОДИНИ.

Српска Књижевна Задруга завршила је и другу годину својега опстанка, давши, као и прве године, српскоме народу седам књига бране садржине, лепа облика, и угледне израде. Што је у позиву, упућеном народу, обећала, она је и испунила на начин, који заслужује сваку хвалу а и народ јој се позиву одазвао са онолико љубави и поверења, колико је то она према својим задацима и заслуживала. И доиста, ако је судити према одзиву, на који је и ове године наишла у српскоме свету, о корисности овакве једне установе, Српска Књиж. Задруга је, може се са поуздањем тврдити, потпуно одговорила оним потребама, које су и изазвале мисао о њезину оснивању. Да није свест о тим потребама, које је ток нашега књижевнога и у опште културнога развића собом донео, продрла била и у шире слојеве нашега друштва, мучно да би и Задруга првих година могла показати овако повољне резултате. Колико су пак биле очигледне ове потребе, најбоље нам сведочи оно одушевљење, са којим је прихваћена била мисао о оснивању Српске Књижевне Задруге и које није охладнело, као што то у нас обично бива, ни у другој години њезина опстанка, ма колико да су неугодне биле прилике за успешно развијање и напредовање оваких установа. Не треба зар доказивати истину, да је напредак свију установа, којима се култура једнога народа развија и усавршава, у потпуној зависности од стања у којем се народ налази и духовног расположења које њиме влада.

Мир је неопходна погодба за све што се напретку креће, а њега није тамо, где нема утврђенога реда обезбеђена законима, у којима треба да је оличена општа воља и који рад тега треба да су светиња за свакога. Непрестане промене, које не потичу из добро схваћених интереса народних, штетно утичу на све гране живота његова. Пошто се, због тога, не могу предвиђати на основу поставака и закључака који би се икаквом логиком могли оправдати, ове промене изазивају у народу своју појавом забуну, а својом учестаношћу — као што је, на жалост, у нас — колебају веру у правилност развића и заштитну моћ закона, изазивајући непрестано страховање за будућност земаљску. У стању, које је

оваквим променама природна последица, губи се правни смисао, уништава се правно осећање, јер се они који се њима одушевљавају излажу свакодневним неприликама и опасностима за свој сопствени опстанак, и ако је правда највиши идеал, који је дух људски створио. „Не аплаудираш ли онима који правду газе, вели Брандес, у таквом стању ништа не можеш постићи: у њему нема места за самосталност, те је чак и карактер нека врста препреке која човеку живети не да". Где пак није правне свести, ту нема ни јавнога мишљења, ни љубави према слободи. У таквом је друштву анатија према свему што води напретку, јер су њему, по Брандесу, главне погодбе: осећање да се налазиш и да си и ти неки чинилац у напредном покрету, уздање у самога себе и у друге, мисао која ствара велике планове и заноси се узвишеним идеалима. Где се не поштују основне погодбе без којих у наше време није ни мислити о каквом напретку, ту се даје маха само сумњи и крајњем нерасположењу, који потом дух убијају, не дајући му полета ни за шта племенито и узвишено.

А може ли се рећи, да је стање, које код нас траје ево већ три године, погодно за развијање установа, којима се култура народна у напред креће? Смеју ли се превиђати појаве, које су кадре душу патриота само суморношћу тровати, кад се поведе реч о установама, за чије се напредовање хоће пре свега ведрина у погледима на будућност, вера која би духу полета давала, дижући га у узвишене сфере народних идеала? Ми бар не видимо, на основу чега би се могло претпостављати, да се народном духу полет даје, кад се, најдражи му идеали оглашују као шупље фразе и горке обмане од стране оних чинилаца, који су положајем позвани да пред светом буду највернији тумачи његових тежња и надања, најпоузданији браничи његових идеала. А кад се уз то још осврнемо на оно што се око нас збива, па видимо, како се не бирају средства, не би ли се само утврдио и одомаћио у нас систем, противан и традицијама наше прошлости, и потребама наше садашњости, и идеалима наше будућности — душом нам суморност облађује, веру нам сумња убија, нади нам се крила саламају, а све то утире само пут ономе грешном немару према сваком подузећу које бољитку води. Пода ли се народ овој индиферентности — а она је резултат који се жели постићи, кад се са њим овако поступа — није, доиста, далеко време, када ће они, у којих још буде тињала љубав према будућности народној, моћи, као оно Израиљћани на водама Вавилонским, оплакивати само прошлост, у којој су се грешно сатирале погодбе које *бољој* будућности воде.

*

У друштвеном животу нашем, какав је данас, пуно је појава, врло симптоматичних за болку, од које нам народ пати, али је, тако исто, пуно и знакова, који нам казују, да она није без пребола и да је у нашем народу још доста оне издвжљивости која му није дала духу да клоне, ни свести да потамни онда, кад је било и више и опаснијих препрека ње-

гову опстанку и развијању. Међу овим знацима, чини нам се, није најнезнатнији сведочанство, које је наш народ дао о својој свести, подржавајући, исто онако одушевљено као и прве године, Српску Књижевну Задругу, једну од најновијих и најкориснијих установа, којима је задатак, смишљеним промицањем просвете у народ, потпомагати његово културно напредовање.

О лепу одзиву, који нађе Српска Књиж. Задруга у прве две године својега опстанка, сведочи онај за данашње наше прилике доста велики број, у којем се књизина издања шире у све крајеве и све слојеве нашега народа. Прегледамо ли, ма и летимично, чланове Срп. Књиж. Задруга, по месту одакле су и по послу о којем се баве, опазићемо једну доста врло карактеристичну и утешну чињеницу: доста знатан број достиже 6000 чланова Задругиних за ову другу годину подељен је готово подједнако на Србију и на остале крајеве српске, од којих је сваки заступљен лепим бројем чланова. А нарочито пада у очи, да су се Задрузи најбоље одазвали баш они крајеви, у којима се српско народно име најмање трпи. Далмација, Хрватска, Славонија, Срем дали су две хиљаде, готово трећину целокупнога броја чланова Задругиних. Ако је према броју и распореду чланова Задругиних судити колико је још јака у нашега нарда свест о његову јединству, ми, по овоме што изнесмо, можемо у том погледу бити прилично задовољни. Српска Књижевна Задруга се доста показала као једна културна установа, коју са подједнаком љубављу потпомажу и подржавају сви крајеви у којима српски народ живи. За кратко време својега опстанка она је успела постати оно, што је једно раније друштво, са неумешности својих управљача, промашило да буде: центар око којега се прибирају сви, којима је на срцу духовно нам јединство народно, припадали они ма којем крају нашега народа или ма којем слоју нашега друштва. Узмемо ли на ум, покрај овога, још и ту околност да су у броју чланова Срп. Књиж. Задруге врло лепо заступљени нижи сталежи нашега друштва, ратарски и занатлијски, који управо и чине срж народну, — ми можемо бити, у данашњим приликама, врло утешени. Најбоља је, доста сведоџба, која се о једном народу може дати, кад се за њ може тврдити, да овако обилато, као наш народ, потпомаже установа, као што је Срп. Књиж. Задруга. Ова је чињеница врло карактеристичан прилог за правилно појимање недуга и решење питања о њиховим узроцима које се доста често истиче пред озбиљне посматраче наших јавних односа и појава нашега друштвенога живота.

Кад се имају ове чињенице на уму, излази, да зле прилике, које нам се правилном развићу на пут постављају, нису дохватиле својим штетним утицајем, у толикој мери као горње, и ове сло еве народне који му управо и чине најважнији део, да би могло бити потпуно оправдано страховање за његову будућност. И доста се мало има права тврдити, да је проиграна будућност народу, који са оволико љубави подр-

жрва установе са сврхама, какве има Срп. Књиж. Задруга. Сетимо ли се само основних јој задатака, ми смемо, према овоме, са пуно разлога тврдити: да је у нашега народа још јака љубав према традицијама, јер њихову непрекидност у књижевности хоће да чува Срп. Књиж. Задруга: да је у њему свежа свест и јако уверење о потреби, да се просвета рашири и својом светлошћу обасја и најзабаченије све слојеве нашега друштва а све у име оних узвишених идеала, које желимо видети остварене у будућности, а то и јесте један од најважнијих задатака Српске Књиж. Задруге. Потпомажући Задругу, наш народ помаже и остварењу њених задатака, и показујући баш тиме, како и сам увиђа, да они истичу из потреба наше садашњости, он даје доказа, да их жели решити онако, како то захтевају идеали наше будућности. А зар је оправдано очајавати, крај свих недаћа које трпи, о народу који на овакав начин показује, да поштује традиције што му их прошлост у аманет остави, да правилно појима и оцењује прилике и потребе своје садашњости, и да је истински одушевљен идеалиста своје будућности? По нашем мишљењу, коме смо у потврду навели доста разлога, није. И то је један од најутешнијих знакова у овим доста незгодним приликама, у којима нам се народ налази; он нам, очигледније него ништа друго, казује, да бољка, из које извиру све наше националне недаће, није без пребола, и да наш народ у будућности очекује боље дане. Нама остаје само да желимо, да Српска Књижевна Задруга настави свој рад онако, како га је започела, а, према овоме што смо навели, немамо ништа страховати за нашу будућност. Подржавана љубављу и помоћу свих слојева нашега српскога народа, она ће и на даље моћи вршити своју благотворну службу у културноме развићу нашега друштва, не смећући, разуме се, са ума задатке, ради којих је и постала. Њих су истакле праве, истинске потребе, које су од нас тражиле да их задовољимо, ако смо напретку ради: њих је осветлао народ, давши својим леним одзивом доказа, да их прима као своје. Они се, дакле, не смеју ни у ком случају занемаривати, ако се хоће да Српској Књиж. Задрузи опстанак буде обезбеђен.

*

И издањима за прошлу, 1893. годину Српска Књиж. Задруга је показала да води рачуна о својим главним задацима, који су поникли из потреба — да се послужимо речима њених оснивача — „да се свакоме на домак стави оно што је до сад добро израдила српска књижевна радња и свест, да се, с друге стране, око тога као око огњишта свога састану сва браћа, и да у томе потраже духовну своју заједницу, основе своје народне индивидуалности.“ Књижевност је, доиста, најверније огледало лица народнога, било, по коме се познају откуцаји срца његова; али она тек онда може вршити у развићу ону благотворну службу, ради које се сматра као један од врло активних чинилаца напредовања народнога, кад су њени производи оните добро света народа, када се сви делови његови, ма колико да су подвојени, нанајају иелима, руководе тежњама,

одушевљавају идеалима који јој чине садржину. Да наша данашња књижевност, због многих неприлика, није била таква, доказ је, да друге не тражимо, сам факат о потреби друштва, какво је Српска Књижевна Задруга: она тек има да доскочи недостацима, који сметаху нашој књижевности, да, правилно се развијајући, врши на наше друштво онакав утицај, ради којега се она тако много цени код напреднијих од нас народа. Што је доброга произвела у раније доба, неприступно је било млађим нараштајима. Мисли и идеали, којим су се руководили наши старији у раду, коме је данашње наше стање последица, нас нису загревали, јер их нисмо ни знали, више с тога што нисмо могли, него ли што нисмо хтели за њих знати. Ми нисмо могли настављати, где су они стали, а без те непрекидности у раду, која се чува традицијама, не може бити правога напредовања. Снага се често трошила и троши у бесцељним напорима да се подигне што је, као некорисно, пропало, или да се упропасти што се, као корисно, показало — а то, истина, може бити лепа сведоџба о доброј вољи, али је у исто време поуздан знак — слабе памети. Где се пак те две силе не здруже да заједнички нешто створе, ту нити има добра, нити му се може надати.

Српска Књижевна Задруга, држећи се својега задатка да „критички приређује издања старијих и новијих књижевника српских", пружила је ове године својим члановима, покрај свршетка Доситијева дела *Живот и прикљученија*, још и *Мемоаре* проте Матије Ненадовића, *Два идола*, роман Богобоја Атанацковића и *Из природе*, мање списе д-ра Јосифа Панчића.

Не знамо да ли су чланови управе Српске Књижевне Задруге, одлучујући се на овакав избор старијих дела, имали на уму околности, које нас наведоше на оне мисли, што их напред наглашавасмо, али смо уверени, да ће сви они, који овим мислима буду признали да су оправдане, бити потпуно задовољни оваквим избором. Да дух не клоне, кад се томе, недаћама приморан, покаже склон, треба нешто да га ведрином освежи, уздањем ојача, надом уздигне. А ако је икада било потребно спречавати народ да духом не клоне, то је, као што показасмо, данас, када су се, да се послужимо речју једнога старога књижевника, противштине нашега народнога бића ода свуд тако згомилане, да је одиста основано страховање, које искреним родољубима раздире душу сумњом, а духом слабије привикава оној индиферентости која народе води пропасти. Имајући ово на уму, нама се чини да имамо доста основа бити задовољни избором старијих дела, која је Срп. Књ. Задруга пружила прошле године својим члановима. Треба ли нам примера, да се уверимо, шта све може постићи издржљивошћу човек, одушевљен тежњом за просветом, у животу Доситејеву највише ћемо их наћи. Треба ли нам примера, из којих бисмо могли видети, шта је све кадар поднести народ, који се, пун уздања у своју снагу и вере у своју будућност, бори за своју слободу, нигде их нећемо наћи светлијих него у *Мемоарима* проте Матије. Хо-

ћемо ли у узвишеној, песничкој слици да видимо приказане јаде, које је наш народ трпељиво подносио, док се није решио на борбу, коју је са пуно мушке храбрости и самопрегоревања водио, не би ли само своју народност од напасти очувао и себи права, раније задобивена, обезбедио — најбољу ћемо наћи у Богобојеву роману *Два идола*. Устреба ли нам подстицаја на рад око проучавања земаља, „у којима нам је прошлост закопана“, покрај много поуке, најјачи ћемо наћи у делима д ра Ј. Панчића.

Ако нам устреба кадгод показати, које су погодбе за ширење просвете у народ, колико је она моћан чинилац народнога напретка, како се њеним интересима не смеју претпостављати никакви други интереси а клерикални најмање, — прелистајмо дела Доситијева, а нарочито његово дело *Живот и прикљученија*, на ћемо наћи пуно поуке и здравих мисли о овим питањима, о којима се и данас чују мишљења, често пута са свим противна Доситијевим. Пре сто година Доситије је, науком искрено одушевљен, војевао противу клерикализма, коме се данас, из ситничарских побуда, повлађује, разуме се, на штету просвете и праве религиозности: Доситије се свим силама старао да свој народ просвети истинитом науком, а данас се често пута хоће просвети погодбе да руше, а све на рачун неких интереса, који немају ништа заједничко са интересима народним и државним.

Почне ли когод, а то данас врло често бива тврдити, да наш народ није у основи народ демократскога духа и навика, и да, према томе, не пристају за њ слободоумне идеје нашега времена — ми ћемо га упутити да пажљиво прочита *Мемоаре* проте Матије Ненадовића У њима ће наћи највише примера, који ће га уверити, да је наш народни карактер, обележен цртама, према којима је за њ крајње неподесан апсолутистички систем владавине, у који би хтели данас да га поврате, спорећи му способност да сам себи изабере најподеснији облик владавине.

Ако нас кад год, под притиском недаћа које наш народ данас има да савлађује, почне остављати уздање у своју снагу и вера у народну нам будућност, — узећемо *Два идола* Богобојева да се, покрај уживања које ћемо осећати читајући их, научимо, како више свега ваља љубити свој народ и кад затреба жртвовати му, као своме најсветијем идолу, све што нам је у животу мило.

Сва три ова дела одликују се погледима, који су огледало ведра и светла расположења, мислима које су производ здрава поимања народних потреба и задатака, тежњама које се прожете одушевљењем, машају узвишених сфера народних идеала: из њих, једном речју, избија нешто што нас освежава и крепи, јачајући у нама уздање у своју снагу, која нас почиње издавати. И с тога баш и држимо, да је Срп. Књиж. Задруга оваквим избором потпуно одговорила правој потреби, која се у нас осећала.

*

Ми смо имали прилике, говорећи раније о првим издањима Срп. Књиж. Задруге, казати, шта мислимо о издању Доситијева дела *Живот и приключенија*, чије је редакције имао доброту прихватити се г Живко Поповић. Ако је икоје међу досадањим издањима Задругиним имало озбиљних тешкоћа, ово их је доиста имало највише, и велика заслуга је г. Поповића, што се потрудио садањим правописом изнети изговор онога, што је у оригиналу написано, савладавши све тешкоће овога *доиста* мучнога посла са успехом, на коме се може честитати и њему и Срп. Књиж. Задрузи. Као што је у предговору прве књиге успео утврдити годину рођења Доситијева, тако је, у накнаду зар што је пропустио снабдети ово издање потребним коментарима и напоменама, у поговору ове друге књиге, говорећи о начелима транскрипције, изнео јаке разлоге у потврду своје одлуке, да ѣ замењује са *е*, а *щ* са *шт*. Тежња за позитивношћу, која га тако јако одликује, није дала г. Поповићу да се на ово реши пре него што је у самоме делу нашао јаку потврду за то, да је и сам Доситије читао ѣ као *е*.

Мож'да и не бисмо на ово скретали пажњу читалаца, да не прочитасмо пре неки дан у *Гласу Црногорца* о издањима Срп. Књиж. Задруге, један кратак реферат, у коме се управи замера, баш због тога што је г. Поповић ѣ замењивао са *е*, као да она тиме повлађује источноме на штету јужнога дијалекта, којега би се, по мишљењу референтову, требало држати у књижевности. Да је пак ова замерка неоправдана види се по томе, што међу досадањим издањима Задругиним има и таквих која су писана јужним дијалектом (Фра-Брнеч, а биће их и у будуће, разуме се, ако они који их буду управи слали и сами тим дијалектом пишу. Г. Поповићу се још мање рад овога може замерити, јер би се он, кад је већ нашао јаку потврду да је и сам Доситије ѣ читао као *е*, огрешио о основно начело, којега се при транскрипцији држао, да је друкчије урадио. Који ће дијалекат, у осталом, однети победу у књижевности, то не зависи од међусобнога договора, него од географскога положаја краја у којем се који дијалекат говори, од историјске прошлости и културне улоге коју има или коју ће у будућности имати да врши, од угледа којим се међу другим крајевима истиче, од традиција литературе која се на дијалекту тога краја развијала и значаја који данас има и т. д а све су то погодбе које нису у нашој власти и о којима би сувишно било на овом месту расправљати. Пре би се и са више разлога могло замерити г. Поповићу, што и речник, који је придодат овој другој књизи на крају, није удесио тако, да одговори сврси ради које се и пише: да олакша читање онима који се без њега не би умели у читању наћи. Свакојако ће и сам г. Поповић признати, да је оваким читаоцима потребније објаснити, шта значи *љубоистиност*, *одсаветовати* и т. д. него ли нарочито му објашњавати, шта значи *остров*, *парох* и т. д. Њима је тако исто слабо поможено, кад им се каже да је Грецијa — Грчка, Корф — Крф, Љуневил — Линевил и т. д. ако им се те речи изближе не објасне.

Ми ита више држимо, да је много згодније било имена места, река, планинâ, знатнијих људи и т. д. објаснити одмах у напоменама, којима би сам текст био снабдевен. И ако је г. Поповић непријатељ оваких напоменâ, нема разлога, чини нам се, не признати им да су оправдане.

Међу књижевним производима у којима аутори излажу догађаје, које су сами преживели или који су им познати по причању очевидаца, истичући том приликом своје осећаје и погледе, у нашој се новој књижевности са особитом хвалом помиње *Мемоари* проте Матије Ненадовића, у којима се описују догађаји поглавито у северозападном делу Србије од 1787 до 1806 и из године 1813 како су Турци заузели предео између Дрине и Колубаре. Прота Матија долази у ред најзнатнијих радника у нашој новијој историји, а у времену и догађајима које описује био је најактивнији радник, и с тога су његови *Мемоари* пуни драгоцених података за нашу новију историју, којима нарочиту вредност даје та околност што је прота Матија, причање о важнијим догађајима често везивао за свакодневне ситнице из живота и свога и своје околине, уводећи нас на тај начин непосредно у живот времена које описује. Ну, осим ове историјске, *Мемоари* проте Матије Ненадовића, имају и своју велику литерарну вредност по јасноћи стила, занимљивости причања, простоти концепције, течности излагања, према којим му је особинама мучно наћи премца међу делима наше новије књижевности. Нарочиту пак вредност даје овоме делу сам аутор, чија нам се слика, кад га читамо, јавља светла и рељефна, те се поносимо што видимо, какве је људе могла однеговати она патријархална средина, из које су и могли поћи људи чврста карактера, јаке воље, мушке одлучности, који почетком овога века створише ово парче слободне српске земље.

Имајући све ово на уму, ми не можемо да не похвалимо одлуку управе Срп. Књижевне Задруге, да својим читаоцима пружи у добром издању *Мемоаре* проте Матије Ненадовића, који су већ постали биби антикварска реткост. Издање је редиговао познати наш историк, г. Љ. Ковачевић, који није жалио труда, да задовољи све захтеве који се у оваком послу могу тражити. У предговору нам је дао опширну и исцрпну биографију проте Матије, говорећи о *Мемоарима* поредио је издање од 1867 са оним му одељцима који су штампани у Шумадинци и са једним табаком (21) оригиналнога протинога рукописа који је добио од г. Љ. Ненадовића и најзад нам показао начела којих се држао у издању. Кључи су пак на крају додани речници: лицâ и места која се спомињу у *Мемоарима* са назначењем страна где се које помиње и речник непознатијих речи.

Овако како је приређено, ово ће издање моћи потпуно задовољити све који имадну потребе да читају *Мемоаре* проте Матије Ненадовића.

Два идола, роман Богобоја Атанацковића, први је бољи оглед у нашој књижевности, да се роману грађа прше из савременога живота. Нешто с тога, а више можда са осталих уметничких особина, којима се одли

кује, овај је роман у своје време био омиљена лектира наших интелигентних читалаца и утврдио глас, који је Богобој Атанацковић раније већ својим ситнијим новелама успео стећи. И временом кад се јавио, и правцем којега се држао у своме књижевном раду, Богобој Атанацковић припада истоме колу, које отпочеше Његуш и Бранко. Појава ове тројице радника и даје управо 1847-ој години онај значај који она има у нашој новијој књижевности. А међу делима Богобојевим највише се, као што рекосмо, истичу *Два идола,* роман у коме се описују догађаји из знамените 1847 године тоном који у писцу одаје родољуба, прожета истинитом љубављу према добру народа свога и искреном преданошћу у служби интереса његових. И с тога овај роман, покрај несумњиве историјске, није ни до данас изгубио ни своју литерарну вредност. Међу делима познијих наших радника на овом пољу, мало му се може наћи равна по лепоти описа, разновресности ситуација и искрености патриотских осећања којима је скроз прожето. Једино ако би му се, кад се, разуме се, оставе на страну школа којој је, по сили прилика, припадао, са основом могло замерити конструкцији, због које се догађаји не развијају природно једни из других, те то доприности, да роман у читању губи нешто од своје интересности.

Кад се има на уму, каквим се производима још и данас задовољава доста јака потреба читалачке публике за читање дела ове врсте, само се радовати можемо, што је Срп. Књиж. Задруга и *Два идола* уврстила у ред издања, којима се својим члановима одужила за 1893 годину.

Редакција издања овога романа, коју је примио на се г. Анд. Гавриловић, изведена је тако, да њоме можемо бити задовољни. У доба, кад је Богобој писао, неизбежне су биле, крај све тежње за граматичком правилношћу, погрешке у језику и недоследности у ортографији, и г. Гавриловић је добро учинио, што је такве погрешке исправљао и недоследности изједначивао, разуме се тачно означивши, шта је, где и како исправљено и не дирајући, при том, стилистичке особине у писању. У почетку је романа предговор, у којем нам је г. Гавриловић анализао у кратко роман, показавши у чему је значај, а затим је изнео, шта се до сад могло сазнати о животу овога знатнога књижевника нашега.

Додамо ли овима и дело *Из природе,* ситнији списи д-ра Ј. Панчића, које је за штампу приредио г. Ж. Живановић, указали смо сва четири дела, која је Срп. Књиж. Задруга издала у 1893 години руководећа тежњом да одговори првом своме задатку. О овоме издању позвани су стручњаци да кажу свој суд. Колико ми, као лајици, можемо судити о издању једнога овакога дела, нама се чини, да је г. издавач пропустио, урадити оно, у чему је управо и била сва тежина овакога посла. Кад се већ нашло да има вредности прештампавати ситније списе пок. Панчића, од којих су неки писани пре много година, на издавачу је била дужност у белешкама показати, ако се о чем данас другчије мисли или више што

зна, него ли у доба, кад је Панчић писао, у чем је наука одмакла. То међу тим није урађено, него су просто прештампани чланци пок. Панчића онакви какви су се први пут у штампи јавили. Делу је додата доста опширна биографија пок. Панчића.

Кад је већ реч о овим издањима, ваља нам приметити, да се они који се прихватају издавања не држе у раду једних начела. Сваки ради како мисли да је најбоље, — и док једни имају на уму да су ова издања намењена само стручњацима, други држе да она треба да одговоре и потребама шире читалачке публике. Отуда неједнакост у раду. Потребно би, држимо, било, да сама управа Срп. Књиж. Задруге обележи начела, којих би се дужни били држати они који се подухватају приређивања појединих издања.

Да би одговорила и оном своме задатку, по коме јој је дужност, „да предњачи избором у превођењу из иностраних књижевности". Срп. Књиж. Задруга издала је *Са француског парнаса*, антологију песама новијих француских песника, почевши од Беранжеа и Ламартина па до оних који су и данас живи, додавши овима и неколике песме рано преминуле песникиње Јулије Хаждеу, која је, и ако Румункиња пореклом, певала на француском језику. Све је ове песме превео, управо преневао познати наш песник г. Вл. Јовановић. Под натписом *Лепе Тубинке* издао је г. Јовановић, међу песмама из осталих књижевности, и добар део песама које сад по ново, само умножене, издаје Срп. Књиж. Задруге.

Прелиставајући ову збирку песама најбољих француских песника, пашће нам и нехотице на ум познато Берново тврђење, да је поезија историја срца човекова, а лирска поезија његова хроника и његов дневник. Песник, као природни тумач, или још боље као звучни одјек свих осећања која у извесно доба крећу светом јада и невоља које трпи маса, револуција које из основа покрећу државе, у својим песмама даје израза љубави према драги, слободи, правди, отаџбини, своме дивљењу јунаштву и мучеништву, својим сновима о свему што је лепо и узвишено, својој мржњи према свему што је подло и неваљало. Кад човек чита оваку једну збирку песама чувених песника, поред уживања којим се наслађава, има прилике уверити се, да има нешто, у иркос свима супротностима због којих се народи деле у противничке таборе, што је свима заједничко, чиме се сви одушевљавају, а то су осећаји и весели и тужни, и ведри и сумурни, љубав према идеалима слободе, правде и једнакости, љубав према отаџбини и човечанству. Признамо ли да су песници пророци свога народа, у нама се, читајући ове песме, буди нада у далеку а срећнију будућност, у којој ће данашњи антагонизам међу народима уступити место међусобној љубави и поштовању, заснованим на заједничким осећајима и идеалима. Ну, сем овога, песме су ове од велике вредности и за то, што се, читајући их, упознајемо са правом, истинском поезијом, која, бар за данас, у нашој књижевности има врло мало ваљаних представника.

То су разлози због којих, држимо, да је управа Срп. Књиж. Задруге врло добру услугу учинила нашој књижевности, одлучивши да својим члановима пружи ову збирку песама. Г. Вл. Јовановић је стекао име добра песника и ваљана преводиоца, и то је већ добра препорука за ваљаност ове збирке, којој су на крају додате све потребне белешке за боље разумевање појединих песама. Цртама о животу и раду појединих песника једино ако би се могло замерити, што је у њима више биографскога него ли литерарнога елемента, који је много потребнији читаоцу ових песама.

Трећем своме задатку — издавати дела белетристичне и поучне садржине — Срп. Књиж. Задруга је одговорила издањима два дела: *Камено доба*, од познатога нашег геолога г. Ј. Жујовића, и *Прве жртве*, историјска приповетка г. Анд. Гавриловића.

О првом делу остављамо да стручњаци изреку свој суд, а о *Првим жртвама* ће читаоци наћи на другом месту опширнију оцену, која је писцу испала оштрија само с тога, што је превидео истину, да историјска приповетка не може задовољавати све захтеве објективне оцене, крај свега дара, све дотле, докле историјска истраживања не пруже довољно поуздана материјала за приближно бар тачну слику унутрашњега живота друштвенога у доба, из којега се позајмљује за причу материјал. Ту је зар и узрок, што је г. Гавриловић, који је, види се, поклањао доста пажње проучавању тога доба, морао давати машти и сентименталности више маха, него што је то данас допуштено. Кад се има на уму ова напомена, ми држимо да ће и ова приповетка, оваква каква је, опет бити од користи члановима Срп. Књиж. Задруге.

Св. Ст. Симић.

ПИСМА

Уметничка изложба у Бечу.

V. Аустријанци. (3)

1. Бечка школа.

Наслов је доста неспретно узет, јер у аустријском одељењу нису заступљени сви аустријски сликари. Кад кажем „Аустријанци“, то не мислим специјално бечку школу, јер данас поред бечке школе може се говорити о пражкој, лвовској и пештанској сликарској школи, пошто данас Чеси, Пољаци и Мађари, покрај Немаца у Аустрији, имају врло знаменитих уметника. Покрај бечке школе заступљена је овде и пештанска школа, но о мађарском одељењу говорићу коју реч више.

Данас би се већ могло говорити о старо-бечкој и ново-бечкој сликарској школи. Пре четрдесет и осмих година, бечка сликарска школа заузимала је у историји уметности врло угледно место, дочим се то о ново-бечкој сликарској школи не може рећи. У старој школи било је неколико жанр-сликара, чија имена још и данас јако светле у историји уметности. Поред тих жанр-сликара било је доста чувених портретиста и ландшафт-сликара. Многи уметници те старе гарде радили су и учили су још последњих четрдесет година.

„Danhauser-a“ нестало је у цвету његовог живота, али Waldmüller-a, Ganermann-a, Marka и Krichuber-a још ће се живо сећати многи Бечлија. Johann Ender може се потпуно рачунати у новију епоху и то са његовим најбољим радом „Распеће“, који се налази у величанственој цркви св. Стевана у Бечу.

У монументалном сликарству врло чувени сликари били су Führich, који је уједно био и професор академије, Kuppelwieser и Rahl.

Rahl и ако није био професор на академији, то је он у свом приватном ателије-у имао више ђака и обожавалаца, него сам Führich. Führich

и Rahl били су предводници. Führich са свим строг академичар, скроман у чистим облицима, овај други опет био је прави револуционар, весник новина, који је душевне изразе тежио да изрази свим могућним сликарским средствима. Führich је врло добро владао обликом и линијом. Rahl је опет више тежио за бојом. Обојица били су врло вредни сликари, имали су јаке осећаје за стил и владали су силном снагом у композицији. Та монументална црта Rahl-овог дара јако се опажа још и данас код његових наследника Griepenkerl-a, Eisenmenger-a и Lotz-a.

Чувени сликар Canon, који је дуже времена ишао правцем Rahl-овим, касније је створио са свим оригиналан правац. Монументалну црту Rahl-ову не само да је задржао у својим историјским сликама и портрету, него и у самом историјском жанру, који је он створио.

Rahl-ова је наука ишла правцем против академије и њених првака у историјском сликарству, као што су тада били Ruben, Engert, Blaas старији и Trenkwald, који су својим радовима заузели одлично место у историји аустријске уметности.

Па и у самом портрету, ишле су Rahl-ове присталице против чувених академичара Amerling-a и Schrotzberg-a. Са појавом присталица Rahl-ове науке потавнио је сјај тих имена, јер поред радова и имена једног Canon-a, Lenbach-a, Angeli-a, L'Allemand-a, Felix-a, Huber-a и Gaul-a брзо и лако су Бечлије заборавиле на радове оних уметника.

1868. отвара се у Бечу „Künstlerhaus". Те године први пут се појавио чувени Hans Makart, који је 17 година био сјајно сунашце на небу аустријске уметности, около кога су се груписале све мање звездице. Онај мирни, мали, слабуњав човек за тих 17 година створио је најлепша дела. После његове смрти нестало је сјаја на небу аустријске уметности. Сунашце се угасило, па су и звездице са свим потавнеле. После генијалног Макарта, аустријско сликарство никако да се вине у више висине. Пре Макарта умр'о је генијални Feuerbach у највећој и најјачој стваралачкој снази. После Макарта умрли су још чувенији Canon, Pettenkofen, Schindler и Müller, тако да је данас аустријско сликарство остало без свог представника. Чувени старији сликари већ су изумрли, млађи не досежу тако лако висину својих учитеља.

Од старијих мајстора, који је с овим својим радом обукао на себе модерно рухо, то вам је већ добро познати H. v. Angeli. Ове године изложио је Angeli два портрета и то портрет краљице Фридрих и портрет Бечлије г. Думбе. Између његових силних радова то је један од најбољих његових профила. Поред фине израде лица и одела, Angeli врло фино израђује и руке. Оне можда и нису увек руке дотичних особа, али су зато Angeli-јеве руке. Он не сакрива кости на рукама, него шта више, износи их јавно на видик. У другом Angeli-јевом портрету видимо правог Бечлију г. Николу Думбу тако исто у профилу. Особито је фини и леп колорит главе.

Пољак Кажимир Похвалски је највећи портретиста, кога је до сада аустријска уметност показала, а можда и највећи уметник после Макарта. У сваком своме раду показује силну даровитост, врло велику способност и готово највише савршенство у изради. Прави богодан уметник, љубимац богова из чијих руку излази дело по дело, као што у једном ланцу перла за перлом пада, и то дела увек једно савршеније од другог. У његовим делима видимо моћ и стваралачку снагу правог генија, који ствара дела, која су се узнела над свима критикама. Али шта, врло су слабе моје речи, да опишем лепоту и савршенство његових слика, те слике морају се рођеним очима видети, па тек онда може човек упознати стваралачку снагу тога генија. Овде је изложио четири портрета аустријске високе аристократије. Сви се ти портрети одликују својом природношћу, јаком карактеристиком и леним бојама.

Поред тога генијалног Пољака можемо ставити и нашег врло даровитог Србина Влатка Буковца. И он је на овој изложби изложио врло интересантан лик једне девојчице. Чудновато да је готово сва немачка журналистика спомињала у својим извештајима многе лоше радове, а рад нашег Буковца није ни споменула. Одмах на први поглед спазићете, да је тај портрет израдио прави, богодани уметник. Колико је благости, љупкости и нежности изражено у оном млађаном лицу. Како ли љупко погледа она девојчица својим леним очицама. Исти портрет одликује се врло добрим цртежом и леним и врло природним бојама. Како инкарнат оног нежног лица, тако исто и боја њене беле одеће и оног љупког цвећа врло је лепа и природна.

Портретиста Густав Климт изложио је портрет неке младе госпође. Портрет се одликује врло леним, белим, нежним и природним инкарнатом. Доста је добро изведена и њена црна хаљина.

Пољкиња Олга пл. Бознански изложила је тако исто један врло интересантан портрет. И ако се на томе лику не види још сигурност у цртежу нити лепота и хармонија боје, него се опажа нека сива боја, пренесена и сувише широким потезима, опет на тој слици има нешто оригинално, што је одликује од осталих портрета тога одељења.

Од осталих портретиста вредно је још да споменем радове Felix-a, J. Schmidt-a и L'Allemand-a.

И у пастел-портрету има на овој изложби врло лених ствари. У томе фаху најбољи су мајстори Fröschl C. v. Pausinger и Mehoffer.

У жанр-сликарству бечка школа имала је врло добрих сликара, међу осталим да споменем, Kurzbauer-a, Eugen Blaas-a, Schönn-a, Friedländer-a, Leopold Müller-a и Leop. Fischer-a, но све те надвисио је генијални Pettenkofen, Немац, родом из Мађарске, који је доста рано умр'о. Ти стари учитељи оставили су после себе доста ваљаних ђака. Најбољи ученици били су им Rumpler, Julius Berger и Carl Moll.

Carl Moll ђак E. J. Schindler-ов, кога данас немачко новинарство јако протежира за професора на бечкој академији лепих вештина, изложио је

две врло оригиналне слике, и то: „Der Naschmarkt in Wien“ и „In der Klosterbibliothek“. Особито прва слика одликује се лепом хармонијом боја. И ако је Мол „песник у боји“, то се он ни најмање не удаљује од чисте природе и стварности.

Eduard Lebiedzki спада тако исто међу боље аустријске жанр-сликаре. На овој изложби изложио је слику „In der Predigt“. На тој слици уметник је представио неколико побожних хришћана, који скрштених руку и пуни побожности слушају проповед свога свештеника. То су вам све прави побожни хришћани, који су дошли у цркву да се помоле Богу и своје грехе да покају, јер у оном изразу лица, види се силно кајање. Сва та лица су пуна живота, сва су врло природно и верно представљена.

У истом жанру, али не са истом техником, изведене су слике: „Campagna Romana“ од сликара R. Bacher-a, и „Blick in die Ferne“ од Bernatzik-a.

J. V. Krämer изложио је доста велику слику „Nymphentanz“. Груписање појединих особа доста је природно, поједине особе доста су добро али још увек само „школски“ нацртане. Много лепши рад Krämer-ов је „Venuskopf“.

Сликар Fr. Donbeck изложио је доста лепу слику „Friedensengel“. Неки млади пар људи љуто се завадио, један поред другог не може више опстати; изгледа као да ће доћи до развода брака, али да не би дошло до тога, ево долази зету пуница — долази добар анђео, да измири њега са супругом, но по лицу њене ћерке изгледа, као да не ће пуница извршити мисију доброг анђела.

Сликар R. Ottenfeld изложио је слику, у којој нам представља онај моменат, где у присуству надвојводе Karl-a француски војници односе мртво тело свог генерала Марсо-а у француски табор. Особито лепо је изведена она група, где се налази надвојвода са целом својом свитом. Ту је све доста природно и верно представљено.

Сликар H. Temple уводи нас са својом сликом „Das erste Debut“ у неки аристократски салон. За богатом софром, при чаши добра вина, слуша висна аристократиња прву песму неке младе невачице. На изразу њеног лица изгледа, као да нева са јаким осећајима и судећи по изразу лица осталих слушалаца, њена прва песма врло је добар утисак учинила. Слаба светлост оних свећа није најприродније представљена.

„Madonna“ од сликара Veith-a није никакав особити рад. На слици се опажа да уметник врло добро црта, али зато има слаб укус за боју.

Julius v. Blaas - изнео је слику „Antlassritt in Tivol“. То би требало да буде литија у тиролским брдовитим пределима, али пошто Julius v. Blaas врло лепо црта коње, то вам у овој слици више у очи падају лепо нацртани коњи него ли они побожни људи, који су на њима. Све је то забадава, Блас много лепше црта коње, него ли људе и то не све коње у опште, него само ону тиролску расу врло тешких коња, који су способни за силан терет. Његов брат Еуген Блас, који станује у Италији,

најрађе црта лепе Талијанке. На овој изложби изложио је он две слике, и то: „Semper vivit amor“ и „Böse Zungen“ на којим сликама видимо врло леним и љупким бојама и сигурним цртежом нацртане лепе Талијанке.

Врло даровит сликар Zigmunt Ajdukiewicz тако исто је врло добар цртач коња. Ове године изложио је Ајдукијевић две слике, и то: „In Gefahr“ и „Abgewiesene Verfolgung“, у којима поред лепог и врло природног ландшафта опет човека највише интересују лепо нацртани коњи.

„Marktplatz in Galizien“ од Пољака A. Kozakiewicz-a одликује се лепом хармонијом боја.

Сликар Hirschl хоће силом да буде оригиналан, хоће силом да побуди сензацију. За ову слику, што се оригиналности тиче, заслужио је највећу награду. Ово је доста размажен сликар. А ко га је размазио? Наравно опет чивутска штампа, која се од њега надала, да ће бити други Беклин, али се у нади јако преварила. Његово облигатно море и то зеленкасто-беле и плаве боје налазимо и на овој слици. У томе мору живе Најаде и Нереиде, т. ј. оне би требале да су Нереиде, али оне изгледају као какве фигуре од гипса. На овој слици видимо Сирене, у чијој се средини налази неки човек у модерном оделу. Судећи по оној глави, биће то неки песник, који је сигурно изишао да тражи песничке мотиве, па је у своме лутању нашао и на Сирене — од гипса. Као што рекох, слика је у боји врло неприродна и јако досадна.

Од ландшафт-сликара има врло лепих радова. Те ландшафт-слике не ћу вам појединце описивати, јер на свакој би нашао готово увек једно те исто, и то: љупко нежно цвеће, зелену траву, мирну или узбуркану воду, лепу сунчану светлост, благо и мирно вече и рујну зору са свима њеним лепотама. Од тих ландшафт-сликара најбољи су Jettel, Charlemont, Zoff, Ditscheiner, A. Kaufmann, Darnant, Ed. v. Lichtenfels, Robert Russ и El. Zetsche.

2. Пештанска школа.

Мађарска уметност, која се данас налази још у своме развитку, не може се успоредити са уметношћу западних народа. Као што им је млада држава, тако исто млада им је уметност и литература. Пре сто година није било самосталне мађарске државе, па с тога није било у то доба ни праве мађарске уметности са националном самосталношћу, развила се мађарска уметност и литература.

Некада је био Orlay једини чувени мађарски сликар а Engel — творац Сеченијевог споменика — био је једини мађарски вајар. Данас стоје ствари са свим друкчије, данас имају Мађари свога Мункачија, Зичија, Вагнера, Лиценмајера, Бендура, Мечелија и још много других врло даровитих сликара, чија имена заузимају одлична места у историји светске уметности.

До оне висине, до које се узвисило сликарство, није се узвисило вајарство у Мађара. Изгледа ми, као да Мађари и не негују у толикој

мери вајарство, као сликарство. Слике мађарских уметника не само да награђују Мађари, него на свима светским изложбама, мађарски уметници добијају највећа одличија. То се исто не може рећи за мађарске вајаре. У вајарству су Мађари само добри почетници, који стварају добра дела и ништа више.

На овој изложби изложили су своје радове готово сви најчувенији мађарски сликари. Тако међ осталим видимо врло даровитог Мункачија, који је овде заступљен са врло незнатним радом. Изгледа ми чисто невероватно, да је после слика „Христос пред Пилатом", „Христос на Голготи", „Смрт Моцартова" и „На белом хлебу" могао Мункачи узети за мотив „Дојкињу". Једино што би се на тој најновијој слици могло похвалити, то је врло леп колорит.

Много леп(ш)у слику изложио је Alexsander Bihari. Његов рад „Моја песма" остаће свеж у памети многом Бечлији. Сликар нас уводи у неку мађарску сеоску крчму. За једним столом седи сеоска пијаница. Пред њиме је доста пуних и празних флаша. Тог веселог брата добро познају и сеоски Цигани — свирачи. Мора бити да их увек добро награђује, јер ено се свом својом снагом упиљу, само да ону песму погоде, која се њему највише допада. Слика је изврсна и по боји и по цртежу. Лице оног пијанице а тако исто и лица оних Цигана пуна су израза.

Baditz Otto, ђак минхенске школе, изложио је тако исто изврсну слику „Hecken rose". Слика нам представља младу, љупку, нежну и лепу девојчицу — праву ружицу — обасјану злаћаним зрацима летњег сунашца. Не знате чему више да се надивите. Да ли лепоти оног нежног лица, да ли изразу оних лепих очију, да ли свежини оних румених усана, да ли оној лепој, благој сунчаној светлости, коју је уметник врло вешто и природно представио.

Сликар Pap Heinrich изложио је доста интересну слику „Leere Wiege". Отац и мати седе покрај празне колевке. Осећаји силне туге и жалости врло су верно изражени на лицу оног човека. Цртеж је доста добар, колорит те слике није понајбољи.

Chok Stepchan добио је за своју слику „Die Weisen" највећу награду — велику златну медаљу. Са својом сликом уметник нас уводи у неку врло сиромашну собицу. За столом, при врло слабој светлости од једне свећице, уче две сиротице. Једна је од њих на кљиз заспала, превладао је сан, јер ено већ и први зраци рујне зоре опажају се кроз малене прозоре од њихове собице. Оно плаветнило зоре уметник је и сувише јако и неприродно представио, ради тога и цела слика изгледа доста неприродна.

Zemplényi Theodor у својој слици „In der Kirche" врло нам је верно представио две особе, које се у цркви богу моле. Особито је интересантно и пуно израза лице оне старе баке.

Halmi Arthur изложио је врло лепу слику „Nach der Prüfung". Уметник нам износи пред очи неку кафану, у којој задовољна дечица, поред својих родитеља, после положених испита пију кафицу. На сваком оном млађаном

и нежном лицу, изражени су разни осећаји. Поред многих врло лепих особина, могло би се тој слици пребацити за слаб цртеж.

Margitay Tihamer сваком својом новом сликом све више изненађује своје обожаваоце. И с овом најновијом красном сликом „Flitterwochen" постигао је врло леп успех. Нико није прошао кроз мађарско одељење а да није добро погледао и тај најновији Маргитајев рад. Младом супругу дошла је у госте врло знаменита гошћа — његова пуница. Наравно његова нежна супруга сада ће да испринoведа својој мајци, како са њоме и у овим „меденим данима" њен муж најнежније не поступа. Горопадна пуница својим соколовим оком тако је оштро погледала свога зета, да је овај нашао за добро, да своје лице заклони за неке новине, а уједно и да се слатко насмеје.

У доста добре и интересантне радове могу још убројати и слику „Badende Gänseherde" од L. Kimnach'a, где су особито лепо и природно представљене оне беле гуске. Врло природна је ландшафт-слика „Mitagsruhe" од Pallik'a; „Gewitter" од Pally'a и „Wenn wir alt werden" од Bruckner'a.

Портрети у мађарском одељењу изврсни су. Ту вам је чувени Бенцур са портретом знаменитог Јевреј̄ина Маке Фалка. Мени изгледа као да је уметник врло добро карактеризирао ту чувену политичку личност. Од Бенцура има још једна слика, која нам представља пуначке лепе анђелчиће, израђене у жанру генијалног сликара Рубенса. Рекао бих да се ти анђелчићи боље осећају и раће забављају где на земљи, него ли у оним небесним регионима.

Портрети познатог Хоровица на први мах изгледају доста незнатни, али кад их човек добро промотри, тада се све теже растаје од њих.

Добар је портрет изложио и Бихери, али он ми се још увек више допада у жанр-слици. Ту је он прави уметник

Сликар Ферарис изложио је један диван портрет. По цртама оног изразитог лица, рекао бих, да она личност није више девојка, него жена. Чија ли је то супруга. Сваки мора томе човеку позавидети на тако лепој сацутници. Не знам чему би се више надивио? Да ли оним леним очима, пуним љубави, да ли оним белим нежним ручицама, или оним руменим уснама? Срећан је онај, који са тих усана није рајске сласти.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Л. Лагарић.

Из Женеве.

II.

Јавна настава у Швајцарској. — Швајцарске финансије. — Поште и телеграфи у Швајцарској. — Швајцарска државна банка. — Самоубиства у Швајцарској у 1892 години.

*

Можда ни један народ не тежи толико за просветом и образовањем, као швајцарски народ. Њему је та тежња прешла у страст. За то смо

се постарали, да изнесемо још у првим писмима, какво је школовање у Швајцарској и колико на њ троше конфедерације, кантони и општине.

У Швајцарској је основна настава обавезна, коју дају бесплатно општине и кантони под надзором конфедерације, те према томе свако дете мора да научи читати и писати, а отуда је у Швајцарској сто на сто писмених људи. Средње школе такође су под непосредним надзором кантона на чији терет и падају, само што ученици плаћају извесну школарину. Више школе и ако су под надзором кантона, предмет су федералног законодавства и њима конфедерација даје сталне субвенције.

L' annuaire statistique de la Suisse за 1893. годину, кога издаје швајцарско статистичко удружење, доноси најтачније податке о школовању у Швајцарској 1891. г. Ово нам је најсигурнији извор, којим би се могли послужити говорећи о школовању у Швајцарској, те ћемо се постарати да те податке у изводу саопштимо читаоцима. Не заборавимо да су на реорганизацији њихових школа радили они неуморни радници, који су својим радом указали правац народном образовању, као што су Чоке и Песталоци.

Основна школа. Основну је школу походило у 1891. години 467.596 ученика, од којих 232.978 девојчица и 234.618 дечака. Број наставника био је 9332, од којих 6224 учитеља и 3108 учитељица. Број школа био је 8239. Општине и кантони потрошили су, у овој години, на основну наставу 18.744.110 дин. Цириншки кантон просечно троши највише: на једног становника дин. 12.60. Женева троши само дин. 5,40 на главу. Узевши у средњу руку Швајцарска троши дин. 6,80 на становника Кантон Базел-варош троши највише на једног ученика: свако дете које походи основну школу стаје га 97 дин. годишње; за тим долази Цирих, који троши 76 дин. на ученика и Женева 64 дин. Валески кантон троши најмање: у средњу руку 13 дин. на ученика. Католички кантони троше сразмерно мање на основну наставу од протестанских кантона. О школама, које су под управом каквог било свештенства, у овоме извештају не говори се ништа. Не зна се поуздано, у којој мери, држава издржава такве школе или пак живе од разних легата и приватних поклона. Напоменимо на овоме месту, да у њиховим школама влада потпуна верска толеранција. Црквена је наука необавезан предмет, те деца која припадају разним верским сектама имају своје нарочите вероучитеље.

Дечја забавишта. У Србији нема можда ни десет, а у Швајцарској у 1891. години било их је 563, која су посећивала 25.202 детета, где је радило 703 наставнице. Готово свуда у Швајцарској деца пре него што пођу у основну школу, прођу кроз дечја забавишта (Kinder-garten), где већ науче по мало читати и писати поред забаве и других корисних поука. Женевски кантон слао је највећи број деце у ове школе: било их је преко 1050 у 1891. год. Сразмерно према становништву католички кантони шаљу мањи број деце у ова забавишта од протестанских. Врло је могућно, да постоје још неке приватна установе, које су под покро-

витељством римске цркве, и да тамо има доста деце, али ни о њима званична статистика ништа не говори.

Средње школе (Écoles secondaires). У 1891. години средњу је школу походило 28.537 ученика, од којих 16.346 мушкараца и 12.537 женскиња. Средњих школа било је 477. О наставницима, који су радили у овим школама, не каже се ништа; а општине и кантони потрошили су на њих 4,362.511 дин. Ове школе одговарају нашим нижим и полу-гимназијама.

Средње школе (Écoles moyennes), које спремају за академске студије, а одговарају нашим вишим гимназијама. У 1891. години укупан број ученика износио је 8013, који су, по главнијим кантонима, распоређени онако: Базел-варош 1300; Берн 1184; Женева 763; Цирих 744; Лозана 702 и Швиц 586 ученика.

Учитељске школе. (Écoles normales). Било је 1598 ученика са 255 наставника. Ево којим редом иду кантони: Берн 336 ученика; Цирих 228; Лозана 153; Аргови 119; Тесем 104; Валес 93 и Женева 65.

Занатлијске и индустриске школе. Године 1891. било је у овим школама 11.023 ученика са 662 настазника, а на њих је потрошено 1,503.729 дин. ЦириШки кантон долази на челу са 2235 ученика, а буџет му је био у тој години 405.357 дин. Женева заузима такође достојно место са њеном индустриском школом, нарочито њеном чувеном сајдиском школом. Женева је потрошила у 1891. год. 222.958 дин. на занатлијско и индустриско образовање 1242 младића,

Земљорадничке школе. Земљорадничка настава у Швајцарској зависи од краја, какве он производе даје и шта може на њему успевати. Тако, према пределима, у Швајцарској има шумарских школа, млекарских, цветних и повртарских, винодељских школа и т. д. Године 1891. походило је ове школе 336 ученика Овај овако мали број једино се објашњава брдовитошћу саме Швајцарске. У извесним млекарским школама било је само по 10—15 ученика. Ове школе имају већином кантоналне и федералне субвенције. У цветној школи у Женеви било је те године 33 ученика.

Швајцарска троши укупно на јавну наставу 32,426.368 дин. Сразмерно кантон Базел-варош троши највише дин. 21,90 на становника: за тим Цирих дин. 18,50; Тургови дин. 15,10; Берн дин. 13,30; Шафхаузен дин. 10,30; и Женева дин. 10,20.

Са развитком индустрије у Швајцарској и занатлијско и индустриско образовање напредује из године у годину.

Виша настава. Швајцарска има пет универзитета: у Базелу, Цириху, Берну, Женеви и Лозани. У Цириху је федерална Политехника а у Невшателу постоји једна Академија. У Фрибургу постоји католички универзитет без медецине, ну који ни најмање не личи на остале слободне католичке универзитете у Француској, Белгији и Америци.

Број слушалаца на њиховим универзитетима стално расте, као што ће се увидети из следећих цифара:

Целокупан број редовних и ванредних слушалаца био је летњега семестра 1888. г. 2339: 1888—99. 2545: 1889. 2412: 1889—90. 2798: 1890. 2552: 1890—91. 2937: 1891. 2898; 1891—92. 3241: 1892. 3076: 1892—93. 3393; 1893. летњега семестра 3307.

Узмимо за пример овај последњи семестар из 1893. године. Тога семестра било је редовних и ванредних мушких слушалаца у Базелу 504: Цириху 699: Берну 361: Женеви 766: Лозани 482: Фрибургу 187 и Невшателу 108.

Целокупан број редовних и ванредних женских слушалаца био је: у Базелу 3: Цириху 142: Берну 92: Женеви 177: Лозани 27: Невшателу 9 и Фрибургу један.

Број слушалаца странаца износио је у томе семестру 1126, а то је две петине од укупног броја универзитетске омладине. Готово све су женскиње из иностранства. нарочито из Русије. Српкиња је било на швајцарским универзитетима прошле године: у Цириху три и Женеви једна. Ево колико је било странаца на сваком универзитету: у Базелу 72: Цириху 255: Берну 150: Женеви 358: Лозани 207: Фрибургу 76 и Невшателу 8. У Женеви има највише странаца, па шта више њихов број превазилази број самих ђака Швајцараца

Не ће бити без интереса да напоменемо и у каквој се размери који факултет посећује — то је карактерна одлика нашега доба. Напредак у науци, савршенство у индустрији. нова открића све то има великог утицаја на правац народног образовања. Отуда видимо. да су богословске студије у Швајцарској готово са свим занемарене. Број слушалаца на протестанским факултетима у 1893. год. био је 267. а то је десети део од целокупног броја редовних слушалаца на швајц. универзитетима. Једини је још базелски протестански факултет, који се може похвалити великим бројем слушалаца, којих је било у 1893. год. 102.

Правничке студије привлаче велики број слушалаца. међу којима су странци у већини. Летњега семестра 1893. год. походило је права 549 слушалаца. распоређени овако по факултетима: у Базелу 46: Цириху 60: Берну 108: Женеви 100: Лозани 161: Фрибургу 163 и Невшателу 11. Женскиња на правима било је свега седам: у Цириху и Берну по три и у Фрибургу једна. Чудновато жене не маре да буду адвокати!

Медицина привлачи највећи део универзитетске омладине. Године 1893. било је на швајц. универзитетима 982 слушаоца. У Женеви и Берну било их је по 224: Цириху 297: Базелу 153: Лозани 84. Међу њима било је 366 странаца. а од којих 164 женскиње. Као што се из ових последњих цифара види, готово половина долази на женскиње. само што врло мали број од њих. несрећом и на жалост. заврши започете студије.*)

*) Dr. Ласковски, професор на овд. медицинском факултету, дао је у La Revue Scientifique неколико редака о женскињу на овд. универзитету. За 17 год. од кад постоји медицински факултет у Женеви, вели он, уписано је било 175 женскиња. Међу њима било је 50 Пољкиња и само су *четири* до краја завршиле своје студије, а

Факултети природних и математичких наука, лепе књижевности, друштвених наука и филологије, такође су добро посећени. Број слушалаца у 1893. години био је 872, од којих је било 415 странаца.

Политехника у Цириху Ово је једини завод за више образовање, који је под непосредним надзором и управом конфедерације. Пре неколико година покушавано је да се установи један савезни университет или Велика Школа за изучавање правних и државних наука, али се није успело. Кантони који имају своје университете, а који уживају већ извесан глас у иностранству, упорно су се томе противили. Познати економиста Јулиус Волф, професор политичке економије у Цириху, поднео је био један пројекат*) федералном већу, по коме би се организовала та Велика Школа. Овим би се пројектом могли много користити наши реформатори, који раде на стварању српскога университета.

Политехничка школа непрестано напредује у свакоме погледу. Број ученика у зимскоме семестру 1891-92. год. био је 703, од којих је 359 Швајцара и 344 странаца. Она је основана 1855. год. и тада је имала 71 слушаоца; а године 1888. било 633 слушаоца.

По разним одсецима у зимњем семестру 1892-93. године било је слушалаца у архитектурској школи 42: у грађевинском инжињерству

шта је од оних осталих било — он не зна! Од других 125, које су већином Рускиње, само је 10 дошло до докторскога испита. Од тих 10 једна је умрла, две су се удале и медецину обесиле о клин, четири заслужују једва колико им треба за живот, а само три имају прилично добру пракcу. Шта је било са оних 115 — Бог ће свети знати!

Кажу да је узрок овоме неуспеху у скученој претходној спреми жена. По прилежности и раду, оне су јаче од већине студената — оне уче више и боље. Ваља им дати раније више знања и пустити их да се на университетима такмиче са људима. (по „С. З.“).

По нашем мишљењу Dr. Ласковски је много претерао; а да је тако, доказ нам је његова једна скорашња изјава, у којој исправља свој ранији чланак или боље рећи хтео би ублажи тежину његову. Он заборавља, да врло велики број студенткиња, као и студената, промене университет и иде у Париз да полажу докторат. Осим недовољне претходне спреме, која им кочи напредак на университетским студијама, постоји још један разлог исто тако важан, којим се може објаснити најмањи број свршавајућих женскиња. То је жалосно материјално стање у коме се находе. Има их, које живе са 60—70 дин. месечно па и мање. Кад се узме да је једноме ђаку неопходно потребна добра храна и стан, и која се не може наћи без 80-90 дин., па онда где су друге најнужније потребе, као одело, књиге, школарина, инструменти — онда излази, да се већина врати својим домовима пре свршених студија, пошто је се добро промучила и заврши не докторатом, већ — туберкулозом! Има их, које дођу да науче само језик, па се одмах враћају. Ну, са чистом савешћу, потписујемо и овај доста важан узрок, којим се објашњава горњи факат. Велики део женскиња дође и упише се на университет једино за то, што сматрају да је то место где се, честим додиром са ђацима, могу најлакше и најбрже удати. Ми смо присталице еманципације женскиња и не би требало можда да потржемо и онај разлог, којим се тако често служе наши противници. Ну, истину дугујемо свакоме, па и самоме себи!

Н. С. Н.

*) Eine Eidgenösische Hochschule für Staats — und Rechtswissenschaft. Zürich, Druck von J. Schabelitz. 1889.

169: у одсеку индустриске механике 238: у одсеку индустриске хемије са фармацијом 166: у шумарској школи 16: у агрикултурној 39: и у педагошком одсеку 33.

Кад смо све ово изложили овако, што је могућно било краће и јасније, остаје нам још да из ових речитих цифара изведемо наше закључке. Ево и њих у неколико речи:

1-во. Швајцарска троши врло много на основну, средњу и професијалну наставу. Број ових школа непрестано расте, а са њима како образовање тако и материјално благостање у народу. Њихове индустриске и занатлиске школе, нарочито млекарске, заслужују особиту пажњу.

2-го. На вишим школама, чији број стално расте примећујемо да је огроман број странаца тако, да су Швајцарци врло често у мањини.

3-е. Број слушалаца на медецини непрестано расте, и у опште осећа се наклоност омладине за изучавањем егзактних и друштвених наука. Богословске науке са свим су напуштене, изузимајући у Базелу: и

4-то. Женски елеменат такође расте на универсететима, само што од њих мали број свршава започете студије. —

Имаћемо прилике да још који пут скренемо пажњу наших читалаца на јавну наставу у Швајцарској, нарочито кад будемо говорили о организацији њихових школа. Тада ће нам подаци бити и потпунији и интересније.

*

Говорити о финансијама једне земље, није баш тако лака ствар. Треба много боље познавати све оне фазе, кроз које је прошло народно газдинство, а о искуству и да не говоримо без кога и спреман теоричар врло често греши и колеба се у предузећима. Говорити о швајцарским финансијама још је теже у толико, што је страницу много теже појмити сложеност њиховог државног механизма, а којим се баш и објашњава национални им карактер и установе, на ма колико он био вичан томе послу. Ми још мање имамо претенсија, да смо нарочито изучавали њихове финансије, те да би били у стању изложити их овако, у десетак редака, на артији. То је посао и тежак и заметан, који тражи и више искуства и више времена но што га има један, који још за клупом седи. Ну, не ће нам се, надамо се, замерити, ако овде, можда и површно, забележимо оно, што се да уочити и најобичнијем лајику.

Дивимо се швајцарским државницима, који са много више предострожности и такта приступају финансиским операцијама, него што чине државници многих других земаља, старији и већи, богатији и по природи и по самом искуству. То и чини, да им је кредит на висини њихових поступака: па, и као мала земља, ведри и облачи кредитом многих других држава.

Да напишемо ових неколико редака о швајц. финансијама, дала нам је повода последња уставна ревизија за коју је већ сакупљен довољан број потписника, а о којој смо ми говорили у првоме писму. Реч је о оној ревизији народном иницијативом, по којој би конфедерација испла-

ћивала кантонима сваке године из царинских прихода по два динара на становника. Ми смо одмах изразили сумњу, да покретачи ове ревизије неће успети, које су, узгред буди речено, из конзервативног табора. Та би се ревизија извршила, поред осталих разлога које смо навели, на штету већих пограничних кантона. Када су почеле по земљи да крстаре листе за прикупљање потписа за ову уставну ревисију — Женева није дала ни један једини потпис — вођа овдашње слободоумне радикалне странке и познати женевски говорник, Жорж Фавон, написао је у своме листу, Le Génévois, један подужи чланак о швајцарским финансијама нападајући оне, који би, служећи својим себичним интересима, хтели да унесу хаос и у финансије саме конфедерације. Говорећи о ансурдности ове иницијативе, са економског и финансијског гледишта, он констатује: како се приходи а нарочито издаци конфедерације стално пењу, као год и у буџетима осталих европских и америчких држава. Природно је, вели он, да ће ускоро наступити час, када ће се престати са овим наметима, јер Швајцарска не сме ни да помишља на какво повећање својих царинских тарифа, те да на тај начин подмири све нове потребе. На против, мисли се, да ће их пре смањити само ако се укаже згодна прилика, да се поврате нормални односи са Француском.

Конфедерација је имала прихода у 1882. години 43.736.000 дин., а у 1891. год. 69.041 000 дин. Дакле за десет година приходи су увећани са 26 милиона динара. Наравно да се тај вишак има приписати царинским приходима, који су једини главни извор конфедерације. Царински приходи у 1882. г. износили су 18,603.000 дин. а у 1891. г. 31,543.000 дин.

Издаци пак конфедерације у 1882. г. износили 43.247.000 дин., а у 1891. год. попели су се до 73,012.000 дин. Кад се узме дакле округла цифра, излази да су се издаци конфедерације за десет година увећали за 30 милиона.

До 1890. године буџети конфедерације солдирали су редовно en bonni. Тек од 1891. г. почиње ера дефицита, који ће те године износити скоро четири милиона динара. Само министарство војно троши 25 милиона, и ако нема стајаће војске; а та је цифра већа за десет милиона но у 1882. години. Министарство поште и жељезница (у Швајцарској постоји нарочито министарство за њих: Le Département des postes et des chemins de fer) троши 27 милиона: али и од прихода ових двеју установа остаје скоро два милиона динара чистог прихода, поред свих издатака који се на њих чине.

Са повишењем буџета растао је упоредо и државни дуг. Године 1860. целокупан дуг конфедерације износио је 4.925.000 дин. Ну за ових тридесет година и он је гигантским скоковима растао: године 1890. износио је преко 71 милион динара. Године 1891. падало је 23 дин. државнога дуга на једнога становника. Укупна имаовина конфедерације у 1890. години износила је 108,451.000 дин.

*

Нечувени развитак поштанског и телеграфског саобраћаја заиста је један од карактеристичних феномена нашега времена. Данас су те установе постале карактерна одлика културних друштава. Швајцарска је земља, где је, релативно према броју становника, телеграфски и поштански саобраћај већи но у многим другим државама. Нема села где не постоји пошта и телеграф, а у последње време и телефон. О њиховој организацији и активности проговориће, можда, у скоро, један од наших пријатеља, који је дуго времена провео у нашој средини, изучавајући швајцарске поште и телеграфе, јединствене по својој структури и механизму, које у много чему прелазе белгиске поште и телеграфе. Ми ћемо се задржати за часак на експлоатацији ових установа онолико, у колико нам „Статистички годишњак“ о њима говори.

Пошта. За последњих двадесет година пошиљка је писама скоро удвостручена. Године 1892. прошло кроз поштанску администрацију 93 милиона писама, од којих су 65 милиона били намењени унутрашњем саобраћају у земљи, а 27 милиона иностранству. Од ових 27 милиона 13 милиона адресовано је у иностранство, а 14 милиона примљено из иностранства. Поштанских карата било је у саобраћају око 20 милиона, а штампаних пошиљака до 35 милиона. Швајцарских и страних новина разнесено је преко 83 милиона примерака, не рачунајући овде оне стране новине, које се уносе у Швајцарску у дењковима и пакетима.

Сума новаца, која је послата упутницама, износи колосалну цифру од 424 милиона дин., од којих је 386 за унутрашњост а 37 милиона за иностранство. Године 1870. сума, послата упутницама износила је 75 милиона, а после 22 године видимо да је њен број учетостручен. Поштанских пакета у 1870. год. било је до пет милиона, а 1892. преко 14 милиона.

Природно је, да је овај и оволики саобраћај изискивао и велики број чиновника, којих је у 1892. год. било 7832, а у 1870. г. 4376.

Релативно пошта не доноси конфедерацији тако велики приход како то странци обично мисле. Тако године 1892. пошта је донела прихода 26,231.725 дин., а расхода је било на 25,318.775 дин. Дакле чистог прихода није било ни милион динара. Али за то је резултат пошт. саобраћаја у 1893. години превазишао сваку слутњу. Буџетом је предостављено да ће у тој години пошта донети чистог прихода око 500.000 дин., док међу тим званични овогодишњи извештај каже, да је било чистог прихода 1.389.446 дин. поред једног прекобуџетског кредита од 197.000 дин. Ево неколиких бројева који нам приказују поштанску администрацију у Швајцарској у 1893. години. Број пошта био је 1491, а поштанских депо-а 1795. Чиновника било је 2785, а разносача и других послужитеља 4789. У унутрашњем саобраћају прешло је преко поште 72.206.123 писама: 14.766.330 пошт. карата: 27.548.682 штампаних пошиљака: 1.174.260 мустри, проба: 82.865.451 новина и 657.579 препоручених пошиљака.

Телеграф. Дужина телеграфских линија у 1892. години износила је 7271 Км., а дужина саме жице 19.308 Км. Те је године било у Швајцарској 2221 апарат, а године 1870. не беше више од 806 апарата.

Број депеша износио је у:

	Години 1870.	Години 1892.
Укупно:	1,644 119,	3,766.154.
Унутр. саобраћ.ј:	1,132.029,	1,913.133.
Иностранство:	387.652,	1,236.992.
Транзито:	109.554,	480.479.
За службеност:	34.884,	135.550.

Телеграф је увек доносио преко расхода један мали вишак у приходу, ну 1892. год. показао се дефицит од 495.895 дин. Прихода је било у тој години 4,628.145 дин. а расхода 5,124.040 дин. Овај се дефицит приписује непредвиђеној оправци телеграфских зграда и куповању нових апарата: у осталом, ово је један анормалан феномен, који се можда не ће више повратити.

Споменимо и *телефон*. Намештање телефона у Швајцарској датира од 1881. год., када је било само две мреже са 325 претплатника. Од тада се телефон нагло раширио тако, да је у 1891. год. било 124 телефонске мреже са 12 434 претплатника. Дужина телефонских жица износила 26.666 Км

*

У нашем првом писму напоменули смо, да се у последње време води живо реч о стварању једне државне централне банке. На предлог министра финансија савезно је веће решило то питање у принципу. Нови 39. члан федералног Устава даје искључиво право конфедерацији за емисију банкнота или сваког другог папирног новца, вредности. Према томе морала би се установити једна државна банка, која би стојала под надзором једне нарочите администрације, а која би имала, по потреби, и своје филијале по кантонима. У тој сврси, а на тој основи министарство финансија спремило је законски пројект, који ће изаћи пред савезничку Скупштину можда још крајем пролетње сесије.

По томе пројекту седиште централне банке било би у Берну. Та би банка имала задатак, да послужи у Швајцарској као регулатор на новчаном тргу и да олакша у опште свако новчано плаћање. Између осталога, та би банка морала бесплатно исплаћивати свако потраживање и у опште сваку новчану операцију, које се врше и траже из благајница конфедерације, ако не могу прећи њену имаовину. Њен би се делокруг активности ограничио на емисију, есконт и вирмане. Она би још водила рачуна о папирним вредностима, које припадају конфедерацији. Она би дакле оставила кантоналним и осталим приватним банкама све друге гране активности једне банке, као што су зајми и позајмице у опште: отворени рачуни, као што су кредит са отвореним рачунима, ствари хипотекарне природе, заводи за штедњу, за куповање и продавање артија новчане вредности и т. д.

Данашње кантоналне банке су под утицајем кантоналнога законодавства, оне су одговорне кантоналним властима. Ако би случајно вршиле

оне операције, које су намењене државној банци, не би могле никада постати њени филијали. У осталом, она ће ипак стајати у тесним везама са кантоналним банкама у стварима, као што су: исплаћивање залога папирне вредности, поновно есконтовање меница, чекови, упутнице и чување новаца.

Између осталога државна би банка била овлашћена да стече уговором активу и пасиву тих банака и да од својих филијала организује банке за емисију (кантоналне или приватне), које данас постоје, ну под условом да се ово стечено право слаже потпуно са делокругом њене активности, коју јој је закон прописао. У том би се смислу имали отпочети преговори одмах чим овај закон буде ступио у живот.

По члану 39-ом Устава две трећине чистога прихода државне банке припадају кантонима, те би за то и они морали учествовати својим капиталима при остварењу банке.

Што се тиче саме банчине управе која ће се законским путем утврдити, она мора остати апсолутно независна и заклоњена од сваког политичког утицаја. У сваком случају банка би стајала под високим надзором и контролом савезне Скупштине.

У новом закону находио би се такође један нарочити члан, који има доста аналогије са 36. чланом постојећег закона о емисији и исплаћивању банкнота, по коме би после 30 година, од дана када банкноте буду биле опозване, вредности које одговарају тим банкнотама ако се банци не пријаве за исплату, постале својина фонда швајцарских инвалида.

Оволико о државној банци законски предлог министра финансија.

Пре неки дан дошла нам је до руку једна брошура, која носи овај назив. Die schweizerische Staatsbank, von Dr. E. Wilchelm von Graffenried.*) Писац ове брошуре био је директор федералне банке, то је човек који је познат врло добро у финансиским питањима. И он, у овој брошури, излаже принципе на основу којих би требало организовати државну банку, којој би се дао монопол на емисију.

Њен главни задатак био би, по њему, да регулише новчану циркулацију у земљи помоћу једноликог и обазривог есконта и да олакша плаћања изравнањима, развијајући тако операције упутница и вирмана.

Њен делокруг активности био би исти, као и сваке друге банке за емисију: есконт и вирман, т. ј. емисија банкнота, која би требала увек да буде покривена државним папирима и новчаном готовином, која се у благајницама находи; есконтовање меница са три потписа; примањем депозита без интереса а који би служио за базис обрту.

Што се тиче позајмица на папире новчане вредности, банка би их могла са свим искључити; у противном случају ако приступи томе послу, могла би да употреби само део основног и гарантованог капитала, који није представљен готовим новцем што је у сандуку (en caisse métalique).

*) Bern, код књижара Francke et C-ie 1894. Стаје дин. 1,50. —

Она би требала да избегне сваку конкуренцију са кантоналним и приватним банкама.

И он је мишљења, да би се филијали свуда основали, где се за њих укаже потреба, а седиште централне управе било би у Берну.

Капитал би се имао снабдети емисијом удеоница, које гласе на име. Право уписивања ограничило би се само на оне личности, које буду имале нарочито одобрење од савезнога већа, а без чијег се одобрења ни удеонице не би могле пренети на другога.

Администрација ове банке стајала би под надзором савезне скупштине. Она би се поверила двојаким органима: контролном одбору и управи, а који би зависили од министра финансије. Удеоничари би учествовали у администрацији помоћу главне скупштине, која би имала да се изјасни о свакој промени статута, коју би предложило или раније усвојило савезно веће. Удеоничари би између себе бирали један „банчин савет", који би морало одобрити савезно веће, а који би имао исту надлежност као централни одбор акционара банке немачкога царства.

Из свега овога јасно се да видети, да госп. von Graffenried разуме под називом *државна банка*, једну банку са приватним капиталом, која би стајала под управом конфедерације а контролом самих акционара.

Ми ћемо, у своје време, јавити читаоцима о успеху ове кампање, којој ће, као што нам се чини, савезничка скупштина дати са свим други правац.

*

Ево нас по ново са бројевима! Има људи, који не маре за бројеве, не радо рачунају. То су обично они, који губе. Њима статистика није тако мила и са неким ужасом погледају врло често на мртве бројеве, који у себи казују много. Њих су се ужаснули, у последње време, француски државници приликом последњег пописа становништва у Француској, којим је доказано да се оно више не множи већ нагло опада.*) За нас су бројеви све и сва. Из тих мртвих, али речитих слова, ми дознајемо како се друштва стварају, развијају и живе, кроз које фазе пролазе и у опште како свршавају. Они нам казују каквог су физичког и моралног састава чланови једне заједнице, племена, државе и народа. Ко ће речитије од бројева изнети сваки покрет у једноме народу? За нас су бројеви, понављамо, књиге староставне из којих дознајемо прошлост и садашњост једнога народа, те оснивајући се на њима говоримо о будућности тога народа. Рачунајмо и опет рачунајмо! Тешко ономе, ко не води *рачуна* о своме дому!

Верни датој речи у зачељу првога писма, да упознамо наше читаоце са сваким покретом, који задире у живот швајцарског народа, данас им доносимо један табло статистичких података о самоубиствима у Швај-

*) О томе попису ми смо донели у преводу, у једноме броју нашке „Слободе" чланак познатог француског економисте Шарла Жида.

царској у 1892 години по званичном извештају. Ово је збиља један феномен, о коме швајцарска штампа говори увек са гнушањем. Ну ко ће томе стати на пут? Са развитком човекове интелигенције, са стварним образовањем масе, ишчезнуће многа зла под којима стење род људски, па и она која су природна последица данашње организације грађанскога друштва.

Године 1892 било је у Швајцарској 160 самоубистава, а год. 1891 166. Између ових 160 било је 139 људи и 21 жена. Од главнијих швајцарских вароши највећи број самоубистава долази на Цирих 34, Женеву 23, Базел 21 и Бери 15. Само у 34 случаја су странци, остали су домороци

По годинама самоубиства су овако подељена: једно од 10—14 год., 3 од 15—19 г., 37 од 20—29 г., 27 од 30—39, 35 од 40—49, 33 од 50—59, 15 од 60—69, 8 од 70—79 и у једном случају непознат је број година.

Међу њима било је 52 бећара и 9 неудатих женскиња; 64 оженьених и 5 удатих жена; удоваца било је 10, а удовица 7; било је још 7 распуштеника а у седам случајева није се могло дознати њихово грађанско стање.

Највећи број самоубистава чине занатлије, било их је 62; за тим долазе надничари и радници у опште, којих је било 24; за тим трговци: 13; послужитеља 10. Пет је њих представљало либералне каријере, од којих су двојица били студенти, а од њих један Бугарин.

У 25 случајева узрок самоубиству долазио је од лудила, у 24 од алкохолизма, у 6 случајева од тешких телесних болести, у 6 случајева од немаштине и беде, у четири случаја од љубавне туге, у друга четири случаја од срамоте што су жртве лежале у затвору, у осталим случајевима узрок самоубиству остао је непознат.

54 личности свршиле су животом вешајући се, 52 ватреним оружјем, 21 дављењем, 14 отровом, 8 каквим шиљастим или секућим оруђем, 6 су се угушиле у карбоноксиду, а у пет случајева строноштале су се са каквог узвишеног места.

У месецу мају било је највише самоубистава: 26, а у новембру и децембру по 9 случајева.

Кад се овако и код нас буде водила статистика, као што нам горњих неколико редака казују, онда ће нам она бити тек од праве користи: тада и сваки наш државник, приступајући ма каквој реформи, не ће смети да изгуби из вида важност бројева у покрету једног народа.

Женева, маја, 1894 год.

Никола С. Петровић.

Из Турске.

II.

О народностима.

Прво сам писао о просвети у Турској, да би било јасније ово, што ћу рећи о народностима. Требала ми је, право рећи нека претходна помоћ, јер део, о коме ћу овде писати, најтежи је.

Јест, најтежи је. Јер је теже писати о народностима у Турској, но о тајнама, рецимо, сараја персијскога шаха: јер се нагађати не сме, но се мора само и само света истина износити.

Оно, истина, има доста романтичних прича о тајнама, ка' што рекох, шаховога харема, па чак и о тајнама, ка' што бих рад рећи, двора сунчевог сина, брата.... како ли се оно зваше кинезки цар? Али исто тако, како су све те, да рекнемо, бајке основане на појединим цртама или, ако ћете, извесним утисцима, из којих је после ауторска плодна машта испрела, како јој је кад што требало: ако се боље плаћала легенда — легенду; ако се боље награђивала прича — причу; ако ли роман — роман, — тако је било и са другим стварима, које засецају и у интересе науке; поваћало се за неке црте и извесне утиске.

Један Американац имао је стрљења да пропутује целу Сибирију и ма да је целоме свету познато, да се такве тице, а нарочито проливени на језику Јенки, не пуштају ни да завире по сибиријским казаматима и рудницима, он је ипак у своме потоњем спису тврдио, да је видео и проучио све оно што је у томе спису „изнео“; а „изнео“ је беде и невоље сибиријских заточеника. И — позивао се на свој пут, да утврди као факт оно што „износи“. Не велим, да су тако неприступачни турски хареми, па чак и шахови и падишахови, за неке „мис“, које су се у последње време размилеле по Истоку и по западњачкој књижевности: али да све оно напишу, потребно је било, рецимо, нешто мало бављења и нешто мало знања језика и таквих ствари. Није то морало бити све онако савршено, као, на прилику, код Боденштата: али није могло бити довољно ни толико, да се само зна рећи: пек-еји, сфендим, ханим-сфенди, сабах-хајрола и тако нешто: то „може бити довољно“ само једном српском „дипломати“ у овим крајевима, а никако једноме, како је по жељи, списатељу и то — вај, вај! — списатељу светскога гласа. Боже опрости, тако нешто карактерише се узречицом: намеће се као боб на Божић — то је наметање у литератури.

И тај писац о Сибирији и његовим невољним становницима, и те „мис“, све је то изван домашаја праве критике. Мистер Џорџ, рецимо да се зове Кенан, позива се, већ рекох вам, на своје путовање кроз Сибирију: мис Лорете и мис Крикете на своје посете по харемима — то је сва потпора њиховим тврђењима. Сад, кад би ко запео, па у жељи, да их истински критикује, пошао да учини исти пут и исте посете, добио би такав одговор, да би се — искидао од смеха. То су знали и

онај Јенки и оне кћери „хуманитарног“ Албијона, за то су и он и оне у безопасности: за то је њима лако било надовезивати, шта су хтели у својим дугим и широким производима маште. Не велим да је тотално искључена критика, али је беспристрасна критика за сада, а можда и за дуже време, немогућна. За то је лакше таквим путницима писати и о сибирцјским заточеницима и о харемским тајнама, него ли писати о народностима у Турској. Овде је могућна права, научна критика.

Пишући вам о народностима овамо, ја ћу се, наравно, на првоме месту зауставити на овој ствари, о којој, као што вам је познато, постоји читава библиотека од разних књига, које се овим питањем баве. Тим ћу почети.

Мени изгледа, да западњачки путници, који су путовали и који путују по југо-источној Јевропи, нису имали у виду ту околност, да они не могу себе бројати да су у истој кожи, у којој је био онај Јенки и оне „мис“: да ствари, о којима су писали и пишу, нису ван домашаја критике. Ови крајеви нису отуд инђијских мора. Не сећам се код ког оно путника, али знам, да, кад читате његов путопис, чисто га гледате, како, путујући, звера лево и десно и просто чујете како му бије јуначко срце као токмак у ваљавици од бојазни, да се од куд не појаве разбојници à la Инђијанци, са великим лу..овима и дугачким рукама да га устреле, ишчепају и направе од њега — ћеван; сваког тренутка очекујете кад ће тек да узвикне: „Jee', бога ми, ено их; sacrebleu, како су колосални“. А има ваздан врста разбојника, чије описе изгледа да радо чита радознали свет. Сећате ли се, шта је чуда описа било о ономе Танасу, што је у Румелији пре три године зауставио био Оријент-Експрес? И те појаве видимо за то, што путници замишљају да су у кожи Филијас Фога Жил-Верновог, јер уображавају да су ван домашаја критике.

Ну имала би се правити овде једна мала разлика, коју чиним тим радије, што видим да воља постоји, да се здере завеса, која се навукла преко правога стања ствари. Старији путници су се заносили тим предумишљајем или, ако хоћете блаже да се изразим, тим непојимањем правога положаја. Ако је било предумишљаја, грех им на душу, што су се повели за њим: ако је било непојимања, опет грех им на душу: у оба случаја судиће им истина и по заслузи их — казнити. У другом случају блаже, јер у прваша времена фактички је било дивљаштава. Али шта ћемо са новијим путницима, који су најбезочније пљували истини у очи: а шта ли са најновијима и путницима и писцима, који су настављали посао својих претходника на начин, који служи на поругу и књижевности, и правди, и истини, а понајвећма — науци?! На послетку, шта ћемо са свима тим путницима и писцима, који су себи дозволили, да, схватајући тако погрешно свој положај, пишу да се њихово дело убројава у научна дела?

Непобитан је факт, да се етнографија броји у науке и то позитивне науке. Кад имамо пред очима ово уверење, онда нам је лако изнети у

целини, пред киме смо и како да се изразимо о њима, реченим путницима и писцима, и о њиховим делима. Јер је ствар по себи јасна.

У Турској, а пошто посебице говоримо овде о Маћедонији и Старој Србији, као двема областима у овој царевини, у којима је најзаплетеније питање о народностима — у обема областима живе Турци, Срби, Цинцари, Грци, Бугари, Арбанаси, Јевреји, Цигани, Јермени и Јевропејци. Изузимајући четири последње — дозволите ми да се овако изразим — нације, овде су шест народности, које треба са сваке стране проучити, па према томе констатовати, ко је какве народности, код кога је то традиционално, код кога ли новосковано итд.

То је проучавање, као што видите, врло замашна тема: а то установљавање, или, боље рећи, тај закључак, то је тако крупна ствар, да се уврштава у науку. У опште, дакле, веома интересантан предмет; а то, види се, и увиђају ти путници, за то се и грабе да о њему говоре Сујетан свет, па трчи да нађе тему, о којој да пише, те да дође до научничког лауреата. Али јесу ли ти путници и писци учинили што треба да им тај лаворов венац брзо не увехне? Пресудићете и сами.

Велика је ствар добити име научника. Али то се име не добија, што вели народна песма: „На душеку све дуван пушећи". И Диоген није своју науку из бурета исписао. И Пастер је морао дуго и дуго штудирати и мучити се, докле је пронашао мају, која га је прославила. Човек зида кућу, и докле год не спреми грађу, он не може ништа да отпочне; а залуд му и грађа, ако нема потребне халате; а забадава му и халати, ако не зна, како да намести где шта треба.

Шта је све требало једноме оваквом путнику и писцу, који би рад да пише о народностима у овом делу турске царевине, па да његова реч буде компетентна? Требало му је знање дотичних језика, којима говоре те народности и то темељито знање: познавање свију особина које карактеришу те народе и то племенито познавање Кад би ово знање било овлашно, не би се могла чинити — као што је и био случај — нужна разлика, разлика између подобних народности, које су у многоме сличне, као што је на пример српска и бугарска. Оно је нужно и за то, што то наука захтева, она наука, чијим би плаштом хтео да се заогрне тај спис, да се зове, да се признаје за научан. Ако пак тога знања, ако тога познавања, и то темељитога, није, онда шта је с тим списом?

И доиста било је путника, било је списатеља и писаца, који су пропутовали кроз ове крајеве без свега тога знања: који су писали путописе и читаве „научне" расправе и у њима изрицали своје мњење: ту живе Грци, онамо живе Бугари, овде Турци, онде не знам који: који нису имали ни појма о историји тих народа, а нарочито најновијој: који, једном речју, нису имали апсолутно никакве спреме да напишу такво дело, од кога се наука, истинска наука, не би застидела, да не речем дело, којим би се наука подичила.

Овде је у опште реч била о путницима са запада, који су путовали по овим крајевима и то путницима и писцима мало старијим. О њима ћу

имати још што да кажем. Но нека се и ово има у виду, да никога од њих нећу именовати, јер бих онда, за љубав импарцијалности, морао именовати све, а то би ме далеко одвело: то би била критика, а она није тема ових мојих редака, у којима сам намеран, да у што збијенијим реченицама констатујем право стање ствари и да истакнем његове творце.

Долазећи тако неспремни, а са бубом у глави, да стеку неко ауторско или научничко име, ти су путници имали врло мало појма о своме правом положају, падали су шака најинтелигентнијим личностима у местима, у која су долазили. То су били обично учитељи, професори, попови, владике. Не треба ни да кажем за учитеље и професоре, да су то пропагандијски људи: а да су исто такви и попови и владике то је, мислим, излишно и помињати. Које пропаганде? Оне, која је у стању била да се што благовременије учврсти, а већ, разуме се, и што јаче у дотичноме месту. Ти пропагандијски људи, ако су били Грци, или, како је по вољи њима да их у опште називамо, Јелини, они су дочекали путника на торжанствен начин и одмах му одредили једнога између себе за чичерона. Овај, прешавши на ствар, пошто је учинио један увод, који није ништа друго, до, буди међу нама речено, славопојка староме, славноме, бесмртноме, божанственоме, јединственоме добу Јелина и „јелинскога" Александра (реч је о Маћедонији, па, наравно, и о Маћедонцу Александру), — прешао је на причање о томе, како је цело то становништво све са̂м чисти Јелин: али како су се у последње време појавиле неке пропаганде, румунска и бугарска, које су потпустили непријатељи Јелинства, да одроде те Јелине од њихове браће атинске: како је томе у главноме крива Русија, која бугарењем Маћедоније и Тракије циља да прокрчи себи пута Цариграду. И шта још тај углађени чичерон не наприповеда забезекнутоме путнику, који сваки час извлачи бележницу и слаже белешке, које се не ограничавају само на статистичке податке о броју школа, броју ученика и броју наставника. Путник слепо верује своме чичерону и овај му толико забуни главу својим торокањем, да он нема кад ни да се осврне на бар једног од толиких који мимо њега пролазе: он нема кад ни да се осврне на њега, а камо ли да га још и пита, како говори са својима у кући, ко је, шта је. Он то не чини једно за то, што га је његов чичерон просто забунио, а друго, што је још жалосније, за то, што се тога не сећа; а не сећа се с тога, што га не подсећа његово право појимање дужности, пошто он нема ни појма о својој дужности. Јер да га има, он би се сетио и кад би се осврнуо и кад би учинио та питања, пошто би претходно свога добровољног чичерона оставио у пристојној даљини — он би се уверио, да га његов чичерон варварски обмањује, јер би му упитани одговорио, да је Цинцарин, да је дакле Куцо-Влах, да у својој кући и са својом децом говори цинцарски, да је већина становништва тога места његове народности и да говори међу собом и са својим домаћима истим језиком, којим и он у својој кући. Рекох вам, да задржи добровољног чичерона у пристојној даљини, јер поред свега тога, што су Цинцари доста дрски у прокунцирању своје

народности, они ипак имају прилично решпекта према оној грчкој особини, што се зове њихова „лојалност“ према властима: увек избегавају да их изазову да се они послуже том својом „лојалношћу“, од које су многе мајке закукале, многе љубе преплакале и многа деца осиротела.

Те исте тактике држе се и Бугари, а пошто се тим може много далеко ићи, они се труде да чак и превазиђу своје супарнике у тој својој вештини. И благодарећи путничком незнању језика, непознавању нарочито разлике, оне микроскопске разлике између бугарског и српског језика: непознавању особина које карактеришу Бугаре и Србе и чине их двама различитим народима: благодарећи путниковој поверљивости према тим „интелигентним“ и „добровољним“ чичеронима, — бугарски агенти нису имали онолико муке да доказују, да су дотични становници Бугари, а да нису Срби, као што су имала њихова браћа по занату.

На тај начин пунили су се путнички бележници бележака и путници су се враћали, задовољни том грађом, која ће им обезсмртити име, ако не у науци, а оно бар у књижевности.

Ну било је и оваквих појава.

Ти исти чичерони причали су путницима, како је неки њихов претпутешественик — и именовали би га — прошао у то и то време и бавио се подуже: како је сам испитао све и на основу тих испитивања израдио то и то дело — и означили би га: да је то дело јединствено по прецизности дата, по тачности навода и по свему у опште: како се просто диве тако потпуноме спису, који заслужује пуно поверење. Путник прибележи име тога дела и његовог аутора и после, кад пише „утиске с пута“ (које су му у главу утиснули ти пропагандијски агенти), или богме и стручне расправе, он исповрти податке из тог препорученог дела. Бива да ни то није доста, но се тај путник лаћа и још једног посла, а то је, да преузноси то дело као јединствено по тачности навода. Он и не пита, ко је писац тога дела, јер да пита имао би шта и да чује. Чуо би, да је то орган исте пропаганде, као што су и они, који су му га препоручивали: да је бозаџија препоручивао халваџију, а да се он направио салебџија, на кулучио у корист обојице, или, боље рећи, помогао им да они лакше дођу до циља, на којој раде.

Ал' било је и оваквих појава.

Долазили су прави научни путници, као ботаничари, зоолози, геолози и други. Пишући о томе шта су где нашли: какву биљку, какву бубу, какав минерал итд., да им дело не би изгледало сувише сувопарно и због тога приступачно само специјалистама, ови путници, не би ли им књига боље прошла, на дајбуди и исплатила путников трошак, увлаче по што год и о „горућем“ питању у овим крајевима, о народностима. Они су доносили читаву хрпу препорука за овамошње „интелигентне“ личности, за које већ и сами читаоци погађају какви су били. Многи су од њих дошли и отишли и понели утиске какве су им утиснули они, којима су били препоручени: само се један нашао, који се истргао за часак из чичеронових шака и пао у руке једноме, који је био у стању

да га обавести. Он је разгледао списак имена људи, којима је тај веселник био препоручен и уверио се, да су то били све сами агенти једне и исте пропаганде, који су га, као и све овакве путнике, добацивали с руке на руку један другоме, као год оно купу вина што додају гости о слави, купу, којом наздрави попа у славу божју. Он, путник, добио је те препоруке пре него што се на пут кренуо. Обзнанио човек, да се решио путовати у научној цељи по југоисточној Јевропи, а пошто је то „земља варварска", свака препорука, коју би од ког било, па макар и јучерањег познаника добио, њему је била добро дошла. Међу тим, пропаганде, које овамо раде, немају само овамо својих агената: оне их имају и свуда по Јевропи, па ако је нужно шаљу их нарочито до полазне тачке тога путника, научника, како хоћете назовите га.

Сви ти путници писали су само о оном, што су од својих чичерона чули. То су међу тим били — понављам опет — плаћени агенти заинтересованих пропаганада добро извежбани људи, који су нешто, као што рекох, користећи се необавештеношћу путника, нешто користећи се њиховом неспремом, а нешто опет својом вештином, успели, да их скрену са пута истине. За те агенте ово је била исто тако важна ствар, као што је била и просвета. И као год што су просвету оснивали на труломе земљишту, тако исто и ове путнике заводили на крив пут.

Што су пропагандијски агенти то чинили, то се може лако разумети; али што су се ти путници тако давали заводити, то је опет друга ствар. То је такође ствар, која заслужује посебне пажње.

Међу тим путницима није било само таквих, који су се случајно давали заводити, но је било и таквих, који су се хотимично заводили, пошто су за то очекивали награду. Има их, који нису путовали за љубав науке, него и за љубав својих материјалних интереса. Јер, као што знате, има људи, којима је највећа светиња на свету морална награда, која повлачи собом и материјалну награду, па макар колика била: али има људи, којима је идеал новац, па макар за њега предавали душу и самоме ђаволу, а ниме заборави и пре но што им се душа растане с телом, за које су се целог свог живота залагали. Оваквих индивидуа има свуда у свету. Али у овом случају не само да смо имали идеалиста и материјалиста, но и ових смо имали од разних фела. Имали смо, на пример, идеалиста, који су из љубави према науци пошли на овај пут и супрот својој жељи, или боље рећи, због своје неспреме падали шака пропагандијским агентима; имали смо идеалиста, који су из љубави према својој отаџбини, којој су хтели неку корист да учине, па макар супрот правди и истини; имали смо и таквих идеалиста, који су боље и од првих и од других прошли — а да не набрајам овде друге ситнице. Било је материјалиста, који су путовали и писали из чисте љубави према новцу; било је њих, који су путовали за то, што су хтели да се одржи известан принцип, који ни најмање није за похвалу, а који су они подржавали; било их је и таквих, који су писали ђаволу оду само за то, да буде по наклу што већи дар-мар — а да не набрајам и друге такве

ништавце. У једном се случају, дакле из незнања, извртала истина, а у другом се то чинило из начела. Незнање смо истакли и осудили; у осталом, то је било излишно осуђивати, јер се самим истицањем оно само осуђује. Истакнућемо и то начело, које је навело путнике и писце да изврћу истину.

Просвета је врло моћно средство за наметање извесних начела, извесних појмова, па међу њима и појама о народности Просветом, као и другим помоћним јој средствима, која, дозволите ми успут да кажем нису малобројна, постизава се, да се у средини неког живља, коме је дата, па било милом или силом, та просвета добије што већи број присталица за ону културу, која њоме хоће да се усели у ту средину. Образ, част, понос једне народности, којима се она пред светом поноси, то је њена култура, у коју убројавамо и појмове о народности. И доиста, чудновато су све те ствари скопчане. Развијена култура код једнога народа најлепша и најјача је гарантија у трајност тога народа. Народи, који су без културе, у врло великој су опасности. Пијонер културе то је просвета, национална просвета. То је универсално утврђено начело. Њоме се и служе на првоме месту пропаганде. Али, је ли извесно земљиште погодно за ту културу, то пропаганде нису ни питале: оне су јуришале напред, послужиле се чак и силом, а сила им није недостајала, благодарећи тадашњим околностима: нису им недостајала ни средства, ни путови — сад било дозвољени или недозвољени, то је онда за њих била са свим споредна ствар. Пред њиховим очима жарко је пламтела њихова циљ и, заслепљени од њеног блеска, бесомучно су срљали к њој. Просвету, дакле, која је основана на науци и истини, подешену на свој индивидуални калуп, они су ширили и најживље настали да је довољно рашире и учврсте, јер је она, понављам, култури путеводиља. Раширена и учвршћена просвета, то је већ готова припрема за евентуалност, ако би се дошло до сабље и пушке, да се њоме реши судбина о госпоству над областима, у чијем је становништву увучена та просвета. Јер је на сваки начин потребно, и ако ни за шта друго, а оно за то, што тако хоће овај наш остарели већ деветнаести век, да већина тога становништва братски загрли оштрицу те сабље, да им се обрадује братски.

Али зна се већ из искуства, да се сада права судбина госпоства над извесним областима почела решавати и за дипломатским столом и то одлучније, но и на бојноме пољу: да би узалудно било све јунаштво нашега Краљевића Марка, јер би га првосковани лорд из дома Израјељева, па звао се д' Азрејељи или Биконсфилд, једним само потезом пера показао као неважећа: зна се да је сада силнија воља укрућене дипломације, него милост силнога Марса. Дакле није довољна воља народа, чија се судбина мење на теразије, него је потребан и пристанак дипломације, реч силних од силнијех.

Међу тим дипломатама, који за зеленим столом решавају о судбини једнога народа, има свакојаких људи, са разноврсним појмовима, жељама и тежњама. Има их и таквих, којима истина доиста топло лежи на срцу

и који су, ако им не смета raison d' Etat (државни разлог) њихове отаџбине, коју на томе скупу, конгресу, заступају, кадри, да се најживље заузму да истина тријумфује. Има их таквих, који поред света тога, што им је јасна права истина, у наточ томе решавају онако, како им њихов raison d' Etat налаже. Има их пак и таквих, који не знају за праву истину, но се поводе за онима, који је знају, и не питајући, да ли ће се ови заузети за њезин тријумф или за њену пропаст.

Прве ваља убедити на своју руку, а то је посредством дипломатског пријатељства и уступака од стране дотичне државе, чија пропаганда треба да тријумфује; то се чини упорно и често на штету али то се бележи у онај исти рабош, у који се бележе и сви трошкови те пропаганде. О другима не треба ни мислити: они из својих обзира према државноме разлогу чине и веће жртве. Тешкоћа је само са трећима. И да се и она одстрани пронађен је овај — барут. Извитоперава се истина, износи се стање онакво, какво се хоће, обмањују се путници и — готово. Кад ствар дође пред ареопаг, они, који се осврћу на raison d' Etat рекну своје, већ зна се какав је њихов votum; а они, који не знају праву истину, наравно да ће примити садржину речених списа као истину и гласати противу истине. Цео свет верује им, па за што им не би и они веровали.

Просветом је створена реч народна, а овим књигама створена је реч дипломације. И изгледа, или бар тако пропагандисте памет вара, да им је успех обезбеђен. Да ли је могућно да може лаж тријумфовати код тако очигледне истине?

Рекох истине и то понављам очигледне истине: јер она је јасна за свакога, који гледа својим а не туђим очима, као што су је гледали путници, о којима је напред реч. Она је јасна за свакога, кога год за њом срце боли. Ја ћу се постарати, у колико ми то делокруг писма дозвољава, у неколико и да објасним.

Пишући о просвети овамо, ја сам већ набројао колико врста пропаганада имамо. Поређао сам их онако на дохват, али већ из тога, што сам се понајвећма зауставио на грчкој и на бугарској, могли су поштовани читаоци „*Дела*“ разумети, да су то пропаганде, које се најживље заузимају за своју „ствар“. И у овом сам писму највећма појентирао на њихове агенте. За то пре него што пређем на то, да одговорим на истакнуто ми питање, треба, бар мислим да ми треба, да упознам стрпељиве читалице и читаоце са мојим погледима на ове две пропаганде.

Грци, а нарочито Фењер, вазда су у Турској уживали особите привилегије, које се датирају, бој се, још од доласка Турака у Јевропу. Историја сведочи, да Фењер није те привилегије добио на частан начин: повлаче се неки записци, да су неки попови, неки калуђери ишли на руку неким освајањима градова у корист Турака; историја света набирчи из тих таквих записа. Али факт је то, да ми видимо Грке све донде докле допиру Турци; видимо их чак и до Беча: негде у кецељама, као крчмаре и као занатлије; негде као даскале и као попове, у антеријама и у мантијама. Види се, да су се Турци и Грци умели лепо слагати,

да су Грци радо користили Турцима, а већ колико су користи вукли од њих то видимо и до дан-данас. И само онда, кад је хетерија подигла тако звани грчки устанак, на шта ју је, види се јасно, приморала Милошева Србија и то не чим другим, него просто својим остварењем, само тада видимо да се излива неки гнев у толико, што се вешa у Стамбулу васељенски патријарх Григорије. Повлачењем Турака из Аустрије, Угарске и Србије, које није било добровољно, него силом оружане руке, као што је било и њихово увлачење тамо, повлаче се и грчки крчмари, и грчки сарафи, и грчки трговци, и грчки даскали, и грчке владике. Овде се види чак и нека веза судбине; види се и нека уживелост. Турци, који су иначе, не да их хвалим, но истину истинску да кажем, народ пун каваљерства и због тога пуни признања, нису могли заборавити на грчка доброчинства, а нарочито на доброчинства фењерских органа. Они су и могли и могло им се, да откажу и Србима, и Бугарима, и Власима и свакоме су могли поодузимати повластице, зајемчане ферманима пређашњих султана, само нису тако хтели поступити према Грцима и према Фењеру, за које су вазда слутили, да им могу бити од користи. У осталом зна се, да код турског двора и код њене дипломације има извесног континујитета у раду, има консеквентности у њиховим пословима: то се види у осталом. За то и видимо, да Турци много мазе Грке и Фењер и толико су према њима попустљиви били, да онда кад Срби и Бугари, а нарочито први, нису могли ни главе да дигну од силнога притиска од стране јаничара, обласних заповедника и њихових сејмена, дахија и кабадахија, — онда баш Фењер уживa са Грцима такве повластице, да изгледа држава у држави. То је дало било махна Грцима да се јако осиле. Све што се крстом крстило, све се убројавало од стране Турака у „Рум-милети". Грци пак колико су могли наметали су другим народностима у Турској своју културу. Али важно је то, да су они правили разлику у целој тој маси између: Јелина и варвара: Јелини су били Грци или погрчени народи, као Цинцари и Арбанаси: варвари су били Срби, Власи и Бугари. То прављење диференције била је приватна ствар Грка и Фењера: пред Турцима све то беше „христијан" или „Рум". На тај начин повела се она злочасна поворка, те је никло питање о стварању словенске независне цркве у Турској, ствар, о којој ће бити говора у једноме од идућих писама. Али главно, што имадосмо рећи, то је, да је из крила Фењера поникло панјелинство: оно је изазвало расцеп у у цркви: створила се бајаги словенска засебна црква, која је још при своме рађању испала грбава. Хетерија грчка створила је од Фењера врело панјелинизма: комитети бугарски, уз приномоћ руских добротворних „општестава" створили су од егзархије у Цариграду врело панбугаризма. На један пут појавила су се на позорницу два атлета, или боље да кажемо нашли, два хрвача, који су се ичепали за кике и отпочели борбу. У тој борби ми не видимо ничега часног: ми видимо само лукавство, ниска средства, подметање трмка, гризење, уједање, штипање — као год оно кад се две блуднице посвађају и повуку око предмета своје разблуде.

Мало је тривијално упоређење, али треба испитати средства, којима се служила једна страна противу друге, па ће се видети, да сам се чак и благо изразио.

Лепа је то ствар бранити своју народност на своме рођеноме земљишту: то је чак узвишена ствар, којој се клањају и далека поколења. Још кад је то било, кад су стари Јелини одбијали са свога огњишта непријатеље своје домовине, па и данас нема тога човека, који се са дивљењем не сећа Темистокла, Аристида, Леонида, Демостена итд. Али кад би сви ови устали сада и видели шта раде људи, који носе њихово име, и како њихова имена сваки час потржу као кебу иза појаса у овој својој лукавој борби, они би — нећу да кажем друго, али би морали иљунути и стругнути у гробље, да не гледају овај резилук, ову нечасну борбу. И сваки је се мора гнушати, кад само види, на који се и како подли начин води.

Лепа је ствар, опет понављам, бранити своју домовину и своје сународнике ван ње — узвишена је то ствар. Али колико је то лепо и узвишено, у толико је грдно и ниско газити туђу отаџбину и одређавати, па себи силом прирођавати туђе сународнике.

То раде грчка и бугарска пропаганда овамо. Оне то раде упорно и служе се просветом, лажном литературом о народностима овамо и свачим, што им шака дође. Раде упорно и неуморно, а за последњу четврт века раде одсудно. Тај рад развили су и развијају до последњега степена. У томе им иде на руку турска влада, јер докле је њима оставила одрешене руке, да чине што год хоће и да се међу собом туку преко леђа оних, које мисле да одроде и себи да асимилирају, дотле овим јадницима није давала да се бране. У томе им иде на руку инглеска дипломација: Грцима за то, што је Грчка инглеска творевина, из неких обзира према класичним Јелинима: Бугарима за то, што им је потребан један бедем на копну противу руског продирања до Цариграда, а изабрали су баш Бугаре с тога, што се нико тако крвнички не туче као браћа кад се заваде и побију: иде им на руку тиме, што се инглеска дипломација најживље заузимље код Порте кад Грци, или Бугари, а нарочито ови, иштy од Султана какве нове повластице: тиме, што се инглеска штампа најживље заузима за бугарску „ствар“ овамо, што шиље нарочите изасланике, да ко бајаги проучавају етнографију у овим пределима, а у самој ствари да приме већ готове чланке од пропагандијских агената и преведу их за своје листове, у које се протурају као неке научне расправе: тиме, што инглески конзули званично у својим извештајима доносе оно, што им пропагандијски агенти пружају на употребу; тиме — али ко би све могао набрајати?! У томе им иде на руку аустријска дипломација и штампа, која у свему и у неку руку много разузданије, кад је, нарочито, потребно да се пркоси Србији — секундира инглеској. У томе им иде на руку и немачка и талијанска дипломација, истина овлашнијим, али ипак трајним секундирањем првој. У томе им иде на руку и француска штампа својим ћутањем преко свију

оних неистина, које пропагандијски агенти протурају кроз јавно мњење. У томе је до скора ишла им на руку и сама дипломација и штампа братске нам Русије, којој су Грци већ дохакали својим подвалама, а Бугари је изненадили својом до сада још нечувеном неблагодарношћу.

Као што видите све им је ишло на руку и мало је заиста требало, па да се деси и тај нечувени скандал и то при издисању деветнаестога столећа, да лаж тријумфује над истином. Па ипак се питамо: Зар то може бити?

Из свега се види да се на то иде. Сад су чак убрзани кораци, јер је Турска попустила мало оне тешке колане, којима је држала до сада утегнуте непривилегисане народе у својој држави, видећи ваља да и сама, да је крајње време да престане да буде зла мачеха, но, кад већ неће да буде нежна мајка, да бар буде душевна мачеха, па се тим поводом опазиле неке појаве, које су престравиле пропаганде и њихове протекторе. Ја сам их пригележно у првоме писму, а овде ћу само свратити пажњу на њих. Отворише се влашке школе по крајевима, у којима живе Куцо-Власи и резултат уписа деце по њима направио је необично непријатан утисак на грчку пропаганду, коју је уздрмао до темеља. Отворила се на двоје на троје која српска школица и резултат уписа такође запрепастио бугарску пропаганду. Шта је у ствари са тим школама? Ево шта је?

Осетио народ нешто сродније своме традиционалноме духу по тим школама од онога што је имао до сада по наметнутим му школама: приметио нешто природно, а не вештачки основано: видео нешто њему својственије и окренуо леђа ономе, што му је мање или никако својствено; чуо звук свога предачког језика и песме, чуо — — на послетку занео се за оним што је баш његово, а што му није силом наметнуто. Ето то је.

Ја не тражим да ми се слепо, да ми се бесвесно верује, као што се слепо и бесвесно верује и веровало пропагандијстичким речима и списима. Још нису пропаганде толико успеле да утру траг свему, те да се не позна ко је какве народности. Има већ читаве генерације, које су стале на озбиљну ногу, које су васпитане и образоване по пропагандијским школама, те напојене њиховим духом: то се не да порећи. Али има остарјих људи, који нису били по тим школама и који се вајкају, што не могу са својим породом да се споразумеју: ово је исто тако факт, као што је и то, да има много мухамеданаца, који говоре овај словенски — нећу да кажем српски да ми тесногруди не би пребацили шовинизам — дијалекат, а који нису били по бугарским школама и чији говор може да послужи као доказ, да су те пропаганде насилно пошле да освајају земљиште. Пропаганде су живо настале да искорењују обичаје, као славу, кољива и т. д., који ваљају противу ове инвазије: пропаганде су још живље сатирале старе споменике, који су и историју ополчавали противу ове најезде. Ама, једном речју, оне су све учиниле,

часно и нечасно, поштено и непоштено, хумано и варварско, да у свему и свачему обезбеде земљиште, које су културно почели завојевавати: али је ипак остало трагова и то довољно још, да су се рђаво адресовале. Ја остајем при томе, да ће сваки истински научар на лицу места и одмах, без великих напора, моћи констатовати, да је сав тај пропагандијски рад проста навала на туђа права и пљачка туђе својине.

Но Бугари се и сами издају.

Приликом сазнања резултата, које је постигао тај лечак српских школа, они су се здрнули од страха. А лако је и страховати после свеоне муке и оних напора, које су уложили да сазидају ову трошну зграду на песку. Најмања слутња на бујицу морала би свакога довести, да шене намећу од страха. Они, њихов егзархат у Цариграду, њихова влада у Софији, њихови акциони комитети по Бугарској пошли су у одсудан бој. Једни су отпочели борбу дипломатским путем, други су је почели путем штампе. Ону, дипломаматским путем, потпомагали су најенергичније дипломатски представници тројнога савеза и Инглеска на Вис. Порти. Ону, путем штампе, потпомагала је аустријско-немачко-италијанска и инглеска штампа. (И овом приликом барјак су носиле аустро-чивутска и инглеска штампа, а нарочито се она прва одликовала својим познатим јуришима). Бугарска штампа ишла је и тако далеко, да је претила Турској; она је сиктала на нечувен начин, — испољила је бугарску политику у свој својој наготи. Држали су се митинзи и живом речју такође се претило. Сад је претити лако: мука је било пружити оружје у руке Бугарима и та се жеља, тај идеал бечке дипломације, благодарећи вештини њеног дипломате Кевенхилера Меча, остварио се на злосрећној Сливници: сад они могу претити и много је њих, који те претње узимљу у обзир: изгледа да је на баб-Алији учињена та огромна неправда традиционалном мишљењу целога света, да су Турци познаваоци и поштоваоци јунаштва и каваљерства; изгледа да су се они поплашили од бугарских претња, — они, који до сада нису ни оком тренули на познате ратоборне здравице назови-кнеза Фердинанда, које је дизао на самој турској граници, а у славу скорог присаједињења Маћедоније са Бугарском — јер иначе како би се протумачило то хитање В. Порте, да тако изненадно поставља две владике у Маћедонији. Немам ја ништа противу тога, да В. Порта изда и двеста таквих берата за владике у у оним местима, где живи чист бугарски живаљ. Али постављати их онде, где они немају права да постоје, то је санкционисање са званичне стране оне перфидне узурпације, коју чине пропаганде и то баш у моментима, кад се јављају склатантни симптоми, да је сав тај рад пропаганде бугарске основан на труломе земљишту, на неприродноме. И пропаганде су увиделе то, и искале су, да лећима тих двају владика подупру ту своју трошну зграду: али ја сам мњења, да је ни још двеста нових владика не могу уздржати, јер ће свемоћна природа учинити своје. Од тога и стрепи бугарска пропаганда: то је њу и довело у оно очајно стање; то ће јој и намет померити — то мора сваки признати. Из саме

њене акције у овом последњем случају, као и њених протектора, види се јасно њихова рођена неповерљивост у солидан, у трајан резултат. Оно, што им квари тај њихов нечовечни посао, не може се отклонити; чини се све да се отклони, али је апсолутна немогућност једно за то, што су у Турској уговорима зајамчене слободне пропуштајације свију народности, а на тим уговорима фигуришу потписи представника свију велесила, као гаранција, да ће ти уговори бити поштовани на првоме месту од стране В. Порте, а на другоме и од самих гараната; а друго за то, што је ваља да Турска већ јасно увидела, да су убиство за њу сва пријатељства са тројним савезом и с Инглеском, које јој на невидовни начин откидају комад по комад са њеног тела.

Као год што Бугари стрепе од тога, што се дух српски, који су они пујмили коначно да угуше у Турској, тако исто и Фењер и панјелинска пропаганда стрепи, што се буди српски и влашки дух, што се ти елементи почињу отрзати из њиховог смртоносног наручја, у коме су до сада стењали, за то се и ови, као год и бугарске пропагандисте, најживље преотимљу, да им не утекне из шака тако диван лов, уловљен у мреже, које су их потпомогли да разапну на првом месту ненаучни „научењаци", грешни тлачиоци истине и дошчије малициозна дипломација и корупшивна штампа средњеевропских држава и Инглеске, које тобож чине неке платонске услуге Бугарима и Грцима, а у самој ствари замућују воду, да после они дођу, те да је одмуте. Оне су већ послале напред и своју авангарду.

Но да завршим.

Питање о народностима у овоме делу турске царевине фактички је било до пре педесет година питање тешко за дискусију. Кад се у Јеврони разбуктао националистички принцип у јачој мери, онда се свет заинтересовао и за становништво ових области и да испитује које је народности оно: почели су чешће путовати странци: називам их овим именом, јер ако их назовем научницима, огрешићу се о истину, ако ли не — не, но их крстим дилетантима онда ћу се побркати са репутацијом толиких библиотека, које су њихова дела уврстиле међу научна — остају за мене, као што ће, надам се, и за свакога, који љуби истиниту науку, странци, а сваки ће их Срби и Словенин назвати шарлатанима, ово entre-parenteses): са каквом и са коликом су спремом они путовали, ја сам у неколико означио. Нашле су пропаганде које су, користећи се, на првом месту, турском попустљивошћу, а за тим турским извесним предрасудама, почеле да жаре и пале у своју корист и које су вешто умеле да се користе наивношћу оних путника странаца: па не само то, но су и нарочите путнике плаћале да изврћу факта. Тако је то ишло до берлинског конгреса. Онда је панславистички баук појавио се озбиљније но игда на политички обзор, противу кога се дигла сва германска и англосаска Јеврона и употребила сву своју и, што но реч, најтежу артиљерију противу панславизма. Требао је бедем између Русије и Ца-

риграда — и то је постала Бугарска: а да би се могло на њу посигурно рачунати, анексирана јој је незаконитим путем Ист. Румелија. Да ли за то што су Бугари схватили важност своје улоге, па су по ту цену ангажовали дипломацију средњеј̂европских држава и Инглеске да им помаже за њихове успехе у побугаравању мађедонских становника, или је то било из сопствених побуда, следећи принципу la raison d'État, те дипломације, бугарској мисли дават је сваком приликом импулс. Вели се, да је то успех бугарске пропаганде, али, дозволите мени, сину ове земље, да вам из искуства кажем, да је то успех германско-англо-саске струје, која, у место да се мота по Африци, хоће да обезбеди себи прво колевку светске образованости: Дарданију, Мисир и Сирију. Као што видите, Бугарска, благодарећи мудрости некога Стамбулова и Кобурга, постала је мост преко кога заклети непријатељи Словенства хоће да остваре ону своју дречећу мисао: Drang nach Osten: на тој мисли поглавито и нехотице ради бугарска пропаганда, која је потпомагана и срцем и — подлошћу (ту о души не може бити речи). Грчкој пропаганди и Фењеру добро је. Као да су знали и као да знају, тако су подешавали и подешавају своје држање. То је умрла егзистенција, која се, као брана, вуче тамо, камо волови иду. Ту не треба трошити речи.

Сад је много озбиљније стање, но што је игда било. Оно је имало да пређе у фазу од одсуднога значаја и што то није било, има се благодарити само томе, што су прсти германске интриге међу Словенима тако умотани, да им не дају никада стати на једну паролу. То је страх и трепет за њих. Бугари су пудлице. Германци су хатови и ритери.

Овде је главно, да се није смео гласити српски живаљ, на кога је општа новика, да је храбри носилац панславизма. Онде, где је егзистенција српског живља јасна као дан, ту се бије по врату и то јавно: овде, где је нешто мало умотана и то, морамо признати, погрешком и саме Русије, овде је бијен у перчин и то, опет, јавно. Противу њега су скочили на све стране и Германци, и Талијанци, и Хрвати, и Бугари, и Мађари, и Грци, а да не спомињем и сав остали ситнеж, нити пак религиозне пропаганде. Главно је ово: Требала је, да се пажња српског Пијемонта скрене са Босне и Херцеговине и показат му је пут у Мађедонију — то је, дакле, признање с њихове стране; али кад се чуо из Србије ободравајући глас својим сународницима у круновинама стамболског Падишаха, онда је иста та интриганска струја, германско-инглеска, уз коју је коморџијски пристала и талијанска, на стид и срам њихових скорих предака — својски је, велим, она приморала да појача отпор бугарских пропагандиста и грчких, противу буђења српске свести. Зар се то не види јасно из ова два последња берата, као и она два прва? Зар се то не види из држања самога Фењера, који је трска међу вихоровима?

Али ствар је јасна. Румуска се свест у велико пробудила: српска се буди јако. Они, који су узурпирали, добиће по заслузи. Али никога неће скупље стати цела ова нетљавина од Турске: она ће постати плен

германске струје и свршиће жалосно. Жао ми је, али то је јасно за свакога, да ће тако бити.

Имаћу прилике, да се са том струјом по ново сусретне. Овде сам се у толико дотакао, у колико се то односи на питање о народностима. Она, германска струја, не дела само у овоме, дакле, правцу. То њено делање тихо је, али је стално и систематично. —

Написах ово писмо о народностима овамо и рекох оно што пред својим рођеним очима видим јасно: али признајем, да сам врло мало рекао. Али шта ћу кад сам тако узан делокруг себи означио, да се нисам, у колико то заслужује важност предмета, упуштао у веће детаље. Ну за тако што отварам поље истинским стручњацима и научарима, који би имали да кажу њихово, а у име науке, којо су се из дубине душе заклели, да ће служити њеним светим и узвишеним циљевима и то искрено и поштено.

Сада није опасно путовати као негда. У осталом никада се није ни могао сравнити пут по овамошњим местима са путом кроз Сибирију, нити посете по круговима, где би се имала прикупити грађа за њихов рад, са посетама по њиховим харемима. На истинске научнике се и чека, да растерају ову маглу, која је својом тавном дрехом обмотала питање о народностима у Турској, те је о њему тако тешко говорити.

Али нека се има у виду и ово, да је нама, синовима ове земље, јасна ова ствар, да ми врло добро знамо како стоји питање о народностима: но нама је стало до целог образованог света, који је несиремом и малицијом заведен у заблуду. То је оно, што нас, искрено ћу признати, на живо срце боли.

И — за сад је доста.

8. јуна 1894. Галиб-ефендија.

Писмо из Босне.

(Аграрни односи, дажбине и неколике напомене о управи и општем стању).

Један од најглавнијих узрока босанско-херцеговачком устанку од 1875 год. било је тако звано „аграрно питање". За ово нам је најбољи доказ аустриски министар гроф Андраши, који је у своме меморандуму, поднетом заступницима европских велесила на Берлинском Конгресу 1878 казао: да је најглавнији узрок свима дотадашњим устанцима у Босни и Херцеговини аграрно питање и вјерски антагонизам међу становништвом тих покрајина. Падаље је поменути меморандум Андрашијев доказивао, да отоманска царевина нема снаге да поменута питања ријеши, те тако један пут осигура трајан мир и поредак у тим покрајинама. Према овоме Аустрија, примивши мандат од Берлинског Конгреса да окупира Босну

и Херцеговину, примила је уједно један врло частан задатак, а тај је био: ријешити „аграрно питање“ и утишати вјерске страсти међу једнокрвном, вјером подијељеном браћом, те тако створити погодбе за подизање цивилизације, материјалног благостања, и културног напретка међу народом у Босни и Херцеговини.

И по нашој и по европској штампи до сада се писало на све стране и са разних гледишта о стању и о управи у Босни и Херцегевини. Са неких страна баснословно се описује културни напредак и материјално благостање народа у тим земљама, и ако ево ни до данас, кроз 16 година аустро-угарске окупације, није ријешено „аграрно питање“, тај најглавнији узрок, који је народ тих покрајина, по самим Андрашијевим ријечима, у таку бједу и невољу бацио, да се је морао чак и на устанак одважити, па можемо казати да у неколико ни вјерски антагонизам није утишан. Није потребе ни доказивати, да је материјално благостање и богатство једног народа основа културном напретку и цивилизацији. Који се народ материјално не развија, не може ни културно напредовати: нита више један напредан и цивилизован народ, чим почне материјално да опада, упоредо и културне тековине тога народа опадају. Наша је намјера да овде изнесемо вјерну и истиниту слику данашњих „аграрних“ одношаја, материјалног богатства и благостања народа у Босни и Херцеговини, поткрјепљену истинитим доказима, а читаоцу остављамо, да на основу тога ствара сам себи слику о материјалном богатству и културном напретку тога народа, као год и о свима оним, по извјесној европској штампи, хваљеним установама, које је аустро-угарска влада у окупираним покрајинама, у интересу материјалног и културног напретка тога народа, створила. Само се по себи разумије, да ми овде под именом народ разумјевамо сељачки сталеж, пошто су Босна и Херцеговина данас једино и искључиво земљорадничке земље. Нас би далеко одвело, кад би заплазили дубље у историју овога предмета и доказивали постанак аграрних одношаја. Доста ће бити да се овде спомене, да је народ у Босни и Херцеговини до 1848 год. давао спахијама само десетак, тако звани „ушур“, а поред тога спахије су га нагјеривале, да им кулучи и њихове приватне њиве силом обрађује. Услед силних протеста и жалби народних, упућених Високој Порти, против безакоња и тираније спахинске, послат је у Босну за валију Тахир-паша с наредбом да извиди жалбе народне и уреди одношаје између кметова и спахија. Тахир-паша је тада издао наредбу, по којој је кмет дужан давати спахији, мјесто дотадашњег „ушура“, трећину, а забранио је спахијама, да не смију кметове на кулук гонити, а поврх тога да имају још кметови држави десетину од својих земаљских производа давати. Ово је за народ било са једног зла на горе, те је против оваке наредбе Тахир-пашине у један глас се почео тужити и жалити, па и у хајдучке чете одметати. Али су власти силом оружја народ на испуњавање ове наредбе присиљавале. И данасима живих људи, које су „суварије“ коњаници Тахир-пашине силом рапћеривале, голим, сабљама сијекући сакупљени народ, којега су власти сазивале да му Пашину наредбу са-

опште, кад се против наредбе почео тужити. Ко је могао и помислити, да ће овакој једној, силом турског оружја изведеној, установи једна хришћанска и цивилизована европска велесила закониту моћ дати?

Од тога времена па за цијело вријеме отоманске управе у Босни, отоманске власти или су издавале десетину под закуп путем лицитација појединим закупницима: или су је саме власти собом преко својих чиновника од народа купиле. Десетина је давата у нарави. Десетари су ишли у село, те су десетину собом у присуству сеоских вијећника процјењивали. Сваки појединац био је дужан десетину у своме селу на лицу мјеста довести и предати, те су за ту цијељ били по свима селима саграђени нарочити хамбарови и кошане тако зване „десетарнице". Спахије би пак, односно њихове субаше, долазили собом сами у село, кад је жито обрађено, те са својим кметовима живо премјерили и према томе своју трећину узели. Чим је настала аустро-угарска окупација, одмах је 1878 год. издала Земаљска Вос. Влада наредбу, по којој је народ морао десетину у котарска мјеста довозити и ту је властима предавати, а не као што је дотле било, да је сељак у своме селу предаје. Ово је била већ једна неправда за народ, те је и ова наредба само помоћу бајонета извођена. Као уз пркос кишовито јесењско вријеме првих година окупације, велики довози војничког материјала и провијанта исквариле су до зла бога и онако слабе путове, тако да је на мјестима и само довожење десетине у вароши онемогућило. Међу тим, покрај свега овога, спорина код магацина, где се десетина предавала, непрактично и споро мјерење са старим кантарима толико је отежавало народу предавање десетине, да су поједини морали и по 5—6 дана по кишовитом јесењском времену заједно са својом стоком, чекати и дангубити, док би на њих ред дошао да могу десетину предати. Ово је био у главном узрок те је један дио народа са својим кнезовима наредбу Земаљ. Владе — којом се укида давање десетине у нарави и заповједа да се десетина у будуће у новцу отплаћује по цијени коју влада одреди — са свим олако примио. Ну при свем овом, и ако је влада доста велике цијене за откуп десетине стављала, мора се признати да је првих година окупације сам начин, којим се процјењивање десетине вршило, по сељака доста справедљив био. Десетар би долазио у село, те би са сеоским вијећницима, жито кад буде зрело и обрађено, процјењивао или премјерио и тако од њега десетину уписао: спахије би пак по старом начину ишле у село и сабрану љетину код својих кметова премјерали, па од ње трећину узимали. У колико је пак овај начин процјењивања десетине по сељака справедљив био, у толико овако стање спахијама никако годило није. Спахије су само племство, аге и бези, и то наравно мухамеданци. Кмети су сав народ који у селу живи и то је огромном већином православни живаљ. У својој Босни, ако нешто врло мало има мухамеданаца сељака који су господари својих баштина, и они су остали такође кметови. Лукаво и труло, међу тим ни за какакав посао неспособно племство, које се научило било, да му

кмет све прохтјеве његовог раскошног живота подмирује, имало је начина, којима је, својом самовољом и ћејифом, својим политичким господством могло кмета, за вријеме отоманске владе, присилити, да му подмирује сав онај вишак за његов раскошни живот, што му није могла трећина подмирити. Али са наступањем окупације нестаде њиховог политичког господства, па нестаде у неколико и њихове самовоље, не могаше се ништа више по старом обичају силом од кмета изнуђивати, а сама пак трећина мала бијаше да подмири раскошан живот, који се са наступањем окупације још више увеличао. Гледајући у сељаку главног виновника за губитак свог политичког господства и свега осталог: знајући да је дух деветнаестог вијека у Европи многу старину за свагда збрисао; видећи да је у Босни све „provizorisch“, па да би се та ријеч могла и на њихову трећину примијенити — племство је тражило средстава, да с једне стране изворе својих прихода повећа, па да којим другим путем накнади оно што се прије силом и самовољом добијало: а с друге пак стране да се којим било начином освети сељаку због свога понижења, те је у томе и успјело, нашавши за своје циљеве најподесније средство у самим мјеродавним факторима Босне и Херцеговине. Видећи наспрам себе наклоност Земаљске Бос. Владе, не испитујући даље с каквих разлога та наклоност потиче, оно је сваки пут разним денуницијацијама опадало сељака, те земаљска влада за Босну и Херцеговину с једне стране, да би себи створила једно непресушљиво врело за своје неограничене финансиске издатке и да би једном за увијек задобила наклоност племства на своју страну, изда наредбу којом се у будуће имају расправљати сви аграрни спорови између кмета и спахије по старом отоманском саферском закону (прозвано тако по мјесецу саферу, кад је издан). По томе закону, између осталог, у будуће при вршењу процјене десетине, поред десетара, мора бити присутан спахија, односно његов пуномоћник, субаша, па, на пошљетку, спахија има *своју трећину од кмета према процјењеној десетини узимати.* Доста је да се само замисли, да је саферски закон односно спахија и кмета кројен онда, кад су спахије у својој потпуној сили биле, кад су по свом положају и утицају могле уклањати са столица босанских паше и везире, а када је кмет био један бесправан створ — па да се већ у напријед зна, од каквих ће он штетних пошљедица по кмета бити. Политичка слабост аустро-угарских дипломата нигђе није боље на видик изишла што овом приликом. Поред све њихове хвале и разметања на Берлинском Конгресу и по европској штампи, да отоманска царевина нема у себи моћи да уреди „аграрно питање“, аустро-угарске дипломате потежу из вилајетске босанске архиве прашином застрти саферски закон „труле“ отоманске царевине и дају му правну моћ, и ако су га и саме отоманске власти, због његових штетних последица по кмета, давно напустиле биле.

Десетина се даје односно плаћа држави од сваког жита: пшенице, јечма, зоби, хељде, прохе, кукуруза и т. д., од сваког *воћа*, и *поврћа* на пошљетку и од самих *пчела, ма и од броћа.* Трећина се даје пак спахији

од сваког жита и воћа: четвртина му се даје од поврћа: купуса, роткве, репе, лука, кромпира и т. д., а *половина* од сијена. Да се пак изврши процјена десетине на једном мјесту по горњој наредби земаљске владе, морају бити присутни као процјенитељи: десетар као заступник ерара, спахија односно његов субаша као заступник спахије и сеоски вијећници као заступници онога чије се жито процјењује. Десетари немају редовне и одређене плате него добијају 4% од оне десетине, коју у свом подручју уђишу. Сваки без разлике спахија има свог субашу; ни они такође немају никакве одређене плате него добијају 10% од оне трећине коју своме спахији скуне. Позната је ствар, да су спахије сами мухамеданци бези и аге, као год што је познато, да у свима скоро варошким мјестима Босне и Херцеговине апсолутна већина мухамеданаца станује. Десетаре који ће десетину процјењивати и писати бирају сваке године у мају мјесецу котарски предстојници, сваки у своме подручју, у споразуму са мјесним котарским вијећем. Пошто су мухамеданци у котарским мјестима у већини, то је наравно, да је и већина чланова тога котарског вијећа састављена из мухамеданаца, и то наравно од виђенијих и богатијих људи, дакле из самих ага и бегова. Десетари нијесу дужни никакве свједоџбе о свом моралном владању уз своју молбу поднашати. Они се изабирају из најпокваренијег друштвеног слоја, махом све људи који нијесу могли добити ни наћи никаквог посла ни занимања, те још у десетарима налазе једино средство да своје животне потребе подмирују, све моралне и материјалне пропалице, једном ријечју људи без икаква карактера, поштења и савјести. По највише се бирају из каквих старих субаша и десетара за отоманске владе, или од банкротираних трговаца и отпуштених жандарма и полицаја. Примјера ради да их неколико по имену означимо: Усо Асић, Дедо Суђума (Бањалука), Малин-ага Херцег (Прњавор) и т. д. десетари за отоманске владе: Бакић и Блашчанин (Прњавор) отпуштени жандарми, Никола Тешановић (Бањалука), Ристо Вејић, Јевто Тодоровић, Анто Млино, Јово Деспотовић (Прњавор), све пропали трговци и занатлије, Занто Босанчић (Бос. Градишка) такође пропали трговац. У сваком котару изберу се из самих десетара по 1 или 2 комесара, који ће надзиравати, како се десетина пише. Из оваког истог елемента, па још и из горег, регрутоване су спахије своје пуномоћнике субаше. Има их међу њима и таких, које су данашњи исти судови за разна недјела на робију осуђивали, као што су: Суљан Турчин Хоџић, субаша Мухарем-аге Ђумишлића, којег је окружни суд у Бањој-луци због проневјере на $2^1/_2$ године робије осудио, те је и робију издржао; Халил Медић, субаша Данијал-аге Ибришагића из Бањелуке, осуђен је такође на једну годину робије због неког јавног насиља; Зајим Хоџа Аршиновић из Прњавора осуђен је због проневјере на 2 године робије и т. д. Сви ови људи добили су од оних истих судова, који су их за разна недјела на робију осуђивали и слали, законита пуномоћја да могу своје спахије — у свима њиховим аграрним пословима с кметовима — заступати. Видимо из каквих су, људи и којим путем састављени десетари

и субаше, а казато је такође да и једни и други немају одређене плате, него да и једни и други добијају проценте од онога што упишу. На даље казато је да за извршење процјене сваке десетине морају бити присутне три странке: десетар заступник ерара, субаша заступник спахински и трећа странка сеоски вијећници, једина која нема никаква интереса, те је према томе наравно и беспристрасна: па мислимо да није потребно даље доказивати сваком оном ко мислити може, да и десетар и субаша у свом личном интересу — пошто од тога проценат добијају — кад не би никаквих других разлога било, гледају да процјена десетине што већа буде: зато су увијек ове двије странке у процјењивању сложне против треће беспристрасне странке сеоских вијећника, и глас треће странке остаје глас „вапијућег у пустињи“, па је онда следствено да по сељака овака процјена дестине неправедна и штетна мора бити. Имаћемо прилике резултате оваке неправедне процјене и фактима доказати: али представимо себи да је десетар баш савјестан човијек, те да га при процјењивању десетине не руководе лични интереси него само правда. У таком случају изазваће против себе мржњу спахинску, те ће га спахије властима денуцирати, па ће из службе одмах отпуштен бити: или ће у крајњем случају идуће године при избору десетара спахинских „вето“ против његовог избора уложен бити, јер спахија као што је казато, своју трећину од кмета према процјењеној десетини узима, па је за интерес спахинске трећине мјеродавна само она процјена која се у десетини упише. Дакле десетар поред најбоље воље и савјести, стицајем прилика, приморан је увијек имати пред очима спахинске интересе, и у сваком случају мора то више узимати у обзир него и интересе самога ерара. Због оваквих случајева ишћерани су одмах из службе поред осталих Јово Остојић и Усо Одобашић у прњаворском котару, а Дедо Сућума није могао за 2 године добити десетарске службе само за то, што се замјерио Ахмет-бегу Цинићу из Бањелуке приликом процјењивања десетине код његових кмета у селу „Крминама“. У интересу саме ове ствари потребно је да пријеђемо на сам начин како се процјена десетине код сељака извршује. Када се стрмна жита саберу и у стожину сађену онда дође десетар и субаша са вијећницима стожини и ту процијене колико ока десетине у истој стожини има. Ако вијећници или сељак, чије је жито, нису задовољни том процјеном, онда је према наредби владиној којом би се бајаги сатисфакција сељаку дала, дужан десетар стожину развалити, снопове у њој избројати, и из истих 3 снопа извадити па их омлатити, и онда према томе резултату процјену десетине у цијелој стожини установити. Познато је да сви снопови нијесу нити могу бити једнаки, а из разлога које смо за десетаре и субаше до сад при процјењивању навели, и у овом случају десетар и субаша одабирају веће и теже снопове, како би десетине што више било. За тим у оваквим случајевима простру се ћебаве па се одабрата три снопа жита брижљиво рукама сатару, да ни једно зрно не фали, пак се онда измјери и десетина установи. Међу тим, треба узети у обзир, да сељак врше жито на гувну са

коњима, те колико ће се жита расути, колико ће га остати у слами неизвршена, на је онда јасно да ни у том случају, кад би десетар савјесно радио и снопове одабирао, не може сељаку онолико жита изаћи колико му је процијењено. Висока земаљска влада могла је слободно од оваке сатисфакције сељака поштедити. Та по свакој могућној логици је ли то све једно у оваким случајевима или десетар процјењивао цијелу стожину жита или му пребројао снопове па му процјењивао 3 снопа која ће се омлатити да се количина цијеле стожине установи? Колико нам је познато у свима оваким случајевима обично се више сељаку десетине уписе, те је у последње вријеме сељак и потраживање оваке сатисфакције махом напустио. А да би се цијело ово лукавство владино што већма замазало добили су десетари прије 2—3 године нарочите кантаре које собом носе да могу *бајати* омлаћено жито од снопова које су изабрали премјерити. Кантари су нека нова врста и народу са свим непознати, мали су да се у џеповима носити могу, оке су им цифрама означене, те није ни замислити да се сељак у мјерењу са њима што год разуме. Будима као што су десетари и субаше најшире је поље да могу сељаку неправду чинити, јер сељак против мјерења кантаром проговорити не смије, а у том се самом мјерењу не разумије, па на послетку ни рачунати не зна: нпр. у 3 снопа било је 4 оке и 70 драма, то у цијелој стожини од 1.126 снопова, колико је ока? За оваки рачунски задатак требао би човек бар који је прошао 4 разреда основне школе а не наш сељак. И од оваке правде са кантарима могла је влада народ слободно поштедити. Жали боже оно новца што је за неколико стотина кантара издато. Када свакако десетару у вољи стоји, да оваким начином уписати може десетине колико му је воља, онда нек је пише бар одмах. Ево навешћемо неколико истинских примјера који су резултат десетарског процјењивања:

Јови (Дакином) Бојићу из Папажана (кот. Прњавор) процијенио је десетар Анто Милино пшеницу за 1892 год. на 500 ока, а кад је оврхо, било му је свега 260 ока.

Тоши Аулићу Папажанину (кот. Прњавор) процјенио је исти десетар зоб, за 1892. на 160 ока и уписао му 16 ока десетине, а кад је оврхо било му је 96 ока.

Станоју Бабићу из Папажана исти десетар за 1892. г. процијенио је пшеницу на 600 ока (60 ока десетине), извршене било је 420 ока.

Луки Аулићу Папажанину исти десетар за год. 1892. процијенио је зоб на 200 ока (десетина 20 ока). Иста зоб била је посијана на њиви Михаила Попадића из Милошеваца. Кад је Михаило дошао стожини, као човек ратар одмах је видио да зоби нема онолико колико му је десетар процијенио, за то узме кантар, развали стожину, премјери све снопље заједно са сламом па чак и саму стожину измјери, и буде свега 260, за тим је извадио 10 снопова па их омлатио, и резултат је био да чисте зоби 74 оке има. Дакле, десетар је уписао Луки 20 ока десетине, према томе дужан је дати спахији 60 ока, таман му треба још 6 ока да купи, те да би намирио десетину и трећину. Ради бољег вјеровања навешћемо да

су ту били, кад је Михаило зоб мјерио и помагали му измјерити је, још Осте Бојић, Дакан Кетојевић, Јован Трњинић.

Јовану Мартићу из Повелича (кот. Прњавор) процјенио је десетар Јаков Давидовић зоб за 1892 год. на 956 ока или 44 улчека, и десетине му уписао 95 ока. Његов спахија Рагиб-бег Ибрахимбеговић из Бањелуке, једини можда у бањалучком окружју који неће никад због неправедне процјене од својих кметова трећину по десетини да купи, сједио је собом на гумну кад је зоб вршена, и сам је извршену зоб собом премјерио, те је нашао да има 480 ока, таман половица од оног што је десетар уписао.

Симеуну Гачићу из Повелича кот. Прњавор процјенио десетар 1892 год. пира 20 улчека, овршеног било је 15 улчека.

Ристи Аћимовићу такође из Повелича процијенио је десетар 1892. год. проху на 800 ока (80 ока десетине), кад је овршена и измјерена, било је 600 ока Поменути Рагиб-бег био је кад је вршена, јер му је и Ристо кмет.

Триви Бојићу из Кришковаца 1892 год. процијенио је десетар пшеницу 909 ока, а 90 ока десетине: кад је овршена и премјерена, било је 500 ока. Његов спахија Осман-ефендија Зухудић из Бос. Градишке био је и кад је вршена и премјерена.

Јанко Шикања 1892 г. кад је издао своме спахији Убрахим-ефендији Табаковићу из Бањелуке по десетини трећину од јечма, остало је њему само 7 ока.

Даки Бојићу (Зеканову) из Папажана 1892. процијенио десетар пшеницу на 220 ока, десетина 22 оке: кад је оврхо и измјерио било је 160 ока пшенице.

Ово је само неколико примјера да се види, како се праведно десетина процјењује и трећина наплаћује. Ми ћемо имати прилике још оваких сличних примјера наводити, а сад пођимо даље.

Куруз се за отоманске владе, а и првих година окупације, најпре брао и у кошану сводио, пак онда на овако обрате курузе дошао би десетар те од њих десетину процјењивао. Ако кмет не би био са процјеном задовољан, десетар би му онда кукурузе пресуо и премјерио, па десетину уписао. Од кад је изашла владина наредба да спахије имају трећину по десетини узимати, и у процјењивању десетине присуствовати, од тада је заповјеђено да се десетина од куруза имаде узимати на њиви, док су још курузи необрани процјењивати, и да сељак не смије прије куруза брати, док му се десетина не упише. Код нас се њиве за свако жито ору на разоре а не под једну бразду. Процјена се врши онако исто као што смо и код стрмног жита споменули. Ако сељак није задовољан са процјеном, онда му се преброји, колико има на њиви разора па се изаберу 3 разора и оберу, обране курузе десетар кантаром премјери — и пошто одбије „фиру" на клин, јер се мора рачунати колико измрвљена куруза у зрну може бити, па му онда десетину на цијелој њиви процјени и упише. Познато је да њиве не могу бити све право четвртасте, него да их има

разна облика, па према томе има и разора на њиви дужих и краћих, као год што се деси да се сва њива не деси једнако плодна. Послије свега досад казаног излишно је даље доказивати, да ће и десетар и субаша одабрати веће и плодније разоре да се оберу, како би десетине више било: као год што би излишно било доказивати и примјерима доказивати, пошто смо то већ код свршеног жита учинили, да и процјена десетине код куруза мора по сељака неправедна бити.

Ну поред овога сељак мора код куруза још једну штету да трпи, а то је при одбијању „фире“ на клип (оточак), јер, као што је казато, десетина се имаде процијенити, колико би куруза измрвљених у зрну могло бити а не са клипом. Влада је одредила да се имаде код куруза одбијати „фира“ 30—40% процента, према каквоћи куруза који су зрелији и сувљи или зеленији и влажнији, или који су с већим и мањим оточком. По себи се разумије, да су десетар и субаша увијек сложни да мање фире одбију, те десетина већа буде. Ово је заиста врло карактеристично. Десетар и субаша најпре одаберу розоре које хоће, па му опет одбију фире колико они хоће.

Сијено се прије процјењивало у стожини, када буде потпуно суво и на једно мјесто свежено па у стожину сађевено. Познато је да ливаде када се покосе онда пошто је трава лежала један дан у откосима купи се онако у пола суво сијено у мале пластове од прилике 50—100 ока, да се још мало просуши па се ови пластови тек пошто буду добро суви на једно мјесто своде и у стожину сађену. Прије неколике године издала је влада наредбу и сељаку забранила сијено у стожину сађети, прије док му десетар не дође и на њиви у малим пластовима сијено не премјери, и пластове не преброји на десетину упише. Дакле сијено му се још мокро мјери. За ово је знала и сама влада, јер са том наредбом влада је уједно наредила да су десетари дужни, пошто оваке влажне пластове премјере, 20—30% процента на усушак одбити. Али се до године већ показала, јер идуће 1892 год. десетарима је заповјеђено да никаква процента на усушак не одбијају. Поред овога десетар још према квалитету квалифицира сијено у три класе: I најбољу, II средњу и III најслабију, и тако га у десетину пише а то зато, што влада послије ставља цијене за откуп десетине према квалитету сијена скупље и јевтиније. И овде је прва брига субаше и десетара да сијено слабије врсте II класе упишу у бољу I класу и III класу у II класу. Овде кад још додамо у случају кишовите године ону дангубу и штету коју сељак претрпи чекајући десетара док му дође да пластове премјери, које је он морао неколико пута због кише развољивати и по ново сушити: кад још знамо да спахија од сијена половину узима, и кад још доцније видимо по какву скупу цијену мора га сељак десетину влади од њега плаћати онда ћемо тек знати колико штете сељак у својој привреди од сијена трпи.

Крушке и јабуке процјењује десетар у десетину док су на дрвету и то одмах у јунију мјесецу док је још зелено. Не пита се да ли ће се

крушке и јабуке, које у јесен присјевају, моћи одржати, да ли се неће од љетњих врућина поцрвати, осути и спасти, или да ли ће их можда лед побити. Главно је да десетина више буде и да десетар од њих десетину упише. Године 1892 пописао је десетар у селу Слатини (код Бањалуке) десетину од крушака и јабука одмах у јуниу мјесецу. Међу тим исте године, лицем на Илин дан 20. јулија (1 августа) лед је падао у више села у Босни на је падао и у селу Слатини и усјеве тако побио да су њиве одмах пуштене биле. Влада није имала ни толико обзира на ову несрећу народну, него је наплатила десетину од свега оног што је десетар коме десетине уписао, док није лед побио. Да се не каже да пређерујемо, ено „десетарске контролне цедуље“ Стевана (Спасоја) Кетојевића из Слатине, у којој стоји да му је десетар дана 26/6 1892 (н. к.) процјенио и уписао десетину од крушака и јабука и то: јабука I класе 25 ока, II класе 10 ока; крушака I класе 10 ока. Лед је побио усјеве на Илин дан на наравно и крушке и јабуке, али ипак зато Стеван је као год и сви остали његови сељани уписану десетину морао платити.

Крушке и јабуке десетар квалифицира у двије класе: I бољу и II слабију према квалитету, те према томе влада доцније ставља за откуп десетине и двије цијене, скупљу и јевтинију. II овде не треба спомињати, да ће десетар и субаша слабију врсту II класе протурити за I класу.

Шљиве такође не смије сељак прије отрести, док му десетар десетину од њих не упише. Ако сељак није задовољан са процјеном десетаровом, онда десетар мора избројати дрвеће, па изабрати 3 дрвета шљива па их отрести, те према томе десетину уписати. Овде је све једно као год снопови код жита, или разори код куруза. Како десетина по сељака код шљива праведна бива доказаће нам овај примјер. Глигорију Пјежићу из Бос. Свињара уписао је десетар 1892 год. шљива десетине 660 ока, те их платио у десетину оку по 4 кр. а то је 26 ф. 40. Спахија Глигорјев продао је Петру Вишићу своју трећину од тих шљива и примио је за њих 64 ф. 80. Глигорије пак такође продао је свој остатак шљива и примио за њих од Петра 60 фор., али пошто је платио од њих десетине 26 ф. 40, то је Глигорију остало само 34 ф. 60. Дакле резултат је овакі. Од једног шљивика наплатила је држава сељаку за $^{1}/_{10}$ 26 ф. 40, спахија је добио за $^{3}/_{10}$ 64 ф. 80 а сељаку за његових $^{6}/_{10}$ једва је остало 34 ф. 60.

О поврћу: купусу, кромпиру, луку, лану, конопљи и т. д., како се и којим начином десетина од њих процјењује није вриједно ни говорити. Десетар и субаша прекрсте ноге у чардаку спахинском, покупе од сељака десетарске цедуље, па срчући каву онако на „тенани“ пишу како код кога за „мунасип“ нађу.

Пошто смо изложили у кратко сам начин процјењивања десетине, могао би когод помислити да смо у том пређерани били и како је то могуће да сељак никаквог законитог лијека нема, нити закона који би

сељака у заштиту узео, када му десетар неправедно десетину упише? Ко би прегледао зборник наредаба Земаљске Владе нашао би тамо у једној наредби између осталог да сељак против неправедне процјене и пописа десетине од стране десетара има право у року од 8 дана доћи котарском уреду и тужити се, а котарски уред дужан је у том случају послати десетарског комесара да ствар извиди. Послије 8 дана од дана процјене ствар се сматра као застарела и сељак губи право да се тужити може. Наиван човек који не познаје право стање могао би већ помислити да је то већ неко средство које сељака од неправде заштићава. Онај пак коме је познато право стање односно ове ствари у окупираним земљама: који зна како се знају код нас лијепо наредбе само писати, и то са извјесним тенденцијама, али не и у пракси изводити наравно да у те наредбе ништа не би вјеровао.

Комесари — за које смо већ приликом избора десетара споменули — бирају се обично по 2 у сваком котару између самих десетара. Њих шаљу кот. уреди да извиђају тужбе од стране сељака против десетине. Комесари се избирају из самих десетара, они су другови десетареви. Њих бира Кот. Пред. са оним истим вијећем које бира и десетаре: ни њима не треба никаква квалификација односно њиховог владања. Комесари као и десетари и субаше немају такође никакве одређене плате: они добијају, мислимо, 10% процента од заслуге самих десетара њиховог подручја. Они врше службу дакле под оним истим условима и под оним истим приликама под каквом је врше и десетари. А састављени су из оних истих елемената из каквих су састављени и десетари: моралне и материјалне пропалице. Усејин-сфендија и Шајиновић у бањалучком, Занфо Босанчић у градишком Јевто Тодоровић у прњаворском котару, банкротирани трговци. Излишно би било према овоме даље и доказивати, да све прилике и околности на на послетку и сами лични интереси силом приморавају комесара, да он не извиђа тужбу кукавног сељака, него да он гледа како ће му десетину више повисити него што му је и десетар уписао јер што више десетине биће већа заслуга десетару, што већа заслуга десетару, тим већи проценти и заслуга комесарева. Ето из каквих елемената бира влада, и на какав начин и под којим условима шаље у народ људе да носе у рукама теразије правде, на је дијеле народу и извиђају његове оправдане тужбе. Комесари извиђају — по наредби владиној — бајаги правду и народу онаким истим начином, какав је прописан код десетара т. ј. доћу стожини на је развале и снопове преброје, изберу три снопа и омлате, на према томе и десетину упишу, тако исто и код куруза три разора, код шљива три дебла; онако исто као што је већ код десетара казато. Ово је и узрок те се већ народ и тужбе против десетара окашно. Ми ћемо навести неколико примјера односно комесара и вршења њихове правде. Гајо Предраговић из Милосавца кот. Прњавор посијао је на једној њиви 1892 год. зоб. Кад је зоб пожњевена била, дошао је десетар те му уписао десетину од исте, али пошто је зоб у опште те године слабо родила била, десетару је криво било на Бога што није

бољи род дао, да његова заслуга већа буде, те зато да би ту штету накрмио, уписе Гаји стрњиште зобено под сијено, и то сијена I класе 200 ока, II класе 200 ока. Пошто се десетина и трећина од стрњишта и сламе не узима, нити се икад од кад је постала десетина узимала, на оваку дрску хотимичну неправду десетареву, Гајо оде у Прњавор тужити се кот. предстојнику. Предстојник пошаље Мустафу комесара да ствар извиди. Мустафа мјесто да правду задовољи и десетину од стрњишта са свим испише, он и оних од десетара уписати 200 ока стрњишта II класе под сијено, уписе у I класу сијена, те тако Гајо мораде платити мјесто 200 ока I класе и 200 ока II класе сијена — 400 ока I класе сијена. Ово нека послужи уједно за доказ и квалифицирање осталог сијена, кад се и стрњиште може уписати у најбољу врсту, I класу, сијена. Јови Микулићу из Мартинца (кот. Прњавор) уписао је десетар год. 1891. 3 оке краставаца десетине, и ако их он никако ни сијао није. Јово, бавећи се неким другим послом у Прњавору, оде те се потужи за то кот. предстојнику. Предстојник пошље комесара. Када комесар дође, види да Јово није никако краставаца сијао, али му инак не хтједне десетине од њих исписати, казавши му од прилике: видим и сам да нијеси краставце сијао, али ја не могу сада тефтера десетарског кварити, а могуће да ти је десетар чега другог мање уписао но што је требало. Ну на овоме инак остало није. Идуће 1892 год. уписао је опет десетар Јови 10 ока краставаца десетине и ако их ни те године није никако сијао, али ни Јово се више није за њих тужио, јер је видио да хасне нема. Јови Бабићу из Напажана уписао је десетар сијена 200 ока II класе. Јово се потужи кот. предстојнику, да му је десетар неправедно сијено квалифицирао. Овај пошље комесара Јевту Тодоровића који му мјесто десетаревих 200 ока II класе уписе сијено у прву класу и повиси десетину на 300 ока. Из ова неколика примера видимо, да сељаку није вајде против десетара тужити се, и какав задатак од кот. уреда имају комесари да врше. Наравно је да комесар према приликама у којима је и зависности под којом се налази, како од стране власти тако и још више од стране самих спахија, мора тако радити: јер ако не буде тако радио, то ће или одмах из службе отпуштен бити или до године неће никако у службу примљен бити. Овде ћемо навести само један примјер који ће нам најбоље представити положај како комесара тако и десетара, у коме се они налазе. Једне године, мислим 1890, бијаше у прњаворском котару постављен за десетарског комесара Јово Остојић. Неки сељани села Кулаша потуже се кот предстојнику у Прњавору, да им је десетар неправедно зоб процијенио. Предстојник пошље Јову да ствар извиди. Јово дошавши у Кулаше заиста увиди, да је десетар неправедно зоб сељацима процијенио, и зато се спромах усуди те им оно зоби колико је знао, по својој савјести, да им је десетар више уписао, — из десетине исписа. Али с оваким поступком нађе се увријеђен субаша бега Башагића из Сарајева, чији су кмети дотични сељаци били, јер овим су интереси бегови оштећени били, пошто би он у овом случају, кад је мање десетине, морао мање

трећине од кмета примити. Зато субаша Башагића бега потужи се на Јову управо окружном предстојнику у Бањулуку, услед чега буде из Бањелуке од стране саме окружне области, послат нарочити чиновник у село Кулаше да ову ствар извиди. Кад је чиновник у Кулаше дошао, увјерио се и сам да је десетар много десетине сељацима уписао и да је Јово коректно радио. Али уз иркос свему томе буде Јово телеграфским путем од стране окружног предстојника из Бањелуке из службе отпуштен, и то само зато како се смио тако што урадити макар ствар и праведна била. Кад је Јово из службе отпуштен био, оде собом окр. пред. да га пита зашто га је из службе отпустио? Кад је Јово дошао пред окр. пред. барона Лазаринија он га је дочекао са ријечима: *„Ја не требам у служби комесара који ће народу десетину смањивати него оних који ће му је повишавати“* и одмах га од себе отпустио. Ово неколико ријечи бар. Лазаринија, довољно нам карактерише саму управу земље, намјеру и политику Босанске Владе у окупираним земљама. Овим ријечима не треба тражити никаквог даљег коментара. Оне су саме од себе сувише јасне. Јово Остојић је, мислимо, био први и последњи који је овако што покушао учинити[1]).

Довде смо вијерно и истинито изложили сам начин процјењивања трећине и десетине. Као што се види, сви могући фактори у овоме по народ најживотнијем питању стоје против сељака, а сељак је остављен

[1]) На послетку баш кад би се на тужбе сељачке у овој ствари обзир и узимао, имаде других разлога који пријече сељака да се не може против десетара тужити. Закон наређује, да је сељак, ако је незадовољан са процијеном десетаревом, дужан у року од 8 дана дотичном котарском уреду потужити се. Послије 8 дана ствар се сматра као застарела те се на њу никакав обзир не узима. Сва жита не приспијевају у једно исто вријеме, те их и десетари не могу у једно исто доба ни процјењивати. Најприје приспије јечам. Десетар путујући кроз подручна села доље и процијени сељаку јечам. Сељак види да га је десетар процијенио са 20 ока више десетине, те да ће према томе још неправедно спахији 60 ока дати, дакле свега 70 ока. Сељак би у овом случају, ако хоће да се тужи, морао најприје отићи у котарско мјесто и тужити се кот. предстојнику, а с тим издангубити најмање 2—3 дана. За тим чекати неколико дана док предстојник пошље комесара да ствар извиди, па да он тек онда јечам вријеђи смије; међу тим сељак је покосио траву, сустигла је зоб за жетву, мора се сијено купити, мора се зоб жети, а то су све послови који се одлагати нити смију нити могу, нарочито ако су још суви и лијепи дани, јер ако удари киша, сви ти послови морају да стоје. Сељак сиромах мора сад размишљати, ако иде у варош да се за јечам тужи, остаће му сијено непокупљено, зоб непожевена, а може се вријеме још окинати, те ће тим оштећен бити, а и ако оде, сумња се, хоће ли му поможено бити? А кад ово све срачуни: да би му могло остати сијено непокупљено, зоб непожевена, јечам неовршен, на послетку његов трошак и дангуба око путовања, онда му је боље и изгубити 80 ока јечма него ли ићи дангубити и послове, који нијесу за одлагање, остављати. На послетку када узме у обзир да ће тим изазвати личну мржњу десетареву против себе, те је могућност да ће га десетар и онолико колико мислио није, хотимично пређерати при процјењивању зоби, пшенице, куруза, шљива, и т. д. те да ће морати опет сваки пут ићи против њега тужити се, а то му је немогућно, онда му је љепше пристати на процјену десетареву него ли ићи на њега се тужити. Јер десетар нема никакве одговорности нити казне, па ма не знам колико десетина сељаку уписао.

самом без икакве заштите и без икаквог правног ослонца на закон, у овим питањима нема правде, нема милосрђа за сељака. Он мора прекрштених руку гледати како ону његову крваву зараду силом односе „вуци и хајдуци“, а њега остављају да уздише за оним, за чим се је цијелог љета у своме зноју и крви купао. Сама десетина, ма како да је писана неправедно, сељак би је опет подносио да није по десетини трећине давати. Јер узмимо десетар процијени сељаку јечам на 1000 ока и упише му 100 ока десетине. Сељак кад је јечам оврхо није му било више него 600, дакле право би било да је десетине 60 ока, и тако сељак губи на десетини 40 ока јечма. Али ни то није сва штета. Сељаку је уписао, као што је казато, десетар 100 ока десетине, он је према томе дужан спахији дати 300 ока трећине, а он кад је оврхо нашао је свега 600 ока: по правди не би требало да је дао спахији више него 180 ока, а он му мора дати 300. Дакле овде даје спахији 120 ока више трећине, а држави 40 ока десетине, таман 160 ока више. Сељак нека сазове ако хоће људе из 5 села на вршај када јечам буде врхо, па нека их све позове за свједокс да му није било више него 600 ока јечма, то је све забадава, власти просто не узимају никаква обзира у томе, него заповиједају сељаку да мора издати спахији по десетини 300 ока јечма, а ако неће лијепим, власти ће га одмах егзекутивним путем приморати. Ето колику моралну одговорност примају пред цијелим народом у Босни и Херцеговини мудри и хваљени аустро-угарски државници односно Босанска Влада, за љубав интереса неколике стотине ага и бегова босанско-херцеговачких, јер за оваку неправду спахија у очима народа није одговоран, него су одговорне саме власти односно њезини десетари. Спахије се у свима оваким случајевима пред сељаком лукаво подсмијавају и сељаку довикују: ја нијесам ти ја то процијенио, него то су царски људи процјењивали. Толико хваљени мудри државници и дипломате аустриске не бијаху у стању више ништа створити за читавих 16 година окупације у једном најживотнијем по народ питању, због којег по њиховом самом умовању народ се на устанак дизао — до ли једног грабежа и отимања, јер ми просто не знамо какво би друго „крсно име“ овој ствари дали. Ма какви се дубљи политички рачуни овој ствари тражили, њих човек заиста не би могао наћи, до само једне политичке слабости.

Довде је казано како се десетина и трећина процјењује и пописује, а сад је на реду да кажемо и *како се десетина држави у новцу отилаћује*. Чим буде готов попис десетине, Земаљска Влада одређује собом цијене, тако звани „афијат“, свима родовима који се у десетину пишу, па се по тим цијенама сељаку израчуна пописата десетина, те је он онда мора у готову новцу отилаћивати. Цијене које Земаљска Влада за откуп десетине постави, увијек су скуље него чаршиске, те сељак мора вазда јевтиније у чаршији своје жито продавати, него што ће га он држави у десетини отилаћивати. Истина је да бајаги кот. предстојници сваке године сазивају котар. вијећа, која према роду године и чаршиским цијенама изводе закључке о цијенама жита те године. Али се на то Зе-

маљска Влада не обазире нити је дужна, по данашњим уредбама, обазирати се, она цијене ставља искључиво по својој потреби. Бивало је година, када је сељак продавао своју оку куруза по 4—5 кр. а плаћао десетину на њих по 6—7 кр., пшеницу продавао по 7—8 кр. а плаћао десетину по 10—11 кр. Ми ћемо узети овде само 1892 год. Те 1892 год. била је цијена за откуп десетине „афијат“ у бањалучком окружју: пшенице ока $37^1|_2$ пара, или $7^1|_2$ кр. а. в. (100 кила 5 ф. 85 кр.), дочим је чаршиска цијена била у извозним мјестима Бањалуци, Приједору, Градишкој 30—32 паре ока добре врсте. Риједак је врло случај да је когод скупље могао продати. У селу ако је сељак продавао наравно да није могао добру робу продати 26—28 пара, а шта да кажемо за ону слабу робу, која се ни у чаршији није могла продати скупље од 26—28 пара ока, а сељак је морао у десетини платити $37^1|_2$ пара. Кукуруз се за десетину морао плаћати ока 25 пара (5 кр. а. в. или 100 кила 3 ф. 90). На поменутим пијацама била је чаршиска цијена 20—21 пару ока, здраве и жуте врсте, слабија роба била је 17—18 пара. Код куће ако је сељак продавао наравно да најбољу робу није могао продати од 18 пара оку, а слабију 14—15 пара, дочим је он сваку оку куруза, ма какви били, по 25 пара у десетини морао платити. Зоб се у десетини плаћала 30 пара ока (6 кр. а. в. или 100 клгр. 4 ф. 68 кр.), чаршиске цијене су биле 23—25 пара ока. У овакој сразмјери ставите су цијене и на остало жито и производе сељачке, а ми смо ове навели само овде као примјер. Међу тим ако би се когод сумњао у истинитост нашег тврђења, нека добави себи наредбу Земаљске Владе, којом је она установила цијене за откуп десетине у год. 1892, и нека прибави себи податке пошто су биле цијене житу на сисачкој и пештанској пијаци у новембру и децембру 1892 па чак и за цијелу 1893 год., куда се наше жито извози па ће се увјерити не само о овоме свему што смо ми навели, него да је било жита којем је цијена јевтинија била у Сиску и Пешти него ли она коју је Бос. Влада сељаку за откуп десетине силом натоварила. А ми ћемо ради илустрације до сад наведенога навести још само овај факт. За сијено је већ казато којим се оно неправедним начином по сељака процјењује, на даље казато је да спахија од сијена половину узима. Сијено је дужан сељак све свести, на једно мјесто у њиви сађети, па ће га ту одмах са спахијом на пластове поделити, или ће доцније, ако га свега заједно сађене, са спахијом ужетом премјерити и спахији његову половину сикиром одсјећи. Било је година, кад је Влада стављала цијену за откуп десетине сијена I класа 2 кр. За годину 1892 наплаћивата је десетина за сијено I класа $7^1|_2$ пар. ока ($1^1|_2$ кр. а. в.), II кл. 5 пар ока (1 кр. а. в.), III кл. $2^1|_2$ пар. ($^1|_2$ кр. а. в.). Ово су код нас и превише скупе цијене. Јови Добрићу из Кринковаца уписао је десетар 1892 год. сијена десетине 500 ока I класе. Сваку оку десетине тога сијена морао је он платити по $1^1|_2$ кр., дакле за сијено само 7 ф. 59 к. десетине, а то онда значи да исто цијело сијено Јовино, по процјени десетаревој и владиним цијенама, вриједи 75 фор. кад је десетина од њега десетина 7 ф. 50. Јово

је продао своју половину тога истога сијена попу Вајину Игњатићу из Папажана за 10 фор. а иста половина, по процјени десетаревој и владиној цијени, требало би да вриједи 37 фор. 50 к.

Остоји Гајићу из Кришковаца (кот. Прњавор) уписато је 1892. год. десетине сијена у бари 400 ока I класе, платио је десетине за исто по $1^1|_2$ кр. 6 фор. То исто сијено вриједи по десетини дакле 60 ф а. в. Спахија његов Ибрахим-ефендија Табаковић из Бањелуке продао је своју половину тога сијена која њему припада за 11 фор., а та би половина према десетини требала да вриједи 11 фор. Ибрахим ефендија, је врло имућан и урсдан човек, те нико не може казати да га је нужда или какви други разлози нагнали да сијено у бесцјење продаје.

Томи Варници из Папажана уписато је сијена десетине, год. 1892. ока 275 I кл. Његов спахија Хадем-ага Хамдић из Бањелуке продао је половину тога истог сијена, која му припада, за 4 фор. а. в. и ако цијело сијено по десетини требало би да вриједи 31 фор. 20 кр., а продата половина Хадем-агина да вриједи 15 ф. 60 кр. Луки Гајићу из Кришковаца уписато је десетине 1892 год. сијена I кл. 800 ока, II кл. 280 ока, а то чини десетине 14 фор. 80 кр. Његов спахија, Осман-ефендија Зухудић из Градишке, није више ни тражио за своју половину од 20 фор. и ако ето, по десетаревој процјени и владиним цијенама, цијело сијено требало би да вриједи 148 фор. а половина спахинска 74 фор.

Ристи Јунгићу уписано је десетине сијена 1890 год. ока 700 I кл. Те је године била цијена сијену за откуп десетине 2 кр. Ристо је дакле платио десетине за само сијено 14 фор. Половину истог сијена откупио је Ристо од свога спахије Хадем-аге Хамдића која му је припадала за 13 фор. 50 кр. и то управ мјесеца марта*) 1891 год., па још за два мјесеца на вересију. А ето по десетини то би сијено требало да вриједи 140 фор., продата пак половина да вриједи 70 фор. Сви ови примјери које смо о сијену навели, наведени су из оних села која су лијепим путем за Бањулуку везана, те одакле се сијено може на колима у варош возити и продавати. А какве ли цијене могу бити сијену по оним селима, куда је брдовито земљиште, или која су удаљена од вароши, или која нису никаквим добрим путем за варош везана?

Нека нико не мисли да су ови примјери што смо их о сијену навели поједини случајеви. Не. И данас и увијек у свако доба могла би сва половина спахинског сијена откупити по ону исту суму новаца, колико за њих држава десетине наплаћује. Ово је једини случај где се није могло никако наћи начина како би се спахински интереси боље у заштиту могли узети. Чудо да влада још није наредила да сељак мора спахији половину сијена по десетини кантаром мјерити и продавати. Али и ово нам је поред осталих још један примјер, колико се сељак неправедно уцјењује кад мора спахији трећину по десетини давати.

*) када је сијено најскупље.

Преко цијена поврћа и воћа пријећи ћемо: какве су цијене за његов откуп то сељак који плаћа зна врло добро, него ћемо се овде још само зауставити код пчела, лана, конопље и броћа. За вриѣме отоманске владе слабо се десетина од пчела узимала. Тада је било сељачких задрута које су имале 50—100 кошница. Данас није тако. Влада је одредила да се од сваке кошнице има наплатити по 25 кр. десетине. Ова је цијена и сувише велика, јер ако је пчеларење код нас јако било раширено, опет зато оно се пчеларило старим примитивним начином. Једна кошница са оваким пчеларењем једва даде 4—5 ока меда. Меду је чаршиска цијена $2^1/_2$—$3^1/_2$ гроша ока (20—28 крајцара). Дакле једна кошница нека даде баш 5 ока меда па нека се прода по $3^1/_2$ гр. или 28, то чини 1 ф. 40 кр. Кад би се икако хтело право, кад би се имало ма најмање хуманизма наспрам тога народа, онда му не би требало више од кошнице наплатити него 14 кр. десетине, а овако му се наплаћује 25 кр. Тако мјесто да се гледало од стране надлежних, како ће се ова грана народне привреде која је била у њему раширена подигнути на сувремени ступањ њеног рацијоналног савршенства, а оно је у њему наметањем овако неправедног пореза скоро са свим занемарена и већ напуштена. На лан, конопљу плаћа се осим њих и на сјеме њихово, и ово је сигурно учињено у интересу подизања народне привреде. „Броћ“ код народа употребљавао се за бојење, и од њега је влада наплаћивала од сваког стабла 8 гроша (64 кр.) десетине. И ово је учињено у интересу развијања те радиности у народу.

Сва десетина која се преко љета попише мора се у јесен мјесеца новембра и декембра исплатити. Сељаку се не дају никакве олакшице ни у отплаћивању десетине; ако нема откуд поменутих мјесеца да плати, власти ће га екзекутивним путем приморати. Екзекутори оживе као мрави по селима ко нема да плати, томе се гони последње теле продати. Када узмемо у рачун да цијела Босна и Херцеговина мора мјесеца новембра и декембра исплатити суму од неколико милиона форинти десетине; кад узмемо даље у рачун да је жито и стока тих мјесеца по себи најјевтинија: кад даље видимо да тих мјесеца: поред све јевтиноће, сељак мора гонити, продавати што му је за продају, онда можемо појмити себи онај вапар који тада влада, и оне јевтине цијене житу и стоки које тада услед силног довоза буду. Кад би још поред оваких ниских цијена које тада владају узели у обзир дангубу, трошак, подвоз, док је сељак у варош дошао да своје производе прода, онда можемо с правом рећи, ако не више а оно, да је сељак за сваку оку жита десетине коју ерару дугује, морао продати своје двије да плати ону једну десетине.

Било је до сада у јавној штампи говора како у опште против десетине и трећине, тако и против самог за сељака неправедног процјењивања десетине. Било је појединих људи, посланика у аустриским делегацијама, који су узимали народ у заштиту и његове интересе, и нападали на босанског министра г. Калаја и његову данашњу управу

ДРЖАВНИ ПОРЕЗИ

	Порез на непокретност						Порез на овце и козе	
	Десетина		Земљарина		Кућарина			
	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.
Село Папажани кот. Прњавор.								
Анто Кетојевић	63	69				98		28
Миле Кетојевић	26	84				76		
Дакан Кетојевић	37	29				66		30
Митар Билић	13	75				22		30
Зекан Бојић	72	73			1	04	2	20
Ђуро Кетојевић	79	90				76	4	85
Анто Бојић	19	09				20		
Марко Јовић	33	34				24		20
Војин Игњатић	56	63			1	62	3	56
Дако Бојић	38	99				64		
Јово Кетојевић	39	25				36		80
Тешо Аулић	25	35				30		
Миле Вукомановић	21	66				60		
Ристо Јунгић	32	26				36		80
Тешо Вукомановић	47	28				42		60
Лазо Старчевић	42	80				41		
Којо Весељак	44	75				92		
Симеун Зеленац	34	43				24		
Остоја Лазић	26	92				86		
Тома Варница	20	49				36		
Филип Тоналовић	40	73				72	2	20
Стеван Вулин	25	21				14		
Петар Кукољ	58	44				94		20
Михаило Граховац	33	67				32		70
Лука Тоналовић	30	73				42		30
Лука Аулић	24	48				14		
Димитрије Драгић	71	62			1	36	2	90
Стојко Милошевић	27	84				60		
Станоје Бабић	42	91				32		
Благоје Аулић	16	39				16		
Остоја Бојић	21	50				52		
Адем-ага Хамдић			69	65				
Бахто Табак			23	07				
Мустафа Хоџић			3	39				
Хафиз Шабан Реџеповић			2	18				
Село Милосавци кот. Прњавор.								
Милан Врховац	21	32				18		
Дамјан Врховац	13	55				30		40
Гајо Предраговић	43	70				90	2	70
Тешо „ „	37	40				64		50
Ђуко „ „	57	78			1	24		60
Миле „ „	31	54				48		20
Марјан Врховац	26	15				60		
Петар Ђугумовић	33	21				42		88
Стево Цриадак	36	43				20		80
Јовић Бундало	19	35				34		
Јово Кресојевић	19	76				26		

ЗА 1892 ГОД.

Порез на крмке						Намет		Према десетини годишња прирева од земљодјелства износи:		Према порезу на непокретност непокретно му имање вриједи		Према десетини даје спахији требине у вриједности		Укупно десетина и требина износи	
фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.
3	60	3	60			1	28	636	90	245		191	07	254	76
	60						53	268	40	190		80	52	106	76
1	50		35				74	372	90	165		111	87	149	16
							27	130	75	55		41	25	55	
2	40	1	05			1	45	727	30	260		218	19	290	92
3	90	1	40			1	54	799		190		239	70	319	60
	30						38	190	90	50		57	27	77	36
	90						67	330	40	60		100	02	133	36
9						1	14	566	30	405		169	89	226	52
	60						78	389	90	160		119	67	159	56
1	20		70				78	392	50	96		117	75	157	
	30		35				51	253	50	75		76	05	101	40
							43	216	60	150		64	98	86	54
							65	322	60	90		96	78	129	04
1	50	1	05				94	472	80	105		141	84	189	12
1	50						85	428		110		128	40	171	20
1	20						90	447	50	230		134	25	179	
	90						69	344	30	60		103	29	137	72
	90		35				54	269	20	215		80	76	107	68
	30						41	204	90	90		61	47	81	96
3							81	407	30	180		122	19	162	92
							50	252	10	35		75	63	100	84
1	50					1	18	584	40	235		175	32	233	76
	60						67	336	70	80		101	01	134	68
	90						61	307	30	105		92	19	122	92
							50	244	80	35		73	44	97	92
1	75	2	40			1	43	716	20	340		213	86	285	48
							56	278	40	150		81	52	108	36
1	50						86	429	10	80		128	73	171	64
							33	163	90	40		49	17	65	56
	90						43	215		130		64	50	66	
	60						43	213	20	45		63	96	85	28
	70		70				22	135	50	75		40	65	54	20
2	10		70		70		87	437		225		131	10	174	80
1	50	1	75	1	75		65	374		160		112	20	149	60
5	40	2	10	2	10	1	16	577	80	310		173	34	231	12
							63	315	40	120		94	62	126	16
	30	1	40		70		52	261	50	150		78	45	104	60
	60						66	332	10	105		99	63	132	84
	60						73	364	30	50		108	29	144	72
	60		70		70		39	193	50	85		58	05	77	40
							40	197	60	65		59	28	79	04

	Порез на непокретност						Порез на овце и козе	
	десетина		земљарина		кућарина			
	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.
Остоја Врховац	6	40				12		
Ђурађ Предраговић	18	51				48		50
Томо Црнадак	25	19				72		
Јаков Вилинић	33	22				38		20
Тоде Враљеш	69	69			1	50	3	45
Тома Кавржић	37	81				34		50
Ђурађ Вранчић	72	98			1	10	3	50
Митар Предраговић	26	66				48		
Остоја Радетић	65	98				96	2	76
Анто Ћућуи	37	28				88		80
Лазар Врховац	21	45				66		
Вид Егић	5	31				12		66
Ђурађ Павковић	11	66				22		
Јово Добринковић	16	70				08		
Теодор Кркић	9	39				60		
Василија Вулин	21	10				16		
Алекса Каврмић	34	21				68		70
Симеун Предраговић	26	54				54	1	80
Ђуко Савић	39	92				34	1	10
Васо Загорица	46	36				62		
Михаило Шестић	10	92				30		
Симо Дамјановић	17	35				18		
Стојан Рашић	26	36				56		
Јовица Десанчић	14	83				26		
Јово Видовић	12	62				12		
Лука Драгићевић	19	05				16		
Василије Боровница	12	42				22		
Васо Кожић	15	24				12		
Дамјан Предраговић	13	43				32		
Стево Егић	32	43				62	1	84
Јован Савић	49	31				84	3	45
Бојин Црнадак	34	96						
Село Драговићи								
КОТ. ПРЊАВОР.								
Јово Бундало	34	20				70		
Петар „	15	79				52		
Василија Бундало	67							
Никола Микача	19	10				70	3	25
Лазо „	21	10				42		30
Петар Бешић	59	11			1	22	4	85
Никола Остојић	30	34				60	2	30
Паво „	22	46				46	1	
Јово Бојић Симин	15	28				44		
Раде „ „	34	79			1			
Димитрија Бојић	43	21						
Благоје Шикања	37	91				62	1	98
Рист Ивановић	47	55						
Тешо Божичић	33	50				66		60
Дако Бојић	24	52				18		
Анто Врховац	19	03				36		
Јово Манојловић	16	55				32		
Пејо Манојловић	46	57			1	52		50
Миле Бјелош	18	48				52	1	10
Дако Стегић	45	20			1	42	2	20

Порез на крмке						Намет		Према д сетини годишња приврема од земљодјелства износи:		Према пореву и непокретност непокретно му имање приреди		Према десетини даје епархи трећине у приходности		Укупно десетина и трећина износи	
фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.
							13	64		30		19	20	25	60
	60						36	185	10	120		55	53	74	04
1	20	1	05	1	05		50	251	90	180		75	57	100	76
1	80						66	332	20	95		99	66	132	88
2	40	3	50	3	50	1	38	696	90	375		209	07	278	76
							76	378	10	85		113	43	151	21
3	60	4	90	4	90	1	47	729	80	275		218	64	291	62
	30						53	266	60	120		79	98	106	64
	90					1	32	659	80	240		197	94	263	92
	60	1	40	1	40			372	80	220		111	84	149	12
	90		70		70		43	214	50	165		64	35	85	80
							11	53	10	30		15	93	21	24
	30	1	05	1	05		23	116	60	55		34	98	46	64
							33	167		20		50	10	66	80
	30		35		70		19	93	90	150		28	17	37	56
			70		70			211		40		63	30	84	40
	60						69	342	10	170		102	63	136	84
	60						53	265	40	135		79	62	106	16
	60						29	399	20	85		119	76	159	68
							94	463	60	175		138	89	185	52
	30		70		70		21	109	20	75		32	76	43	68
	60						35	173	50	45		52	05	69	40
	60						53	263	60	140		79	08	105	44
	60		35		35		30	148	30	65		44	49	59	32
							25	126	20	30		37	86	50	48
	60		70		70		38	190	50	40		57	15	76	29
	30						25	124	20	55		36	26	48	68
			70		70		31	152	40	30		45	72	60	96
							27	134	30	80		40	29	53	72
	30						65	324	30	155		97	29	129	72
6	30						99	493	10	210		147	93	197	24
		2	10				70	349	60			104	88	139	84
1	20						68	342		175		102	60	136	80
							32	157	90	130		47	37	63	16
						1	34	670				201		268	
	60						38	191		175		57	30	76	40
	30						42	211		105		63	30	84	40
1	50		35		35	1	18	591	10	305		177	33	236	44
2	70	1	75	1	75		61	303	40	150		91	02	121	36
	60						46	221	60	115		67	38	89	84
	30						30	152	80	110		45	84	61	12
1	60						68	347	90	250		104	37	139	16
2	10						89	432	10			129	63	172	84
1	80						76	379	10	155		113	73	151	64
1	80						95	475	50			142	65	190	20
	60						67	335		165		100	50	134	
1	20						49	245	20	45		73	56	98	08
	90						38	190	30	90		57	09	76	12
			35		35		33	165	50	80		49	65	65	20
							93	465	70	380		139	71	186	28
	30						37	184	80	130		55	44	73	92
2	40						90	452		355		135	60	180	80

	Порез на непокретност						Порез на овце и козе	
	десетина		земљарина		кућарина			
	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.	фор.	кр.
Стојан Бјелог	43	12			1	44	2	95
Тешо Стегић	46	20			1	14	1	54
Јово Врховац	20	94				64		
Дако Стегић	48	20			1	54	2	—
Лука Стегић	18	55				52		
Стојан Остојић	22	61			1	—	1	20
Саво Јевђенић	18	98				16		50
Ђетоја Радинковић	23	31				36	1	—
Митар Микача	24	55				50		40
Бојо Шикањић	10	21				12		
Теодор Широњић	44	79				96		80
Лако Стегић	55	—				96		
Ђурађ Балабан	30	83			1	12	1	72
Јово Бојић (стари)	34	85			1	36	2	95
Ристо Манојловић	54	10			1	46	3	70
Лазо Јевђенић	19	18				18		
Ђуко Крмпнац	19	10				32		
Стојан Јевђенић	39	58				40		40
Стеван Јевђенић	47	97				24		
Стево Крмпнац	10	92				24		
Тешо Којић	23	06				30		
Петар Игњатић	12	18				06		
Миле Бојић	26	86				68		
Ристо Црнадак	30	33				88	1	—
Остоја Стаменић	61	23			1	16		60
Алекса Стаменић	20	31				16		
Триво Трамошњанин	18	03				14		
Тешо Вујанић	38	36				64		80
Остоја Тешиновић	22	40				36	2	95
Тешо Црнадак	15	76				44		
Миле Вукић	8	83				08		
Лазо Рогић	17	59				28		
Ђуро Бјелош	42	78			1	76	2	20
Салко Табаковић			13	84				
	шумарин.			38				
Осмо Табаковић			2	94				
	шумарин.			54				
Мухамед Бешлагић			10	53				
Мехмед-ага Пејзић			24	52				
	шумарин.		1	87				

Босни и Херцеговини. Мин. Калај бранећи себе и своју управу у Босни од оваких оправданих нападаја одговарао је обично, да ријешити аграрно питање у Босни и Херцеговини још није могуће, јер ријешењу тога питања на путу су многе сметње. Послије тога чуло се из уста г. министра, том истом приликом, да је сељак у Босни и Херцеговини потпуно задовољан са управом, јер да он материјално напредује, а да народ трећину и десетину даје драговољно, нити он, т. ј. народ, што год против тог давања негодује, јер је на то одавно свикнут. На послетку је г. Калај бранећи себе ишао и даље, те је казао да је сељаку у Босни и

Порез на крмке						Намет		Према десетини годишња прирева од земљодјелства износи		Према порезу на непокретност непокретно му имање вриједи		Према десетини даје спахији трећине у вриједности		Укупно десетина и трећина износи	
ФОР.	КР.	ФОР.	КР.	ФОР.	КР.	ФОР.	КР.	ФОР.	КР.	ФОР.	КР.	ФОР.	КР.	ФОР.	КР.
4	20						87	431	20	360		129	36	172	48
1	80						92	462	—	285		138	60	184	80
	60						42	209	40	160		62	82	83	76
3							96	482	—	385		144	60	192	80
	30		35		35		37	185	50	130		55	65	74	20
	90						46	226	10	250		67	83	90	44
4	50	1	75	1	75		38	189	80	40		56	94	75	92
	60						47	233	10	90		69	93	93	24
							49	245	50	125		73	65	108	20
							20	102	10	30		30	63	40	84
4	50						89	447	90	240		134	37	179	16
3						1	10	550	—	240		165	—	220	—
	60						62	308	30	280		92	49	123	3
			70				70	348	50	340		103	55	138	40
						1	08	541	—	365		162	30	216	40
	30						38	191	80	45		57	54	76	72
	60						38	191	—	80		57	30	76	40
							42	395	80	100		118	74	158	32
	60						95	479	70	60		143	91	191	88
							21	109	20	60		32	76	43	68
							46	230	60	75		69	18	92	24
							24	121	80	15		36	54	48	72
1	50		70	1	05		54	268	60	170		80	68	107	54
1	50						61	303	30	220		90	99	121	32
	80					1	22	612	30	290		183	69	244	92
1	30						41	203	10	40		60	93	81	24
	30						36	180	30	35		54	09	72	12
			70		70		77	383	60	160		115	08	153	44
3	60		35		35		45	224	—	90		67	20	89	60
	30						32	157	60	110		47	28	63	04
	60						18	88	30	20		26	49	35	32
	60						35	175	90	70		52	77	70	36
							86	427	80	440		128	34	171	12
3															

Херцеговини тако добро и тако напредује, да он, т. ј. мин. Калај, све кад би могао данас ријешити аграрно питање и ослободити кмета од спахије, он то не би урадио у интересу самог сељака, јер да је кмету данас боље кад је на спахинској земљи него онда кад би био господар своје баштине. На примјере који су мин. Калају из процјењивања десетине изношени, Калај је одговарао да су то поједине злоупотребе, а тога има у свима државама, иначе се попис десетине извршује са свим праведно. Мин. Калај кад није имао никаквих позитивних доказа којима би своју управу од праведних нападаја бранио, он је почео сам своју управу

у Босни хвалити и доказивати, да је народу са свим добро. Наравно је да Калају другог изласка и нема него да брани сам своју управу. Из досадашње пак управе Калајеве у Босни и Херцеговини, народ се о пријатељству, хуманитету, вољи и жељи мин. Калаја наспрам народног благостања толико увјерио, да само једино моли Бога да он, т. ј. мин. Калај, не дође случајно још на ту мисао да збиља ријеши аграрно питање, јер у том случају из досадашњег искуства се увјерио, да би га Калајево ријешење аграрног питања из једне биједе у гору и црњу бацило, те би за народ од са свим несрећних последица у будућности било. Ну да се и нама овде довикнуло не би, да смо покупили поједине злоупотребе које су поједини десетари и други чиновници појединцима вршећи своју дужност починили: па да помоћу њих хоћемо хотимично у каквој политичкој намјери да представимо управу Босне и Херцеговине, и докажемо да народ у тим земљама стоји у црном и жалосном материјалном и економеком стању; то смо се и за тај случај постарали, те смо ево добили тачан и вијеран препис из порезних књига „котарског порезног уреда“ у Прњавору од читава три села, за које се не може казати да су поједине злоупотребе. За тачност тога пријениса ми јамчимо, па ћемо га овде најприје изложити те ћемо се онда по ново на њега вратити.

Ради јасноће саме, а и да би слика потпунија и разумљивија била, дужни смо овде узгред *и о другим порезима који се овде спомињу наше ма и у кратко проговорити.*

Порез на непокретно имање, то је порез који се плаћа 4 од 1000 вриједности на земљиште, тако звана „земљарина“, и на куће и остале зграде тако названа „кућарина“; њега плаћа сваки онај који имаде макар шта од тога непокретног имања. Порез на овце и козе плаћа се од сваке овце по 10 кр., а од које и 18, на се, према броју коза, повишује и до 30 крајцара. Порез од крмака плаћа се на свако крмче 30 кр. крмарине. Сви ови порези сељаку се разрезују онако исто праведно као год и што им се и десетина процјењује. Свагђе и на сваком мјесту види се просто да у Босни ништа ни на каквом правном темељу не почива, него је све остављено на вољу појединим личностима. Доста је овде да споменем само разрезивање пореза на крмке. По отоманским законима, који бајаги и сада у Босни важе, плаћало се на свако крмче које је једну годину дана старо порез: на млађе крмке испод једне године није се никакав порез плаћао. За отоманске се је владе обично крмарина издавала под закуп, а било је година, када је и сама влада тај порез од народа побирала, и то оваким начином: у марту мјесецу сваке године дужни су били сви кнезови сваки у своме селу, код сваког појединца пребројати, колико комада крмака за плаћање пореза имаде, и онда о томе списак власти донијети. Ако је власт посумњала, да кнез није право крмке побројао, те јој се пријављени број мален учинио, она је онда слала *одмах* своје нарочите људе, који ће по ново крмке пребројати. За свако оно крмче које би ти владини људи, „мемури“, код појединог виђе нашли по што је

кнез пријавио, дужан је био дотични сељак двоструки порез у име казне платити. Сада то већ иде дручкије. Садашње власти траже од кнезова да крмке у селу преброје и списак, „исказ“ о њима, поднесу у априлу сваке године, али својим екзекуторима налажу истом идућег мјесеца, новембра и децембра, да прегледају, да ли су кнезови право крмке пребројали. Ово се чини за то, што се на крмче, коме је било у априлу 3—4 мјесеца, не може по отоманском закону порез плаћати — а у децембру међу тим биће му већ година дана, — а и да је и два три мјесеца млађе од године, ко ће га распознати, да ли му је 10—11 мјесеца, или година дана, — те ће се онаки крмци за непријављене рачунати, и од њих двострука пореза у име казне наплатити. Екзекутори који иду бројати крмке добијају трећи дјео од оне казне која се узме од крмака које су они као непријављене пронашли, те онда није вриједно ни доказивати да поједини и на крмче од 8 мјесеци порез плати. Отуда је и то, да је порез на крмке у овим списковима, које смо овде изложили, код појединих на 2 и на 3 мјеста убиљежен. На послетку у овој ствари нећемо узимати ни сељака у обрану: та могуће је да поједини хоће по ђекоје крмче од порезе заклонити, — али кад би код владе правде било, она би одмах у априлу, чим кнезови исказе о крмцима поднесу, изаслала екзекуторе, да прегледају, јесу ли право крмци пребројани, а не би их слала у новембру и децембру. За име бога, то није рјешење аграрног питања које наплази на толике тешкоће! Поред тих пореза, влада је год. 1892. установила још један нови порез, од народа прозвани „намет“, који се наплаћује 2% од десетине, или, јасније казано, сваки поједини плаћа на једну форинту десетине још 2 кр. намета. Од новца овог влада је по котарима установила тако зване „котарске сиротињске фондове“: њима управљају котарски предстојници са одбором који сами себи изберу; циљ им је бајаги да позајмљују народу новац под камату. У самој ствари Земаљска Бос. Влада има и сувише много издатака на ствари које су њој само познате, па је овим наметом установила фондове, којима ће поједини котарски предстојници моћи потпомагати колонисте које влада широм Босне данас из бијела свијета насељава, па и они, тј. колонисти, наравно одмах спадају у котарску сиротињу. Није ни мислити, да ће који наш какав зајам тамо добити, докле колонистима треба. Од крвавим знојем зарађеног новца силом се домаћим синовима намеће намет, па се са њим доводи сиротиња из бијела свијета и на његово огњиште насељава, и ту се, на штету домаћих, њихов напредак потпомаже.

Пошто смо изнијели начин процјењивања и плаћања десетине, са свима штетним посљедицама по сељака у тој ствари, и поткријепили доказима и фактима, да нам се, као што је већ казато, са које стране не би примјетило, да су факта и докази које смо изнијели поједини случајеви и злоупотребе, којих свуда и у свакој земљи може бити, — то нам се, сто, није могло другојачије, него смо и за ту евентуалност морали овде изнијети вјеран препис порезних књига котарског порезног уреда у Прњавору од села Папажана, Драговића и Милосавца. Наша

је намјера са овим, као што се види, била: да докажемо, да све оно што смо у прилог наших тврдња о десетини и трећини као доказе навели нијесу поједине злоупотребе, него да је то заиста један порезни систем у овој земљи, измајсторисан од Босанске Земаљске Владе, односно њеног шефа, министра Калаја, по којем држава сељаку узима онолико колико она хоће, а не онолико колико би, бар и по данашњим законима, право било. Ми смо се, ето, ради бољег прегледа, у интересу самих наших тврдња, постарали, те смо код сваког појединог на основу званичних цифара израчунали, и у крајњим рубрикама додали: 1) колико сваки поједини, према десетини, даје спахији трећине у новчаној вриједности: 2) колико сваког појединог износи укупна десетина и трећина: 3) према десетини, колико би сваког појединца вриједила годишња његова привреда од земљодјељства: и на посљетку 4) према порезу на непокретности, колико му вриједи цијело непокретно имање: а према порезу на овце и крмке може се од себе увидети, како сваки поједини стоји са тим *хваљеним напретком у сточарству*, кад зна, колико се порезе плаћа. Сада, пошто смо ето и то изнијели, држимо, да неће моћи нико више казати, да оно што смо о десетини као факта наводили, јесу поједине злоупотребе, јер нам је ето пред очима слика — по званичним подацима, — материјалног благостања, покретног и непокретног имања, годишње привреде и годишњег плаћања држави и спахији сваког појединца у читава 3 села, а за све то се не може никако тврдити, да су то поједини случајеви, него се мора признати, да је данашња управа Босне и Херцеговине, у интересу својих дубљих политичких и себичних рачуна, бацила тај народ у још гору и црњу бједу и сиротињу, него што се је и за отоманске владе налазио, те је тиме обманула не само народ Босне и Херцеговине него и цијелу Европу, којој је задала била ријеч на Берлинском Конгресу, да ће уклонити, по тврђењу самих аустриских државника, све препреке, које су за отоманске владе народ у сиротињу бацале, те га на устанке изазивале, а она то, међу тим, учинила није, нити може. Ми ћемо овде навести само неколика примјера, ради јаснијег схваћања, из наведених порезних књига, растумачити да се види, каква правда у сношењу државних терета на сељаку постоји, а читаоцу остаје на углед да прегледа, па ће се увјерити да је код сваког појединца скоро иста сразмјера у плаћању десетине и трећине према његовој привреди.

Анто Кетојевић, из Папажана, као што се види, платио је десетине	фор. 63·69	кр.
Према томе даје трећине у вриједности	„ 191·07	„
Кућарине	„ —·98	„
Овчарине	„ —·28	„
Крмарине	„ 7·20	„
Намета	„ 1·28	„
	фор. 264·50	кр.

Према овоме Антина годишња привреда од земљодјелства износила би 636 фор. 90, а терета државног и спахинског сноси 260 фор Цијело међу тим непокретно имање вриједи му 245 фор. Овај човек, дакле, по званичним подацима, плаћа годишње скоро половину од своје саме зараде, а таман 15 фор. опет више, него што му вриједи цијело његово непокретно имање: његова кућа, зграде, хамбар, штале, кошане, свињци и т. д.

Лазо Старчевић, из Папажана, платио је десетине	фор.	42·80	кр.
Трећина према томе вриједи	„	128·40	„
Кућарине	„	—·44	„
Крмарине	„	1·50	„
Намета	„	—·85	„
	фор.	173·99	кр.

Лазина годишња привреда, по десетини, износила би фор. 428, а терета државног и спахинског сноси годишње 173 фор. 99 кр. Непокретно имање пак једва му вриједи фор. 110. — И он дакле плаћа скоро половину од онога што годишње заради.

Тома Црнадак, из Милосаваца, платио је десетине	фор.	25·19	кр.
Трећине је према томе дао	„	75·57	„
Кућарине	„	—·72	„
Крмарине	„	3·30	„
Намет	„	—·50	„
	фор.	105·28	кр.

Томина годишња привреда износила би по десетини 251 фор. 90, а трећине и десетине плаћа 105 фор 28 кр., према „кућарини“ непокретно имање вриједи му 125 фор.

Васо Загорица, из Милосаваца, платио је десетине	фор.	46·36	кр.
Трећина према томе вриједи	„	139·08	„
Кућарине	„	—·62	„
Намета	„	—·94	„
	фор.	187·00	кр.

Васина годишња привреда према десетини вриједила би 463 фор. 60 кр., државних терета и трећине плаћа, као што се види, 187 фор. а непокретно имање вриједи му 155 фор.

Јово Бундало, из Драговића, десетине је платио .	фор.	34·20	кр.
Према истој трећине		102·60	„
Кућарине	„	—·70	„
Крмарине	„	1·20	„
Намета	„	—·68	„
	фор.	139·38	кр.

Годишња му привреда, по десетини вриједила би 342 фор., а годишњег терета сноси 139 фор. 38, дочим непокретно имање вриједи му само 175 фор.

Ове примјере наведосмо само ради лакшег схваћања, а као што је казато, сваки ће се лако увјерити, да је овака сразмјера у плаћању сваког појединог: а они пак који данас обмањују страни свијет о некаквом напретку и богатству народа у Босни и Херцеговини, дужни би нам били доказати: да ли може у оваким приликама један народ материјално напредовати, као год што би нам били дужни показати само један примјер ма у којој држави, где постоји овакі порезни систем, и где народ на својој привреди оволико терета сноси. На првом мјесту г. министар Калај, као добар финансијер и државник, то би требао да уради.

При свем овом што смо до сада о државним теретима и порезима, које народ у Босни плаћа, говорили, ми имамо само једну непотпуну слику, слику биједе и невоље; а да би потпуно сазнали, колико сељак држави и спахији даје, те да би нам слика о привреди, *материјалном напретку и богатству* овога народа потпуна била, морали бисмо сознати још и ово: Ми смо до сад овде говорили, каквим се неправедним начином по сељака десетина и трећина процјењује и пише: за тим како се народ штети скупим цијенама које му Земаљска Влада за откуп десетине стави. — а сада бисмо требали знати, колико је сваки појединн оштећен са неправедном процјеном десетине, те колика је она штета, што ју је појединац претрпио, продајући своју оку жита јевтинијом цијеном, него што ју је он држави у десетину платио, кад би се могла још та штета израчунати и диференција пронаћи, а за тим, колико сваки појединн плаћа работе, плате кнезовима, овршних трошкова, општинских трошкова и т. д., а да и не говоримо о посредним порезима. Тек би смо онда имали праву, потпуну слику свију терета и дажбина државних и спахинских, које сељак сноси, а према томе праву слику привреде његове и његовог богатства. Истина је, на примјер, што смо навели, да Анто Кетојевић плаћа 63 фор. 69 кр.: али није истина, да и његова годишња привреда вриједи фактички 636 фор. 90 кр, као што смо ми овде навели, јер ми смо му годишњу привреду рачунали по званичним цифрама, по десетини, а у самој ствари знамо, како му је десетина процјењивана и наплаћивана, те нам је с тога јасно, да ни његова привреда годишња не може никако вриједити 636 фор. 90 кр. Али ми видимо каква неправда почива на сељаку и каква црна изгледа његова слика његове сиротиње, према самим овим званичним цифрама, те читаоцу остаје према овоме да сам себи замисли, каква црна биједа и сиротиња притискује овај народ, у коју га је аустриска окупација бацила: да замисли, каква је, у самој ствари, црна и биједна слика сиротиње — тога *„хваљеног“* од продатих душа материјалног *напретка и благостања.*

Пошто смо видили, шта и колико сељак сноси државних и спахиских терета, које су на њега мудри државници аустриски натоварили, то је потребно, у интересу хваљене „грађанске равноправности“ од стране тих мудрих државника, да видимо, колико спахије, те аге и бези плаћају, те да знамо ту сразмјеру у спошењу државних терета између

сељака и његова господара, спахије. Овдје ћемо пустити саме званичне цифре да говоре.

Мехмед-бег Пејзић, из Дубице, плаћа, као што видимо, на непокретно имање своје у селу Драговићима:

Земљарине	24 фор.	52 кр.
Шумарине	— „	87 „
	26 фор.	39 „

Истога су спахије ниже наведени кмети у селу Драговићима, и они му дају, према десетини, трећине у вриједности:

Ђуро Бјелош . . .	десетина	42	фор.	78	кр.	трећина	128	фор.	34	кр.
Миле Бјелош . . .	„	18	„	48	„	„	55	„	34	„
Дако Стегић . . .	„	45	„	20	„	„	135	„	60	„
Стојић Бјелош . .	„	43	„	12	„	„	129	„	36	„
Тешо Стегић . . .	„	46	„	—	„	„	138	„	—	„
Јово Врховац (Видић)	„	20	„	94	„	„	62	„	82	„
Дако Стегић (Ђујанов)	„	48	„	—	„	„	144	„	—	„
Лука „	„	18	„	55	„	„	55	„	65	„
Лако „	„	55	„	—	„	„	165	„	—	„
							1014	фор.	11	кр.

Мехмед-бег Пејзић, чије земље у селу Драговићима вриједе, према порезу на непокретност, 6130 фор., а са којих он добија годишње чиста прихода „трећине“ у вриједности 1014 фор. 11 кр., плаћа државног данка само 26 фор. 39., дочим његов убоги кмет, Лука Стегић, чије непокретно имање не вриједи више него 130 фор. а годишња привреда *по десетини* не износи више него 185 фор. 50 кр. *плаћа само десетине* 18 фор. 55 кр., а да и не спомињем још и трећину од 55 фор. 65 и остале порезе и данке. Узгред напомињем, да занатлије и трговци, поред пореза на непокретност, плаћају порез на „обрт“ 3% на ону суму, која им се процијени да могу годишње заслужити. И тако један занатлија, за којег процијене да може 500 фор. заслужити, плати годишње пореза на „обрт“ 15 фор., а спахија Мехмед-бег, који добије 1014 фор. чистог прихода, не плати на тај добитак ни једне пребијене крајцаре. Занатлија, ако имао буде кућу и добијао од ње 200 фор. кирије годишње, платиће 3% у име пореза на приход од имања — 6 фор. Овоме ваља још додати, да су поједине спахије за вријеме отоманске владе у ратно доба били обвезани, због истих својих имања, извјестан број војника издржавати, а да и тога данас нема, него да једини још порез који спахија плаћа јест „работа“, а тај порез уједно плаћају подједнако, без разлике на сталеж и имање, сељаци, трговци и занатлије.

Видели смо, колико на својој грбачи сељак сноси државног и спахинског терета, сад ето видимо, шта плаћа и спахија. Разлика је у сношењу државних терета између кмета и спахије, као што се види, огромна. Остављамо беспристрасним људима да они опијене колико ту

правде лежи. Је ли то та грађанска равноправност у Босни, коју данас извјесни људи на све четири стране свијета оглашују и хвале? Да ли је то она грађанска равноправност, коју је гроф Андраши на конгресу обећавао, и којој смо се и ми и Европа од Аустрије надали? Је ли то стишавање вјерских страсти? Састоји ли се у томе хваљена државничка и финансиска мудрост г. мин. Калаја? То све, као што рекосмо, остављамо да беспристрасан свијет оцијени.

Остаје нам да још на завршетку проговоримо о том у опште хваљеном културном и економском напретку окупираних провинција, и о свима тим културним и напредним установама. Истина је, да је Аустро-Угарска поградила добре путове и железнице у тим земљама: али каква је корист од тих путова и железница народу, кад видимо, у каквој се он сиротињи налази. Железнице и друмови могу бити од користи народу онде, где је народ богат, па има својих производа да продаје Од наших пак железница и друмова могу имати користи поједине капиталисте, као што су закупници државних шума, и бечки и пештански Чивути, који могу јевтинијом цијеном своје производе довозити и са њима народ плавити. У осталом друмови и железнице нису ни грађени у интересу народне привреде и његовог материјалног напретка: него су подизани из сасвим дубљих политичких и стратегиских рачуна. Онаким начином, каквим су код нас прављени путови, не би их заштитило никакав паметан и увиђаван државник подизао. Наћерати силом људе, да сваки појединац оставља кућу у љетње радно доба и забадава да ради по 30—40 дана у име годишње работе — на грађењу друмова, — то заиста не би учинила никаква паметна и увиђавна влада, којој благостање и напредак народа на срцу лежи. Види се, да су некакви јачи разлози нашу владу на таке кораке нагонили. Нама су у неколико познати ти разлози. Мин. Калај у својој сујети уобразио је себи, да је он нека велика реформаторска сила, те је као такав ћео да се покаже Европи, а с друге стране, из својих дубљих разлога, мин. Калај хоће да покаже Европи, да је Босна и Херцеговина бајаги више напријед корачнула за 16 година аустриске окупације, него што је то могла краљевина Србија за читавих неколико деценија свога самосталног живота учинити. Ту лежи зец. Таким начином мисли Калај, да ће моћи преварити Европу те једном доћи до жељене анексије Босне и Херцеговине. То је оно што мин. Калаја покреће у цијелој његовој управи и наћерује га да не преза ни од каквих средстава, не би ли само обмануо страни свијет о правом стању народа у Босни и Херцеговини. Калај, пошто је опасао Босну и Херцеговину гвозденим зидом, угушио у њој сваку слободу, а својом управом доћерао народ до просјачког штапа, не да да из тих земаља никакав глас народни о правом стању ствари на површину избије. Он је рад спољашњим блеском да право стање ствари забашури. Поред осталих лукавих његових средстава, он је рад да још Европу преко појединих европских путника превари и докаже да Босна напредује. У тој намјери да би лакше страни свијет за своје циљеве задобио, поред осталих његових

установа, он је још подигао фабрику шећера у Добоју. Он је рад да страни свијет види, да је он ту фабрику подигнуо у интересу народне привреде. И заиста власти силом наћерују народ да мора репу садити. Али ми питамо, какву може народ имати корист од сијања репе, кад он за исту репу мора најприје платити десетину, за тим спахији од ње трећину, па тек онај остатак од репе, што му преостане, мора дати фабрици по, самом владом установљеној, цијени 100 килогр. 50 крајцара. Сваки може, према овоме, видити, да у таком случају сељак не може од сијања репе никакве користи имати него само штете.

Било је до сада са више страна па и у самим аустриским делегацијама говора о подизању сточарства у Босни и Херцеговини. Сточарство је у Босни још за отоманске владе доста добро развијено било. Истина је, да је стока била слабе и доста а на мјестима и кржљаве расе. Али ма каква да је раса била, народ је лијепу хасну од њега имао, јер га је сточарство и одржало. Сточарство је још и данас једино, од чега подмирује народ оно својих јадних потреба: оно му је још једино и сада што му душу држи, те га одвраћа да у својој сиротињи не потражи лијека сељењем у коју другу земљу. Али, на жалост, и ова се привредна струка, мјесто да напредује, из дана у дан губи и пропада тако, да се данас позитивно може тврдити, да је сточарство пало испод половице онога, какво је за отоманске владе било. Узроци су томе у главноме ови: За отоманске владе било је доста пуста земљишта, па је по пространим испустима могао сељак своју стоку напасати. Ми видимо да Бос. Влада довлачи данас из бијела свијета сиротињу, те је по тим пустим земљиштима насељава и колонизира. Разумљиво је, дакле, да и околни народ не може одмах више онолико стоке држати колико је држао. За тим смо видили, како се сељаку десетина неправедно више и скупо наплаћује, па онда још спахији мора од њега половину давати. За тим смо видили како му се крмци броје и пореза од њих наплаћује. Све су то околности које спречавају развијање сточарства. Г. мин. Калај, да заглади и ову слабу страну своје управе, мјесто бар да ћути, размеће се по делегацијама, како му је стало до тога да у Босни подиже сточарство, и у тој цијели набавио је за расплођивање разне стоке, из разних крајева најбоље и најплеменитије расе грла. Истина је, да је Калај за расплођивање стоке приплодна грла набавио. Али нам је опет дужан казати, да ли сељак, у својој биједи и према приликама у којима се налази, може од тога користи имати? Ми видимо, како се пуста земљишта данас насељавају, и како сијено због десетине данас не исплати сељаку обрађивати, то онда знамо како данас баш није лако стоку ранити. Али има још нешто што нам се у овој ствари признати мора. За одгајивање стоке у опште а племените на по се, поред добре хране, главни је услов нега и његовање стоке. И од кржљаве стоке поред хране, ако се добро негује, мора изаћи добра стока, а од племените, ако се добро не негује, изаће кржљава. За само пак неговање стоке главни је услов добра штала; да се може стока чисто држати и

од зиме сачувати. Ми пак видимо из наведених преписа порезних књига, да у цијела 3 села највише плаћа пореза 1 фор. 75 кр. Ђуро Бјелош у Драговићима, а то значи да цијело непокретно имање тога човека, дакле кућа, стаје, хамбарови, кошане, штале, свињци, не вриједи више него 440 фор. Каква онда мора да је његова штала, у којој стоку негује, и да ли се онда у опште може у таким шталама однеговати подмладак какве племените расе, а већ да и не спомињем све оне остале, чија непокретна имања не вриједе више од 50—200 фор. Какве ли тек у те масе могу бити штале у којима се стока негује?! Босанска је Влада подигла штале за оплођавајуће пастуве и бикове по свима скоро котарским мјестима, наравно на уласку у само мјесто, крај пута на видику, тако да страни путник кад дође може одмах то уочити и сам се увјерити, како се влада о подизању сточарства брине. Ево оваким подизањем паркова и шеталишта, гледа Калај увјерити странца, да народ у Босни заиста напредује. На посљетку ми видимо још босанске прорачуне, које Калај делегацијама подноси, и помоћу којих он обмањује страни свијет о напретку Босне. И заиста ко не познаје стање ствари у овима, а пратио је босанске прорачуне од окупације до сад, тај је могао видети, да су прорачуни из године у годину све већи, и по њима да су, како десетина па и друге порезе, означене у буџету све веће, могао би према томе и даље мислити да заиста народ у привреди напредује. Али ми смо ево овде изложили и доказали, каквим се начином десетина процјењује и наплаћује, и сада мислимо, да ће свакоме јасно бити, да Калај заиста — да би имао новца на своје реформаторске и друге потребе и да би обмануо страни свијет — може сваке године десетину и остале порезе по свом ћефу повишавати. Јер шта је Калају то, да заповједи својим органима, да се урачунају у порез крмци и од 6 мјесеца под годину дана само да пореза у буџету већа буде, те с тим да докаже да и сточарство напредује, а шта му пак фали што сваке године заповједи да десетина мора бити строже пописана него прошле године, за тим кад на сваку оку жита десетине подигне само по 1 пару више, а на оку сијена по $^1/_2$ паре, па ето новаца куда ће више. Са њима може да подигне какве нове установе, а буџет ће свакако бити виши, те и с једним и другим он ће моћи обмањивати страни свијет, како Босна и народ у њој напредују. Није наше да се овде даље упуштамо, докле ће моћи Калај тако страни свијет обмањивати, и шта ће на посљетку из оваке управе Калајеве слиједовати? Ми смо овде ево показали, да Аустрија није испунила онога задатка, који је на своја плећа од Берлинског Конгреса примила.

Србин из Босне.

Примедба. Таблице о разним порезима односе се на страну 256-ту.

Уред.

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ.

НЕКОЛИКЕ МИСЛИ О ЧИНОВНИШТВУ.

Увод.

И ако натпис овога чланка упућује на мисао, да му садржина треба да буде чисто начелна и да се зато претрес мисли, на које ће се ослањати излагање његове садржине, не би имао односити и на нарочите конкретне прилике, — ипак налазимо, да је потребно одмах у почетку такву претпоставку одстранити. Ово чинимо за то, што ове ретке у главном и пишемо имајући на уму наше прилике, а поглавито нашу парламентарност, и што нам је циљ, да овај чланак послужи, можда као веома незнатан и површан, али, чини нам се, као потребан материјал за врло хитне и простране реформаторске радове. Радови ове врсте морају бити предмет врло озбиљног и скрупулозног старања сваке владе, која би имала узвишене амбиције, да се карактером и богатством својих радова, а не самим пропонсираним партијским именом својих чланова, оправдано назове парламентарном владом.

Веома честе појаве, супротне начелним погодбама парламентаризма, и тако видно обележено одсуство воље, да се збиљски поради на осигурању парламентарности, организацијом свију односа, који треба да послуже стабилности парламентарне владе, један је од нај јачих разлога, да се питање о чиновништву истакне као нарочити предмет дискусије. На жалост, редак је рад оваквог правца, изведен на једној широј, смишљеној основи. Ово наглашавамо с тога, што хоћемо да оправдамо даље излагање ствари с њене квалитативне стране, да прецизније обележимо задаћу, и да покажемо у чем је интерес публикације оваквог чланка. У вези с овим потребно је напоменути, да ће се цела ствар расматрати с гледишта онакве организације државне службе, какву ми замишљамо као правилну у једној парламентарној земљи. А поред факта, да су принципи парламентарности зајемчени у доста чистом облику и нашом уставношћу,*) ми имамо права да наговестимо, да ће и наше излагање, у том смислу, носити строго начелни карактер.

*) Чланак је писан пре него што је суспендован Устав од 1888 год.

Прим. Уред.

Да бисмо били јаснији у излагању даљих појединости, ми смо ставили у задатак овоме чланку, да изнесе систематски низ главних мисли, пропраћен по могућству критичким изнашањем мотива, на којима треба да буде засновано питање о установи нашег чиновништва као органа и носиоца државне службе.

После ове напомене слободни смо скренути пажњу наших читалаца на две појаве које заслужују, да се у уводу нарочито уоче. Ми мислимо на опширност теме и њену огромну практичну важност.

Не може се сумњати, да су чиновници, као непосредни органи и носиоци државне службе, искључиви вршиоци оног дела државне власти, која је позната као извршна или политичка. Због тога и сва практичка употреба те власти, која обухвата сву државну службу, сем оне, која припада судској власти, без обзира на ступањ права, одређен сваком у дисциплинској јерархији општег чиновничког реда, зависи од примене надлежности коју законодавство треба да одређује свакој службеној чиновничкој позицији. И проучавање правне и пословне природе тих ступњева у чиновничкој јерархији, и проучавање природних граница и праве садржине те надлежности, и правна организација оба та елемента, а с обзиром и на државну власт као целину, и на парламентарни систем владе као нарочити облик те власти, све су то тако простране теме, да би овај посао био сувише велики и за перо човека далеко ширих и темељнијих способности него што их ми имамо. Па ипак! Ово ни из далека не треба да буде разлог, да се том пољу рада никако и не приступа. На против и баш за то, што тако пространи посао тражи много сарадника, и што је јача претпоставка, да ће овако компликован материјал пре и тачније да се изради, кад је потпомогнут што већим бројем радника, — треба сваки, руковођен својом дужношћу, у границама своје могућности, без устезања да ради. Овакав чисто морални разлог, уз уверење, да је одиста приметна оскудица радова, тако значајних за наше потребе, нагонио нас је, да покушамо овај рад, у жељи, да њиме пружимо бар ма колико корисног материјала, не бисмо ли тиме успели подстаћи и изазвати спремније од себе на шире проучавање тако важнога питања.

Ну није само богатство теме њена карактеристична црта. Толико исто, ако не и више, одликује се она својом важношћу. Већ сам наговештај о разнострукости односа, које треба да среди организација државне службе, указује донекле и циљеве, што их та организација треба да постигне. Сређивање свих јавних односа у држави на правилној основи, коју би диктовало начело о подели државне власти, а на начин, којим би организација те поделе била уједно и заштита основног земаљског закона у најважнијем делу његову, заштита парламентарности, — врло је важан резултат, који би имала да да добра организација државне службе у уставној земљи. Другим речима, стварна организација парламентарности у многоме би се имала да наслања на правилну организацију државне службе, као на гарантију државне власти: јер, зато, што је државна власт, по дужности позвана, да отклања све, што ремети јавни поредак, она нити сама сме

предузимати ма какву радњу, супротну правилима на којима је тај поредак заснован, нити сме допуштати радњу другога, која би такав карактер имала. На тај начин, она се јавља и као организована заштита најшире употребе зајемчених права, која су саставни део тога поретка, па, према томе, и употребе политичких права појединих грађана. Потпуно пак обезбеђена употреба тих права најистинитији је израз и најјача гарантија правилног функционисања парламентарне владе, а само на такво функционисање, наслања се, као на своју битну основу, цео јавни поредак. Такав однос државне службе према јавном поретку истиче дакле из саме природе чиновничких дужности. Ну да би се такав однос и стварно зајемчио, потреба је да су границе праву строго обележене на основи, коју допушта природа послова сваке службене позиције, у органској вези са осталим позицијама у чиновничкој јерархији, и да постоје потребне гарантије, које и материјалну и формалну надлежност њиховог дејствовања стављају изнад свачијег другог утицаја, сем строго законског. Из ових се напомена види, колико је значајна потреба, да се правилно и одређено обележе односи, у којима носиоци државне службе правно треба да стоје према појединим конкретним деловима државне власти, јер је то пут, да чиновници својом радњом не могу реметити правилан и природан ток надлежности ни једног од тих делова, а нарочито, да то не могу чинити ни по тенденциозном утицају своје претпостављене — централне — власти. Ближа мотивација и објашњење практичког значаја ове поставке није циљ овога чланка, али га је лако схватити, кад се цени у вези са фактичким утицајем који може имати чиновништво, кад тих погодаба нема. Нису ретка факта, која веома очигледно показују, како се оваким утицајем хоће, често са предумишљајем, да потискује парламентарност, баш од стране оних, за које смо казали, да су начелно позвани да сметње јавног поретка уклањају. А кад се уставност у једној земљи почне, или бар може практиковати и на такав, скандалозно неправилан начин, онда је оправдано изјавити, да ту не може бити речи ни о правој парламентарности, ни о уставности, која се на парламентарност, као на своју главну подлогу, наслања.

Ну, није само заштита парламентарности тако много условљена добром организацијом државне службе, а с тим у опште и употреба свију политичких права грађана, него се њоме уједно постижу успешније и сви чисто службени, ресорни циљеви појединих грана централне државне управе. Правилност оваквог тврђења наслања се на поставку, да се организацијом државне службе успело, да њени органи буду у истини вршиоци послова јавног интереса у границама законског овлашћења и у формама законом прописаним, те да на тај начин буду обавезни извршиоци свију послова, које треба, према своме задатку да изводи централна политичка власт. Самом том поставком објашњава се уједно и даља, врло важна добит ове организације: лична слобода грађана, кад је организација државне службе правилно изведена, није потчињена намерним, незаконим, а успешним утицајима власти, који често граничe са фор-

малним нападима на грађанска права, реметећи, на тај начин, потребну правну хармонију у односима између власти и грађана. Тенденција је таквих поступака, доиста да се, предумишљајним подстицањем централне политичке власти, политички престиж извештачи употребом државне службе, разуме се, на штету и парламентарности, и личне слободе и права: — а она би била искључена, јер би, с једне стране, био правно онемогућен сваки мотив за вршење таквих услуга, а с друге пак стране с пуно ауторитета зајемчена потпуна правна санкција за веома критичну и тешку одговорност свакога, који би се прокламовао органом повреде закона, кад би организација државне службе била правилно изведена.

Богатство јавних користи, које би морало бити неодложна последица пројекта о правилној организацији државне службе, допринело би, у знатној мери, да се брзо сталожи и заоштрена партијска борба, и да се јаче узвиси страначка и политичка моралност и толеранција. Значај такве тенденције неоспорно је велики. Међу тим, у истој је мери несумњиво, да такву тенденцију у начелу потискује садашњи, на са свим супротним мотивима засновани, строго субординирани дисциплински однос, чиновништва, посматран са гледишта утицаја који на њ има централна политичка власт, као и садашња правно допуштена и санкцијонисана произвољност власти, на којој почива организација најбитнијих интереса чиновничких, који су природно и по правилу од утицаја на квалитет његовог јавног кретања, или управо на моралност у вршењу његовог позива у опште. Да би се оценила умесност овакве напомене, треба скренути пажњу само још на ту околност, да је и та произвољност остављена искључиво централној политичкој власти, и да је за чиновника та иста власт и његова редовна дисциплинска инстанца. А код таквог факта, који код чиновника угушује, не дајући му да се потпуно изрази, чистољубље, као елеменат неопходно потребан за успешну службу и самосвест чиновника у оцени легалности поступања, замењујући га строгим ауторитетом дисциплине, санкцијонисане правом на неограничену произвољност у располагању са чиновничким положајем, чини нам се, да се не може разложно сумњати у факт, да ће већи део чиновника бити саме у онолико и у опште моралан, у колико му то његов стварни однос према централној власти допусти.

Ове напомене, изгледа, да су доста подесно уочени докази, да је погрешно схватати, да се извођење парламентарности састоји само у начелним уставним одредбама, или другим речима, у тексту самога устава. Није остало неопажено, за наше прилике, да стање, које је претходило садашњем уставу, у једном огромном броју односа, живи и сада, и да се готово сва остварена гарантија новога стања састоји у оном делу закона, који су на основу тога устава донети, јер је у њима груписана сва фактичка, организована отпорна снага, коју одбрана нападнуте парламентарности, правно може да дâ. Тиме се могу и да објасне смерови представника старога стања ствари, да се жели ревизија баш тих истих закона, који су на основу новог устава донети. И збиља, сав тај новији

део законодавства и представља у главном организацију парламентарности, било посредно било непосредно. Али баш полазећи са тог гледишта, још се ни из далека не може рећи, да је тиме парламентарност довољно зајемчена. Главна гарантија парламентарности састоји се поглавито у продужењу радова, намењених њеној посредној или непосредној организацији, у доношењу, дакле, онаких закона, који имају да одстране сваку другу надлежност централне политичке власти сем оне, која јој, по природи парламентарне владавине, припада, и који, због тога, треба да представљају формално, законско сређивање свију односа, обележавајући тачно надлежност владе у погледу њеног позитивног дејствовања, и санкционишући њену дужност немешања у све оно, што њој или не припада, или ненадлежно утиче на карактер рада осталих фактора државне власти.

Кад је, дакле, реч о организацији државне службе, она би, према свему овоме, имала да обухвати и владу као центар и све ресоре као њене делове, и сва потчињена административна надлештва, у свима односима њихове формалне и материјалне надлежности, т. ј. у односима њиховог устројства и поступка. Ми смо, међу тим, своју дужност, за овај мах, ограничили, као што напоменусмо, на изношење принципа о организацији установе чиновништва, сматрајући, да то треба да претходи законима о организацији државне службе, и да се ова организација у многоме треба да наслања на већ сређене односе чиновништва, као органа, према државној служби, као задаћи тих органа.

Додирнув само површно пространство односа, који би требали да буду предмет организације државне службе, и важност те организације по уставни поредак, ми по ново желимо да нагласимо, колико много важних закона треба још имати, па да се уставност и стварно осети, а парламентарност озбиљније обезбеди, хотећи тиме и да образложимо наше уверење, да ће нови устав имати без тога врло мало практичне вредности. Умесност ових напомена има свој основ у најмањој истини, да устав износи само начела, а не и сву њихову детаљну, логичну садржину, у којој се налази сав смисао, значај и санкција примене тих начела. И зато, у колико нови устав према старом треба збиљски да представља новину, он треба да је изражен у специјалним законима, а ови опет треба да представљају логичну организацију нових начела са свима појединостима, у којима се доследно та новина огледа и којима ће она да буде обезбеђена. Иначе, докле год смисао извесних уставних одредаба буде строго вербални, непотпун и без санкције, осећаће се јако влада старога законодавства, па зато и влада старога стања, а њега је и данас једва нешто мање, него у ери старе уставности. И тиме се могу у неколико објаснити драстичне појаве експеримената, којима се тако грубо и цинички подривају основи парламентарне владе, ма да је ова главна основа уставности; у многоме још ти напади, а у њих ми рачунамо и тенденциозне нападе са чиновништвом, носе правни карактер, у колико се могу бранити одредбама старога законодавства, које још живи,

али никако не и духом нове уставности, кад би збиљски о овој уставности хтело да се води рачуна. Прелазно стање трајаће све дотле, докле се уставност не приведе у живот донашањем свију потребних специјалних закона, који треба да буду израз тога устава и да репрезентују карактер новог стања, — то је извесно; а неће га бити, или ће бити кратког века од дана, кад у горњем смислу уставност буде и у ствари изведена. Уставом су само санкционисане народне тежње и обележени путеви, којима се оне имају остваривати, али да тежње постану и дело, потребују јасни и одређени закони.

Ето, с тим у вези и хоћемо да нагласимо, да је један од најважнијих таквих закона, као техничка основа целог законодавства о организацији државне службе, добар закон о чиновницима.

Сад тек можемо приступити правој нашој теми. Држали смо, да ће се главна ствар јасније схватити, ако јој донекле, као објашњење и мотивација и послужи досадашњи уводни део, а ово у толико пре, што ћемо на тај начин избећи потребу, да таква објашњења, у колико она имају везе са главним предметом, понављамо у даљим разлагањима.

— Наставиће се —

М. П.

ИЗ ЖИВОТА

1.

Смртна казна и морал.

Казерио, убица председника Сади-Карно-а, рекао је, кад је гледао, како секу главу његовом другу анархисти Ханрију: „Ханри није јуначки умро. Кад ја станем на гилотину, видеће свет, како ћу се ја јуначки држати.“

Код Смедерева су стрељали некога Перу Муру, Циганина. Док су га везивали за колац, један је лопов на тенани украо једноме господину револвер из футроле, коју је био опасао око себе.

У крагујевачком округу — причао ми је г. Тајсић, апотекар — неког Наумчета зликовца син гледа, како му оца стрељају због неколико извршених убијстава. Тај син, после оваке очеве смрти, постаје разбојник и сада тера исти занат.

Кад су једног зликовца из Сипа стрељали, копао му је раку неки Светозар Баралија. Браловић, окр. начелник, који је ову смртну пресуду извршивао, запита ће овога Баралију: „Јеси ли му добро раку ископао, чувај се да и теби овако неко раку не ископа.“ — После неколико година овај је Баралија стрељан баш уз сами онај гроб, који је он ономе Синчанину ископао, гледајући како га за рђава дела закон убија.

Ове примере изнесох на размишљање онима који веле, да смртна казна застрашава. Ја велим, баш на против, да се зликовци још више челиче и распаљују. Не само што сам мишљења да извршењима смртне казне свет не присуствује, но чак не бих допустио ни новинама да о овоме јављају, како се тај и тај деликвент јуначки држао, какве је речи пред смрт изговорио и т. д.

Где факта говоре, ту теорија мора да ћути.

2.

Српска мисао.

Ове године, сутра дан по Видову дну, доведе ми један сељак своје болесно дете, да га прегледам.

Под српским народом par exellance ја рачунам оне сељаке који никад не иду у депутације, који врло мало имају посла са властима и које власт, као и они што ведре и облаче, ретко имају прилике да виде и познаду.

То су они дубоки слојеви морски, који се обично не виде и које тек велика бура заталаса и избацује на површину.

Такав један представник оваког српског народа био је и овај сељак. Скроман, учтив — нежан родитељ.

Дајући му рецепт са мојих 10 хигијенских заповеди, штампаних на полеђини, упитам га: је ли писмен?

— Нисам — одговори.

— А да ли је овај твој син писмен?

— Није ни он; — у нашој кући некако нико није учио.

— Мора бити да је данас какав ваш сељачки светац, кад је оволико сељака у варош дошло — окренух ја питањем на другу страну.

— Није данас никакав светац; јуче је био Видов дан и у нас нико тога дана не ради.

— Па зашто не радите на Видов дан? — запитах навалице, мислећи да је власт то наредила.

— На Видов дан је пропало српско царство и ми тај дан Бог зна како чувамо: не смемо да врећамо — — — *једва смо ово мало државице скунаторили.*

Овом последњом реченицом он ме из нашег равнодушног разговора трже.

Дакле има један дан у години, кад српски народ неће да ради из *патриотизма.*

На многе његове свеце неће да ради, да би му деца здрава била или да га не би град тукао, а на Видов дан не сме да ради — **да не пропадне српска држава.**

Ово он није у школи научио, јер као што горе рекох, нико му из куће није школу учио: — ово је од Косова предавано од колена колену.

Док је оваквих, српска мисао погинути неће.

Кад сам о овоме у једном друштву причао, један старији човек рече, да се и сам сећа, како је младићем слушао на селу свештенике, кад су давали на Видов дан помен изгинулима на Косову, и то не по чијој наредби, већ по старинском обичају, а на свршетку свештеник би, вели, 3 пут узвикнуо: „Бог да прости цар-Лазара и његову војску“, на што би народ одговарао: „Бог да им душу прости!“ „Проклет био Вук Бранковић!“ — „Проклет да је!“

3.

Тровање оловом — Paralysis saturnina.

Наш санитет — гола форма.

Тек да у земљопису за основне школе стоји написано поред описа осталих надлештава и ово:

Под министарством унутрашњих послова стоји санитетско одељење, које се брине (санћим) о народном здрављу и т. д. и т. д.

Једном сам путовао на лађи са једним, тада дејствителним министром унутр. послова, са којим сам још од пре познат био.

И ако ми беше познат као надувен човек, ипак гледајући га како зева од дугог времена решим се да му што о најкрупнијим манама нашег санитета споменем, нарочито сад, кад је овако беспослен.

Овај — који би у другим државама са својим знањем једва дотерао да буде какав „васпитатељ“ деце каквог лекара — кад му један лекар из народа поче о санитету да говори, устаде и рече: „Мени је од полиције пуна глава о санитету“ . . . . . даље не чух шта рече.

Њему говор о народном здрављу прави утисак, као кад ножем ко шкрипи по порцеланским тањирима!

И онда није чудо што годишње у Србији умире само од заразних болести по 13.600, кад је старешина санитета овако глув за народно здравље.

И видећете, овај ће се опет у скоро протурити за министра.

* * *

Улазим у гричарску (лончарску) радионицу. Ту блато, ту израђен еспап, ту се *глеђ* (оксид олова) меље: ту су кревети, где мајстор и момци спавају — у кратко ту се и ради и живи.

У једном кревету лежи сакат човек. Руке су му узете и висе. Кад нешто хоће руком да узме, онда левом руком десну окрене и тако шаку одупре — Radialislähmung.

У лицу бледо-жут и исцијен дугом болешћу. Непрестани грчеви у ногама и чупање у желудцу (Bleikolik). Све што поједе, поврати. Десни око зуба пљаво пепељасте боје а зуби модри.

У Ваљеву сам двоје овако сакатих оставио, који лети просе а зими их из човечанства у болници држимо.

Сад у Смедереву имам мајстора и калфу из ове радње на лечењу. Мајстора мора други да храни, јер су му обе руке узете.

Овој болести узрок је она *глеђ*. Као што рекох, глеђ је оловни препарат, који се прво мора фино да самеље и са житком умом да измеша, да се судови овим омажу да добију „глазуру“.

Овом приликом при млевењу удишу радници оловну прашину и на тај се начин олово гомила у тело оних радника.

Кад се овако унето олово са крвљу човечјом измеша — онда је отров (прави се оловни албуминат).

Сем тога и кроз кожу улази олово у човечје тело, пошто радници голим рукама мешају и захватају житку глеђ да мажу судове.

Наш хемичар, д-р Леко, скорашњим испитивањем потврдио је изнето мишљење да су и оловне цеви за водоводе по здравље шкодљиве, јер извесне воде растараају у пролазу олово и на тај се начин уноси исто у човечји организам.

Нема те гричарске радње у Србији, где оваких богаља нема — и од кад у нас постоји санитет, нико се не постара за ове српске занатлије; не да их саветом помогне, но да силом закона, на основу медицинске науке, ове радионице уреди.

Чак и проститутски заводи морају да имају прописне хигијенске локале, да гостима не би за оно кратко време њиховог бављења што здрављу нашкодило, а ови грађани и честите занатлије услед свога незнања трују се на очиглед нашег санитета!

Овоме би се могло помоћи на овај начин:

Гричарска радионица не сме се пре отворити, док лекар не изиђе да види и увери се:

1. Да радионица има засебно одељење где се глеђ (олово) меље — тако, да она прашина кроз вентилацију одилази.

2 Онај што окреће камен, да на глави мора имати влажну платнену маску.

3. Засебно одељење где се блато меси.

4. Да нико у овим радионицама не сме да ноћива.

Кад је све овако удешено — онда да се радња допусти и лекару ставити у дужност да чешће у пролазу ову радњу контролише. Еснаф да годишње нешто овоме лекару плаћа, јер позивати се једнако на човечанство лекара, од кога се све и сва тражи, — држим да је само злоба.

Наши су гричари махом из пиротског округа и *никако се њима не може доказати, да је тој њиховој болести узрок глеђ*, но држе да је „шлог“, пошто ова слабост (Lähmung) личи на шлогираног човека.

Увиђавнији оваки радници причали су ми, да се онај, који се добро храни и умерено пиће пије дуго у здрављу одржи, а то су махом радници Срби из прека: а који, као наши Пирођани, живе само о хлебу и луку — ти брзо подлежу овоме отрову.

И овај мој пацијент у Смедереву једнако се са мном препире о узроку ове његове болести и на моја толика наваљивања да се из радње уклони — неће, но и данас онде лежи. Његов калфа, чим је из болнице изишао, где је од овога лежао, опет је ушао у овај посао, који ће га у скоро богаљем начинити.

Одилазећи често у ове радње, дознао сам, да они лонци и у опште судови, који немају стакласту глазуру, но су под прстима рапави и изгледају, као да су зеленом поснoм бојом обојени — да су ти судови по здравље штодљиви, јер се она глеђ није добро испекла, није прешла у стакло, т. ј. није извршено потпуно хемијско једињење оловног оксида са умом.

Оваки судови у другим државама не смеју се на пазар износити и строго се за то казни, јер разне киселине у њима куваних јела растварају неспечени оловни оксид и са јелом улази у тело. Код нас по вашарима на ово нико не пази, као ни на буђаве колаче које весели сељаци по вашарима својој деци купују.

III.

Слика из наше среске канцеларије.

Пандур је пред вратима среског начелника.

— Јави господину капетану, да је дошао доктор Л....

— Извол'те, господине докторе, извол'те сести! Кад сте из Београда? Шта мислите ви, шта ће на послетку од овога бити? Верујте нит ми се мили што радити, нити знам, кога ћу да слушам. Пре се знало, ко је газда, а сад начелник ми је од једне, а министар од друге партије. Начелник ми наређује једно, а министар опет са свим друго. Највише се ломи око кметова. Начелник хоће све своје, а министар опет хоће своје људе. Сад можете замислити положај једног среског начелника.

Улази пандур. Један сељак, вели, моли да уђе.

— Пусти га код писара г. К., имам с г. доктором нека важна посла.

— Па шта се говори, настави обрнувши се мени, по Београду, хоће ли ово и колико овако остати?

Улази поново пандур. Господин Н., адвокат, вели, моли да уђе.

— Мора да је опет купио какву облигацију у пола цене, па хоће да се час пре изврши продаја. То је министров повереник за овај округ. — одговори капетан. Молим вас, г докторе извол'те у ову собу, док са овим арамијом свршим.

Из ове се собе види, кроз отворена врата, канцеларија среског писара г. К...., са којим седи један судски писар; пуше и г. К.... говори:

— Е јеси ли видео, Б... јој њеног, како није?! просто као смук. Ми смо ноћас до зоре с њом остали. Што ти оде онако рано? Ми се једва држимо на ногама, а она као да није окусила.

Улази пандур. Онај сељак, вели, опет моли да га пустим код вас, има нешто хитно.

— Пусти га.

— Зар, брате, не видиш, тако га дочека, колико сам у послу. Видиш, шта је овде предмета, на овоме столу. Ето, са овим господином из суда нисам још свршио, а ти си кидисао, те нас у послу прекидаш.

— Мени је нужда, господине. Мени председник изводи стоку и у бесцење за инат продаје својим људима. Ја мислим да он то не сме без вашег наређења да чини.

— Причекај мало, док са овим господином свршим, па ћу после тебе примити.

Пандуру: — Донеси нам две кафе...

Д-р. Лаза М. Димитријевић.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Јованка од Арка, историска драма у пет чинова с предигром, написао *Ј. Фабр.*

(*Представљано први пут 19. фебруара 1894.*).

У ово време, кад је католичка црква убројала у мученице за веру јуначну девојку Орлеанку и кад су се величанственом слављењу јунакиње у њеној домовини придружили знаци поштовања и са стране, у то време нама је добро дошла ова велика драма. Њоме је јаче оживљена успомена на славну девојку него хладним споменником у Паризу, јер је овај драматски спев писало срце једног родољубивог Француза. Писац је професор а овим радом хтео је како сам вели, крунисати своја истраживања, своје историске радове о Јованци од Арка. Задовољан својом драмом, писац је прво наштампа, мислећи да ће то остати усамљен глас, али је париско позориште Шатле узело да изведе ту драму и представљало ју је са знатним успехом.

Писац је драму започео на селу Јованчином. Ту долазе до Јованке гласови, како Енглези под страшним Талботом чуда чине по лепој земљи француској, а уз то и народно веровање, које је према старом пророштву гласило: „Кад људи буду изгубили све, доћи ће жена једна да спасе све.“ Та жена биће девојка. Такви су гласи занели свест родољубивој девојци. Кад се моли Богу, она при звону сеоских звона пада у екстазу те јој се причињава да јој глас с неба говори: „Јованка, Јованка, што оклеваш? Погледај велику жалост у којој се налази краљевина француска: иди, јави се краљу и ослободи земљу.“ Девојка, која је више волела домовину своју, него мајку своју и сеоце своје, а која је слушала о јуначној Дебори тешко се опрашта од свога завичаја и полази у Вокулер француском заповеднику.

Својим разборитим одговорима ова девојка из села Домрема одбија нападе инквизитора и задобија поверење и војводе Лаора и калуђера Ришара. Праћена војводама она се мучно провлачи кроз француске кра-

јеве, које су Енглези заузели и долази пред краљевића Карла, кога изненађује својом видовитошћу. Она мудро одговара енглеском посланику, француском ренегату, да ће у Француској краљевати само Карло, син Карлов, и да ће доцније свечано њега дочекати тај исти Париз, који тада прима енглеског младог краља. У оклопу и с белом заставом полази Јованка на Енглезе а млади Карло озбиљно проговара: „Ова племенита девојка од детета начинила је човека. Навући ћу свој оклоп: док се Орлеан не ослободи, ја га нећу скинути..... Кунем се да ћу до смрти бранити ову краљевину, коју су моји преци примили од Бога а ја од њих!“ — Јунаштво Јованчино чуди и саме Енглезе: она иде у око енглеско: озбиљно, родољубиво и разложито говори Талботу да се прође рата, а кад је овај охоли вођа не хте саслушати него затворити, ослободи је војвода француске Бургундије, који је због убиства очева пристао уз Енглезе.

У трећем чину представљена је велика победа француска код Патаја, за коју највише заслуге има Јованка, јер је колебљивог краља и његове удворице склонила да отпочну бој и у њему се особито одликовала, а после борбе израдила је милост заробљеном „великом“ Талботу. После тих победа долази (у IV. чину) највећи успех Јованчина рада: крунисање краљево у Ремсу, које је у драми изведено врло сјајно. Ту је унесено и виђење Јованке са мајком и пријатељицом Маншетом.

Пети чин садржи мучење Јованчино, пошто је храбра девојка пала у руке непријатељу. Њу су варали како су најбољи вођи француски пали, како граду Кампијењу прети опасност те су је нагнали да бегством пође у помоћ опсађеном граду. И то су јој бегство калуђери узели као једну отежицу њене кривице и кад су саслушали одговоре њене и говор браниоца њеног оца Ришара црквени суд осуди је на смрт ако се не одрекне. На наваљивање судија она стаде слушати акт одрицања, али га не могаде саслушати целога, него га поцепа. Ова велика историска драма завршује се спаљивањем Јованке, сценом тужном али и величанственом и јединственом.

Јованка од Арка је драма врло интересантна у једном погледу. То је рад једног критичног историчара, који је оверене историске податке унео у драму обилато. Писац се држао историје, докле је према склопу драме могао, а ако би је гдегде и изневерио, то би учинио само на корист драме. Тако Агнеса Сореа није била милосница Карла VII. у време Јованке од Арка, али је тај мали анахронизам дао писцу ону лепу сцену, у којој краљевска милосница, узбуђена говором просте али родољубиве сељанке, предаје своје драгоцености краљу да њима исплати ратне издатке с речима: „Узвишени сире, положих у ваше руке оно што је ваше. Ево мојих адњара, мога накита, моје дијамантске огрлице, прве коју је краљ поклонио својој дами. Размените их за злато!“ Иначе се писац трудио да историску истину изнесе што лепше, па је за то пазио на све историске податке а употребио је и развио све оне који су му се учинили најзгоднији. Употребом ситнијега материјала историска драма је добила доста лепих места. Тако је према историском податку да је

Талбот заробљен од Француза и пуштен на слободу писац извео једну лепу малу сцену, у којој краљ Карло на предлог Јованчин отпушта војводу, коме је син погинуо мало пре, говорећи: „Јованка, како ви хоћете онако ће бити. Све за част, ништа из мржње!... Талботе, ви сте најхрабрији Енглез. Ваља вам познати племенитост француског света. Слободни сте. Ваш син је заслужио пристојну пратњу. Однесите његово тело“. Још је лепша обрада једне епизоде при крунисању краљеву. Напшав у свом истраживању на беседу Алена Шартија, који је говорио у славу Јованке од Арка, писац је узео тај податак па је са свим слободно израдио говоре тога свештеника приликом крунисања. Родољубиви писац унео је у свештеникове речи толико топлоте и лепоте колико се ретко налази у писаца што пишу невезаним слогом. „Отац француске речитости“ хвали прво краља па га и светује: „Заслужите да вас благосиљају у колеби као и у замку. Док престоле чува и пази љубав најсиромашнијих, престоли су стални. Нека породица ваша траје док је Француске, а Француска док је света!...“: за тим велича „девојку ослобођења“: „Чудо великодушности и љупкости, ти ниси слава само Француске, која ће те једном узети за заштитницу — ти си слава целог човечанства“. Најпосле говорник слави „ратнике који су умрли и Француску која не умире“. Сви ти говори написани су врло хармониском прозом те красе велику сцену крунисања.

Али су у овој драми најлепша она места у којима је писац као одличан познавалац времена и рада Јованке од Арка умео представити то доба у необичној, живој и верној светлости: тада нас код њега све подсећа на оне обичаје и прилике. Ово вреди за слику двора лакомисленога Карла VII. а особито за пети чин драме, где је мучење Јованчино и испитивање изнесено историски верно, истинито и лепо. Питања судија и оштроумни одговори њени извађени су из сачуваних докумената и цела сцена задобија гледаоца великом истинитошћу својом. Ту се види сталност и срчаност Јованчина: ту је она узвишена као и на бојном пољу.

При обрађивању карактера своје велике драме писац је, разуме се, највише пазио на главну личност. Јованка је нацртана и живо и истинито и то баш у свима тренуцима. Занесеност њена на селу, родољубље на сваком месту, тиха преданост својој судбини, природна оштроумност, разборитост и отвореност, љубав њена према Богу, мајци, деци, према селу — све су те особине њене лепо истакнуте на згодним местима. Али је писцу најбоље пошло за руком нагласити једну необично важну црту Јованчина карактера. То је њено ратничко одушевљење, којим је оживела и занела потучену француску војску, којим је чуда чинила. После је писац представио њу као највећега пријатеља слоге свих Француза (кад враћа доброг констабла Рипмона и Филипа од Боргоње) а свима тим особинама ове необичне девојке писац је додао ретку издржљивост њену и самоуздање.

Ну и ако је карактер Јованчин израђен тако марљиво и дивно да чисто оживи свака појава у којој је она, опет има и неколико споредних личности, које су ваљано оцртане. На првом је месту пратилац Јованчин, родољубиви проповедник отац Ришар, чија реч грми особитом јачином за добро отаџбине и у одбрану праведне ствари. Рељефно је нацртана слика младога краља, бојажљивог, нерешљивог, преданог уживањима, од кога под утицајем Јованчинога рада бива једини француски краљ, који у историји тога великога народа носи епитет *победоносни*. Као контрасти представљени су разнежени и непоштени дворани де ла Тремију и слободни, ваљани војсковођа Динoа, чији јуначни говори нису били моћни ослободити слабога краља његова мекуштва. Од свештеника, судија Јованчиних, истичу се јасном сликом владика Комон и свештеник Лоазлер, који као продане душе раде и против своје земље и против свога краља и против избавитељке француске, честите Јованке. — Оваким потезима нацртан је вешто енглески вођ Талбот. Лепа је то личност: свестан величине и моћи свога народа а и своје војничке дужности, он је у највећој опасности сталан, у највећој жалости присебан. Врло су дирљиве сцене кад отац тера сина са несрећнога бојишта па га после налази мртва и јадикује над њим. А тај је погинули син узорита слика младога, срчанога и родољубивога ратника, који ипак уме поштовати и страшнога непријатеља. На растанку с оцем узвикује он: „Величанствена Енглеско, стара тврђаво врлине и части, ти која си увек победница а данас побеђена, прими нас као жртве и смрћу нас обојице поврати своју славу!“

Стил у драми доста је једнолик, што показује да је дело први рад нишчев на драми. Али се ипак слушалац мора изненадити оним лепим изрекама, оним топлим апострофама, којима обилује ова драма. И да не хитамо, исписали бисмо низ одабраних патриотских мисли, нека их чита српски свет и нека види како је висок патриотизам данашњих француских писаца.

Таква је историска драма *Јованка од Арка*. Али нашим читаоцима биће позната и друга драма с истим предметом. То је Шилерова *Орлеанка девојка*. У њој је Јованка нацртана прво као пророчица а за тим као права амазонка, која се страховито туче. Она је и жена, јер прво одбија отмене јунаке — просце, а после не могаде одолети своме меком срцу него се на ограшју (тако јој је суђено) заљубљује у Енглеза Лионела. Та љубав потресе њено срце и душевне борбе трзају и њу као и сваку смртну жену, јер и ако је јунакиња опет је нежна жена, која подлеже својој природи. Она се колеба и пада. После је духови гоне из цркве а отац проклиње, те остављена од Бога и понижена од људи лута по шуми, где је Енглези хватају. Али она кида ланце, јури у бој и опкољена својим људима умире од тешких рана, у правом тријумфу, чиста као што је и пре била. Таква је романтична драма *Орлеанка девојка*.

Фаброва *Јованка од Арка* игра се код нас нешто скраћена (што никако не би морало бити) а игра се лепо. Г-ђица Лурковићева игра Јо-

ванку не тако слободно и тако лако како доликује тој јунакињи, али ће је временом играти одлично. јер има и склоности и воље за овакве јуначне улоге.

Хенрих III и његов двор зове се прва драма старога Александра Диме, драма коју је, како сам писац прича, с великом муком успео изнети пред публику Француске Комедије (1829.). Драма је тада постигла необичан успех; она је прославила писца који је био врло мали чиновник. Такав успех није ни мало чудноват за оно време, када је драма била са свим занемарена те је једва животарила. У аутобиографском чланку *Како сам ја постао драматски писац* Александар Дима говори овако: „Тренутак је био добар: у књижевном свету била је завладала мрзовољност: Талмина смрт одбила га је од позоришта, у које га је могла скупити с времена на време само госпођица Мар: и свет је долазио ради дивнога талента глумице а не због комада. Неколико покушаја, и ако су били јалови, наглашавали су појаву живље, одушевљеније и истинитије књижевности: нека врста грозничава узбуђења стаде се јављати место мрзовоље: још при појави неких књига одушевљавали су се, а у тим књигама налазиле су се драме, које су биле сувише просте за позорницу али су показивале оштру духовну тежњу према тој књижевној Америци: најзад, цео се свет слагао у једном, а то је што, ако се још није знало шта се хоће, знало се бар шта се више неће“. Драма Димина *Хенрих III*, могла је бити и много слабија но што је, па би у таквим приликама изазвала велико интересовање. Према застарелој класичној драми у *Хенриху III*. било је много новога и необичнога: она је — ово је особито важно — започела борбу против класицизма, па је зато појава њена била прави догађај, а њена тадашња слава очувала јој је код неких француских критичара добар глас и дан данас.

По имену рекло би се да би *Хенрих III*. морао бити историска драма, али он то није. Као право романтично дело *Хенрих III*. има међу главним личностима измишљене јунаке, којих никада није ни било. Рад таквих личности произвео је у драми двогуби интерес: у *Хенриху III*. — како мисле многи француски критичари — има управо два комада. Први је љубавничка и љубоморна историја. Сен-Мегрен љуби грофицу од Гиза, коју му чаролијама доводи на сатанак калуђер Руђери. Грофицу заноси љубав Сен-Мегрена и заборавља своју мараму, коју налази њен муж, гроф од Гиза. Овај сурови ритер свети се своме супарнику начином, који одговара ритерском добу. Он гвозденом рукавицом гњави руке своје жене, док је не натера да Сен-Мегрену напише писмо, које ће га довести у замку. То и бива, јер Сен-Мегрен не зна за некаваљерско понашање осветљивога каваљера и моћнога противника краљева, војводе од Гиза. — У овом делу има, као што се види, две јаке сцене. Прва је сцена, у којој муж гони жену да напише писмо, а она поносита хоће да се уклони испред њега тако неотесаног човека, па тражи манастир и најпосле при-

стаје да попије отров. То тек ражљути љубоморног јуначину, и он тада мучи жену телесно те она најзад једва напише писмо, које јој муж казује у перо. Друга је сцена, кад се љубавник Сен-Мегрен налази у замци код Гиза на мучи себе самога што га грофица не воли, али кад га она најобичнијим речима увери о својој љубави, узвикује јој он: „Јест, јест, ја те кунем због твоје љубави, која ми је показала небо и смрт!... да умрем млад, љубљен од тебе!...“ и тако даље. — Прва је сцена изведена поступно, доста је страшна али и лепа, а друга је тако обична да су је умели изводити и они драматски писци, који једва умеју писати. Љубоморство Гизово цртано је ни боље ни горе него као у свих осредњих писаца. Још се кроз цео овај део драме провлаче неминовна, често наивна оруђа романтике, чији се списак може поносити оваквим нумерама: тајни хедници, отровне јабуке, ликер од арапског боба, тајна врата, покретна врата, чудотворне склонице, софа што сама улази, огледало размишљања, а свима тима чудима управља учени астролог Руђери, који радо дивани о судбини и као тица злослутица коби људе, проричући им смрт. Тај калуђер иначе је човек покварен: уводи Гизовце и потказује Катарини а све токорсе ради новца, који му је потребан за некакве драгоцене рукописе.

Други део драме обухвата цртање Хенриха III. и његових дворана. Како у томе кругу највише ради препредена Катарина Медичијева, то је њена слика најјаснија. Она јако утиче на краља, мења дворане краљеве, зазире од Гиза, ради му о глави и увек се труди да она буде господар ситуације. Сви остали дворски људи представљени су тако лако и површно да им се слике мешају и брзо заборављају. Према тим разнеженим госпочићима јако одскачу она два јунака: љубавник Сен-Мегрен и љубоморни Гиз, угледни вођ присталица католичке лиге. Њих је млади писац окитио свима особинама, којима се могу украсити особе у врелој, младалачкој машти. Први је такав јунак да за рукавицу грофице од Гиза ускаче међу лавове: говор његов пред краљем говор је чудновато ватрен, а љубав његова љубав будаласта колико је силна. Други је још храбрији али суровији: он је тако угледан, да су други кнежеви према њему као народ: он је више пријатељ народа но престола. Сукоб оваквих ритера у присуству краљеву чини врло лепу сцену у II. чину. Војвода од Гиза привлачи пажњу још и својим радом на оснивању лиге, он се у другој сцени договара с католицима, и заузима се на двору да лига добије вођу.

Према свему овоме може се рећи да у *Хенриху III.* нема јединства, јер је интерес драме растурен на три стране. После је у њему романтизам у највећем јеку а историска слика времена доста слаба. Личности говоре не како доликује појединима него како сам писац збори. Свакојако Димин *Хенрих III.* улази у наш репертоар мало у невреме. Са свим би било у реду да смо овај комад добили првих година нашега позоришта, око 1872 године, онда кад су у наш репертоар дошле готово све драме највећега романтичара тридесетих година, ВиктораИга. По овоме

се види да се наш репертоар без икаква реда пунио комадима, на које су преводиоци случајно наилазили, које су случајно преводили. Да је у избору превода било ма каква реда и система, не би се дошло до овога, да се и овако стар комад (има му пуних 65 година) даје у нас као нов. А тиме је у првом реду оштећен сам комад, јер он данас нема онога интереса који би имао пређе. Поред тога, да је *Хенрих III.* раније даван, ми бисмо се привикли на њ, а овако он као нов комад чудновато стоји према правим новим комадима француским нашега репертоара, који се последњих година опоравља помало од своје старе болести — случајности.

Поред свих мана *Хенрих III* је лепо дело једнога младога и талентиранога писца, који га је написао у првом жару свога рада, а тада писци пишу ако не најбоља а оно највише симпатична дела своја, своје мезимце. *Хенриха III.* увек ће радо гледати маса света као врло лепо позоришно „парче“ због оних красних сцена и због лепога разговора. — На нашој позорници он се игра доста добро. Г-ђица Нигринова (грофица од Гиза), г. Љ. Станојевић (гроф од Гиза) и г. Гавриловић (Сен-Мегрен) играју своје лепе улоге што боље могу. Иначе се при представљању ове ритерске драме опазило да наши глумци у опште немају правога ритерскога држања, због чега комад прилично губи на позорници.

И *Јованку од Арка* и *Хенриха III.* превео је г. Д. Ђокић. Његов превод, и ако није свуда тачан и правилан, ритмичан је и леп на свима патетичним местима и у свима тирадама.

М. Ж. Драгутиновић.

НАУЧНА ХРОНИКА

О постанку морских и ваздушних струја.

Најновији догађај у науци, који је на себе привукао пажњу, је теорија, коју је поставио владика Ружери, да с њом објасни постанак морских струја и ветрова на нашој земљиној површини. Да би оверио истинитост своје теорије учени је владика начинио сам два апарата: Globe narin и Anémogène.

Океани захватају $^3/_4$ од земљине површине и никад се не налазе у апсолутном миру. Од полова креће се вода на извесним местима полутару и одводи собом ледене брегове, који се под тропском топлотом сунчевом тоне. С друге стране опет креће се вода полутарских мора полу као топле струје, и кад тамо у ледене регијоне дође она се поступно охлади. „У ствари струје нису ништа друго“, како Елизе Рекли вели, „до непрестано кретање океана, преко којих се вода свих мора меша полако са свим водама на земљи. Свака капљица мења и у највећим дубинама своје место. Она тоне на дно морско или се пење на површину, она се креће од полутара полу или од пола полутару и пролази тако све регијоне океанске. Ни једна већа струја морска не показује у својој спољној контури исто онако савијање као обала извесног мора. Већина морских обала је постојано измењивање полуострва и затона, а морске струје су дуге, правилне курве, с тога нам спољни облик струја дају само општу слику оних обала, које оне добијају. Она вода, која не суделује у општем кружном кретању не остаје са свим мирна. И она има свој кружни ток, који импулс свој добија од великих морских струја.“ (La terre t. II. p. 73).

Морске струје, ови морски, снажни и вечито покретни морски путови, радо су употребљавали морепловци, да би убрзали ход својих бродова. По њиховој води пливају разни предмети, као и извесно семење, које оне разносе по најудаљенијим обалама. Може се рећи, да је енорман њихов утицај у природи. Оне копају у морским дубинама нове дубине а тако исто утичу на слагање извесних седимената; оне одржавају хомо-

генитету саставу и садржају соли и на нослетку, што је од особитог значаја, оне имају необично велики утицај на климу.

Немамо ли зар да захвалимо голфској струји — оној топлој струји, што струји од Антила и океан заогрће топлим огртачем, који умерава нај јаче зиме европске — ону могућност, што на обалама Нормандије и Бретање расте на пољу дрвеће, које под истом земљописном ширином у другим пределима услед необично јаке зиме не може успевати?

Најразличитије хипотезе постављане су о постанку морских струја: разлика у температури, разлика у густини и садржају соли, испаравање, кише, ветрови и т. д. Не одричући овим узроцима известан секундарни значај, Ружери придаје основном принципу кретања воде — то исто и код ваздуха, као што ћемо видети — нај јачој сили, коју је човек до сад посматрао, т. ј. ротацији и транслацији наше земљине лопте, којој је спољна одећа океан и ваздух. Не треба заборавити, да се свака тачка на земљиној површини око полутара креће на исток брзином од 475 м. у секунди и да се земљина лопта од прилике 70 пута већом брзином креће по своме путу! Из овог страховитог кретања очевидно следује колосално померање воде. Док се тврди делови земљине лопте опиру центрифугалној сили, течни молекили клизе, захваљујући својој покретљивости, с лакоћом једно преко другог и тако се носе од једног ступња ширине до другог ка полутару. Овде се они удаљују највише од ротационе осовине, и граде извесно ненормално испупчење на округлини земљине лопте, да се онда даље спорије покрећу него копно, што се опажа у оном приметном застајкивању им према западу. Тако је постала прва струја, која је узрок свима осталим.

Ову хипотезу владика памијерски овако је формуловао: „Течни елемент, који окољава тврдо језгро, добија дневном ротацијом известан импулс, који, модификован контурама континената, изазива постанак већине морских струја.“ Ово своје мишљење је поткрепио на франтан начин: 1. многобројним посматрањима, које је чинио у океану: 2. једним апаратом, Globe marin, који је начинио сам Ружери и предао париској академији наука на испитивање.

Globe marin, коме је задаћа, да покаже струје сличне морским струјама, састоји се из кристалне лопте на чијем унутрашњем зиду находе се масивни облици континената и морски басени. Морско дно представљено унутрашњом лоптом, која је концентрична кристалној. Ова унутрашња лопта покреће се једним системом точкова око једне вертикалне осовине. Морски басени испуњени су водом, у којој пливају стеаринске куглице, које дају могућност, да се може тачно да посматра покрет воде. Спољашност апарата мало се разликује од обичних глобова. Мора ли Globe marin, да би произвео струје аналогне морским струјама, имати дубине пропорционалне морским дубинама? До сад извршени експерименти показали су, да ово није апсолутно потребно.

Овај апарат покренути није баш лака ствар, једно због правца покрета, који се глобу мора дати, а друго због брзине. Најпростији начин био би, да се континенти и мора покрену пред гледаоце у смислу земљине ротације: али тада се мора, због необично велике брзине, не би могла видети Могло би се ово постићи, ако би се и гледалац заједно са глобом обртао, но то би због необичне брзине било непрактично. Ружери је с тога пронашао једно средство које гледаоца и сполну куглу оставља у мору, а пустио да се просто ротира унутрашња лопта-али у супротном смислу ротације земљане. Накратко, место да се континенти према мору са запада крећу, креће се море према континентима са истока. Ресултат је исти.

Брзина струја у апарату није пропорционална брзина правих струја на земљи, но је она много већа, тако да скоро очи гледаочеве не може ни да запази транслацију стеоринских лоптица.

Кад се апарат ротира, види се, да се течност у апарату креће. Водене масе крећу се из оба тропска регијона према полутару. Водено масе што су дошле са севера и са југа сусретну се и избегну једновремено у равнини великога круга (екваторијална супрот струја код географа). Пошто су водене масе дошле на површину, одливају се северно односно јужно скрећући одмах за тим на запад. Обе ове струје (северна и јужна екваторијална струја) покрену површине свих осталих мора и изазову секундарне струје, чији облик је само производ контура копна и облика дубина морских.

Тако дакле кроз провидни зид глоба, као на најбољим картана могу се штудовати велики покрети морски, нарочито кад на овај начин вештачки изазване струје тачно се поклапају са онима, које су на картама нацртане. Према овоме може се само појмити, какав велики значај има Globe marin и како ће велике услуге чинити наставницима географије, хидрографима и физичарима.

Покрети, које смо констатовали у течној маси, понављају се на сличан начин у великим атмосферским масама, што нашу земљу заогрћу. Од различитих ветрова дувају неки правилно и постојано од једног места другоме. Тако посатни ветрови дувају увек северно и јужно од екваторијалних регијона, и то северо-источан на северној и југо-источан на јужној полулопти. Сви физичари су приписивали стварање и главан правац атмосферских струја топлоти сунчевој. Несумњив је принцип, да разлика у температури разних ваздушних регијона, може и мора да изазове покрете у атмосфери, али да ли је тај принцип довољан, да све појаве објасни? Није. Ово је наслутио славни Манчу, творац научтичне метеорлогије, и један од најжешћих бранилаца теорије постанка ветрова услед разлике у температури.

Једну од својих дискусија завршава овако: „У осталом као да све на то упућује, а то се мора усвојити, да у атмосферској циркулацији

има још један абенас, који нам је још непознат, али чија је егзистенца потребна." Овај менас, за кога је Манчу мислио, да је земљин магнетизам, по Ружерију је просто она сила, коју изазива ротација земљина. Ружери потпомаже своје уверење поређењем карата морских струја са картама ветрова. Аналогија иде тако далеко, да, кад не би на путу стајало копно као елеменат што спречава, балон или чамац би сваки у свом елементу обишли земљу; а кретања и једног и другог била би успорена екваторијалном морском струјом односно пасатним ветром.

На послетку учени владика памијерски као доказ за своју теорију изнашао је један апарат, који је назвао Anémogène.

Anémogène или апарат, који за то служи, да изазове струје сличне атмосферским струјама, састоји се из једне вештачке земљане лопте, који ротира околни ваздух. То је планета en miniature, на којој ми живимо. Пруге континената на њој означене су бакарним плочицама, које су односно своје висине 100 пута увећане. Тако састављен, кад се апарат покрене дејствује тачно као какав вентолатор. Изазване ваздушне струје двојако се могу посматрати.

1. Или помоћу заставица, што су учвршћене на лоптичној површини, а које за време ротације заузимају такав положај, који потпуно одговара ваздушним струјама, кад би ту дувале. На највеће изненађење посматрача констатује се, да заставице заузимају такав положај, који се слаже на чудноват начин са подацима на картама ветрова. 2. Или помоћу једног малог покретног крстића, на коме има равна крилца. Тај крстић посматралац руком држи и вуче по лопти, која ротира, те тако штудује покрете ваздуха на различитим тачкама.

На овај начин констатовано је, да Anémogène најлепши начин репродукује атмосферско кружно кретање, како је то на картама означено.

Anémogène друге врсте је хидрауличан. Код овога глоб се находи у једној провидној лопти, која је водом испуњена, а у којој пливају стеаринске лоптице. На овом апарату могу се истраживати узроци постанка различитих ваздушних струја, којих има на земљи под 45° ширине.

У кратко, као и код морских струја, тако и овде Ружери доказује Anémogène-ом, да гасовити елеменат, који обавија земљу, услед потреса дневном ратаоријом, добија импулс, који, модификован издигнућима на земљиној површини, изазива већину ваздушних струја.

Globe marin и Anémogène су још сувише нови, да би се могла добити тачна слика о њиховом значају. Али без сумње пред нама стоје још врло интересантне демонстрације.

Ко зна н. пр., да ли нам ови апарати неће и за то служити, да сазнамо метеорлошке одношаје наше земље из ранијих времена, док је она још била ненасељена. Како се климати односе пропорционално једно спрам друго, то ће можда резултати морских и ваздушних струја, ако Globe marin и Anémogène буду тако конструисани, да репродукују континенте

у времену ма какве познате геолошке револуције, даду нам објашњења о извесним наглим променама температуре, које су дале ледене периоде, о чему имамо сведочаба у фосилним костима животиња, којих данас има само у поларним пределима.

Z. G. S.

О фотографији комета. Макс Волф из Хајделберга објавио је у Едеровом Jahrbuch für Photographie und Reproductionstechnik за 1893 г. интересантан чланак о фотографији комета. Ми доносимо тај чланак у изводу.

И дилетанту у астрономији познато је, да астрономски инструменти за посматрање имају часовнике, који ове инструменте крећу према некретницама, у смислу дневног обртања земљиног. Међу тим врло је тешко начинити потпуно тачне оваке часовнике, а за фотографију удешени дурбини имају с тога још једну врсту истраживача (Sucher), кроз који се мора гледати за време експозиције, да би се могле кореговати случајне погрешке у кретању механизма Кад се посматрају некретнице ова је корекција врло мала, али код комета утичу друге прилике. Комете се у опште узев не крећу у правцу дневног оптицања некретница, већ другојаче и астроном, који комету хоће да фотографише, мора с тога не само да контролише кретање оног часовника, што врши кретање инструмента, већ мора непрестано да мења управни положај инструмента, да би могао одржати комету у крету споредног дурбина.

Ако је комета светла и споредни дурбин осветљен, онда је тај посао релативно лак. Ако је комета слабе светлости, онда је овај посао врло тежак и уморан, јер се крет у контролном дурбину не може добро да види услед слабе светлости кометине главе и онда се комета посматра с великим напором. Ну тешкоћа је још већа, што се сад фотографска плоча, због слабе светлости кометине, мора дубље излагати.

Пре но што је пронађена сува плоча била је велика реткост да се добије добра фотографија комета. Први пут је употребљена фотографија 1858 г. снимањем велике и светле Донатијеве комете. Warren de la Rue, пионир фотографске астрономије, покушао је да сними комету са дурбином од 10 стопа. Покушај је испао рђаво. Mr. Ushervosod, фотограф Комонсов, бејаше срећнији, јер он доби са малим сочивом кратке жижине даљине, добру слику кометину. Али тад је већ био пут указан, на коме се може с добрим успехом добити добро фотографисана комета. Морају се инструменти удесити тако, да однос између отвора и маљине жижине буде што већи. Ну за овим се принципом није одмах пошло.

Среће је било код велике јужне комете од 1881 год., што се употребила сува плоча. Велики француски астрофизичар Јансен из Медона узимајући у обзир светлосне прилике употребио је телескоп са отвором од 50 см. и жижином даљином од 150 см., па је добио лепе слике кометине. И код других астронома испало је овако исто, шта више успело се да се фотограви̇ше с успехом и спектрум ове светле комете.

Идуће године, 1882, појави се велика септембарска комета и Dr Gill из Кантуана (ј. Африка), могао је фотографисати, давши астрономији богате ресултате. Неколико дана после, пошто је комета прошла перихел Dr Gill је по ново снимао утврдивши на екваторијалу фотографски апарат Allis-ов са сочивом од Dallmeyer-а са 6,3 см. отвором и 28 см. жижином даљином. Снимци су испали необично добро, и овде се дошло и нехотице до правог инструмента, па је не само задовољен захтев велике светлосне јачине, већ је добијено и пространо снимљено поље.

Ови снимци су у другом погледу од ваљаности по астрономију. На плочи не види се само комета, већ и стотинама околних некретница, и Dr. Gill је тако показао врло згодан начин да се и веће партије небеске брзо снимају и тако да се на лак начин добију звездане карте целог неба. Ова кометна снимања постала су велики покретач за велике задатке небеске фотографије.

Од тога доба добивен је читав ред слика кометних од различитих испитивача, а међу њима најбоље су оне E. v. Gothard-а из Herény.

Снимање комета са слабом светлошћу, има много других препона сем осетљивост плоче. И за прилично светлу комету потребан је врло добар контролни дурбин, да би се могао видети крет пред кометом, а то је код слабо светле комете скоро немогуће. Томе се доскаче једним начином, који је у последњим годинама примењавао Волф. Узме се мали фотографски инструменат са што краћом жижином даљином и инструмент се помоћу споредног дурбина не нишани на слабу комету, већ на суседну звезду. Истина тако се добије кометин снимак нејасан, али се главна структура њена може лепо да распозна. Сем овога и место њено међу некретницама може се фотографијом тачно да одреди.

Године 1892 фотографисао је Волф Свофтову комету, која у дурбину показује сличну структуру са Саверталовом кометом од 1888 год. Ову комету Волф је снимао са различитим сочивима, која су била утврђена на једном екваторијалу. И фотографије дадоше у ствари значајну сличност са кометом од 1888 год. Значајно је још и то, да су и путови обеју комета врло слични. А што је пак најзначајније, што ови снимци дадоше наглу промену структуре репа.

Желело би се, вели Волф, да се у пределима чија је клима благословена ведрим временима непрестано врше снимања комета. Закони променљивости њихове структуре могли би се онда с успехом студирати.

Z. G. S.

ДРУШТВЕНА ХРОНИКА

Царински приходи. И ако још немамо свих потребних података, срећених, и ако је време од ступања у живот новога трговинскога уговора било у многом погледу ванредно и неповољно за пуно дејствовање новога уговора, опет ће бити од интереса да овде забележимо и изнесемо неколико података о царинским приходима за 1892., 1893. и прво полгоће ове, 1894. године, те да видимо ако не са свим тачно и исцрпно кретање царинских прихода а оно барем његов правац и тенденцију за ове године. То ће нам ипак дати бар приближно идеју о дејству новога трговинскога уговора у финансиском погледу.

*

Година 1892. била је цела под владом старога трговинскога уговора — од 1881. године. Приход од царине и узгредних такса за ту годину био је, по подацима министарства финансије, *3,926.000 динара*.

Ради бољега разумевања и тачније оцене додајемо, да је у овој суми и царина с узгредним таксама од петролеума, алкохола, жигица и артије за цигар папир, који су, како се зна, по новом трговинском уговору, дошли у монопол државни.

Година 1893. за половину долази под владу старога уговора, а за половину, и то другу половину, под владу новога трговинскога уговора: јер је нови трговински уговор ступио у живот 1. јула 1893. године. Још нам ваља напоменути, да је услед ранијег узакоњења уговора у Аустро-Угарској и услед задоцњена узакоњења новога уговора у нас због познатих политичких прилика у Србији, количина увоза у првој половини 1893. године била несразмерно јача, као и да је тек по ступању новога уговора у живот могло да се предузима реформовање у администрацији и манипулацији царинској, које је, на жалост, у брзо морало и са свим да стане због прилика које су у скоро наступиле.

Приход од царине и узгредних такса за ову годину био је *5,213.000 динара*. Разлика у приходу између 1893. и 1892. године била је, дакле, *1,287.000 динара*. Општа количина увоза за целу годину у обе године биће скоро једнака, јер у колико је прва половина увозом одскочила у

1893. години у толико је друга половина морала бити слабија. За тачну оцену ове разлике у приходу између обе године ваља имати на уму још, да у другој половини 1893. године није у царину ушао приход од петролеума, жигица, алкохола и цигар папира, те према томе разлика је она у ствари већа, јер су монополи ови дали прихода у 1893. години, и то од 3. августа, 550.000 динара, према чему разлика у приходу од царина и узгредних такса између ове две године а у корист 1893. године износи на 1,800.000 динара у округлој суми.

За прво полгође ове 1894. године имамо на расположењу само податке о суми прихода, али не и о количини увоза, те према томе не може у пуној мери ни да се повуче разлика. Али се према узгредним таксама које доста приближно карактеришу количину и које су у првом полгођу ове године за половину мање но у првом полгођу 1893. године може доста поуздано закључити да је увоз за прво полгође ове године био у приличној мери мањи но прошле године. За то, у осталом, говори већ и околност коју смо пре поменули за прво полгође 1893. године, да и не говоримо о општим приликама земље у овој години, које су знатно утицале на застој у трговини.

После ове напомене да видимо и упоредимо приход од царине и узгредних такса првога полгођа ове године са приходом у 1892. и 1893. години.

Царина и узгредне таксе дале су за прво полгође 1894. године *2,615.672·79 динара*. За исто време, дакле за прво полгође, 1893. године, приход од царине и узгредних такса био је: *2.321.425·66 динара*. Разлика је, дакле, у корист првога полгођа ове године за *294.247·13 динара*. Кад овоме додамо, да је у првом полгођу прошле године увоз био знатно већи, и кад узмемо на ум да је у суми прихода од царине и узгредних такса за прво полгође 1893. године био и приход од петролеума, жигица, алкохола и цигар папира, који је у првом полгођу ове године износио на 452.702·63 динара — онда ће разлика у приходу од царина и узгредних такса у корист првог полгођа ове године изнети ако не више а оно за цело на пуних пола милијуна динара.

Кад упоредимо сад прво полгође ове године са годином 1892. онда добијамо овај ресултат: пошто су у 1892. години оба полгођа више мање равномерна била, то на прво полгође у тој години долази, као половина од целокупног прихода од царина и узгредних такса, *1.963.000 динара* — разлика, дакле, износи, у корист првога полгођа ове године, *652.672 динара* (2.615.672·79 — 1.963.000 динара). А кад узмемо још на ум приход од петролеума, жигица, алкохола и цигар папира, кога у горњој суми прихода за прво полгође ове године нема, и кад се сетимо да је увоз ове године у првом полгођу био слаб — онда је разлика ова сигурно на пун милијун динара у корист првога полгођа ове године према првом полгођу 1892. године.

Као што се види благотворно дејство новога трговинскога уговора показује се већ у првој години у осетној мери и при свим незгодним

приликама које су га пратиле и још прате, те оно још и не може да се покаже у пуној својој снази.

* * *

Пада у очи да је приход од *обрта*, на царинарницама, почео опадати. Од године 1889. овај приход је поступно из године у годину растао, тако да је у 1893. години достигао цифру *од 2 961 700 динара*, док је у 1888 години износио свега: 1,582.640 динара у округлој цифри. Године 1891. он је износио: 2,316.255 динара, а у 1892 години: 2,642.344 динара.

За прво полгође ове 1894. год. порез на обрт је дао свега: 1,146.109·62 динара што према првом полгођу 1893. године, које је дало прихода од обрта 1,601.513·98, износи мањак од 455.404 динара у округлој суми.

Један део овога мањка ићи ће свакојако на рачун слабијега увоза, али се цео мањак тим не може објаснити нарочито кад се упореди друго полгође 1893., које је увозом било релативно слабо, и година 1892. са првим полгођем ове године.

Друго полгође 1893., које је већ због напредног увоза у првом полгођу те године, било количином увоза слабије, дало је ипак прихода од обрта 1,360.187 динара — дакле, више за преко 200.000 динара но прво полгође ове године.

Година 1892. такође је измакла у *обрту* од првога полгођа ове године, а није невероватно да ће измаћи и од целе ове године.

Кад приход од обрта на царинарницама за 1892. годину у 2,642.344 динара преполовимо, онда за прво полгође те године имамо приход од обрта 1,321.172 динара — а то је више за скоро 200.000 динара од прихода на обрту у првом полгођу ове године.

Чак ако би, што није вероватно, друго полгође ове године приходом на обрту стигло прво полгође 1893. године (1 601.513 динара), једва би се ова 1894. година изравнала са 1892. годином а ипак остала иза 1893. године са више од 200.000 динара мањка.

Нема сумње да узрока овоме ваља тражити у самој администрацији и манипулацији царинској, која је, у том погледу напустила једну тековину — *ценовник*. Ма како ова тековина изгледала незнатна на први поглед, она је била јемство за бољу и јачу контролу с једне стране, а с друге стране базис за прибирање материјала о вредности еспапа, који би материјал, редовно прикупљан и сређиван, био од неоцењене вредности за трговинску политику земље и здрава основа за склапање нових трговинских уговора. А колико се у том погледу до сад трпело и оскудевало познато је свима онима, који су досадашње уговоре склапали и на овим питањима радили. Мимо то ценовник би био и лепа школа за царинско особље, коме у многом погледу недостају погодбе за правилно и интересима државним складно вршење службе, а, уз то, ценовником би се појачала и одржавала солидна трговинска конкуренција на нашој пијаци, која је за развој трговине од не мале вредности.

* * *

Да рекнемо још реч две *о приходу од нових монопола.* И ту се опажа назадак и мањак у приходима. Док држава не би узела у своје руке и производњу (односно набавку) и продају предмета монополисаних, она је одредила монополне таксе за увоз тих предмета. Те монополне таксе нису ништа ново: оне су скупљене досадашње дажбине на те предмете у једну под именом *монополне таксе.*

На нове монополисане предмете монополна такса почела се наплаћивати од 3. августа 1893. године.

Приход од монополне таксе на петролеум, жигице, алкохол и цигар папир, био је за *пет* месеца 1893. године 550.000 динара. Према томе приход од тога за десет месеца био би 1,100.000 динара. Буџетом за 1894. годину приход од монополне таксе на ове предмете предвиђен је, за дванаест месеца, 1,180.000 динара. Кад овај предвиђен приход за ову целу годину упоредимо са фактичним приходом од пет месеца 1893. године, онда видимо да је предрачун био са свим исправан и тачан.

Међу тим, поред свега тога, приход од монополне таксе за прво полгође ове године, дакле *за шест месеца*, мањи је од *петомесечног* прихода прошле године за скоро 100.000 динара: јер док је приход од монополне таксе од 3. августа до 31. децембра 1893. године био 550.000 динара, он је од 1. јануара до 31. јуна ове 1894. године само 452.702.63 динара.

Узрока овоме тражити у мањем увозу било би неоправдано кад се зна да је увоз у другом полгођу 1893. године такође био слаб. За то се он мора тражити у општим приликама земље, које су почетком ове године наступиле у Србији.

Карактерна црта свих посредних данака је велика њихова гипкост-повијање по стању и приликама земље. На њима се најбоље може оценити колико стање земље дејствује на пореску снагу. Сваки бољитак и сваки напредак покаже се најпре на приходу од посредног пореза. Мањак у њима показује очевидно назадак, застој, стегнутост у потрошњи.

Што се то тако јасно не види и на царини — ми смо показали. Али да би и ту приход био већи и дејство од новога трговинскога уговора јаче, да су у овој години биле друкче политичке прилике, то је, рекли бисмо, ван сваке сумње

С. М. Л.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Nationalgefühl од Georg-a Brandes-a 1894 год. — (Предавање држано приликом освећења нових просторија слободоумног ђачког удружења у Копенхагену, 1. фебруара 1894. год.).

Ђорђе Брандес, чувени дански писац, чији су радови на пољу књижевне и опште културне историје давно већ стекли светскога гласа и чије име светли данас у првим редовима великих радника на пољу прогреса човечанства, изабрао је у овом својем предавању једну веома крупну тему, која је у данашњим данима, на нашу голему жалост, за нас нарочито од актуалне вредности. Какве су погодбе за прогресовање једнога друштва, а какви узроци опет изазивају застој и опадање у њему? Каква узрочна и то још тесна и неминовна веза стоји између стања општег друштвеног организма и стваралачке моћи, душевне иницијативе појединаца, чланова друштвене заједнице? Ето то су проблеми који су у кратким али зато мајсторским потезима расправљени у овоме предавању.

Народни осећај, то је животна сила, која креће друштво, у којој је извор и општег друштвеног прогресовања и стваралачког делања појединих чланова тога друштва. Докле он буја, креће напред, не знајући за препреке на својем путу, или ломећи и обарајући оне на које би наишао: дотле живот друштвени иде напред, неодољивом силом, путем прогреса, путем који води остварењу његових идеала, дотле све појединачне стваралачке силе у томе друштву, понесене општом прогресивном струјом, дају маха без икакве сметње свим својим душевним особинама и достижу врхунац својега развоја.

Овај народни осећај није ништа друго до самопоуздање народно, његова вера у будућност, његово одушевљење за своје народне и за опште човечанске идеале!

Прилике у Данској изазвале су рефлексије г. Брандесове у овоме предавању. Он, који је данас највећенији, најпознатији и најпоштованији

представник данскога ума и данске културе, са болом у души мора да констатује, како је Данска на путу опадања, како њезини мислиоци, научници, песници, уметници немају више ни иницијативе ни дрскости, како они не продукују више ни онако, како би према својим талентима и особинама могли продуковати, ни онако како данас продукују умови сестринске јој земље Норвешке.

У Данској је народни осећај у опадању. Дански народ не гледа више с поуздањем у своју будућност, не верује више у своју звезду. Зашто?

Узроци које г. Брандес наводи ту таквом несрећном обрту у крепком духу данскога народа, чије су лепе особине, чија је одважност и истрајност у тако честим приликама задивљавала свет, такве су природе, да их морамо препоручити нарочитој пажњи свију мислених српских родољуба.

Политичка корупција, која се у Данској развијала за последњих двадесет година ауторитарне Еструпове владавине, саломила је крила духу народноме, угушила народни осећај, онеспособила дански народ и за остварење својих народних идеала и за вршење својих културних задатака. Ми нећемо износити овде живу и страховиту слику те корупције, која међу тим многим својим странама опомиње на појаве и догађаје што се рађају у нашем државном животу, једино с тога, што смо извештени, да ће „Дело“ донети читаву ову расправу већ у првом идућем својем броју. Шат ће она отворити очи заблуделим српским патриотама, који својој отаџбини прижељкују каквога Еструпа, и који у насилном завођењу ансолутизма, у ниничком игнорисању народних слобода и изигравању основних уставних принципа, виде најкраћи и најсигурнији пут за остварење српских народних идеала.

На крају да напоменемо још и то, да је г. Брандес ово своје предавање држао у средини слободоумне универзитетске омладине данске престонице, и да је у њему дао израза својем надању, да ће још та омладина бити једина у стању, да регенерише Данску и поврати имену данскоме његову стару славу и величину. Ми с наше стране обраћамо пажњу српске омладине на ње, уверени да ће она у њему наћи нове ране за своје патриотске осећаје и за своје већ осведочено слободоумље.

Др. М. Ђ. М.

Српска Књижевна Задруга. **Прве Жртве.** Приповетка из српске прошлости. Написао *Андра Гавриловић.*

Наши слабији књижевници некако радије мисле туђим мислима и с више се воље и извесности упуштају у опис оног живота, што је далеко од нас и по времену и по приликама, у којима се јавља. Да већ не спомињем драму: то су наши прошли дани, то је наша историја, непотпуна, неверна, ружна слика, премазана новим мазом, покренута механизом нових мисли, — тек колико да буде неприродија и нетачија. То исто виђате и код романа, па и код приповетке.

Ево, у овој приповеци јунаци су чудновати, са анђеоском душом и са страшним мускулима. Разишли се по земљи Србији: послао их Бог да деле правду и штите нејач и женскадију. Људи су такви, а нејач је јамачно као нејач, сем ако се већ не баца стрелама: жене су склоп лепоте, љубави, милоште и чедности. До душе су нешто кокетне: али, за Бога, то је париска мода и ко ће им још и за то замерити.

Такви су главни типови, главне личности, а баш ако и има жучи код споредних личности, то је само ради антитезе и те су личности свакојако епизодне вредности и, што је главно, то су Грци.

Г. писац у овој причи износи неко друштво без друштва, неки живот без живота. Све вам личи на престарелу бајку, све вам изгледа као једно голо ништа, такво ништа, да ни сам Бог, грехота је рећи, не би могао из њега какав свет створити! Карактер главних јунака, див-јунака, с којима се српска хисторија само поносити може, изнесен је овде врло несрећно обележен. Сам Угљеша, један деспот, снажан, здрав, јунак, одлучан, одважан, та то је само слаба женска страна, која по ноћи, онако месечарски, излази и блене у небо и тражи звезду своју. Умире му тест, десна рука његова, он опет погледа на небо у звезду своју. Тражи савезнике на све стране и опет седи крај прозора и све гледа у звезду своју. Кренула се војска у бој, а он се враћа љуби својој, да га мину боли и да гледа у небо и тражи звезду своју. И кад умире, не заборавља звезде своје!

А Рајко, витез Рајко, Гојков верни пријатељ, гледајте како показује своје витештво и како чува част женску, нарочито част Гојкове Маре. Кад је Тома Теологита, тај распусник у Ромео-костиму, довео у теснац Мару, у жељи да је „обуче у срамоту“, као што св. писмо вели: када је ова јунак-девојка (ваља да је то?) већ држала лепу, белу руку на ловачком ножу, и када се је на страсни напад крвљу хтело одговорити, тада се — умирите се добре душе! — тада се на вратима појави витез Рајко! Стара је истина, да разум треба да претходи страстима и срцу у опште. Јер ето док је код Томе „разум лако уступио своје место осећајима“, и док су се осећаји код њега разлетали по сивој маси можданој, дотле је разум Рајков сишао у нерве, зауздао их чврсто и завилично срце његово, па у место да видите крви, ви чујете како грми Рајко лилипутанским гласом:

„— Велможо! шта је то?“

Нека вам ово не личи на какво деманти његовом јунаштву; јер шта хоћете, учтивост је на месту, част је спасена, ритерство је задовољено, разум је победио, и сад се Тома до миле воље може смејати: ха, ха, ха! — све му је узаман!

Увело се у обичај, да велике јунаке увек прати по неки захвални седи ратник. Они обично имају неки тежак дуг захвалности на души, па када га исплате онда и душу дају Богу на истину. Па и Гојко има неког „старца са Радовишта“, једну митолошку персонификацију, која вас „auf Schritt und Tritt“ опомиње на оне седе ратнике. Ви га, до душе,

нигде не видите, не види га нико, не види га Гојко: али баш онда када се палош турског коњаника завитлао над главом Гојковом, захвалност достиже свој дефинитивни облик, и „старац са Радовишта“ огрезао у крви испраћа с благословом у бој врлога витеза Гојка.

У опште су старци врло срећне руке у овој приповеци. То су видре и врло окретни ратници. Па и стари дворанин Благоје обара зликовца баш у оном одсудном тренутку, када је замахнуо ножем да у ноћи из потаје убије Рајка.

Господин писац је још и велики „волшебник“: ‚Tischlein, decke dich“, и сво шта све бива. Монах Исаије имао је синовицу Јелену, које је нестало кад су Азијати заузели Галиполе. Но срећом Гојко буде послат у Жегљигово ради неких порука Угљешиних. И гле, тамо на реци срете неку девојку, женску „с нечим господским и поношљивим на лику и у погледу“, и та женска, која њему „изгледаше као нека племенита Амазонка“, јесте, Гојку изгледаше као *племенита Амазонка*, која ће друга бити но Јелена. Ја што би је иначе нашао на обали? И она, захваљујући ондашњем здравом моралу, брзо се упозна с њим, те он није морао бити какав премудри Акир, па да је склони, да „испод стида“ пође с њим стрицу своме. Немојте се варати, није то каква љубитељка слатког и раскалашног dolce far niente; не, не, то је честита женска, као и све друге из тог доба. Па даље, она тамо нађе на своју стару љубав, на Рајка, и чудновато (можда и није!) и на познаника Тому, који је и њу хтео некад осрамотити, спасајући сласт „где год ју је могао наћи, *као што вредна чела не оставља у врту ни један цветак*“

Цело је дело раскомадано; јавља се у својим појединим главама и сувише фрагментарно. Она идеја која је главна и која хоће да се ојача, у којој хоће да се оживи осећај, она се јавља само у пролазним моментима. Специјална студија више пада на лажну карактеристику личности, но на идеју, која треба концентрично и са пријатном свежином да струји кроз дело. Мисли пврљају, мењају места и у широком потезу досадно моралишу и окончавају се отужном сентименталношћу. Свуда бије студен и кочи на више места топлију и живљу дикцију. И она пада у невешт склоп, своди се у уске, удешене воде, којима мили старински романтизам, и којим оне заударају, ако ми се допусти овај пренос значаја у овом најблажем изразу. Примећује се и велика оскудица ентузиазма: оног ентузиазма, што даје душу делу и који би и *самој смрти дао живот*, што рекао Виктор Иго. Ентузиазам је овде исакаћен, да још, до Бога се чује!

Све је у хаотичном стању, делови су у разбацаности и сваки је одељак незгодно окрњен, па се тек по неки, и то врло огодно, истакне као лепша песма. Наводим за пример XXII-гу главу, у којој господи благородство духа и једна врло питома инанса осећања. Само за чудо, како вас ова глава својим жанром писања страшно опомиње на г. Миту Живковића. Исто тако, сећате се, када се војска одмарала на ономе пољу код Марице, када су настале сваковрсне забаве и шале, када је

онај тражио гусле и рекао, читајући ваља да Његуша, да, где гусле не гуде, ту нити је куће нити у њој људи. Е, ту се нашао и неки Грк са цитром и певао песму о црним и плавим очима. Тако ми Бога, и онда ће Вам, читајући ову песму, не знам зашто, опет пасти на памет г. Живковић.

Упоредо с овим могу рећи, да се код г. Гавриловића примећује и велика сиромаштина у опису. Исто онако, као што сте приметили код његових песама јако подражавање, и у стиху и у теми, других песника, нарочито Змаја, исто то примећујете и овде. Зар вам овакав један опис не изгледа и сувише стар и употребљен:

„Бој је био страшан. Небо се проламало од убојних узвика, од писке рањеника, од поклича живих ратника. Земља је тутњела од трке поузданих жерава. Ваздух је пиштао од фијука стрела и узмахивања сабљама“.

Сем тога, изузевши нешто незгодног парадирања с географијом, што подсећа на Комарчићеву астрономију, ви, сем романтичног и лажно-осетљивог причања по примеру Видаковића, не видите ничег више. Чак шта више, не видите ни каквог лепшег израза, за који бисте могли рећи: то је реч! на против, ви с муком прелазите преко поабаних фраза и шупљег постисања, с којима се ваш пречишћен укус већ одавна бори.

Ако сматрате речи доиста као монете мисли, као што је Бекон рекао, ја онда могу овде применити, да су оне исплаћене у течају, што им одговара.

Стил се одликује неком тврдоћом, и ја вам баш не знам казати шта му недостаје; али тек свакојако није примамљив.

Већ се из овога свега види, да писац не располаже тачним распознавањем. Личности су му неприродно неверне, предмет летимичног уображења, па, наравски, и однос њихов, живот међусобни, и нема оног природног и солидног основа, око кога ће се груписати радња њихова. Тиме се јединство приповетке растура у поремећај, и ви не видите оног постепеног развоја, пуног развића и потребног, постепеног окончавања, што се све у доброј причи захтева.

Сећам се, како је Волтер казао за један Ричардсонов роман, како је њему, живом човеку, врло тешко прочитати девет свезака, у којима нема ничег више, но како госпођица Клариса воли једног распусника Ловласа. Ја нити сам Волтер нити сам тако жив човек, али сам се непрестано тога сећао, кад сам са великом муком дошао до краја ове приче.

Молим вас, да не сматрате овај мој суд као личну импресију, јер мени изгледа, ја се не варам, да се он ни мало неће разликовати од другог критичког мишљења, сем ако само да извесну нијансу утврђеном и познатом осведочењу, које увек даје маха критичкој консултацији.

Још да се, по лепоме српском обичају, поздравим и са Српском Књижевном Задругом:

Помози Бог! Шта радиш?

До душе, овај завршетак није тако згодан, јер нема ни мало духа; али све једно, и Српска је Књижевна Задруга, примивши ову приповетку, показала да слабо на то полаже!

Ниш. Б. П.

Статистика Краљевине Србије. Књига III. *Попис обрађене земље у Србији 1889. године* — Београд, 1894. г., цена 10 динара.

Ми у Србији још ни издалека не обраћамо пажњу на статистику онолико колико би требало и онолико колико ова важна грана и науке и практичне државне управе заслужује. И ако се у том погледу последњих година опажа приметан напредак, ми смо још далеко да јој поклонимо сву пажњу коју она и тражи и заслужује. Па и напредак последњих година је више дело личне заузимљивости и необичне вредноће садашњега начелника државне статистике, него системскога рада саме државне управе узете у целини. Скоро 8 година смо ми имали закон о статистици само на хартији, као што и данас само на хартији имамо закон о берзи!

Међу тим без статистике државна управа не може да се макне ни корака напред, ако ће, ма у ком правцу, да предузме ма шта озбиљније.

Крајње је време да се на државну статистику обрати сва заслужена пажња и да се она постави у могућност да свом задатку одговори потпуно.

Досадашња непажња много нам је штетила, те ни данас још немамо многих делова статистике врло потребних и тако да речемо неопходних за државну управу. Средства која држава на то даје врло су мала и ништавна. Главни наш биро статистички нема ни довољно радника, ни довољно материјалних средстава за рад, тако да се ни материјал који је већ ту не може на време да среди и објави. А међу тим за све то не треба никаквих *нових* издатака од стране државе, већ само бољега и рационалнијега распореда радних снага и средстава која се већ имају. Један површан поглед на наш буџет може одмах да нас у то увери.

Шта се, пак, и с малим средствима може у том погледу да учини показао нам је вредни начелник г. Бог. Јовановић. А колико би се кориснога и важнога још могло урадити да се поле већа пажња на државну статистику обрати!

Књига којој наслов горе исписасмо, и која би много раније могла бити готова, да се већа пажња на ове ствари у нас обраћа, у многоме је доказ за оно што рекосмо.

У њој је попис земље обрађене у Србији и попис теглеће стоке. Врло важан, а за Србију нарочито, део статистике. И опет за то ово је за двадесет и пет година тек други попис ове врсте у опште, а први који колико толико може да одговори научним и практичним захтевима.

Први попис је био још 1867. године, па од тога доба тек у 1889. години!

Ресултати до којих се овим пописом дошло врло су важни, и за то ћемо да их овде нашим читаоцима изнесемо по прегледу који нам је сам приређивач г. Јовановић у лепоме уводу у књизи самој изнео.

Цела површина Србије у хектарима износи 4,858.940 хектара. Од ове целе површине пописом од 1889. године нађено је да је: под разним усевима: 648.398·58, под виноградима 43.304·82, под шљиваци ма 63.681·40, под ливадама и пашњацима 384.703·46 хектара — свега *1.140.088·26 хектара*.

Кад се овоме дода земља под угаром, отприлике на 81.000 хектара, онда свега земље *под културом* има 1.921.088·26 хектара. А кад се шуме, с испустима и утринама, додаду, а оне су по подацима из 1888. износиле 1.041.625·51 хектара — онда као продуктивну земљу у Србији имамо свега: 2.262.713·77 хектара, што чини 46·57 процената. На непродуктивну земљу остаје, дакле, 53·43 процента.

Упоређена, у овом погледу, Србија са другим државама, она изостаје од свију осим Грчке и Норвешке, које имају: и то прва 41·1 продуктивне и 58·9 непродуктивне, а друга 28·9 продуктивне и 71·1 непродуктивне земље.

У Румунији је овај однос као 68·3 : 31·7, у Турској 71·0 : 29·0, у Белгији 81·4 : 18·6, у Русији 71·7 : 28·3, у Данској 75·3 : 24·7, у Финланду 64·4 : 35·6.

По подацима, пак, Пореске Управе продуктивне земље у Србији има 3.418.768·61 хектара, и према томе би Србија имала продуктивне земље 70·36 процената.

Разлика ова, по мишљењу г. Јовановића, биће отуда што ни помисли од 1867. ни овим од 1889. нису обухваћене земље под угаром и утрине. Да ли ће се сва разлика тим објаснити не знамо, али да ће у томе бити главни део разлике не може се сумњати, према природи земљишта Србије.

Кад се сад земљи *под разним усевима* дода један осми део као земља *под угаром*, онда *земље под културом* има свега: 1.282.972 хектара, *или 26·40 процента*. По окрузима распоређена долази у дванаест округа и Београду земља под културом преко овог средњега процента, а у девет округа испод њега. У први ред долазе окрузи: смедеревски 63·74, јагодински 43·99, пожаревачки 42·07, београдски 39·95, шабачки 38·88, крагујевачки 37·89, подрински 37·24, ћиноречки 35·52, ћуприски 32·77, алексиначки 31·93, ваљевски 28·52, Београд 39·69.

Најмање земље под културом има топлички округ: 9·02, па онда ужички и врањски (12·44, 12·54).

У новим окрузима је земље под културом тек за половину онога процента у старим окрузима.

Проценат за топлички округ сад ће свакојако бити већи, јер је досељавање у топличком округу доласком многих породица из Црне Горе

тек у другој половини 1889. године отпочело: и према томе смемо слободно узети, да је и средњи проценат за целу земљу већи од онога који је пописом нађен.

Однос земље под културом *према броју становника* стоји овако:

Целокупни број становништва Србије јесте 1.064.900, на крају 1888. године. Земље под културом на једнога становника према овом целокупном броју долази 1·81 хектар, или 552·48 хектара на 1000 становника.

У старим окрузима је однос овде неповољнији но у новим према поређењу земље под културом са осталом: јер док у старим окрузима долази 1·69 хектар на једнога становника и 592·92 хектара на 1000 становника, у новим окрузима долази 2·67 хектара на једнога становника а 374·10 на 1000 сановника

Кад варошане одвојимо од сељана, онда излази да је земље под културом долазило по варошима: 4·15 хектара на једног становника и 240·43 на 1000 становника, а по селима: 1·47 хектара на једнога становника и 679·45 на 1000 становника.

На раван број становника долази по селима скоро три пута више земље под културом но у варошима.

Власника земље било је у 1889. години 257.280. Кад узмемо сад да је у 1890. години број домаћина био 348.257, онда на власнике земље долази 73·88 процената. Према овоме 26·12 процента домаћина долазе на све који немају земље, па било да раде занат, или какву другу радњу, или да се баве земљорадњом.

Ако сад узмемо само оне домаћине, који се баве искључно земљорадњом и којих је број био крајем 1890. године 275.402, — *онда излази да 18 122 домаћина, или 6·58 процента, није имало своје земље већ је радило туђу земљу.*

Кад сад одвојимо варошане од сељака, онда ћемо наћи: да је по варошима било 36·13 процента домаћина који су имали своје земље али је нису сами радили, *док је у селима било 10·13 процента домаћина који су туђу земљу радили*

Од целокупне земље под културом долазило је просечно на једнога домаћина 3·68 хектара, а на једнога власника земље 4·99 хектара

Највећи проценат земље под културом на једнога домаћина је у шабачком округу — 5·56, а најмањи у топличком — 1·63.

„Занимљива је појава, вели г Јовановић, да је у оним окрузима, у којима на једног домаћина долази просечно више хектара земље, опет много већи проценат домаћина који нису били власници земље. Ово пада у очи особито код округа смедеревског, ваљевског и шабачког.“

„Од ових домаћина само мали део има друго какво занимање, а остали припадају сталежу земљорадничком; али без своје земље, они морају радити туђу, и то већином као надничари и слуге.“

И доиста у смедеревском округу н. пр. на број домаћина од 16.476, власника земље има 11 046, што одговара проценту 67·04, а то значи да 32·96 процента домаћина нису имали своје земље. Међу тим земље под културом на једнога домаћина у овом округу просечно долази 4·50 хектара.

У шабачком округу на број домаћина од 14.945, власника земље има 10.981, т. ј. 73.48 процента. Домаћина без земље има, дакле, 26.52 процента, а, међу тим, земље под културом на једнога домаћина просечно у овом округу долази 5·56 хектара.

У ваљевском округу на број домаћина од 15.811, власника земље има 11.550, т. ј. 73 05 процента. Домаћина без земље има, дакле, 26·95 процента; а земље под културом на једнога домаћина просечно долази 5·24 хектара.

Паралелно с овим иде, да је баш у овим окрузима број хектара земље под културом, који на једног власника долази, највећи. Тако у шабачком округу на једног власника долази 7·56 хектара, у смдеревском 6·72, у ваљевском 7·13 хектара!

Интересно би било видети, како у овом погледу стоји 1867. година према 1889. години, али то нам г. Јовановић не казује — можда због немогућности поређења према извршеном попису у 1867. години. Немамо пред собом онај први попис, да бисмо то могли ценити, и, евентуално, паралелу сами извести.

Обрађене земље, као што смо видели, у 1889. години било је свега: 1.140.088·26 хектара. Видели смо такође колики део од тога долази на усеве, а колики на винограде, воћњаке, ливаде и пашњаке. Више од половине обрађене земље под усевима је — 56·88 процента; ливада има 18·85 процента а пашњака 14·88 процента; воћњака 5 59, а винограда 3·80 процента.

Од земље под усевима долази на кукуруз: 298.495·69 хектара, или 46·03 процента; на стрмна жита 320.969·15 хектара или 49·50 процента; на варива 3.058·39 хектара или 0 47 процента; на баштенске усеве 15.966·95 хектара или 2·46 процента и на трговинске биљке 9.908·40 хектара или 1·54 процента.

Интересно је да се у новим крајевима стрмних жита више сеје него кукуруза, док је у старим окрузима обратно. У новим окрузима скоро половина обрађене земље је засејана стрмним житама.

Воћњака има највише у рудничком округу (преко 10 процената), а за тим у ваљевском, крагујевачком, крушевачком и подринском.

Ливада и пашњака има највише у рудничком округу, а преко 10 процената их је још у ваљевском, ужичком, чачанском и пријеречком.

Проценат земље пшеницом засејане највећи је у топличком округу.

Пада у очи велики простор земље под ливадама и пашњацима.

Врсте усева и облика обрађене земље према броју становништва овако се односе:

На 1000 становника долази: 144·6 хектара под кукурузом; 155·6 хектара под белим житом: 1·5 хектара под варивом: 7·8 хектара под баштенским усевима: 4·8 под трговинским биљкама: 21·0 под виноградима: 30·8 под воћњацима: 186·4 под ливадама и пашњацима.

Из овога се види, да према броју становника понајвише има ливада и пашњака, па онда тек долази земља под белим житом и кукурузом.

У новим окрузима на 1000 становника долази: 78·2 хектара под кукурузом, а 161·8 под белим житом: док је у старим окрузима: 159·6 под кукурузом а 154·0 под белим житом.

Од белих жита највише се сеје пшеница.

Да упоредимо сад обрађену земљу у 1867. и у 1889. години. У рачун се узимљу само стари окрузи.

Земље под усевима било је 1867. године 395.154·29 хектара, а 1889. године 551.445·30 хектара — дакле 156.291·01 хектар, т. ј. 39·55 процената за 22 године или 1·80 процента вишка годишњега.

У књажевачком, крајинском и црноречком округу опажа се у овом погледу опадање, т. ј. у овим окрузима је 1867. године било више земље под усевима него 1889. године.

Највећи прираштај налазимо у округу подринском, на онда пожаревачком, смедеревском и шабачком. Доста знатан је прираштај у овом погледу још у окрузима: чачанском, ћуприском, крагујевачком, крушевачком, јагодинском, београдском: у осталим је окрузима прираштај мањи, али на једној мери нигде није остало.

На 1000 становника долазило је 1867 године 325·04 хектара земље под усевима, а у 1889. години 329·79 хектара.

На 10.000 хектара земље под усевима у 1867. години има у 1889. години 13.955 хектара: на 10.000 становника, пак, у 1867. години долази у 1888. години 13.754 становника.

Релативнога прираштаја земље под усевима, т. ј. према броју становника, било је у 8 округа: подринском, чачанском, пожаревачком, шабачком, јагодинском, рудничком, смедеревском и ћуприском.

Земље под кукурузом било је 1867. године 184.759·39 хектара, а у 1889. години 268.423·43 — више дакле 83 664·04 хектара.

Земље под пшеницом било је 1867. године 103.589·01 хектара, а 1889. године 162.466·04 хектара — више 59 177·03 хектара.

Прираштај највећи у земљи засејаној пшеницом био је у окрузима смедеревском и шабачком.

Земља ражју засејана опала је у овом периоду за 318·36 хектара.

Земље под јечмом у 1867. години било је: 24.173·80, а у 1889. години 33.064·28 хектара — више дакле 8.890·48 хектара.

Вишак овај апсолутно говорећи долази поглавито на округе: алексиначки, јагодински, пожаревачки, ћуприски и црноречки. У шабачком је мањак.

Овај вишак у јечму свакојако ће стајати у вези са подизањем индустрије пива у Србији. Поред њега стоји и факат: да се вишак у засејаном простору јечмом показује баш у оним окрузима где се данас мање сеје кукуруза и пшенице

И овсом засејане земље нађено је више у 1889. години за 19.570·18 хектара, или 90·18 процената.

Овај вишак у овсом засејаној земљи, у апсолутним цифрама, долази поглавито на округе: шабачки, чачански, ужички, подрински, крагујевачки, јагодински и београдски.

Земље под крупником опало је — знатно. Мањак је према 1867. години 10.637·09 хектара. Опадак је у свима окрузима, осим чачанског, подринског, алексиначког и књажевачког. Нарочито је опадање знатно у крајинском и црноречком.

Елдом и просом мало је врло засејане земље, али је он релативно у 1889. години био већи но у 1867., *а на против простор засејан ланом и конопљем знатно је мањи:* док је лана 1867. године било засејано 1867. године 1.463·31 хектара, а конопље 13.463·12 хектара, дотле је у 1889. години лана било засејано тек 581·85 а конопље само 5.222·48 хектара!

Дувана је било засејано 1867. године 1.641·68 хектара а 1889. године 1.668·59 хектара.

Винограда је више: 34.919·23 хектара према 32.854·72 хектара.

Ливада је у 1867. години било 233 542·04 хектара, а у 1889. години 191.764·20 хектара. Прираштај земље под ливадама налазимо у окрузима: чачанском, рудничком, ужичком и подринском. У свима осталима налазимо мањак.

За нашњаке ову паралелу не даје нам г. Јовановић, те не знамо како стоји земља под њима у 1889. и 1867. години.

Да видимо сад како стојимо са теглећом стоком.

По попису од 1867. године било је онда у Србији: волова и бивола 307.516 грла, а коња и кобила 18.680 грла — свега 326.196 грла.

У години 1889. било је: волова и бивола 270.027 грла, а коња и кобила 84.119 — свега, дакле, 354.146 грла.

Према томе сав вишак у теглећој стоци износи 27.950 грла Ова паралела је, да бог ме, само за старе округе.

Целокупан, пак број теглеће стоке у години 1889. овакав је: Коња и кобила 97.828 грла, волова и бикова 325.338 грла и крава 158.667 грла.

Према овоме види се да је прираштај само код коња и кобила — за 65.439 грла, док је, на против, волова и бикова мање за 37 489 грла.

Господин Јовановић мисли, да овај велики прираштај коња и кобила долази, вероватно, од нетачности пописа, а ми бисмо рекли да се тако

не сме узимати, јер је *истим пописом* нађен и број говеда. Да није овом приштају помогло и „Коло Јахача“, *уз развијање навике да се с коњима сад више ради земља но пређе?*

Кад бисмо имали чешће и краће периоде времена за упоређивање, онда бисмо извесно лако у овоме могли наћи праву истину, па онда и узрок приштасту. Овако сад морамо да погађамо.

Сакојако су и ови бројеви значајни, јер нам показују опадање у једној врло важној врсти стоке, што је на сваки начин један неповољан знак.

Како стојимо са осталом стоком — не знамо, јер она 1889. године није ни пописивана.

Приштај коња и кобила је знатан у свима окрузима, док је приштај волова и бикова само у окрузима: алексиначком, београдском, подринском, рудничком и чачанском.

У окрузима: јагодинском, пожаревачком, ћуприском и приморечком број целокупне теглеће стоке мањи је у 1889. години но у 1867. години; у свим осталим окрузима је већи.

Волова и бикова мање је 1889. године но 1867. било у овим окрузима: ваљевском, јагодинском, књажевачком, крагујевачком, крајинском, крушевачком, пожаревачком, смедеревском, ћуприском, ужичком и шабачком.

Највише коња и кобила има, данас, у пожаревачком и шабачком округу: и у једном и у другом преко 13.000 грла, сваки округ за се узет. За тим долазе окрузи: ваљевски, ужички, смедеревски и крагујевачки — са по 6—4000 грла.

* * *

На крају свога прегледа г. Јовановић нам даје и преглед трговине извозне и увозне, с главнијим пољским производима, али само за последњих десет година: од 1880. закључно, до 1890 закључно.

Из тога прегледа видимо, најпре: да је извоз *у оните* у периоду времена од 1881—1885 био 39.657.455 динара, а увоз 46.552.381 динар, док је од 1886—1890. године извоз био 40.132.851 динар а увоз 39.249.091 динар. — Највећи извоз је био у 1890. години (45.840.561 дин.), а најмањи у 1887. години (36.130.038 дин.). Увоз је био највећи у 1886. години (51.694.436 дин.) а најмањи у 1889. (34.843.436 дин.).

За свих десет година извоз је просечно био 39.895.198 динара, а увоз 42.900.736 динара,

Целокупна вредност увоза за свих десет година је: 428.007.357 динара, а извоза: 398.951.983 динара. Вредност извоза је, дакле, мања, за то време, за 29.055.374 динара.

Најјачи је извоз *пшенице* и *ражи*, од којих је у периоду 1881—1890 године извезено више но што је увезено за 41,379.965 килограма. Увезено је само 892.358 килограма. Вредност извоза је 5,477.207 динара, а увоза 93.455 динара.

Највише се пшенице извози у Аустро-Угарску.

Брашно се увози у знатним количинама још, ма да је извоз брашна прилично знатно порастао. Најмањи је извоз био 1884., 1885. и 1886. години (24.163. 17.033. 58.000 килограма). Највећи извоз брашна је био у 1889. години: 643.286 килограма. Средњи годишњи извоз у периоду овом од десет година био је: 253 481 килограм. Средњи увоз је био: 1.078 082 килограма — већи, дакле, од средњег извоза за 824 601 килограм.

Средња вредност извоза је била: 56.873 динара, а увоза: 306.945 динара — мањи дакле извоз за 250.072 динара.

Кукуруза је извезено у периоду од 1881—1890 године за 49 401.025 килограма, а увезено за 4.499.916 килограма.

Јечма и овса такође се више извози но што се увози: извоз је 63,739.694 килограма а увоз 9,958.915 килограма.

Кукуруза и јечма нашег иде и у Босну, а пшеница, у последњим годинама, у Турску.

Интересно је да је увоз *пасуља* већи од извоза. За поменутих 10 година извезено је пасуља 1,449.392 килограма а увезено је: 2.422.783 килограма. Вредност извоза је 320.577 динара. а увоза 511.693 динара.

Кад упоредимо сад извоз и увоз: пшенице (с ражју), кукуруза, брашна. јечма, овса и пасуља: онда видимо, да целокупни извоз ових артикала премаша увоз за 503.232 товара, или. у вредности. за: 6,128.427 динара годишње.

А то значи толики нам је годишњи чист приход од трговине са овим производима!

Целокупна производња поменутих врста пољских производа износи: 9.046 508 товара. од чега за потрошак у земљи остаје 8.543.276 товара.

Кад одвојимо јечам и овас, онда, према броју становника, долази по 342 килограма од горње количине на једнога становника.

Од целокупнога извоза и увоза Србије на извоз и увоз жита. брашна и пасуља долази:

У периоду од 1881—1885. године на извоз 15.63, а на увоз 1.25 процента.

У периоду од 1886—1890. године на извоз: 17·61 а на увоз 1·62 процента.

У периоду 1881—1890. дакле за свих 10 година, на извоз: 16·89 а на увоз 1·42 процента.

* * *

Најпосле г. Јовановић нам даје и упоредни преглед о производњи најглавнијих врста усева и трговини с њима у свим главнијим државама јевропским, упоредо са Србијом.

Из тога прегледа узимамо и ми неке интересне податке и саопштавамо их овде:

Засејане површине:	пшеницом,	ражју,	јечмом,	овсом,	кукурузом	
има: у Србији — —	176.744	33.263	46.177	52.986	298.496	х.
„ Грчкој — —	159.586	58.595	67.710	4.078	61.816	х.
„ Румунији —	1,064.446	143.704	513.211	109.526	1,384 760	х.
„ Белгији — —	283.542	288.966	43.618	227.744	—	х.
„ Холандији —	85.194	204.018	45.077	115.448	—	х.
„ Норвешкој —	4.536	14.837	55.897	90.628	—	х.

Према засејаној површини са поменутих пет усева има:

У Србији 617.666 хектара, у Грчкој 381.985 хектара, у Румунији 3,215.647 хектара, у Белгији 845.870 хектара, у Холандији 449.737 хектара, у Норвешкој 165.898 хектара.

Кукуруза се не сеје у Немачкој, у Италији, у Швајцарској, Данској, Холандији, Белгији и Норвешкој.

У Русији се највише сеје ражи: скоро половина од све засејане површине са горе поменута четири усева долази на раж (26 милијуна хектара, од 57 милијуна хектара). За тим долази пшеница са преко 11 милијуна хектара, па онда овас са 14 милијуна хектара.

И у Немачкој се раж, релативно, највише сеје: два пута више него пшеница.

У Француској су највише пшеницом засејане површине према ражи, јечму, овсу и кукурузу, јер се у Француској и кукуруз сеје.

Кад засејану површину, са поменутих пет усева, поредимо са становништвом, онда је на 1000 становника долазило:

у Србији	299·1	хектара	под горе поменутим усевима:	
у Немачкој	277·0	„	„	„
у Италији	239·4	„	„	„
у Грчкој	160·9	„	„	„
у Белгији	137·8	„	„	„
у Румунији	634·3	„	„	„
у Русији	606·3	„	„	„
у Француској	360·1	„	„	„

Од свих држава јевропских једино Русија, Аустро-Угарска, Турска са Бугарском, Румунија и Србија имају извоз жита и брашна већи од увоза. У свима осталим државама је увоз већи.

У години 1888. у Јеврону је увезено жита и брашна више него што је извезено: једну милијарду сто педесет и четири милијуна динара. И то је све увезено понајвише из Америке, чија је земљорадња далеко развијенија од јевропске и која је поглавити узрок паданьу цене на жита последњих година, јер пред њеном конкуренцијом уступају све државе.

Она је изазвала и оно подизање увозних царина на жито, које се свуда у Јеврону опажа, али које мучно да ће да сачува Јеврону од конкуренције америчке, која се заснива на далеко развијенијој и рационалнијој пољопривреди, и која ће, најзад, да револуционира и јевропску пољску привреду, па с њом и многе друге одношаје.

Данас још ни најнапредније земље у Јевропи не обрађују земљу ни из далека с онолико савршенства с колико Американци. А кад технички напредак постане неизбежан, онда ће он и друштвене односе који му на супрот стоје у многоме да измени, и пољска привреда ће и у Јевропи добити скоро са свим индустријско-фабрични карактер, са свима његовим природним последицама, као што је она у Америци већ и добила.

С. М. П.

Историја православне цркве до деобе цркава. Написао *К. П. Победоносцев.* С другог допуњеног издања превео *Дим. К. Михаиловић*, свештеник. Београд 1894. Цена 2 динара.

Аутор ове књиге, К. Победоносцев, прокурор рускога Синода, један је од најгласовитијих сувремених црквених радника, чији је рад тесно везан за судбу руске и источно-православне цркве. Наоружан богатим опитом, прибраним из дугогодишњег рада у цркви, К. П. је опазио, да се научно достојанство богословске књижевности има потчинити практичном утицају вере на свет. Богословље не треба да буде толико научна дисциплина, колико средство за облагорођавање човечанства и остварење идеала хришћанске религије. Задатак богословске књижевности није сам у томе, да нас упозна са суштином хришћанства и његовом историјском судбом, него — и да суштину хришћанског учења примени на живот, да улије дух љубави у срца хришћанска, да „распали онај свети огањ, који је Сам Спаситељ доласком Својим свео на земљу“.

Пошавши с тога становишта, Победоносцев и на црквену историју не гледа као на научну дисциплину, него — као на јако средство, помоћу којега се буди љубав према цркви и распаљује свештени огањ у срцу хришћана. „Жалосно је и за осуду — вели он — мислити о историји црквеној, као о низу само појединих факата, поређаних у извесном поретку . . . . . Историја црквена не треба да се уреже само у памети, већ у срцу сваког, као тајанствена историја страдања зарад велике, бескрајне љубави“. Тиме је довољно обележен карактер поменутога дела. Г. Победоносцев, и ако намењује своју књигу омладини руских учитељских школа, опет не даје уџбеник, нити научну систему историје: он износи главне појаве из живота црквенога до IX в. у облику слика, рачунајући више на практичну вредност историје, него на њено научно значење. Дакле, карактер је ове књиге више педагошки, него научан, више популаран, него стручан.

Аутор је отпочео своју историју „описом Рима у оно доба, кад је последњи пут дошао у Рим свети апостол Павле, а завршио — добом, када се први пут помиње у историји о крштењу и просвећењу словенских народа“.

У границама тако одређеног задатка, аутор је лепо написао своју књигу и разрадио материјал солидно. Он се дотакао главних појава

црквенога живота и главних радника у њему, показујући поред светлих карактера и карактере супротне, поред светлих појава и појаве мрачне и одвратне. Упоредо с описом оне једре снаге, коју имађаше првобитно хришћанство, он оставља на углед и изнурени живот и малаксалу снагу многобожачког друштва: упоредо са светлим карактером Василија великоги — карактер Јулијана одступника и Валента: упоредо с побожношћу Атанасијевом безбожништво Аријево: упоредо с начелом једнакости хришћанске — начело власти папске. Свака слика показује у резултату — силу вере, која добро одржава, а зло побеђује.

Разуме се, да у Историји г. Н. нећемо наћи постепеног развоја ни спољњег, ни унутрашњега црквеног живота, ни црквене уредбе, (како се она у историји схвата), њене историје и мéна, ни историје спорова, ни историје сабора, што скупа чини суштину црквене историје. Уложивши све своје старање око тога, да „у свој пуноћи изнесе велики значај саме цркве, коју ништа не може да уништи“, г. Н. се није бог зна колико освртао ни на хронологију, ни на систематизацију, ни на тачност факата, па чак ни на тачност догматских одредаба црквеног учења. Код њега је н. пр. факат, да су „Јудејци растурени свуда по свету очекивали Месију“ (4 стр.), и ако се зна да су они Месију дочекали у своме царству и растурени били тек после разрушења Јерусалима: дакле, не пре Христа, него на 70 год. после Христа. Он погрешно наводи, да су „апостоле најпре поздравили незнабожачки народи“, јер се зна, да је прва проповед упућена била Јеврејима и прва општина састављена у Јерусалиму (Дела апост. II. 5, 14, 22) и т. д. — У њега се несистематски и погрешно с хронолошке стране поставља рад апостолских ученика пре пада Јерусалима, и ако се он развијао тек после тога догађаја. Тако исто, монаштво је несистематски дошло у овој Историји после рада Константинових синова, и ако се оно јавило и пре Константина и IV. века. Он говори погрешно о години рођења Тертулијанова и повратка Атанасијева нетачно о повратку Арија и Левсекија из заточења. Чак и саме догматске одредбе, или символи, наведени су са извесним недостацима. Тако у символу апостолском погрешно је преведена реч unicum, и са свим изостављене речи: remissionen peccatorum. У символу никејском, поред поремећених термина о рођењу II. Христа, пропуштен је додатак, који најбоље карактерише те врлине. Догмат о лицу II Христа преведен је нетачно, а сем тога писац изврће факат говорећи, да је III вас. сабор установио тај догмат, и ако је несумњиво, да је он састављен на IV сабору 451 г. у Халкидону.

Оваке мане не могу се допустити баш ни онаким писцима, који у место историјске системе пишу слике из историје.

Једна од знатнијих погрешака ауторових је та, што је он употребио наслов, који садржини не одговара. Историја цркве није то исто што и слике из историје, нарочито кад се узме на ум, да и те слике имају своји хронолошких мана и не стоје у системи. Садржини овога дела најбоље би, дакле, одговарао назив: „Слике из црквене историје“.

И ако је педагошка вредност слика из Историје неоспорна, опет писац није имао места, да их хвали и уздиже на рачун систематске историје, историје као науке. Јер историји није задатак да само облагороди, него — и да научи. Историја је у исто време и васпитачица и учитељица, која на развалинама прошастог, несавршеног живота, учи и припрема друштво за правилнији живот. Она прошлошћу упућује и ум, и срце, и вољу (а не само срце) у садашњости. Према томе, историја није само лепа прича, него и преко потребна наука: њен утицај ваља да се с једноликом силом шири на све три психичке силе, а не на једну од њих; у противном — утицај њен је једностран. Осећања, н. пр. побуђена лепом сликом нису дуговечна: она се брзо зароде, појаве и развију, али се таком истом брзином сталоже, њихов плам и огањ утрне и застуди тако исто брзо, као што се и јавља, ако разум не притече у помоћ осећању стварањем правила за живот и историјских закона — за развиће тога живота.

Историји није главни задатак да ствара и изводи леп утицај на срце: јер она поред естетичне лепоте ваља да приповеда и лепоту моралну — истину. Она не сме стварати неправилне погледе на живот за које се доцније ваља разочаравати, не сме се држати у испитивању и суђењу оптимизма, него истине.

Г. П. је својом „Историјом православне цркве“ могао и мање задовољити у неколико захтеве, које црква од историје тражи. Али није задовољио захтеве који се траже од писца историчара. Њему је главно, да се историја уреже више у срцу, него у памети и вољи, што историчар не треба да допусти.

Српски је превод правилан; језик чист; цена умерена.

С. М. В.

Крај обала Охридског језера, белешке из 1892. год. *Бранислава Ђ. Пушића.* Са 33 слике у тексту, шест нацрта и једном картом. Издање трговине Јевте М. Павловића. Стр. 182. Цена 3 дин.

Један наш познати научник и професор на нашој Великој Школи у свом уводном предавању показао је својим ученицима, како велики културни народи не само да имају своје сфере политичких интереса, но и сфере научничких интереса. Тако научници у суседној нам монархији имају своју сферу научничких интереса на Балканском Полуоству. Они желе, да испитају ово полуострво у сваком погледу, да, ваљда, тиме покажу народима овог полуострва, како нису кадри ни да испитају своју рођену земљу: а кад би желели, да сазнаду што више о својој домовини или о земљама у којима им живе суплеменици, да се морају на њих обраћати. Поменути професор позвао је своје ученике, да с њиме заједно прегну, те да отму ову сферу научничку. Он се сам пак потрудио, те им је у једном погледу са свим избио из шака нашу лепу домовину, нашу Србију.

И збиља кад год што више желимо знати о земљама, у којима живе наши суплеменици, ми се морамо на њих обраћати. Овај факт је жалостан. Али у последње време као да се прегло, да ми у својој литератури имамо више прилога за познавање нас самих у домовини и наше браће под туђом влашћу. Ми смо за познавање наше домовине доста учинили, али још многе треба. Остали крајеви српски чекају још многог вредног посленика. За то кад год се појави, а у последње време то чешће бива, какав спис на нашем језику, у коме има прилога за познавање српске домовине, ми се радујемо а и надамо, да ћемо отети ову сферу научничких интереса суседне нам монархије. Прегаоцу Бог даје махове.

У ред оваких списа долази и ова књига, чији натпис горе исписасмо. Он се бави о пределима на крајњем југу из наше српске домовине, о пределима који су пуни историских успомена из наше давнине. Двогуби интерес! С тога је и поздрављамо: добродошлицом.

Писац је био скроман, те је и назвао свој спис белешкама. Доиста, он и не излази из круга овога назива. Пред нама су дакле белешке. И оне су добро дошле, јер ће унети више светлости за познавање српске домовине.

Писац је ове књиге обратио пажњу на географију, етнографију, историју и привреду предела, који описује. Он је лично чинио промматрања, те то даје књизи већу вредност. Не треба мислити, да је географију, историју и т. д. посматрао подвојено, но је све то једно у друго уткано. Оно је на многим местима зачињено дивним предеоним описима поетског полета. Како му је диван опис језера на странама 4 и 5 и рефлексије на стр. 1—3! Ми смо их неколико пута прочитали. На крају има приповетка о Џеладин-бегу, већ штампана у овом листу. Она нам казује један тренутак из историје овога краја и односима појединих паша наспрам султана почетком овога века. Прожета поетском топлином, она прања за наше срце и дуго остаје у памћењу.

„— Не гледај, дете, у ту силну воду, занеће те; има она ту силу кад се ко загледа у њу. Успаваће те па ће те привући.“ — Тако је домаћин, старац, опомињао писца, да се не загледа у величанствену лепоту овога језера. Оно га је занело, јер „кад год сам“, вели писац, „узимао перо у руке, да исписујем ове листове, чинило ми се као да вршим неки завет, као да се одужујем неком дугу.“ Узмите књигу и прочитајте оне лепе описе.

Чисто географских података нема много у овој књизи. Све што је важније има и на другим местима. Ну има једна ствар за коју се писац јако заузео. Види се, да му се јако допала веза између Преспанског и Охридског језера. Он тврди, да та веза постоји, једно што то народ прича, а друго што има код манастира св. Наума један извор веома богат водом. Ово се може претпоставити, али не баш и тврдити. Може бити могућности, пошто је Галичица кречног састава а ниво Преспанског језера много виши од Охридског. За потпуну тврдњу потребна је по-

дробна и дуга научничка студија, па да тај факт остане у науци као истина.

О ветровима има леп примитиван податак. Писац нам је казао имена, правац и време дувања ветрова. Разуме се, да метеоролошке обсервације нису чињене, те с тога за научника и нема велике вредности. Ну чудимо се, како је онако трезвен човек, као што је писац, па макар и по казивању, могао да забележи и о ветру под језером.

Интересовало нас је, те смо и поредили карту Охридског језера, коју је г. Нушић приложио својој књизи, са Охридским језером на великој карти Бугарске (у коју је ушла и Маћедонија) од Кривошијева. Лински рт на бугарској карти много је више истакнутији, но на г. Нушићевој. Даље на г. Нушићевој карти има много више назвања места, но на бугарској; а опет неких нема, којих на бугарској има. Има и разлике и у самим назвањима. Навешћемо неколико. Тако г. Нушић Трнејца, а буг. Трнезица, Пишкуница, буг. Пископати, Хараљун, буг. Араљун, Мумулишча буг. Момулица, Удунишча буг. Одунишча, Радоожца буг. Радожда и т. д. По овом последњем изгледа нам, да је бугарска карта дотеривала назвања на свој језик. И да не стоји овај факт, ми бисмо ипак пре сверовали г. Нушићу, с тога смо му и захвални за ове поправке.

Писац се потрудио, да задовољи и зоологе уневши у своју књигу и рибе, које живе у језеру. Ну ми држимо, да ово није од велике вредности, јер поред имена народних нису стављена и научна имена. О њима ће се знати онолико исто, колико и пре тога. Интересно ће бити за филологе, што се тамо шаран зове *крап* (немачки Karpten), ако немачки назив нема корена у коме од романских језика.

Привредни део ове књиге је добар. Писца је ова ствар, као члана српског консулата, јако занимала, те смо и имали прилике много нешто нта новога научити. Овде нема много цифара, пошто би оне могле бити досадне, али је за то на други згоднији начин изнета лепа слика привредне моћи овога краја, а нарочито се ово тиче Охрида.

После привреде писца је занимала и историја овог краја, те отуд и уноси у своју књигу многе натписе. Од ових натписа има и нових, који ће унети више светлости у историју овога краја; а има и таквих, који су већ оштампани код других писаца, а г. Нушић држи, да су погрешно преписани, те их по ново исправљене доноси. Хвала му! Штета је, што су пожари упропастили манастирске библиотеке, те би нам, сигурно, г. Нушић дао више и важнијих података. Писац се трудио, ну не знамо у колико је успео, пошто ми нисмо компетентни у овим старима, да нађе престоницу Самуилову, стару Преспу. Овде имамо да забележимо, потпуно уверени, једну случајну погрешку, да св. Климент није умро 819. г. но 919. г. Нетачан је онај навод на стр. 66., како је богородичин покров поклонио цар Андроник. Који Андроник?

У етнографском делу има пуно интересантних ствари. Интересантна је она борба фанариота (јелинизма) и екзархије (словенства), за тим онај

однošај између Хришћана и Арнаута, лепа су она запажања о карактеру становника источне и западне обале језера. Даље заслужује пажњу и она дијалектална разлика на тако маленом простору. Ну чини нам се, да је овде писац много што шта пропустио, што би нас необично јако занимало, а што је сигурно могао учинити. Ништа нам није рекао о народним умотворинама, о начину певања. Требало је, навести карактерне примере, те да видимо како тај народ говори. Овде се ослонио само на оно, што је г. Новаковић изнео. Више примера унело би и више светлости у ову ствар. Ми мало знамо о традицијама народним, о њиховим жељама и осећајима. И то би нас јако интересовало. Да ли г. Нушић није ово последње намерно изоставио?

Нешто нам је било чудновато. Писац је познат као књижевник, али је у овом спису где где био аљкав у стилу и језику. Примере нећемо наводити.

На крају ми препоручујемо срдачно ово дело нашој публици. У њему има пуно интереса за сваког Србина, и како је проткано туристичким описима, оно ће у пуној мери дати и пријатне забаве. Једно то, а друго што је издање необично лепо и корице и хартија и слог и све. Види се, да је уложено и труда и новаца. Књигу је издала позната трговина Јевте М. Павловића и компаније, те јој то служи на част. Ми бисмо препоручили нашим издавачима, да се угледају на ову трговину.

Још нешто. Г. Нушић је на таком месту да ће нам сигурно дати још оваквих бележака. Ми му унапред захваљујемо, али га молимо, да унесе у своје белешке само она факта, макар било само неколико, која су потпуно истинита. Овим нисмо хтели рећи, да му не верујемо, на против ми му много верујемо. Молимо га још, да више обрати пажњу на карактер народа, на његове умотворине, обичаје и т. д. Ово би боље било понајзгодније за г. Нушића, а за нас опет врло потребно.

К. Ф. Ковачевић.

Миленовић К. **Српска синтакса**. Написао — —. Ниш, прва нишка штампарија Ж. Радовановића 1894. Цена 1 динар 20 п. дин. — Други је натпис ове књиге: Српска граматика. Написао К. Миленовић. IV Синтакса. — На 8-ни. стр. 154 и 3 листа.

Мило нам је било, када читасмо, да се писац одлучио да обради најтежи део граматике, јер се надасмо, да ће нас обрадовати нечим добрим; с тога са жудњом чекасмо књигу да је прелистамо. Али како изненађење! Место да добијемо синтаксу у напреднијем духу написану, у друкчем духу но што су у нас до сада рађене синтаксе; писац нам пружи „синтаксу“ старога кроја, синтаксу уређену по распореду Миклошића, у којој се говори о реченицама и о речима. Па да је и то уде-

шено како ваља, било би у неку руку добро, али овако — незадовољни њом, узимамо перо да је прикажемо у неколико ових редака.

Пре свега о намени. Писац ову књигу одређује ученицима средњих школа и учитељима основних школа, дакле по спреми разним лицима. То је већ, по нашем мишљењу, погрешно: нешто што је немогуће: или књига мора бити удешена за ученике, и онда се мора назити, да га млади читалац потпуно разуме, или за учитеља, али се тада не сме сметати с ума, каке је спреме онај, који ће имати да се служи књигом. По саму признању пишчеву књига је нарочито удешена за оне, који су српску синтаксу већ учили и то по књизи Ст. Новаковића — те отнада, да *може* послужити, без бојазни хоће ли је разумети или не, ученику оном, који на крају ниже гимназије учи синтаксу. То исто потврђује покрај распореда у синтакси и језик овога дела, који није удешаван за ученика, па може се слободно рећи ни за онога, који је осредња знања: јер се писац трудио, да синтактичка правила каже тако како ће се језик њихов што већма подударати с језиком у Даничићевим делима — а нико не ће тврдити, да је Даничићев стил лак и за школску употребу.

При изради ове синтаксе писац није употребио ни сва досадашња дела ове врсте (као М. Дивковића „Hrvatska sintaksa“), нити пак расправе и студије о појединим одељцима из синтаксе (као П. Ђорђевића, Броза, Радетића и т. д.), које су нарочито биле вредне пишчеве пажње, јер је у њима могао наћи много зрнце згодно да употреби. Њему су, како могох поређењем констатовати, служила за извор: Даничићева *Синтакса*, из које је узео: за приступ (до стр. 24.) сва правила (и то готово од речи до речи) и нешто примера и за други део све оно о номиналним облицима, и Новаковића *Наука о реченицама*, коју је прилаго за остало у Синтакси, а нарочито за примере. Оне су му биле главан, и готово једини извор. Од самостална пак рада ни трага. Да се бар потрудио да и згодне примере нађе, те да нешто уради: овако је учинио само уз гдегде промењен распоред извод, који је на више места остао и непотпун, а који нам је, још пре 30 година, из Даничићеве синтаксе наградио пок. Бошковић. — Пре свега, није се трудио да постигне сређеност материјала, те с тога није чудно, ако се нађе у приступу (в. стр. 17., 32.) нешто што је требало доцније рећи говорећи о употреби предлога. И сам он то опази, кад на стр. 33. ставља напомену „по што о свему ономе што је речено о „другим додацима“ треба да се говори кад *прилога* и код *падежа* (без предлога и с предлозима), то се један део може изоставити а други саставити с примерима који ће се навести код прилога и код падежа.“ Само ово на нам казује да није гледао ни да избегне понављања, која су по негде и честа. Та несређеност и понављање, које само отежава посао, учинили су, да је и одељак, у ком говори о прилозима и савезима, одељак, у којем једино има нечега његова, испао слаб; и за њ је требало више труда, те средити прилоге и савезе по сродности значења (а не по азбучном реду); тим би се јаче

истакла и њихова функција. — Нарочито пада у очи да није био вешт у грађењу извода. То се најбоље види у одељку „Падежи с предлозима“. Чешће се ту нађе и пропуштено по које знатније значење, а код неких и најситнија су узета. По који предлог није ни узео из Даничићеве синтаксе, што не би био грех, да се после на њих не позива. Тако нема предлога *код,* али за то опет код предлога *при* вели: „у седмом падежу с предлогом *при* реч показује што и у другом с предлогом *код* или *крај* или *поред,*“ као и Даничић; само што овај говори и о предлогу *код* и о његову значењу! Исто тако испустио је и предлог *према*, на који се позива код предлога *против.* Код предлога *ван*, наводи махом примере, у којима је предлог *изван*, о ком је требао бар једну реч, као што је поменуо код предлога *врх* да се спаја с предлозима *на*, *о*, *по* (стр. 116.). Овде би требало доћи: и т. д. Овај део нарочито треба прерадити и удесити тако да је потпуно јасан и прегледан оном, који се њим служи. И оно о постајању присвојних придева није ни прегледно ни потпуно: почео је исписивати из Даничића па тако реч на по пута стао! И у научним књигама траже прегледност, а нећемо ли у књигама намењеним ученицима средњих школа и учитељима основних школа!

Једном речју, писац кад се одлучио да пише уџбеник требао је да пази и на сређеност и на прегледност а и на једноликост. Примере је узимао, како рекох, нешто из Даничића а махом из Новаковића, али и ту није имао границе: негде је примера и сувише, а негде није за сваки случај нађен пример, и ако је то било најлакше наћи у богатој збирци Даничићевих примера (стр. 12.). Јако боде очи, што се по где где нађе поменуто, одакле је узет пример, а у већини случаја од тога ни помена. И примери с наведеним извором и они без тога узимати су само из поменута два извора! На што онда тога шаренила?

Овде онде у напомени износи и разлике у тумачењу појединих синтактичких облика појединих, како он вели, учених људи, који пишу граматике, а по негде објашњује који израз или се и сам домишља, како би који пример објаснио. Карактеристично је свакако, да се писац задовољио примерима у Новаковића и Даничића, па ћа и онда када пример сам није довољно јасан. Тако њему је било милије да се домишља какав је смисао примеру, но да у изворник загледа. Види на пр. напомену 1. стр. 11., у којој се домишља: аорист . . . би у овој реченици — ако је 1. мн. — гласио *били бисмо* (ради *бисмо били* ноћишту).“ На стр. 17. узео је опет за потврду реченице с више подмета а једним пророком и реченицу: „Тице, цвеће, сунце, другама те зову“; за коју вели у напомени, да у Новаковића гласи у овом примеру: *другамо* м. другама, које се у Љ. Стојановића Лекцијама 124. налази. Прво му се чини правилније, а друго погрешно. И крај тога опет погрешно задржао! Све то непотребно испричавање могло је заменити загледање у изворник. Да поменем да и Новаковић у шестом издању своје „Синтаксе“ има „другама“, одакле је и Љ. Стојановић пренуђи примере унео у своје „Лекције“.

Примери су штампани онако како су узети из Даничића и Новаковића, само је курзивом обележена реч, која потврђује правило. Овде онде има и одступања, што рачунам за штампарске грешке, којих и ова књига има.

Ђ. С. Ђорђевић.

Рувараац Димитрије. Позиви и одзиви или радња појединих српских архиепископа у митрополији карловачкој, око подизања српских школа и стварања фондова за њихово издржавање. Прилози к историји српске школе у Аустро-Угарској. Приопштио и издао протојереј — . парох земунски. Земун. штампарија Лове Карамата 1894. — На 8-ни XVI и 55 стр. — Цена овој књижици јесте 40 новчића. Половина прихода од ове књижице, намењена је школском фонду „св. Саве" у Карловцима. —

Ниједан део наше историје није довољно проучен, а најмање се бавило културним делом, за који је потребно и више спреме а и довољно грађе; ова пак недостаје; и оно што је сачувано у рукописима и разним архивима није све издано ни проучено. Једно од тих још непроучених питања у културном делу наше историје је и развитак наших школа у Аустро-Угарској: за расправу овога питања расписала је Српска Матица и награду од 50 дуката, али се још није нашло надметача. То нам показује да је прерано расписана награда за тему, којој до сада објављена грађа није довољна и за коју је потребно још трагања и изналажења. Да је тако, најбоље показује ова књижица, у којој је саопштено шест интересних прилога за историју српских школа у Аустро-Угарској; из ових се види „шта су предузимали и предузимати намеравали по неки наши Патријарси, Архиепископи и Митрополити, око подизања српских школа и стварања школских фондова". Три је прилога сада први пут објављено и то: позив Исаије Антоновића за прилагање у школски фонд из год. 1748., позив Стевана Стратимировића за прилагање у фонд за издржавање окружних школских директора и препарандија из године 1812. и позив Јосифа Рајачића о прикупљању прилога за оснивање свеучилишта из год. 1854. Овај позив није ни био објављен народу српском. Три су опет и раније били штампани: писмо Мојсија Петровића руском цару Петру Великом од год. 1721., у ком моли за књиге и за два учитеља славенског и латинскога језика, обавеза и позив свештенству и народу дијецезе сремске за годишње прилагање у школски фонд од стране Павла Ненадовића из год. 1759., и најновији позив Бранковићев за прилагање у школски фонд „св. Саве" за издржавање српских вероисповедних школа. Први од ова три последња штампан је и овде у изводу, а према Орфелинову саопштењу у „Житија и славнаја дјела Петра Великаго"; њега би требало у целини преписати и издати, а то би могао учинити ко од Срба, који је на наукама у Русији.

Издавалац ових прилога у уводу нам износи, где је он до сада издао грађу за тај део историје и у неколико пропраћа: шта је који од архиепископа и патријараха учинио за подизање српских школа и за стварање школских фондова.

Књижевни радови Никифора Дучића, архимандрита. Књига 9. **Историја српске православне цркве од првијех десетина VII в. до наших дана.** Београд. Држ. Штам. Крал. Србије. 1894. 8°, XI, 371. Ц. 2·50 дин.

Досадашњи рад на испитивању народне нам прошлости поглавито се тицао прибирања, испитивања и критичкога издавања споменика, у којима се могло наћи података на проучавање наше историје. Од скора су се почеле, на основу тих података, писати монографије веће или мање вредности: требаће још доста времена, док се на тај начин не пружи довољно поуздане грађе за ширега обима историјске радње, којима би предметом биле поједине гране народнога и државнога живота у целокупном им развићу. Ако је код нас што и урађено на пољу историјскога истраживања, највише је доиста урађено на проучавању догађаја, који чине скелет историји; односи пак, по којима се регулише унутрашњи живот нашега народа у разноликим му облицима, још нису довољно познати. Многа, међу тим, врло важна питања, која су у наше време на дневном реду, не могу правилно да се схвате само за то, што се ти односи не познају колико је то потребно. Примера ради сетимо се само питања о обнови наше патријаршије, које је у последње време тако живо занимало духове у Србији, а које је, међу тим, и до данас остало нерешено, разуме се, на штету наше националности, само с тога, што у своје време, као и дан данас, слабо хоће да води рачуна о поукама које историја даје.

Прихвативши се посла, да српској читалачкој публици пружи историју православне народне цркве, г. Дучић се одлучио на покушај одиста смео, али и врло захвалан. За овакав посао недостаје још много података, без којих су нам читави периоди доста тамни, јер се, према онима који су нам при руци, не може да ухвати прагматичка веза међу многим догађајима, којима је обележена историја наше цркве. А и они подаци, који се растурени по разним споменицима могу наћи, нису још сређени и историјском критиком пречишћени. Како је г. Дучић савладао сметње, које су му се, због ове оскудице, раду на пут истављале, остављамо да каже стручна оцена, коју ћемо, надамо се, моћи донети већ у идућој свесци. Који пак хоће да се увере како је тешко радити оваке послове, кад им посебним монографијама није припремљена поуздана грађа, нека прочитају, на пример, последњу расправицу г. Св. Вуловића о архијепископу Никодиму, па нека сравне податке о животу и раду његову који се у њој налазе са оним што г. Дучић пише о овом знаменитом раднику. А оваквих је монографија врло мало и писац је, хтео не хтео,

упућен да сам прибира споменике, критички оцењује податке, и тек на основу њих ради свој посао, у коме, према овоме, мора бити и омашака.

Говорећи о првом периоду, који по г. Дучићу, траје до 1219 године, писац њен није могао изнети ништа ново, а изгледа нам да није ни довољно јасно показао, на који се начин и кад почело примицати хришћанство у наш народ. Други му је период (1219—1346) испао опширнији и занимљивији, јер је и података о радницима у њима могао наћи подоста у биографијама које писаше Св. Сава, Ст. Првовенчани, Доментијан, Теодосије и Данило. Изгледа да се г. Дучић, при изради овога периода, поглавито и готово текстуално служио у колико се тиче рада св. Саве уводом који изради г. Ив. Павловић, а податке који се односе на рад његових наследника дало му је дело архијеп. Данила. Трећи период, који обухвата време од 1346 до 1766, када је пећска патријаршија укинута, за нас је најважнији, и ако ће стручњаци у њему наћи мало шта непозната, осталима ће добро доћи, што ће на једном месту наћи све податке о историји наше цркве у овим бурним данима.

По белешкама, из којих је постала ова књига, г. Дучић је предавао Ђ. Велич. Краљу историју српске цркве, и ми смо уверени да ће она добро доћи свима који држе да им прошлост народна не сме бити непозната. Ми је с тога и препоручујемо свима нашим читаоцима, а нарочито свештеницима који до сада нису имали погодне књиге, из које би се могли упознати са историјом своје цркве.

Св.

Ободска прослава, спјевао *Р. Рогановић*-Црногорац. Прештампано из „Просвјете". Цетиње. 1894 8° стр. 30. Ц. 20 нов.

Безименом „Мостарцу", писцу издајничке пасквиле „Права Истина" наперене против Црне Горе и цијелога Сриства. Прештампано из „Србобрана". Загреб, срп. штампарија 1894, 8° стр. 15.

Не знамо како, тек кад прочитасмо ова два спева Р. Рогановића, сетисмо се разлога, који се наводе у прилог тврђењу, да је поезија пореклом старија од прозе. Између осталих, ту се наводи и познат факат, да су се, на пример, у старих Грка и закони у стиховима писали. Учени људи веле да се онда тако радило за то, што је лакше било упамтити, што је у стиховима било написано. По предмету ових спевова види се, да је г. Рогановић одушевљен родољуб, којега до срца дира, кад се напада што је Сриству драго, а који се опет са пуно поноса радује свему, што је кадро подићи Сриству углед у туђини. И ми налазимо да је за похвалу, што је устао, да у стиховима, кад му је Бог дао да му они иду лако од руке, да израза својој срдби противу оних којима подноси да за туђ рачун и за туђе паре нападају што је Сриству драго, и својој радости, која га је обузимала гледајући како се слави, уз гласно одобравање свега света, у крипој му постојбини четиристогодишњице прве

српске штампане књиге. И као што му се у првом случају мора опростити, што срдбу често пута изражава тривијалностима, тако му се исто не може у грех уписати, што, у другом случају, није успео да своју радост изрази на начин, који не би допуштао да јој се извор тражи и у чем другом него само у — патриотском поносу. Али му се, нама се бар тако чини, не може у врлину приписати, што није, јамачно с тога што му стихови иду лако за руком, пазио на меру, без које нема ни хармоније међу појединим деловима, па, разуме се, ни утицаја, који би се спевом желео постићи. Г. Рогановић врло често понавља по неколико пута исту ствар и готово истим речима. У народној песми ова понављања, кад су на своме месту, имају и своје значење и своју лепоту. У оваким пак спевовима, какви би требали да су ови г. Рогановића, ова су понављања сведок оскудице у мислима и — машти, а где ње није, ту нема ни праве поезије. Стихови су врло потребни, али у њима није, то ваља имати на уму, суштина поезија. Шта је управо поезији суштина, не може се речима исказати: поезију ваља осетити. А ко хоће да је доиста осети и да на примеру види, да поезија није у стиховима, па ма како они били лаки, нека се потруди прочитати г. Рогановића спев „Безименом „Мостарцу"" и Змајеву песму „Издајини". Предмет им је исти истоветни, али је разлика управо тако велика, као што је између прозе и поезије. Таква би се иста разлика могла опазити, кад би се поредила ма која народна песма са г. Рогановића спевом „Ободска прослава", у коме је он хтео народној песми обликом да подражава. Како ми мислимо, г. Рогановић је искрен родољуб, добар стихотворац, али по овим му спевовима судећи, он ће још и моћи нашу књижевност богатити делима, којима њихова пролазна вредност не смета да имају *своју* читалачку публику и да на њу корисно утичу, али која неће бити ни од каквога значаја за оне који воле праву поезију.

Св.

Успомена на Калора Драгутина Милодановића некадањега уредника „Суботичкога Гласника", буњевачко-српскога новинара. Одштампано из „Суботичких Новина". Написао *Др. Душан Петровић*. Суботица 1894. Ц. 20 нов. Мала 8°, стр. 35.

Са свих страна опкољено туђинским елементом, буњевачко се племе једва држало на супрот разновреним опасностима, које су му опстанку претиле. Ако је и било начина ослободити се опасности које су потицале и од политичке надмоћности Мађара, није било лако савладати оне, које су долазиле са необразованости и религиозне затуцаности. На народном језику подићи просвету у народу и на њему засновати књижевност у народном духу, то је била једна од најнеодложнијих потреба, коју је имала да задовољи буњевачка интелигенција, кад се почела отресати Немаца према напрстку свога племена. Међу представницима буњевачке интелигенције, коју су се старали да радом својим просвете своје племе и заштите народном му језику права која су му била одузета,

знатно место заузима и Калор. у Србији доцније назван Драгутин Милодановић, чију нам је слику вредни му сународник Др. Душан Петровић покушао да оживи у овој маленој књижици. Калодановић је у опште једна врло симпатична појава: одушевљен патриота, који је правилно схватао потребе буњевачкога племена, он се својски и искрено старао, често пута у пркос многим недаћама које су му раду сметале, да их задовољи. Калодановић је био један од најбољих радника буњевачких у оном правцу који је обележио најбољи им патриота и књижевник пок. Антун Ивановић: он је први основао у Суботици месечне новине, које је, после двогодишњега трајања, почео издавати недељно под називом *Суботички Гласник*; у њима се он ватрено заузимао за права народнога језика у школи и општини; и ако данас у томе има повољних резултата, у многоме је и његове заслуге. А кад је 1876 Србија залазила у рат са силном царевином отоманском у име идеје ослобођења, Калодановић је био први, који је потекао браћи у помоћ. Као добровољац он се јуначки борио у оба рата, и у оба је био рањен. У другом је рату био у чину поручника у оном делу војске, који је продр'о био до на домак Косову пољу. Не могући се, после рата, вратити у Суботицу да настави започети рад, Калодановић је остао у Србији, где је прво био чиновник у Минист. Спољ. Послова, а по том у гл.в. поштан. станици. Године 1883 умр'о је овај ваљани патриота буњевачки.

Живот и рад К. Милодановића није до сада нигде опширно описан. Како су пак његове заслуге за буђење народне свести код Буњеваца биле велике, врло је добро учинио г. Др. Душан Петровић, по своме јавном раду одушевљен представник онога правца који обележише Иван Антуновић и К. Милодановић, што је покушао прибрати све податке о животу тако заслужнога свога сународника. Милодановић је у Србији имао доста познаника и пријатеља, чији би подаци о његову животу и раду овде у Србији добро дошли. г. Петровићу, коме је, сам признаје, оскудица у подацима јако сметала при изради ове књижице. Ми се надамо да ће она, опет за то, моћи пробудити у својих читалаца поштовање према раду овога заслужнога Буњевца, и с тога желимо да њихов број буде што већи.

Св.

Zadarski i Ranjinin lekcionar Za štampu priredio Milan Rešetar Izdala jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti U Zagrebu 1894 U knjižari jugosl akademije (knjižari dioničke tiskare). Tisak dioničke tiskare — Ово је XIII књига „Djela jugoslavenske akademije znan. i umjetnosti" — На 8-ни. LIII. 1 л. и 330 страна. 1 лист и фотографски снимак.

Поред писаца у старијој нашој књижевности било је и преписивача, који су производе књижевничке чували од пропасти. Њихова су имена до нас слабо допрла; и ако нам се сачувао који помен о њима, опет не

знамо више ништа сем гола имена. Једно име међу њима остало је више но обично сачувано, а то је име *Николе Рањине*, кога је у осталом отргао од неизбежна заборава највише Наљешковић у посланицама писаним Рањини. Овај преписивач је из дома славних Рањина, са називом Никола Андретић: он се радо бавио преписивањем разних рукописа: по његову препису сачуват нам је Менчетићев и Држићев канцолијер, летопис града Дубровника, и између осталог и лекционар, који нам у књизи горњег имена саопшти професор Решетар. — Сем овога лекционара, који је објавио прво у научној сврси Ђуро Даничић за своју „Историју облика", Решетар нам је штампао још један старији, назвавши га задарским, по месту одакле га је купила дворска библиотека у Бечу. Овај старији рукопис, састав три ствари, писан је од три руке, а има и од две млађе руке записа. Решетар га меће у XV в., и то, судећи по језику, „негђе око половице XV. Према тому излази да је ово најстарији споменик нашега језика писан западнијем писмом".

И један и други рукопис издавач је издао што вернije, давши овакој измени или допуни јасна рачуна или у ноти или у загради. Транскрибујући Рањинин текст држао се начела, ког и Маретић издајући Бернардинов лекционар, који је преписао. Без сумње, биће да су сва три ова рукописа потекла из једнога заједничког извора.

У уводу Решетар нам је дао сем тачна описа и начина при издању оба рукописа још и неколико лепих бележака о преписивачу Рањини: ну тим се само није задовољио. Да би издање ових лекционара било прегледније, саставио је *„попис комадâ светога писма што су у ова оба лекционара и у Бернардина"*, даље штампао је и *„садржај лекционара"* и то сва три. На крају су пак ови прилози: *„Неколико комадâ из Рањинина лекционара у оригиналној ортографији, календар Рањинина лекционара и бележке о Рањининој породици"*. Придодао је и снимак друге стране првога листа задарскога рукописа.

Сем овога, Решетар спрема и студију о тексту ових лекционара.

Македонско-Славянскій Сборникъ съ приложеніемъ словаря, составилъ П. Драгановъ. Выпускъ I. С.-Петербург. 1894.

Г. П. Драганов је већ прилично познат публици српској са својих радова о језику и етнографији Маћедоније. Овај нови рад његов је врло важан и, без сумње, помоћи ће знатно, да се питање о етнографији Македоније и односу онамошњега словенскога становништва према Србима и Бугарима крене у напред и многе досадашње забуне и заблуде унесене тенденцијом, незнањем стварних односаја и прилика па и намерним извртањем истине отклоне и сузбију. Ми са задовољством поздрављамо овај нови рад г. Драганова и, овога пута, као и пре неколико година, можемо само једну жељу изјавити: да савесни и беспристрасни радници науке, не обзирући се ни на Србе ни на Бугаре, потраже и нађу истину

у овом спорном питању. Ми смо уверени да ће се и славистика цела знатно користити правим и беспристрасним испитивањем и проучавањем језика и умотворина Маћедонаца.

Мило нам је што се овај рад г. Драганова баш на руском језику јавља, и то потпором и помоћу Императорског Рускога Географскога Друштва, а по препоруци познатога слависте г. Вл. Ламанскога. Желели бисмо да и остали делови овога посла што пре угледају света, и онда смо уверени да ће многа истина, до сада скривана и претрнавана, блеснути пуним сјајем својим, као што је то већ случај и у овом првом делу г. Драгановљева рада.

У овом делу су 185 песама епских, историских, јуначких, политичких и т. д. Напред је увод пишчев у коме је дат преглед целога зборника и постанак његов с неколиким важним рефлексијама пишчевим, основаним на сакупљеноме материјалу који објављује.

Ограничавајући се за сад на ово неколико речи и препоручујући књигу г. Драганова пажњи наше публике, ми ћемо се постарати да у свесци „Дела“ која за овом долази проговоримо о њој мало више.

С. М. П.

Матовъ Д. За взаимната замѣна на яснитѣ и тъмнитѣ съгласни въ новобългарския езикъ. Отъ — —. На 8-ни стр. 15. Без натписна листа. Оштампано из ?

У овој нам расправи млади писац Д. Матов даје приличан број примера, у којима се огледа узајамно мењање јасних сугласника са муклима и обрнуто, како он вели, у бугарском језику, и на основу тих примера тумачи ту језичну промену, дајући леп преглед сличних појава и у другим језицима. Ако пажљиво прегледамо примере, које нам је изнео за доказ да постоји таква језична промена у бугарском језику, опазићемо, да ту појаву, која је нашем језику тако обична не само у туђим речима већ и у својима, *прави* бугарски језик или никако или врло слабо познаје: а то изводимо из тога, што је већи део примера узет из говора маћедонскога, а неки из пиротскога као: цекъ, цекьова вода (Вел.) и цедж (у Пирот.) или замена *в* м. *ф* и т. д. Сем тога многи пример подсећа нас на чисту српску реч као: мозък, бжрлок, кледи (клет), комад, пушо, итд. А то све казује, да из истакнутих примера у расправици не можемо извести закључак, да је у бугарском језику та особина језична позната све док нам писац не дадне примера из бугарске кнежевине, и то источне половине. Вредно би било, поводом ове расправице, осврнути се на таке појаве у српском језику, а то ће се моћи тек потпуно извршити, кад се језик наш подвргне темељном дијалектолошком проучавању. Потребу тога проучавања истицали су више пута, али се преко тога прелазило ћутке, налазећи преча посла. Академија би требала бар у томе да предњачи давши, ако ништа друго, а оно упуства за рад онима који би могли по том радити.

Да још нешто поменемо. Писац ове расправице у питању бугарскога правописа заступа гледиште противно фонетици: он није рад да се у том подражава Србима: у том гледа неко зло. Практичнија је за њих, вели, етимологија!

Матовъ Д. Бѣлѣжки въ̑рху българската народна словеностъ I. отъ — —. (Отпечатъкъ изъ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, кн. X. София, държавна печатница 1893. — На вел. 8-нии, стр. 56. и један лист. Нема натписна листа.

Ниједна грана науке није, чини ми се, у нас толико запуштена, занемарена, да се на њену проучењу ништа не ради, колико фолклористика. Она је нама као пасторче, нико се од позваних њој не посвећује: сваки је отурује од себе. Док у других народа и с мањим бројем народних умотворина постоји читава литература фолклористичкога проучавања, постоје ћа и многа друштва, којима је задатак само то: дотле се ми задовољавамо нектритичким издавањем градива народн. умотворина. Истина у последње време Академија наука, на предлог Ст. Новаковића, предузела је посао издавања: али то њено предузеће потребоваће доста времена да се почне остваривати, ако не пође рационалнијим путем, те се дадне једном ваљаном раднику да се искључиво посвети том послу. А то ће моћи једино учинити уз приномоћ државну. Све донде док и држава не помогне радника на тим, као и на другим пољима научним, имаћемо само дилетанте а никад научнике. Држава наша треба да појми свој задатак. Бугарска влада као да је у том отишла напред: она већ од неколико година издаје дебеле књиге „Сборника“, у ком су главан део народне умотворине и њино проучавање. Из једнога од тих „Сборника“ штампан је посебице и рад, чији натпис врх редака ових истакосмо, и који је, по натпису судећи, само почетак једнога низа студија у том правцу. У овом почетку, или како га писац назива првом делу, реферише о најновијим радовима туђих научника о том фолклористичком питању, а и истиче по њима значај фолклористике; по том прелази на претрес песама о сунчевој женидби. При претресу узима у обзир, поред бугарских и маћедонских, и сличне умотворине туђих народа: севрће се и на наше, само је у том доста спромашан. Чини паралеле; тражи постанак њихов; полемише овде онде с досадашњим писцима о тој песми, особито с Креком. Саопштио је том приликом и две нове песме: једна је из Дебре: „великденска пѣсень“, а друга „отъ Нови Хань (Софийско), коју сматра као „отзвукъ отъ нѣкои сърбски.“

Sur les intégrales uniformes des équations du premier ordre et du genre zèro par Michel Petrowitch (Comptes rendus de l' Academie des Sciences № 22 1894. Paris).

У овоме раду, саопштеном Париској Академији Наука у седници од 28. маја ове г. и оштампаном у Гласнику те Академије, писац изводи алгебарске односе који постоје између униформних интеграла једне велике класе алгебарских диференцијалних једначина првога реда, и одређује горњу границу броју таквих интеграла различних међу собом. — Мило нам је што можемо обратити пажњу стручњака на рад г. Петровића, који је као млад човек тако успешно обрадио овакву математичку тему.

И. С. П.

Sur les zèros et les infinis des intégrales des équations différentielles algébriques. — Thèse présentée à la Faculté des sciences de Paris pour obtenir le grade de docteur ès sciences mathématiques par Michel Petrowitch, élève de l'Ecole Normale Supérieure, licencié ès sciences mathématiques et ès sciences phisyques. — Paris. 1894. in 4°, стр. 109.

Случајеви у којима се може наћи експлицитни израз интеграла диференцијалних једначина помоћу данас познатих трансцендената и аналитичких операција ретки су и изузетни, и од интереса је проучити особине интеграла на самој диференцијалној једначини и кад се ова не може интегралити, као што се проучавају особине корена обичних алгебарских једначина ма да се ове у општем случају не могу решити.

Писац у својој дисертацији нарочито проучава вредности прапроменљиве за које општи интеграл дате алгебарске диференцијалне једначине (ма кога реда) постаје раван нули, или бесконачан, или максимум, или минимум и т. д. Нађене теореме од важности су како за саму аналитичну теорију диференцијалних једначина, тако и за примену ових једначина у физичким механичким проблемима. Ну, у овом раду нарочито је разрађена примена тих теорема на проучавање интеграла са гледишта модерне теорије функција.

И. С. П.

La politique, par Charles Benoist. 1 књ. на малој осмини. Чини саставни део библиотеке La vie nationale. Paris, Lion Chailley, éditeur. 1894. Стаје дин. 4·—

Садржина ове књиге подељена је на три дела, а сваки део на више мањих раздељака. У првоме делу говори се: о друштву, нацији, држави и влади; у другоме: о политичкој власти; а у трећем: о органима и функцијама државе. У додатку су донесени законски текстови са анализом: о уставној организацији у Француској, избору сената, парламента, државног савета и т. д.; а у уводу говори се у опште о самој идеји живота, за тим посебице о друштвеном и националном животу. — Надамо се, да ће се о овоме делу и у нас проговорити опширније.

И. С. П.

Israel chez les nations, par Anatole Leroy-Beaulieu, de l'Institut. Paris, Calman Lévy, éditeur. 1893.

Писац се у овоме делу бори против антисемитизма у име модернога либерализма и хришћанске свести. Он мисли, да је неправедно и ансурдно, што се предрасудама расе, вере и сталежа распирује мржња против Јевреја: он сматра за тим, да јединство сувременог Јевејина је вештачки продукат онога гоњења, које се над њиме врши и традиције, која га одваја од осталога света. Његов је закључак, да Јевејина у основи ништа друго не дели од хришћанске расе до сама нетолерантност ове последње. Питање, које писац третира веома је интересно тим пре, што је оно од сувремене важности и што нам нарочито осветљује оне тачке до којих могу да допру верске страсти.

Н. С. П.

Gabriel Lescure La Bosnie et l'Herzégovine; у La Revue des Revues, 1894. № 11, 1. јун. стр. 381—384.

У мајској књизи лондонскога часописа Contemporary Revieu изашао је један чланак о Босни и Херцеговини од Е. В. Lanin-а Тај је чланак донео у француске изводу G. Lescure, као што мало час забележисмо. Очекујући да ко год проговори опширније о самоме оригиналу, приказаћемо са неколико речи садржину француског извода, који је, као што видимо, привукао пажњу француске штампе.

Констатујући факат, да се у Француза пише много више о непознатим и дивљачким крајевима централне Африке, но о извесним пределима Европе, који својом нарочитом физиономијом, географским положајем и обичајима заслужују много више пажње, писац нас упознаје лепотом и природним богаством Босне и Херцеговине, обичајима и навикама, наглашавајући нарочито неколике сујеверице: говори за тим о Богумилима и разним историским споменицима, завршујући неколиким статистичким подацима о развитку материјалнога благостања у двема покрајинама од окупације. Нигде нема ни помена о Србима у Босни: кад се цитирају разне народности, онда се спомиње и „Бошњак“.

О раду овога Енглеза било је говора у једноме броју „Србобрана“, и, у колико се сећамо, г. Lanin-у се ту много пребацује за његову пристрасност у корист аустриске управе. Ако су Алзас и Лотарингија остављени за часак на миру, о Босни и Херцеговини, на против, пише се и говори више но обично. Откуда то? Да нема чега трулог у држави Данској? Или, можда, све ово делање у последње време (државничке студије, конзулски извештаји, извештаји економским листовима, белешке и успомене разних путника — туриста и публициста, па најпосле и званичне посете) има за сврху оно, што се дâ уочити? Attendons toujours!

Н. С. П.

Из листова наших и туђих.

— Последње свеске *Просветнога Гласника*, органа Министарства Просвете, не одликују се онако обилатом и разноструком садржином, каквом би се могао истицати изнад осталих наших листова због састава којима располаже. Па ипак у последњим свескама за мај и јуни (5 и 6-ој) има прилога, који заслужују да се на њих сврати пажња. Нарочите су пажње вредна, по нашем мишљењу, *Писма из Петрограда*, у којима нас г. Р. Кошутић упознаје са разноликим појавама из области културнога живота наше северне браће. Садржином својом показују ова *Писма*, да њихов аутор не само добро познаје прилике рускога живота и покрете у руској књижевности, него још и уме да погоди на што, нарочито према нашим приликама, вреди обратити пажњу. Примамљив пак облик, који је писац умео дати овим писмима, сведочи, да је писац не само добар стилиста, него и човек од убеђења, чије се мишљење радо слуша и онда, кад се потпуно не одобрава.

У последњим писмима својим г. Кошутић је изабрао за предмет типове руских свештеника, који се свом преданошћу одају своме позиву, стављајући са пуно пожртвовања све своје силе и способности у службу својој пастви. Оваких је типова пуна руска белетристика, а нарочито они из доба шесетих и седамдесетих година, и г. Кошутић је врло добро учинио, што се потрудио дати прилике нашим свештеницима да се упознају са правим представницима њихова позива и да виде како се служи народу, кад се хоће како треба свој назив да схвати. У колико су баш чешћи почели бивати случајеви, који показују да наше свештенство неће овим путем да иде, у толико је очигледнија постајала потреба, да им се оваким примерима покаже, шта и како добри свештеници могу радити у корист својој пастви. Само се нама чини, да је г. Кошутић, на крају свога писма, пао у другу крајност, одричући са свим свештенству право да се, покрај осталога, бави и о политици. Ако је истинито оно мишљење, да бавити се о политици значи старати се о добру и напретку државном; и ако је уз то истина, да напреднији од нас народи имају за свој напредак да захвале установама које су народу обезбеђивале право самоопредељења и иницијативе — не видимо за што би се онда свештеници, који су, ради блискога додира са народом, најбољи познаваоци његових потреба и тежња, морали отуђивати од политичкога рада. Заоштреност, која се данас опажа у политичкој борби код нас и која је, чини нам се, и навела г. Кошутића на оваке рефлексије, није потекла отуда, што су и свештеници имали у њој учешћа; ње би било тако исто и да је свештеницима ускраћено било право учешћа у политици. Среде ли се пак једном у нас међусобни односи на основи поштовања законом и уставом зајемчених права народних, заоштреност у партиској борби полагано ће се изглађивати, да начини места начелној партиској борби, која неће излазити из оквира законом

обележених. И кад то буде, а томе теже сви озбиљни родољуби, зашто онда кратити и свештеницима права, која остали имају? Ми смо са слашћу читали, и ако се нисмо са њима слагали, рефлексије г. Кошутића, тако су оне лепо и са пуно духа изнесене; али, баш с тога, не могосмо да их са овом напоменом не пропратимо.

Осим ових *Писама* пажње заслужују и чланци *О ширењу писмености у масу народну*, од г. П. Шарчевића и *Упутство за предавање буквара* од г. М. Јовића.

Чланак г. Шарчевића написан је поводом теме, коју је Министарство Просвете пре 2 године расписало, и према оцени стручних референата награђен је за то одређеном наградом од стране Министарства. То је већ довољна препорука, да му вреди поклонити пажњу. Али се нама опет за то чини, да је умесна једна напомена. Мисао која је руководила г. Министра Просвете да распише награду за оваку тему била је, нама бар тако изгледа, да се на основу података које нам пружа наше искуство, течено радом у школи, обележе најподеснији путеви, којима би се најбрже и најбоље могла проширити писменост у масу народну. Начин пак како је г. Шарчевић израдио ову тему сведочи доиста о похвалној му марљивости да покаже, каквим се средствима на страни, код других народа, служе, кад хоће да помогну народу да до потребних му знања дође, али нам не пружа оно, што смо ми од њега очекивали. Да је г. Министар то хтео, не би се, расписујући такву тему, обраћао учитељима. Нашло би се зар људи, који би могли ову тему израдити много исцрпније, да је се њоме само то хтело. Ова напомена свакојако неће умањити вредност чланку г. Шарчевића, у коме ће наћи доста поуке и подстицаја на рад сви који не жале труда да народу своме помогну. Изнесено је доста примера, па кад се огледају, ако буде вредних људи, шат се који покаже користан у овим нашим за ширење просвете не баш срећним приликама.

Св.

* * *

— Покрај приповетке *Радмиловић*, од познатога хрватскога приповедача Кс. Ш. Ђалскога која највише привлачи пажњу читалаца хрватскога Vienca, има у њему и доста других интересних прилога, који вреде да се прочитају. Нама је мило, што можемо констатовати, судећи по садржини последњих му бројева да Vienac стоји непрестано на угледној висини, на коју се ранијих година испео био. Жао нам је само, што не можемо тако исто потврдити, да је остао доследан традицијама које су му ранији сарадници и оснивачи у аманет оставили. Vienac није више у књижевности представник оне струје која би тежила за тим, да односи међу Србима и Хрватима буду онакви, какве захтевају њихова једнокрвност и заједнички интереси. Све се чешће сретамо у Viencu са прилозима, којима ранијих година не би могло бити места у његовим ступцима.

Међу прилозима, који се нас непосредно тичу, налазимо белешке г. Андрића (није се, истина, потписао, али је у тексту више пута по-

мињао *своју* студију Prievodna beletristika u Srba od 1777—1847) под натписом Iz najnovije srpske književnosti Смер би овим белешкама био врло похвалан, кад начин на који се изводи не би заслуживао осуду. Лепо је од г. Андрића, што хоће да упознаје хрватску публику са најновијим производима српске литературе, али није за похвалу, што међу њима бира само оне, за које држи да му могу дати право да правац у коме се развија наша књижевност обележи онако како се њему хоће. Само се тиме може објаснити, откуд да *Каталог Народне Библиотеке* дође у ред тако важних појава, да о њему треба да зна и хрватска публика. О томе како је овај каталог састављен било је говора у нашем листу, и г. Андрић није успео изнети ни једну ману, коју бисмо ми превидели, а није међу тим уочио многе од оних које смо ми изнели. Наш је реферат, међу тим, изазвао пре него што је г. Андрић написао ове своје белешке. У осталом, г. Андрић нам је сâм показао, које су га мисли руководиле, кад је узео да пише ове своје белешке. Он нам вели, говорећи о Кошутића књизи, *Узроци преиорођају књижевне критике на Западу*, да се њоме, а нарочито ранијим једним делом Кошутићевим, најбоље доказује „сва лабавост, овиеност и неоригиналност нове српске „високе“ критичке школе“ (Максимовић—Кошутић), али нам у исто време не казује, на основу чега он то мисли да има права држати да су г г. Максимовић и Кошутић представници какве критичке школе. Истина, о Максимовића студији *о Тургењеву* изрекла је руска критика тако повољан суд, да се он њиме само поносити може, а Кошутића новији књижевни радови, и ако нису оригинални, показују, да им је аутор литерарно врло образован и уз то врло вредан млад човек, који много обећава. Али опет за то нити се они сами сматрају, нити их ко у Србији сматра за представнике какве школе. То зна и сâм г Андрић, али му тенденцијама иде у прилог, да их као такве истакне, не би ли само могао, са доста проније, написати, како „један од њих тражи, да у српском књижевном развитку нађе одзиве европских праваца и не налази их, а други их тражи и налази“. Г. Андрића се мало тиче, што ово није била главна тачка у спору г. Кошутића са г. Максимовићем, само да би могао г. Кошутићу нотурити, „да је хтео оригиналну реч рећи, ако номене илирски покрет и натовари му стотину товара западњачке аксиоматичности“. Кошутић је пак само тврдио, да је *илирски покрет* одјек покрету пансловенистичком, а овај је, по тврђењу не г. Кошутића него главом Пипина, тако исто са своје стране одјек покрета, познатога у западних народа под именом романтизам: у основи су им исте погодбе и узроци, ма да су им тенденције у неколико другојачије, јер су друкчије биле и прилике у животу словенских народа, које су им развићу правац одређивале. Кошутић, дакле, није изнео био ништа оригинално, него је само, да потврди једну споредну ствар у својој расправи, поновио што су други пре њега казали. Имало би се још што шта замерити овим белешкама г. Андрића. Овога пута прекидамо са замеркама, јер се надамо да нам ни сâм г. Андрић неће дати више нежељену при-

лику, да му исправљамо нетачности које би могао лако избећи, ако му је само стало до објективности.

Vienac препоручујемо својим читаоцима као најозбиљнији књижевни лист у западне нам браће.

Св.

* * *

— Кад се посматра књижевни покрет у наше источне браће Бугара, прво што нарочито пада посматрачу у очи, јесте велики број часописа, који се баве о различним гранама знања. Часописа, који су искључиво књижевности посвећени, има 17, а то је доиста и сувише велики број за онако малу читалачку публику, какву могу имати данас Бугари. Нарочито се међу овим часописима одликују занимљивом садржином и добрим уређивањем Българска Сбирка, која поче излазити од нове године у Пловдиву, Български Прѣгледъ и Мыслъ, који излазе у Софији.

Судећи по бројевима који су до сад изишли, Българска Сбирка обећава да ће бити један од најбољих журнала бугарских. Око ње су искупљене интелигентне снаге бугарске из Источне Румелије, а поврај њих се почесто јављају и остала књижевна светила бугарска. Познати бугарски песник и романсијер, Ив. Вазов, о чијем се роману *Под игото*, енглеска критика врло похвално изразила, кад је у енглеском преводу изишао, штампао је у Българ. Сбирци две своје врло занимљиве слике *Нова свеба* и *Путем* из познате му збирке *Драски и Шарки*, која је ту скоро угледала света у Софији. Ми ћемо у скоро донети у преводу коју од ових прича Из. Вазова, јер оне доиста заслужују да се и наша публика са њима упозна. Осим тога штампао је Ив. Вазов у овом журналу и низ песама, под натписом *Шта говораше Монблан?* Осим Вазова у Българ Сбирци се чешће јавља и познати песник *Михаиловски*, чије се сатире врло радо читају у Бугарској: Д. К. Попов, који упознаје својим преводима бугарску публику са производима из руске и српске песничке књижевности: А. Константинов такође познати песник и добар преводилац. Попов је штампао у овом журналу неколико песама преведених са нашега језика: *Где ја шекер сејем . . .* од Ђ Јакшића, *Звезда*, од В. Илића (ова је штампана и у *Мисли*), *Кнегињици Зорки*, од Кнеза Николе, а почео је преводити и *Мезепу*, спев лорда Бајрона. А. Константинов је превео Пушкинову поему *Чергари*. Ако се овоме дода, да је, поврај ових прилога, Българска Сбирка донела и доста преведених причица од познатих европских белетриста (А. Доде, Тургењев), може се рећи, да је лепа књижевност у овом бугарском журналу врло добро заступљена.

Од осталих прилога, којих има подоста врло занимљивих и поучних, заслужују нарочиту пажњу *Из цариградских ми успомена*, у којима нас један од уредника С. Бобчев упознаје са радом Т. Икономова, знатнога радника бугарскога у оном познатом покрету, коме је последица била

задобијање самосталне цркве. и чланак *Бугарски језик и литературно образовање у нашим школама*, у коме К. Величков, један од бољих представника бугарске књижевности. расправља питање о вредности литературнога образовања, о узроцима због којих оно не даје повољне резултате, и о начину на који би се оно могло усавршити. Чланак је писан са пуно познавања и одушевљења за саму ствар и заслуживао би да се, ма и у изводу, саопшти и нашој публици, јер у нас ово питање чека на своје правилније решење.

Осим овога Българска Сбирка са доста пажње прати све важније појаве из књижевности и живота, упознаје своје читаоце са новим књигама бугарским и страним. доноси краће вести из књижевнога. црквенога, друштвенога и школскога живота, а у смесицама — податке о домаћој економији, хигијени, открићима и т. д. Българска Сбирка излази у месечним свескама од 5 штамп. табака, а цена јој је 12 динара годишње. Ми овај журнал препоручујемо свима, који мисле да нам је потребно пратити. како се развија књижевност у источне нам браће.

Св.

* * *

— Под редакцијом д-ра Крстева излази ево већ трећа година у Софији месечни журнал *Мисао*. који долази у ред бољих часописа бугарских, а до појаве *Бугар. Прегледа* био је доста и најбољи. Око њега су скупљене све боље снаге бугарске. У *Мисли* је, као и у *Бугар. Сбирци*, лепо заступљена поезија. Ту се нарочито истичу сатире Михајловскога, оригиналне и преведене песме Н. Славејкова, увек карактеристични прилози старине Н. Славејкова, покрај ваљаних литерарних чланака самога редактора г. д-ра Крстева, и прилога познатих књижевника К. Величкова и Ал. Константинова. Доста се пажње поклања у *Мисли* расправама, које се тичу школских питања (Мисли о нашим школама, Још једном о годишњим испитима. Неколике мисли о предавању гимнастике. Учитељ и његов позив. Морална и материјална дисциплина у школама и карактеристикама знатнијих књижевника Гоголь. Маколеј, Гете).

Од наших песника преводе се Змај (Крв и Сузе) и Војислав (Звезда); од страних Алгијери (Пакао . Берне Жалба и т. д. Од домаћих знатна је поема Н. Славејкова *Кожар* и *Философски сонети* од Михаиловскога.

Белетристика у *Мисли* није тако добро заступљена као у *Бугарској Сбирци*. Нису без интереса: *Чича Ганс иде по Европи*, од Ал. Константинова и *Жртве*, од Н. Начова.

Од литерарних чланака нарочиту пажњу заслужује чланак д-ра Крстева *Задаћа бугарске белетристике*, писан поводом најновијих белетристичких радова бољих бугарских књижевника. Кад се заврши. постараћемо се да упознамо и наше читаоце са његовом садржином, јер ће он, по почетку судећи, бити врло интересан не само због тачне карактеристике стања у којем се налази сувремена белетристична књижевност

источне нам браће, него и због правилних погледа о разним питањима која се тичу бића поезије односа критике према развићу поезије и т. д.

Додамо ли уза све ово још и то, да се у *Мисли* врло пажљиво прате све књижевне појаве и да је она, по правцу у коме се уређује, у многоме блиска нашем *Делу*, мислимо да можемо с пуно разлога препоручити и овај журнал својим читаоцима.

Св.

* * *

— Богатију и разностручнију садржину него оба ова журнала има *Български прѣгледъ*, који издаје у месечним свескама од 10—12 штампаних табака друштво Общи трудъ, састављено од чланова комисије за преуређење правописа. Покрај бугарских књижевника и песника, са чијим смо се радовима сретали у *Бугар Сбирци* и *Мисли*, у овом журналу живо раде и многи од професора софијске Вел. Школе. У свескама, које су до сад изишле (I—VI), налазимо, покрај доста преведених песама (Гете, Т. Худ) и приповедака (Прохаска, *У преславском двору*; J. Веселиновић, *Одбегла*; Л. Лазаревић, *На бунару* и *Све ће то народ позлатити*; Надежда С-ка, У *очи нове године* итд.) и лепих оригиналних песама (*Женевско језеро* од Ив. Вазова, *Поточић* од Јалнухова) и прича *Мола Мутиш бег, колаковски господар* од познатога приповедача бугарског Георгијева, који је доста преводио са српскога.

Бугар. преглед је богатији научним чланцима, који су у многом погледу интересни. Међу овима вреди нарочито поменути чланке: *Будући кнежевине Бугарске* од 1879—1888, од М. Сарафова, бив. министра финансија, а сада директора гимназије у Солуну; *Социјално питање и идеја о асоцијацији* и *Економско стање Бугарске према извештајима окружних начелника*, од П. Минцеса вреднога професора економије у Вел. Школи; *Килимарска и домаћа индустрија у западној Бугарској*, од Евалда Аридта; *Лековита места у Бугарској*, од д-ра А. Д. Пјускјулијева; *Старе карте за слободу*, од М. Драгоманова, данас професора опште историје у Вел. Школи, а некада познатога рускога емигранта, којега су неки радови преведени и на наш језик; *Новобугарска писменост пре Пајсија*, од Б. Цонева, једнога од млађих и врло вредних научника бугарских; *Из историје католичке пропаганде у Бугарској у XVII в.* од Л. Милетића проф. у Вел Школи, чланак рађен на основу података, које је саопштио Фермендин а издала загребачка Академија, и *Путни утисци из Босне*, чланак у коме неки Арид Чеплин нева химну културном раду аустријске управе у Босни. Ако би који од наших читалаца хтео да се увери, колико су објективни и истинити ови утисци, нека пажљиво проучи *Писмо из Босне* које доносимо у овој свесци и нека аутентичне податке у њему сравни са овим местима из овога чланчића: „Потпуна равноправност, којом се подједнако користе све вероисповести, не допушта да се јави никаква дисхармонија. У опште је искључено, да се једна страна предпоставља другој“. (стр. 56, X), или „Као што је изванредно пријатан утисак, који остављају сеоско-економски односи у Босни, тако исто пријатно утиче на око кад гледа диван напредак у воћарству“... итд

Овако намерно извртање правога стања ствари у земљи, према чијој несрећи не можемо бити равнодушни, нагони нас да се обратимо искреним патриотама бугарским с молбом, да сами ова факта пореде, на процене, да ли се оваким радом утире пут бољим одношајима између два братска народа. Нама још звуче у ушима речи, којима је Б. Ц. завршио свој реферат о првим свескама нашега *Дела:* „Докле год не буде воље да се утврде какви било одношаји између две братске престонице, ми се никако не можемо ни зближити ни упознати, и непрестано ћемо режати једни на друге, док нам се опет не баци каква замка, те да се покољемо као зверови. Нека би дао Бог да добар почетак за узајамно упознавање, који учини *Дело*, нађе на добар одзив како у Србији, тако и у нас, како би се она међусобна ватра међу Србима и Бугарима почела гасити отуда, одакле се и раздувала — у литератури. Силније је данас перо од мача, и ако је у оних који га држе у рукама само добре воље, међу Београдом и Софијом ће се моћи установити опет, ако не љубав и братство, а оно бар хладнокрвна трпељивост“. Како су ове мисли истински патриотске, а како су њихову остварењу противни чланци као што је овај о *путним утисцима из Босне!*

Верни своме програму, који су са одобравањем предусрели сви озбиљнији журнали бугарски, ми смо се увек старали, по жељи референта *Бугар. прегледа*, да је далеко од нас све што би могло увредити частољубље наших суседа, а нарочито се нисмо хтели подсмевати извесним фактима из њихова живота А да смо хтели, довољно нам је било споменути, по Бугар. Прегледу, историју причâ *Рада* и *От зло на зло* од Георгијева. Али ми то нити смо чинили нити ћемо чинити, јер имамо на уму жељу г. Б. Ц-ева.

Господа око *Бугарскога прегледа* као да не мисле да су и они дужни радити онако, како нама препоручују Има доиста много знакова, да *Бугар. Преглед*, у колико се над другим журналима чешће научном садржином, у толико — чудновато али истинито — заостаје за њима у објективности и трпељивости према нама.

Наше је *Дело* дало довољно доказа, да ми искрено тежимо зближењу са источном нам браћом. Господа око *Бугар. Прегледа* погрешно су схватила ту нашу тежњу, ако су држала да смо склони, ње ради, одрећи се својих националних задатака, који се косе са извесним аспирацијама бугарским. Говорећи у једном чланку о стању, у којем нам се народ налазио у почетку 1893 године, ми смо овако обележили своје становиште према спору који су Бугари водили са Турцима због школског питања у Маћедонији: „Наше тежње у погледу народа који живи у Маћедонији не истичу из жеља које се неби могле сложити са интересима опстанка Отом. Империје. Све што ми хоћемо и чему тежимо, то је да помогнемо, у колико нам то допуштају закони Отом. Империје и обзири пријатељства које треба да везује две суседне државе, нашим сународницима у Маћедонији одржати се на супрот навалама разних пропаганада, које би хтеле да им утру национална обележја, како би их по том, однарођене, лакше

себи привукле. Уверени у правилност ових наших погледа и у оправданост оваких тежња, ми нисмо никад тражили у националној борби, која се води у Отом. Империји, за себе привилегисан положај Шта више, *ми смо, баш на против, више пута истицали у име правичности, жељу да се та борба води у једнаким погодбама*, и с тога смо баш противницима својим препоручивали строго поштовање права које турски закони дају, а од Турака тражили, да буду подједнако расположени према свима, те да не украћују једнима што другима дају оберучке". Попустљивост коју су Турци, на супрот овоме, показали према захтевима Бугара, ми смо осудили само с тога, *„што се због ње ремети она једнакост у погодбама, под којима морамо водити са Бугарима борбу за одржање своје народности"*.

Као што се из ових редова види, ми не одричемо Бугарима право, да културним средствима, у колико то допуштају закони турски, утичу на словенски елеменат у Маћедонији, али тако исто и од њих тражимо да ни они нама то право не споре. И кад нам се већ интереси не могу да сложе, нека се бар борба води културним средствима на легалном земљишту, па шта коме да̂ бог и срећа јуначка. Разуме се, да ће правда бити на страни победилаца само у том случају, ако се и борба буде водила у подједнаким погодбама. Према ономе што се данас зна о досељивању славенских племена на Балк. Полуострво, о њихову даљем развијању и о утицајима под којима су се модификовала њихова племенска обележја и слагао данашњи им етнографски карактер, мора се признати, да је ово једини правилан и праведан пут, да се питање о националности словен. живља у Маћедонији правилно реши. Па ипак је г. Л. М. реферишући о *Делу* нашао да су ове мисли шовинистичне и да се њима *развратно изврће истина*, те је, тиме зар опет расположен, узео да нам даје лекцију о уређивању листа. Да се г. Л. М. само на то ограничио, ни ми се не бисмо даље на овоме задржавали: изложили смо своје гледиште, и на другима је сад да цене, да ли смо, држећи га се, грешили или не. Али је г. Л. М. пошао даље, и, пребацивши нама да смо шовинисте, ставио нам је за угледу толерантности бугарску интелигенцију, у које је она, токорсе, „сведена на такав минимум, да се не може шта друго рећи него само пожелети, да тај трезвен дух, који њоме влада, не подлегне шовинизму, који задржава и кочи сваки истински напредак"... Колико је истине у овој хвали, лепо се може видети, да не идемо даље, и по томе, што у истој свесци *Бугар. Прегледа*, у рецензији на књигу *Из мојих успомена* од П. Берковскога, читамо овака тврђења:

„После примирија, српски књаз Михаило походио је болнице да прегледа и утеши рањенике, па је нашао на ово изненађење: *већи део рањеника* при одбрани Београда *били су Бугари*, који су се тукли под командом деда Пље и Раковскога, а међу њима се тек овде онде налазио и по који Србин колико „за лек". (143) или:

„Политика Србијина је била дволична и издајничка према нама Бугарима. Србија је увек експлоатисала наше народне политичке послове

себи у корист, а при том се старала да нас компромитује пред Турцима и другим заинтересованим државама, неби ли себе представила лојалном и достојном да постане будући Пијемонат балкански (144)....

Ваља имати на уму да је ову рецензију писао и потписао Б. Цонев, онај исти, који нам је реферишући о првим свескама *Дела*, препоручивао да се чувамо свега што би могло врећати националне осећаје наших суседа!

Ово није усамљен пример. У овом истом *Бугар. Прегледу*, у свесци за јануар, има чланак *Српске претензије на Македонију*, у коме писац му тврди, да је све до Мораве чист овејан Бугарин. Сиромах Синђелић! А у *Периодическом списанију* смо, пре неку годину, читали читаву расправу, у којој се доказује да је Хајдук Вељко Бугарин, онако исто као што је и Краљевић Марко, по мишљењу писаца у *Бугар. Прегледу*, био Бугарин. Овако пишу озбиљни журнали, овако мисле бугарски први књижевници и научари, па инак одређеном Србину, г. Л. М., подноси да тврди, како је бугарска интелигенција толерантна и како треба на њу да се угледамо! Да прави Бугарин не би могао овако говорити, доказ су нам *Мисао* и *Бугар Сбирка*, које су лепо схватиле наше тежње у погледу међусобнога нам зближења, брижљиво се старајући да избегну све што би му могло шкодити Али добро је наш народ рекао, да је „потурица гори од Турчина“.

Да нисмо изазвани, не бисмо се на овоме толико задржавали. И ми највише жалимо, што се *Бугар. Преглед* није умео, кад о нашим тежњама говори, ослободити тона који смо навикли читати само у Стамбуловљевој *Свободи* и њојзи сличним новинама, јер он доиста, у сваком другом погледу, заслужује препоруку.

Св.

— Женевска La semaine littéraires у своме 23 броју од 9 јуна ове године има два чланка, који се тичу непосредно нас Срба. Први је *Друго путовање на Цетиње*, од неког William Ritter-а, који у овом броју описује Котор и вече у њему, а друга је лепа и доста тачна паралела између нас Срба и Бугара, коју је извео нама већ познати Paul Seippel. Повод овој паралели дали су догађаји, који се у последње доба збише на Балк. Полуострву: пад Стамбулова и укидање нашега устава од 1888 год.

„Постали укрштањем племена татарског и словенског, Бугари су племе јако, чврсто и необично окретно, племе стрпљиво и до тврдоглавости упорно и пуно сурове осорљивости, која јако пада у очи. Народ је бугарски доста мирно сносио за све време владавину отоманску; ослободили су га роства Руси и Власи. Али кад се једном видео ослобођен туђом интервенцијом, умео се сам ослободити својих ослободилаца. Никад ниједан народ није применио са више логике здраве принципе реалистичке политике и познати прецепат Тајеранов о дужности: бити незахвалан. Бугари су људи опрезни, лукави и практични и никад се

не подају сентименталности: они знају да раде и имају стрпљења да чекају. Изгледа да им је будућност обезбеђена.

„Бугарски се сељак, физички, разликује у многоме од српскога сељака. У оните је виши стасом, снажнији у плећима, дежмекастији, тежи и спорији. Србин, нарочито онај из планинских места, врло је снажан и лепа стаса, окретан, умешан, неусиљен, достојанствен и изгледа племићскога. Чисто словенско племе, елегантно и фино, које нарочито привлачи кад је у стању мање цивилизованом, отворена духа, природом одарена песничком маштом: племе нервозно и пуно полета, који може дати повода леним и неочекиваним покретима јунаштва и срџбе. Прави Французи на Балкану.

„Није истина да народи имају онаку владу, какву заслужују, јер би Срби доиста заслуживали да имају бољу од ове данашње. Жалосни догађаји који се данас одигравају не треба да изгладе успомену на славну прошлост, од које још нема ни сто година. Нека се не заборавља ово: Срби су сами и без нчије помоћи задобили своју слободу и независност, у дугим борбама које су морали водити са целом силом отоманском, баш онда кад је сва Европа, заузета наполеоновским ратовима, имала била много пречих послова него да се брине о судбини Хришћана на Балкану. Треба само читати у лепој књизи Л. Ранке-а дирљиву причу о устанку ових планинаца. Карађорђе, Милош и остале војводе хомерски су јунаци чија су дела прославиле народне песме, што се и данас певају у вече уз гусле.

„Доцније, под владом кнеза Михаила, који млад погибе од мача убилачкога, историја је српска имала сјајних страна. Сви су јужни Словени, из Маћедоније, Босне, Херцеговине, па и из јужних области угарских, управљали своје погледе Београду, на чијој тврђави би, на послетку, полумесец замењен српском тробојком. У то доба Срби сматраху Бугаре као своју браћу, који осташе у ропству и којој они бејаху дужни помоћи. Министри кнеза Михаила слали су у Бугарску политичке изасланике, а нарочито учитеље, који су много допомогли да се припреми покрет за ослобођење.

„Србија је тада била привлачно средиште маленога света југословенскога, а родољуби се српски могаху заносити најлепшим надама. Данас оне, доиста, изгледају мртве, погребене у земљи бугарској, под крвавом травом брежуљака сливничких. То није ништа друго него један пораз војнички, од којега се лако опоравити народу младом и храбром; али је о рату српско-бугарском остала успомена као о једном неразумљивом и несмисленом и издајничком нападу на један пријатељски народ, у тренутку кад он бејаше својим фронтом окренут ка југу противу Турака. Србија је изневерила ствар, којој је била дотле пиониром, и у овој је издаји њен прави пораз, а не у изгубљеним биткама.

„Још није потпуно расветљено, ко је крив за овај историјски злочин; историја ће и то открити, и њена ће осуда бити строга. Неправедно је само товарити за овај рат одговорност на цео српски народ, јер је у

Србији, изузевши мали број чиновника и присталица напредњачких, објава рата нашла на потпуно неодбрањање.“

Овај се чланчић, да изоставимо оне ретке, у којима писац овако исто симпатично говори о издржљивости наших војника и слабој опреми са којом су их у рат отправљали, завршује овим речима:

„Кобна по српску политику, Сливница је осветила крвљу младу Бугарску и развила у њој дефинитивно свест о њезиној сили и јединству. То је и преко њихове воље услуга, коју су Срби учинили својим суседима. А у таким је случајима лако заборавити што је било, а нарочито још у земљама, у којима се политички догађаји брзо развијају. Већ су успостављени односи који приличе двема суседним земљама а после недавних догађаја као да би они могли постати тешњи и срдачнији. Српско-бугарски рат није оставио иза себе дубоку мржњу између ова два народа, која су створена да у сагласности живе. Друкчије би са свим било, да су Срби однели победу. Побеђени су доиста осећали, да је њихов пораз био оправдан, и они знају врло добро, коме имају да захвале што су га претрпели.“

Св.

Annales de Géographie, које се у Паризу публикују под редакцијом *П. Видал де ла Блаша* и *Марсела Дибоа* у својој 13. свесци 15. јула доносе потпуну библиографију географску за 1893. годину. Професор географије у нашој Вел. Школи, Д-р. Ј. Цвијић саопштио је у овој свесци преглед свих дела која се тичу Балканскога Полуострва, а могу имати, по својој вредности, интереса и за остали свет. Овај је преглед, само много опширнији штампан већ у ранијим свескама „Дела“. У овој је свесци и оцена дела г. Цвијићева „Das Karstphänomen“, коју оцењивач, А. Равено, овако завршује: „Својим ранијим радовима г. Цвијић је показао да је врло добро спреман за проучавање ових појава у свој њиховој опширности. Јасноћа дифиниција, изобиље примера, критички дух који се показује и у њихову избору и у њихову тумачењу, финоћа географске анализе дају особиту вредност овоме раду.“ Мило нам је што својим читаоцима можемо саопштити овако повољне оцене о раду нашега вреднога сарадника.

Св.

БЕЛЕШКЕ

Посмртна заоставштина Вука Стеф. Караџића. — Отац наше нове књижевности, творац нашега данашњег, међу свима јевропским најсавршенијег, правописа, победилац у борби народнога језика у српској књижевности, и целој ученој Јевропи познати и свуда прослављени *Вук Стефановић Караџић* — умро је у Бечу још пре пуних 30 година (26. јануара 1864.), али сви његови у рукопису остали књижевни радови нису ни до данас издати на свет, па су неки од њих до сада били чак и непознати. Српска је држава истина још пре неколико година откупила право штампања и прештампавања свих Вукових списа, али да се, осим онога што је већ раније било објављено, и који рукопис употреби за штампу — стајало је до добре воље, сада већ покојне, кћери Вукове, г-ђе *Мине (Вилхелмине) А. Вукомановићке.* Тако је покојница у пропастој години предала „Одбору за издавање Вукових списа“ рукопис *Вукова одговора* на познату *Грујићеву критику* Вукова превода Новога Завета, те ће и овај посао изићи у реду „Граматичких и Полемичких списа“ Вукових, од којих се, како дознајемо, сад баш довршује у нашој државној штампарији II књига. Смрћу пак г-ђе Мине (умрла, у својој 62. години, у Бечу 31. маја и сахрањена у Београду 4. јуна о. г.) дата је српској држави прилика, да се за српску књигу и науку добије и у Београд пренесе све што се тиче Вука и Вуковог обилатог књижевног рада. Нека је хвала нашем министарству просвете, које се о том на време постарало.

Одмах по смрти Мининој прихватио је садашњи министар просвете, г. А. Ђорђевић, предлог нашега посланика на бечком двору, г. Ђ. Симића, да се изашље у Беч нарочити стручњак, чиј би био задатак, да прегледа целу посмртну заоставштину Минину и Вукову, и означи шта из ње поменице треба издвојити и за Србију сачувати. Министар је тај задатак поверио председнику „Одбора за издавање Вукових списа“ (г. Н. Н. Ђорђевићу, држ. саветнику у пенсији), и овај је у другој половини месеца јуна о. г. отишао у Беч, и на радост свију пријатеља српске просвете, нашао у стану покојне кћери Вукове читаву ризницу књижевнога блага. Из извештаја овога министрова изасланика, који је у главном достављен и Српској Краљ. Академији, сазнајемо да ће се том заоставштином обилато моћи користити не само Вуков Одбор, него и С. Кр. Академија и Народна Библиотека, па да ће се њоме особито подичити и наш Народни Музеј

Међу *рукописима, писмима и другим хартијама* треба нарочито поменути: прво, рукописе неких до сада још *нештампаних књижевних послова* (и готових списа и грађе), као што су: „Почетак Вукове аутобиографије“, „Грађа за српску историју нашега времена“, „Српске народне поскочице“, „Различни глаголи“ и т. д.; — друго, врло велики број писама из *дугогодишње преписке Вукове* с многим научницима и другим знатним личностима, како српским тако и туђинским (сачувана је, на пр., међу осталим и врло

значајна збирка, на којој је Вук својом руком забележио: „Моја писма Копитару;“ нађена су чак и три писма Вукова од г. 1814. и 1815., писана немачки из Будима и Шишатовца г-ђици Ани Краусовој, потоњој жени његовој); — треће, одломци или и потпуни *рукописи (аутографи) Вукови* од неких већ *штампаних списа*, као што су: „Главна свршивања суштеств. и прилагат. имена“ (још из године 1828.), „Превод Старога Завета“ и др.; — четврто, неке Вукове *дипломе и сведочанства*, међу којима треба истаћи уверења с лајпцишког свеучилишта, из којих се види да је Вук био редован студенат лајпц. философског факултета од 9. јуна 1823. на до 3. марта 1824. године, те слушао предавања из „Историје философије старога доба, фундаменталне философије, логике и метафизике“ код чувеног професора Круга, па чак и предавања из „Експерименталне физике (опити математички део),“ код проф. L. W. Gilbert-a.

Само се од себе каже колику ће помоћ у овим рукописима и хартијама имати „Одбор за издавање Вукових списа“ — како за што боље издање свих одељака богате књижевне радње Вукове, тако и за што потпунију грађу за биографију Вукову, која у нас још чека вреднога састављача!

У *књижници Вуковој* нађена су, покрај знатнога броја других књига на српском и др. језицима из његова доба, и нека ранија, данас врло ретка, издања појединих списа Вукових, али особити значај за ново критичко издање „Српскога Рјечника“ има сачувани примерак ове књиге, на ком је Вук својом руком готово на свакој другој страни дописивао било поједине *нове речи*, било нова значења речима које су већ у речнику. Разуме се да ће садашњи уредници новога државног издања с највећом радошћу употребити све ове додатке у „Српском Рјечнику“, који се још пре месец дана већ почео штампати. — Још је овде спомена вредан и прилично велики број наших *старих ћрбуља*, како рукописених, тако и штампаних.

Најпосле, да би се што јасније сачувао и што боље овековечио спомен на овога великог реформатора српског књижевног језика, пренесене су у Београд и неке ствари *собњега намештаја, канцелар. прибора, одеће, оруђа и посуђа Вукова*, о којима се поуздано могло потврдити да су биле својина Вукова. Тако ће се у нашем Народном Музеју одвојити нарочита *соба Вукова*, у којој ће наћи места: писаћи сто Вуков, диван и књижница његова, мастионица, наочари, бројенице, бурмутица, капа и *штула* Вукова, гусле, часовник, бритва и т. д. — У овој ће соби бити место и *портретима* (махом Вукових савременика) и другим значајним *сликама*, које су биле затечене (у доста великом броју) у стану покојне Мине, и од којих је неке она сама и радила.

Како је број донесених ствари, књига и хартија врло велики, те се није могао још у Бечу начинити потребан распоред, министар је просвете наредио да се све оне привремено сместе у Народном Музеју, па да председник Вукова Одбора заједно с чуваром Народног Музеја, г. М. Валтровићем, све тачно преберу и шта је за што издвоје и од свега начине детаљан списак, после чега ће се тек и моћи тачно знати шта ће поименце остати Одбору за издавање Вукових списа, а шта ће се одмах предати Народној Библиотеци или Академији, шта пак Народном Музеју.

Пренос Вукових костију. — Одмах после смрти Вукове кћери, г-ђе Мине А. Вукомановићке, наново је Српска Краљ. Академија покренула и мисао о преносу Вукових костију, о чем је било говора још у г. 1887. и 1888., приликом стогодишње светковине Вукове, али што се тада из неких узрока није могло остварити. И, по Академијиној представци, министар је просвете већ израдио одобрење министарскога савета, да се на овај циљ изда из државне благајнице потребна сума новаца, којом ће се подмирити и Академијини трошкови око израде једнога надгробног спомена у београд. саборној цркви; а да се покојникови смртни остаци могу сахранити на месту, на ком почива и наш многозаслужни Доситије, већ је добивено и одобрење највише црквене власти. Нацрт за ову белегу у цркви Академија је поверила свом члану г. Мих. Валтровићу,

чувару Нар. Музеја, као најпозванијем за те послове. Потребна пак дипломатска преписка ради самога преноса Вукова из Беча у Београд биће предузета у најкраћем року, те се надати да ће пренос можда још ове јесени, а најдаље на пролеће, бити већ свршен чин

— Изашла уједно 4 и 5-та свеска *Правника,* лист за правне и државне науке, са врло обилатом садржином; нарочиту пажњу заслужује у овој свесци чланак д-ра В. Папафаве, *Кратки осврт на руски закон од 12 јуна 1890 год. о мјесним представничкијем корпорацијама у провинцијама и окрузима,* у коме ће наћи доста занимљивих појединости о делокругу рада ових руских самоуправних установа) у многоме сличних нашим окружним одборима.

— У последњим свескама *Омладине* (6—7), коју издаје српска академска омладина у Загребу, има доста занимљивих прилога, који сведоче да наша омладина у Загребу, озбиљно се бавећи о својој стручној спреми, не заборавља ни оне своје дужности, које јој диктује њен положај у народу и улога коју има да врши у друштву. Свесна тих дужности, наша омладина прати врло пажљиво све појаве у нашем друштву, истичући том приликом своје погледе о њима, и нама је мило констатовати, да су они увек правилни и проникнути правим и чистим патриотизмом Загребачкој Српској Омладини честитамо, а њихову листу желимо много претплатника и још више читалаца. *Омладина* излази један пут месечно на табаку велике 8⁰, а стаје само 1,50 ф. годишње.

— Изашло је дело, *Упутство за црквено проповедништво, Омилитика,* које је, по Таворову и другим ауторима, саставио Светолик П. Ранковић, професор. Ово ће дело свакојако врло добро послужити као уџбеник за предавање Омилитике у нашој Богословији, јер је рађено по признатим руским ауторима, и на тај начин подмирити једну потребу, која се прилично осећала због немања подесноога уџбеника. Књизи је цена 1,50 дин.

— Јосиф В Стојановић, професор, који је нашој читалачкој публици познат са неколико својих педагошких радова, штампао је, потпомогнут г. г. Марковићем и Павловићем, кројачима црквеногa одела, своју тему за проф. испит *Црквени суд у првих хришћана и Срба.* Расправа је ове теме подељена на два дела: у првом писац, служећи се радовима признатих руских каноничара, показује уређење и историју црквеногa суда у првих Хришћана; а у другом, на основу наших извора, испитује како је био уређен црквен суд у нас Срба, пре и после Св. Саве, до године 1862. На стручњацима је да донесу суд о овоме делу, које је Архијер. Сабор наградно и препоручно за црквене књижнице Према врло лепој изради и обиму (има 7 табака у 8⁰) цена је делу умерена (1 динар), и ми га препоручујемо својим читаоцима.

— *Српска Застава* у своме 99-ом броју доноси врло симпатичну оцену књиге г. М. Живковића *Сарајево,* која је ту скоро угледала света у Пожаревцу. Ми ћемо о овој књизи донети оцену у свесци која иде за овом.

— Да задовоље потребу, која се од дужега времена осећа и о којој је врло често било говора у наставничким круговима, г. г. Ср. Пашић, директор полугимназије у Параћину, и г. М. Шевић, професор I гимназије у Београду, припремили су *Српску Читанку* за сред. школе За сад је изашла, накладом књижарнице Вел. Валожића, само прва књига, намењена I и II раз. гимназија. Књига је у меким корицама. на 8⁰ стр. XI, 189, а цена јој је 1.50 дин. И употребљеном грађом и њезиним распоредом ова се читанка прилично разликује од досадањих. Ма да није без замерака, опет не можемо рећи, да је ова читанка без вредности, као што би то хтео референат у *Будућности,* која донесе у своме 65. броју оцену ове књиге. У свесци за овом ми ћемо опширније проговорити о овој *читанци,* јер она то доиста заслужује.

— О Нушићеву делу *Крај обала Охридскога Језера,* о коме и ми доносимо у овој свесци реферат, проговорено је у *Гласу Црногорца* и *Србобрану*; оба су ова листа сложна у мишљењу, да дело доиста заслужује да има што ширу читалачку публику.

— Од прилога, које донесе *Просвјета* у последњим својим свескама, заслужује да се нарочито помене чланак познатога нам историка Иларијона Руварца *Манастир Св. Николе на Врањини у Скадарском Језеру.* Са језгром овога чланка ми ћемо упознати своје читаоце кад се буде завршио.

— Змај Ј. Јовановић је послао *Матици Српској* новећу збирку оригиналних песама, „које изненађују свежином замишљаја и управо бираном народном дикцијом. Имали смо прилике, пише Vien-у познати хрватски песник Храниловић, да прочитамо велики дио тих пјесама, које су већином по народном мотиву испјеване, па морамо признати, да смо, читајући те пјесме, осјетили силу старога Змаја, која нас је неодољиво у пјесмама из ранијега доба освајала. Има ту лирских, патриотских и сатиричких пјесама, балада и романца, које се својом оригиналном замисли и краткоћом управо силно домиљу. Нарочито су дражесне хумористичне пјесмице, у којима је Змај управо непаткрилив. Пјесник је прозвао ту збирку пјесама: „Снохватице“, и ми смо увјерени да ће те пјесме бити најбољи доказ, како је познати Др. Љ. Недић погрјешио, кад је савјетовао Змају, да остави поезију и лиру... Змај му се је управо пјеснички осветио. На силу му хтједоше разбити лиру, којом је толике часове свому народу осладио, али је његова лира одољела ударцу, па тим звонкије одјекује, чим су по њој жешћи ударци падали“.

Ми се само радовати можемо, што ћемо ускоро имати прилике наслађивати се новим творевинама омиљенога нам песника, о којима се овако похвално одазива г. Храниловић, који је познат не само као ваљан песник, него и као врло добро литерарно образован човек.

— У издању књижарнице В. Валожића изишла је књига „*Насрадин оца, досетке и будалаштине његове у причама*“. Ову збирку уредио је професор Стеван Сремац; она је потпунија од свих досадашњих јевропских збирака, јер је у њу унео крај прича познатих у нашем народу и оне, које су познате у западној литератури, те броји на 313 прича. Ова занимљива књига стаје динар и по.

— Познати новинар Сима Лукин Лазић написао је и дао у штампу књигу под натписом „*Срби у давнини*“. У том делу од 12 штампаних табака писац излаже нашу историјску прошлост до Немање. Стаће динар, а уредништво „Одјека“ прима претплату на њ.

— У богословији се нашој у последње време опажа већи интерес за књижевношћу, професори њени почели су не само да је прате већ и да на њој раде. Тако за кратко време јавише се две књиге: једну је написао Стеван М. Веселиновић под натписом „*Протестанска догма о спасењу*“, стаје динар и по. (Друга је раније поменута).

— Павле пак Швабић објављује, да је спремио за штампу „*Историју православне цркве*“, а Стефан Стефановић, такођер наставник богословије, бацио се на друго поље те уређује у друштву са др. Ј. Садомским „*Адресну и трговачко-индустријску ручну књигу града Београда*“.

— Пуковник у пенсији, а по начелима либерал, Љубомир Узун-Мирковић, штампао је брошуру под натписом „*Стари и нови „Уставобранитељи“*“. Писац предлаже образовање партије народне, управо савез, јединство либералне и „чисте“ радикалне странке под вођством г. Јована Ристића. Књижица од 67 страна цена је по динара.

— У мартовској свесци „Дела“ било је јављено, да је учитељ Павле Несторовић издао „*Српску граматичицу* за IV раз. осн. школе“. О овој књизи критика је изрекла рђав суд, нарочито што се при изради служио на првом месту граматиком Св. Марковића Несторовић је с тога по ново узе у посао и приреди друго издање с наменом „за IV разред сеоских основних школа“. Књизи је цена пола динара.

— У школској литератури појавио се *Земљопис Краљевине Србије* за III раз. основне школе од Пет. М. Пикетића учитеља, који га је удесио по наставном програму.

Место увода је „Реч г. Dr. Јов. Цвијића“ о овом саставу. Може се узети за 60 пара динарских. Сем ове штампана је и *Наука Хришћанска* уређена по програму за I и II разред основне школе. Написао ју је Јеврем А. Илић, а Митрополит прегледао и одобрио. Стаје 20 пара динарских. О овој књизи последњи бројеви „Дневног Листа“ донеше оцену.

— Неки Robespierre написао је писма занатлијама и радницима, давши им натпис „*Како да се помогнемо*“. Та писма хоће да штампа у књигу, која би изнела око 20 штампаних табака, те позива на претплату. Књига стаје два динара. Претплату примају: Пера Павловић, књиговезац и Андра Банковић, столар у Београду.

— Из „Дела“ оштампана је с неким малим и менама на по се расправа Др. Светолика Радовановића „*О трусу*“. Књизи је цена динар.

— Изишао је оглас, којим се јавља српској омладини и њеним пријатељима, да се од септембра месеца покреће нов забавно-поучни лист „*Пчела*“ с наменом за ученике средњих школа. Излазиће два пут месечно на табаку. Стаје за Србију на годину четири динара. Рукописе треба слати Ж. О. Дачићу, философу, а претплату Администрацији „Пчеле“, Ломина улица бр. 7.

— Још 1886. године штампана је на Цетињу у државној штампарији *Балканска царица* кнеза Николе I, али тада није била намењена продаји. Сада је тек издањем књижарнице А. Пајевића у Новом Саду дата и ширем читалачком кругу у веома укусној и богатој опреми. Ово је дело угледало недавно света и у руском преводу. На руски је превео др. медецине Милан Жерајић и како чујемо, јер уредништво није добило превода, добро. Одломке тога превода донео је „Глас Црногорца“ у подлисску.

— Петар II. Зорић, који је већ издао раније песме пок. Војислава, јавља, да је дао у штампу слику из живота „*Страшни љубавник*“ коју је оставио у рукопису пок. Војислав. Књизи ће бити цена 20 пара динарски.

— Раније смо већ јавили, да је од целокупних дела Љубомира II. Ненадовића у издању вредне књижаре Љубе Јоксимовића, изишао први део од осам свезака, а сада можемо јавити да је девета свеска већ готова; у њој су занимљива Ненадовићева *писма из Грајфсвалда*. И овој је свесци цена динар. Нека је и овом приликом ово издање препоручено.

— У 87. броју „Бранника“ путописна је опет црта Бранислава Станојевића „*Пред широким килимовима*“. 88. пак број доноси у подлистку две интересности, једно: *Приказ* нашега сарадника др. J. Караска на опис рукописа у заоставштини П. Шафарика у Прагу, који учини М. И. Сперански (Москва 1894, стр. 105) и друго *предлог* другога нашега сарадника Станојевића Ст. под именом „*Шафарикова стогодишњица*“. Станојевић подсећа да се 1895. год. навршује сто година од рођења Шафарика, те да треба нарочито Матица Српска, која је и за свој постанак Шафарику дужна, да распише што пре награде, за теме: Живот и рад П. J. Шафарика у прегледу, Шафарик као издавач српских старина, Шафариков рад на историји књижевности српске, Шафариков рад на пољу филологије српске, Шафарик у Новом Саду, Везе Шафарикове са српским књижевницима и т. д. Све би се то могло штампати у једној свеци Летописа, у којој би се могли и прештампати Шафарикови радови у Летопису, а евентуално и остали ситнији списи његови о српској књижевности; она би била посвећена успомени Шафариковој у славу стогодишњице. Мислимо, да ће Матица Српска прихватити радо овај достојан пажње предлог и похитати у скоро распису тема; а надамо се, да ће се крај Матице још која год дружина у нас сетити великога научника, писца прве историје српске књижевности — Павла Шафарика.

— У 45 свесци „Ueber Land und Meer“, а 72. књизи, видесмо неколико лепих слика из Мостара, од којих две слике представљају Мостар са источне и северне стране, једна опет хотел Неретву са Франц Јосифовим мостом, и т. д. Ове слике долазе уз чланак некога путника A. Oskar Klaunmann-a, Mostar. Опитији је натпис чланку

„Aus Bosnien und Herzegovina, Reiseskize“, те се из тога може закључити, да ће бити још који чланак.

— „Revue Bleue“ доноси низ до сада непознатих Тургењевљевих писама. Она су јако интересна, јер се у њима налазе занимљива његова мишљења о литерарним производима и о догађајима политичким. Једно тако писмо казује нам мишљење његово од Толстога „Рат и Мир“ а једно опет о догађајима из године 1870. и о Немцима.

— На лајпцишком универзитету предаваће школске 1894—5 године професор Лескин: *граматику старобугарскога* (старо црквено-словенскога) *језика, неке одломке из словенске синтаксе*, уз то читање старословенске и литавске текстове. Шолвин ће опет наставити *руску граматику*, а држаће и вежбања старобугарска; уз руску граматику чита се и обширније један руски писац. Волнер пак читаће предавања *о руским јуначким скаскама*.

— У чешкој литератури од ове године, а о трошку штампарије Ф. Шимачека у Прагу, излази преводна библиотечица од 10 крајцара, под именом „Levné svazky novel“. До данас је изишло преко 20 свезака; у њима су преводи с разних језика, као с енглескога (Едгар Ное), француског (Жорж Оне), пољскога (Иза Савицка), талијанскога (Бовани Верга), мађарскога (Мавро Јокај), рускога (Пушкин) и т. д. У 17. је свешчици *превод три новеле Шандора Ђалскога*, а на име „Proč?“, „Budel“ и „Perpetuus“. — Обраћамо на ову укусну библиотечицу пажњу нарочито оних који би хтели на лак начин да се упознају с чешким језиком.

— У издању Ота Виганда у Лајпцигу изишла је недавно књига овога натписа „Jugenderinnerungen aus Kroatien“ (1749—1823. 1824—1843.); њу је написао др. Е. Ј. од Ткалца. О овом интересном делу проговорићемо више на другом месту.

— На француском језику изишла су недавно два списа, интересна да и ми на њих своју пажњу обратимо. Једно је веће, с илустрацијама, у њем се говори о Србима, Бугарима и Русима, а и о најновијим догађајима историјским у балканским земљама. Књизи је натпис: Entre Slaves. Le prince Alexandre. Les Russes, Bulgares et Serbes. Stambouloff. Le prince Ferdinand; написао ју је Georges Fillion, а изишла је у Паризу (Société des ecrivains français. A. Belliér et Cie imprimeurs. Друга је брошура Les Bulgares par un Diplomate; она се појавила такође у Паризу, о трошку Ernest-a Leroux-a, а у „bibliothéque slave elzévirienne“.

— Калужњацки, како чујемо, ради на прибирању материјала за издавање дела патријарха Јевтимија. У тој је сврси био прошле године и у Бугарској.

— Писац награђене књиге о „Назаренству“, Владимир Димитријевић издао је још једну књижицу о том питању а под натписом „*Један разговор са Назаренима*“, у којој се третира питање о крштавању деце. Брошира ова има 46 страна, а стоје 18 новчића.

— Обраћамо пажњу оних, који треба да знају, да су у „Fremdenblatt“-у бечком почела излазити „*Писма из Босне*“, у којима се представља привредно и трговачко стање у Босни као напредно. Ово као да треба да су одговори на чланке, који излазе у нашим листовима о Босни. Друго је писмо било у 213. броју.

— 85. броју „Бранника“ штампана је лепа путописна прта Браниславa Станојевића „*С „мајором Брадикем*“, а у том је броју почео да излази превод чланка младога католичкога свештеника Мелхора Ердујхелија „*Карловачка патријаршија и грчка источна црква у Босни*. Овај је чланак изишао у мађ. листу „*Мађар Аламу*“.

— Пољски ревн „Ateneum“ доноси слику српског философа *Доситија Обрадовића* и опширну биографију из пера *Л. Васиљевског*.

— Угледна нештапска књижара *Спигер* и *Волфнер* подухватила се, да у 100 књига изда приповетке (краће) савремених угледнијих приповедача свих народа. Од *српских* изаће ту четири приповетке.

— Пештанска „Revue d'Orient“ почео је доносити чланке „L'industrie serbe“ из пера Ивана *Иванића*. Досада је изашло 4 чланка, а биће до 15 чланака свега.

— Под дирекцијом Charles Benoist-a и André Liesse-a покренуто је у Паризу издавање једне библиотеке друштвених и политичких наука, La Vie nationale. Ова ће библиотека имати за сврху да представи јединство јавнога живота у Француској у свима његовим многобројним манифестацијама. Свака књига чини за себе целину, а састојаће се из два дела: први краћи и више историски, третирајући питање са теорискога гледишта; а други водиће више рачуна о практици — животу и примени. Свако питање разрадиће који од до сада познатих писаца специјалиста, како научном вредношћу тако и техничким познавањем. Ова ће збирка бити с стављена од прилике из једанаест књига, а цена свакој књизи, мале осмине, у елегантноме повезу, износиће само 4 дин. До данас је изашла само: La politique, par Charles Benoist; а у току ове године изаћи ће још; Le commerce, par G. François, и La question sociale par André Liesse Идуће године изаћи ће такође четири књиге: Les finances, par Léon Say; La banque, par Édouard Aynard; L'éducation, par F. Picavet, и Les colonies, par Chailley-Bert. Надамо се да ће ова збирка заинтересовати многе и од наших јавних радника. Садржину прве књиге доносимо на другоме месту.

— L'économiste français донесе у једноме од последњих бројева један извештај о економским и трговинским приликама Босне и Херцеговине.

— Крајем јуна држан је у Анверсу у Белгији међународни новинарски конгрес на коме је било представника са целе кугле земљине. Мисли се, да ће на идућем конгресу бити заступљено 50.000 листова, а поред ових званичних делегата још бар 200.000 новинара.

— La Revue des Revues у свесци од 1. јуна. стр. 408—412, доноси у изводу студију Н. Филипова, *О књижевном покрету у Словака*, која изађе у мајској књизи рускога „*Труда*“.

— На лозанском универзитету, у Швајцарској, омладина балканских народа образовала је једно удружење, које носи назив: „*Балкан*“. Удружење има за сврху, да ради на помирењу и зближењу балканских народа, као и на проучавању економских и социјалних прилика на Балкану и са њима упознавати запад. Данас удружење састављају Грци, Бугари и Румуни; Срба нема на овоме универзитету, који је од Женеве удаљен сат и по железницом. Швајцарска је штампа, бар ова из романскога краја, поздравила ово младо удружење, желећи на првоме месту *слогу* и *истрајност* у раду балканским омладинцима. И ми, од свег срца, поздрављамо ово удружење надајући се, да ће балкански омладинци и на другим страним универзитетима следовати примеру својих лозанских другова. Једна племенита идеја не може имати бољих заступника и бранилаца од омладине.

— Женевска La Semaine littéraire, од 23-ег јуна тек. год., донесе чланак Paul Seippel-a, La Confédération balkanique, поводом оснивања друштва „*Балкана*“.

— У Паризу изађе пре кратког времена: Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves, par C. Courrière.

— Последњих дана месеца јуна изађе у Паризу, трошком „Друштва француских писаца“, књига: Entre Slaves, par Georges Fillion. Ово су успомене из Србије и Бугарске од горњега париског публицисте, који је провео више времена у нашој средини. Ми ћемо о овој књизи проговорити у једноме од идућих бројева нашега листа; она стаје дин. 3·50.

— Revue de droit international за 1893 и 1894 г. донео је серију чланака о „*Политичкоме гласању код важнијих цивилизованих народа*“ од Henri Pascaud-a. Писац у овој студији говори доста опширно о политичкоме гласању у Србији, за тим њеној Скупштини, бирању посланика и т. д., — наравно, према уставу од 1888. године.

— Познати правник Ed. Engelhardt приказао је у La Revue de dr. international, 1894. књ. XXVI. Nr. 2, стр. 219—221, две студије Бугара: Бенировског и Јанчева, о којима је било неколико речи у нашему листу.

— Annuaire de l'Économie politique за 1893 год. изађе трошком књижара Guillaumin-a, а под уредништвом познатог француског економисте Мориса Блока. У њему су најпотпунији и најтачнији статистички подаци о Француској, њеном становништву, финансијама, правним, административним и економским установама. Један је део посвећен страној статистици. *Годишњак* је ступио у педесету годину свога излажења, који са великим успехом уређује од 1854 год., као што напоменуемо, Морис Блок, члан Института.

— На LXVI збор немачких природњака, који ће се држати у Бечу од 24—30. сент по нов. позван је и наш сарадник, проф. географије на Вел. Школи, који ће том приликом предавати Ueber die Höhlen in ostserb. Kalkgebirgen. Од интересанијих предавања, која ће се на овом збору држати, а тичу се непосредно нас, биће и предавање Haardt-a *О етнографским односима на Балкан. Полуострву.* Ми ћемо у свесци, која за овом дође, донети опширнији извештај о раду на овоме збору.

— *Вукови списи.* Ових дана се довршују две нове књиге, које спрема за штампу „Одбор за издавање Вукових дела"; то су: прва свеска *друге књиге* (г. 1818—1835.) Вукових „Грамат. и полем. списа" и *треће књиге* „Српских народних пјесама." У првој су прештампани ови ранији списи Вукови (из г. 1818, 1819, 1820, 1821 и 1822): 1. Предговор „Српском Рјечнику" од г. 1818., 2. Српска Граматика (први пут штампана испред тога речника), 3. О другој објави III. књ. „Љубом у Елисиуму" (последња реч Вукова Миловану Видаковићу), 4. К напоменама Стан. Живковића на Љубибратићеве преводе, 5. О језику у Бериђеву преводу Шрекове историје, 6. Рецензентима из године 1821. (одговор Јоакиму Вујчу, Старцу Вељку, Фрушкогорском Петковићу и Добричу, Благоју Штипкаловићу и Старцу Куцкалу), 7. Одговор на Добрићеве „Погледе на начин србска писања", 8. Први одговор Јовану Рашитовићу, 9. Писмо Димитрију Фрушићу, 10. Други одговор Јовану Рашитовићу, 11. Додатак санктпетербург. сравнит. рјечницима и 12. Особити огледи бугарскога језика. И овде су уз Вукове ствари прештампани и неки полемички чланци његових противника. И ову је свеску „уредио и штампање надгледао" *П. П. Ђорђевић.* — У другој је прештампано треће издање (г. 1846) *треће књиге* „Српских Народних Пјесама", у којој су песме „средњих времена" (хајдучке и ускочке), али су, као и при новом издању I-ве књиге (женских песама), свуда показане и разлике, којих има између тога трећег и прва два ранија Вукова издања (г. 1814.—1815. и г. 1824.—1833.). Књига има 90 народних јуначких песама, које по лепоти и значају свом стају упоредо с песмама из II књиге Вукове збирке. И ову је, као и I. књигу (год. 1891.), приредио за штампу *Љуб. Стојановић.*

До сада је дакле наша државна штампарија издала ове списе Вука Стеф. Караџића:

1.) I. књ. „Српских Нар. Пјесама" (женске песме),
2.) II. књ. „ „ „ (најстар. песме јуначке),
3.) III. књ. „ „ „ (јун. песме сред. врем.),
4.) I. књ „Граматичких и Полемичких Списа" (г. 1814.—1818.),
5.) II-ге књ. I св. „ „ „ „ (г. 1818.—1822.),
6.) I. св „Српскога Рјечника" (А—Зивање).

Спремљене су пак за штампу, или се већ и штампају, и II. свеска II књиге „Грам. и полем. списа", ново издање II. књиге „С. Нар. Пјесама" (јер је оно од г. 1887. све распродато), IV. књига „Српских Нар. Пјесама" и „Српски Рјечник".

Са хигијенско-демографскога конгреса, који је овога месеца у Будим-Пешти држан и о ком ћемо ми у свесци што за овом долази донети опширнији извештај из пера стручнога лица, на овом месту саопштавамо, за сад, ове две интересантне и важне ствари:

На конгресу су саопштени врло интересни и важни ресултати у испитивању узрока *колере* и *дифтерије,* па је о овој последњој болести саопштен и постигнут ресултат у лечењу ње једном новом методом.

Познато је да је берлински научник *Кох*, наслањујући се на радове и проналаске знаменитога француског научника Пастера, пронашао: да колеру производи такозвани *комабакцилус* Минхенски знаменити хигијеничар *Петенкофер* тврдио је, пак, да комабакцилус није у стању сам произвести колеру, у доказ чега је он сам гутао те бакциле По њему три главна фактора имају која производе колеру: комабацилус, лична диспозиција дотичнога лица са особинама воде и земљишта дате околине и још један трећи фактор који је он тражио но који није могао наћи.

Руски научник *Мечников*, који ради код Пастера у Паризу, пронашао је сад тај трећи Петенкоферов фактор, или тако звано његово Y (инсилон), и саопштио га је конгресу. Тај трећи фактор јесу гљивице које производе врење (Hefepilze) и којих у неких људи има у стомаку а у неких не. Кад се оне с комабацилусом у човеку нађу производе колеричне нападе. Предавање Мечникова о томе учинило је врло велики утисак међу члановима конгреса тако, да нико није после ни покушавао о тој теми да говори.

О узроцима и лечењу дифтерије говорило је неколико научника. Показано је, да је доиста узрок дифтерији један бакцилус који је пронашао *Лефлер*, немачки професор и ученик Кохов. За тим су саопштени ресултати лечења *крвним серумом* (течност у којој пливају крвна зрнца), с којим је, најпре, правио огледе доктор Беринг, берлински професор, такође ученик Кохов. Најинтересније и најважније предавање о овој теми било је предавање француског научника *Ру-а* (Roux), шефа Пастерове лабараторије, који се одавно тим питањем бави и чији су радови управо и били импулс за Берингове огледе са крвним серумом. Он је у свом предавању развио целу методу лечења крвним серумом и изнео досадање ресултате лечења.

Дифтерички отров се уштрцавањем преноси у крв животиње на она постанеи муна од дифтерије. За тим се њен серум крвни уштрцава у болесника (око врата), те он реагира на дифтерију и лечи је.

По саопштењима *Руа* од животиња су за то најзгоднији коњи. Он је крвни серум употребљавао као лек од дифтерије у једној болници за децу у Парузу од фебруара до друге половине јула ове године, и вели да је у преко 400 деце болесне уштрцавао тога лека. Дотле је у тој болници проценат умирања био 60%, а од кад је он серумом дифтерију почео лечити проценат је спао на 20% и 24%. Кад се, међу тим, изузму случајеви одвећ тешки, т. ј. они где су деца доведена већ у последњем часу у болницу, онда је ресултат још сјајнији — проценат умирања спада на 14% и 15%!

Предавање Ру-ово изазвало је у чланова конгреса ванредно велико одушевљење и одобравање тако, да му је и сам председник конгреса, министар Хијеронимиј, нарочито благодарио и честитао. Ресултате Руове потврдио је и други један предавач, берлински научник Аронсон, који је такође саопштио, да је и он имао сличан успех у лечењу дифтерије крвним серумом.

Исправке. У чланку „Један прилог објашњењу карактера Шекспирова Хамлета“ поткрало се више погрешака, од којих исправљамо само ове најважније: На стр. 165-ој место „*прошлости литературе о Шекспировим драмама*“ треба да стоји „огромности литературе о Шекспировим драмама“; на истој страни место „*финој физиологији*“ треба да стоји „*финој психологији*“.

У чланку „*Издања српске Књиж. Задруге*“ погрешно стоји у самом натпису и на више места у тексту *у 1894.* а треба *у 1893.* Сем ове у овом су се чланку поткрале и многе друге ситније погрешке, које ће моћи и сами читаоци поправити.

У реферату о приповетци *Прве жртве* на стр. 296 стоји у дну „да још“ а треба да стоји „да јечи.“

У чланку „О трусу“ поткрала се једна погрешка. На стр. 66. (у 7. реду оздо) и на стр. 116. (у примедби) треба после става *ниско барометарско стање* да се каже: *мали притисак ваздуха* (а не *велики*, као што то стоји под заградом).

УРЕДНИК
Ст. М. Протић.

ИЗДАВАЧ
А. М. Станојевић.

ЛУКИН ЂЕРАМ

ПРИЧА ИЗ СЕОСКОГ ЖИВОТА

По вољи нашој, и ја и мој комшија Лука имађасмо по једну кућу и по једну жену. Тако исто имао сам ја покућанства и стоке, а имао је и он. Е, а ја имађах лепшу жену, а он ружнију и дете. И ја бејах друкчије нарави, а друкчије он.

Са мном буди лепо, постанем ти десна рука. Реци нешто грдно — трпећу још. Тек кад учиниш нешто, док ми не излети: Бог да 'прости — онда се запиши, да ми ниси ни «Помоз' Боже» назв'о.

Од моје стране — од како сам, тако рачунам, па велим и од јако ћу. Па и да рекнем: хвала Богу, добро је, — а мало их је било, који су тражили боље.

Истина ја и мој комшија Лука, могли смо често да будемо обручи око једне бачве. Ал' која вајда опет, кад брзо запрни. Вели: није тако као што ти чиниш. Па то је и цвеће. Али кад га по некад понесе она његова памет — е загуди жешће од грома. Онда луде нарави до неба.

Ако ћеш да исмене другога, ето га ка' ћорав. Е, исменуће те, док те не направи да не вредиш ни Богу ни људима, па не знам ко да си. Не мисли он: да ћете се ви још који пут у животу видети. А да се свађаш с њим, не подноси образ. Да се залетиш, па да га крнеш само једа'ред — опет не вреди да поганиш песницу. А да му учиниш нешто, што ће га оштетити — гре'ота је. Не мо'ш с поганцем изићи на крај, па да вежеш и небо и земљу.

Нема у нас једнога, а да га не зна каки је. А од мене и Јосипа Чолиног није ни он знао боље своје рачуне. И где

му ступа стоји у кући, знам. И пилића кол'ко је имао — знам... ама ка' своје.

Могли смо ја и он лепо живети, па да не рекне ни он мени ни ја њему: по тамо се. Само да је дао он мени ово, ја њему оно, па да послужимо тако један другога. Па тако да је радио он са мном, лепо бих и ја с њим. Ал' он неће. Е кад не ћеш синак лепи — ради како знаш.

А да је био неки личан чова — није. Малушно ка' маково зрно, нема' шта да га веднеш. Тапко и суво ка' грабов суварак, а извитоперио се чова, па прави петлић. И ћосаво до мила Бога. Забелело се неколико длачица на горњој наусници, па кад п' гледаш спрам сунца, а оне се сиве. Од браде ни помена нема, ако је већ и тријеста. Пос неки дугачак и танак да га проденеш кроз иглину рупу. Образи мали сви и црни ка у Циганина, а чело ниско и збрчкано. На дну чела дао му Бог неке веђе, па се сјакте ка' перо у сивога голуба. Уши му опет некако «малечке», па се на то чудо и онај крајњи руб подáвио напред те се направио ка' неки олучић на њима. У нарави није ка' други људи, а и Бог му не даде да буде ка' други људи.

За позајму што је био — ни ђаво онаки није! Чува његову стварчицу више него своје очи. Мисли, што он има, то више нико на свету. Неће те услужити стварчицом, па да га Богом кумиш. Потражи му што — заглавио си. Мисли, да је кадар под небо да се пусти; ваљаде мисли, који га зна, па ти се тек осорне:

— Ради брате, па купи, што ти треба.

Оно је знао и мога прадеде прадед за то. Али један човек не може све имати. После ти се, пошто се растанете, некако ђаволски насмеје. А неће никад доћи, да потражи што од тебе, па да зна да би крк'о.

И сад већ има два вôчића и плуг. А волови му нису неки, да рекнеш, јаки. Право да ти кажем, онаки ка' и он будуљасти. Дође лане да оре неку своју њиву у «Гробљу». Уватио она два вочића у плуг, па даде дечаку уларе да их поведе. Он оде да узме плуг да плужи. Погледну једа'ред, да ли је све оправио, па се прекрсти и рече:

— Боже помози!

Па у'вати опет за ручицу, погледну у Јовицу и викну:

— Поведи Јовица. Ајд', Бељо, ајс, Драгоња!

Потегоше вочићи и плуг заора. Иде то тако за једно десет стопа, па опет завеза... нису вочићи кадри. Он привикну на њи'. А јак — не иде. Поче и Јовица да виче: «'ча Бељо, 'ча Драгоња» — а они ни да мрдну. Потежу јадници, истина, ал' тешко па не може да се ничуна плуг. Њему догрде: закрвавио оним жмиркавим „очицама" и од муке до'вати бич. Удари једног, удари другог — у залуд! Јадни волови запели да пукне јарам, па опет ништа. Њему се онда очи зацаклише ка' оно ноћу у мачка; крв му нојури у лице, а само грло рече:

— Тешко да ће бити што!

Па стаде да се мало смире. А они, јадни, да се растану с душом. Да је само терет, било би мож'да и лакше. Ал' ово и бој и терет, па још и врућина... И онда пропада највише стоке.

Чекну мало, па опет викну да се пође. Опет запеше волови што могоше, и опет никаке вајде. — Оно, он би 'тео са њима, као да су они „државни". Ал' где си ти видео, да се оре на јунчићима. А он нема него да пукне. Викну мало и на Јовицу Па мало то, него потеже онако љут, те опет ожези волове. Уби их ударајући и опет ништа. Он окрете онда да пође. О грди волове, о грди њиву и тежачки рад, и шта не чини!

Чека опет мало да се одморе; а за то му време скачу очи око плуга ка' ждребе по зеленој ливади. После опет викну, да се пође. Јовица поведе; волови опет потегоше и — диг'о Бог руку од вајде. Он се љутну. Пробио га и зној. Погледа у оне вочиће и само 'укће:

— Аааау!... ау!...

А да је био — не дај Боже — кака сила, све би оно растрошио, и ако му треба И види да не може ништа бити; па опет не ће да се окане. Некако га ђаво створио ђаволским, па шта ће му што је двоножац

Тако се луп'о до подне, и ништа не уради. Једва је истер'о једну бразду. И ко зна, шта би још чинио, да га Бог не умудри, те се остави ћорава посла! —

А да је дош'о код мене, па рек'о: «Максиме, Петре, Павле»... пек' ме назове, како му је ћеф, «дај ми два вола

да не дангубим данас; да их спарим с' мојим воловима, па да орем мало...» Само то да је рек'о, ја бих му их с места дао. Ал' он неће, поганац, него 'нако да помори стоку и опет никаке вајде.

Бадава! Пасја вера, па то ти је.....

Што је било десетак до дванаест људи око његове куће, све се то позавађало са њим, осим мене и Лазара Исајиловића Крсти се свет шуваком чудећи се, како се и са нама није свадио. Ја сам већ по томе и држао био, да ћемо ми још позадуго лепо живети. Али дан понесе једно, а ноћ друго, па се тако изненадиш чуду, кад те снађе. И тако ће једнако бити, док један пут не склопиш очи, па се више не пробудиш.

А да је за шта било, па да не жали човек — нека га носи ђаво — него за ни за шта. Иступи ми се секира и ја је однесем Милу ковачу, да је изоштри. То учиних, али ме Бог не умудри да нацепам дрва̂, колико да трају, док би се оштрила. Обрнем се лево десно, требају дрва. Дај, велим, да заиштем секиру од Луке. Дигнем се те његовој кући. Код куће затечем његову Миросаву где послује. Потражих јој секиру, а она се, видим, мало ка' поплаши, стаде па рече:

— Славе ми моје, ја ти је не смем од Луке дати, а ено је на дрвљанику!

Да сам онда у'ватио пут кући, па да ме види Бог: гледо бих друга посла, па макар и не јео леба тога дана. Али ђаво — ђаво; натера ме, те рекох:

— Неће се Лука љутити на мене... мало да нацепам, па ћу је донети натраг.

Миросава, озбиљна, погледну у земљу и рече:

— Како знаш.

Ја узех секиру и одох. Нацепах мало дрва, па се после дигнем да му је вратим. Ја тамо, а он код куће. Још му ја и не дођох до куће, а он ме опази и познаде своју секиру. Лепо видех, како му лице дође блеђе од крпе. Очи му се закрвавише и он писну:

— За што то?...

Ја помислих овамо из авлије, да се то не тиче мене, па не рекох ништа. А он на то још жешће цикну.

— Што с' уз'о секиру?

Па ме причека на прагу и отрже ми је из руку. Мени се поче окретати она његова кућа, ка' оно лептирица око видела. Помислих, минуо је, те стадох мирно и лепо, па му одговорим:

— Да се послужим.

Севну очима ка' жишка; коса му се накострешила ка' чекиња у вепра. Затворио уста, а чује се где му зуби шкрипе. И док би тица ирнула у лет, он остави секиру, па се затрча на мене. Миросава се поплаши и цикну. Он ме једва до'вати за рамена, па гурну с прага и викну да простиш:

— На поље, гаде, из моје куће!

Видим, његова је кућа, па не вреди да га протурам кроз руке. Дигнем се лепо па одем; ал' од онда па до данас, ама ни једне Божје, дè! — Станем, па се и дан даању чудим, шта му бй. Још не могу да се освестим, за што се наљутио на мене. Мислим, мислим, па никако да му се ухвати жица.

И од тога доба, саклони, Боже, од њега сваког; никад се, мислим, неће опаметити. И ко зна, докле би тако беснео, да га не пòмете Лазар Исајиловић. Пошто му он поче месити колач, мој ти се Лука умири жешће нег' и ждребачић. А донде — црње и од гари.

Кокош ка' кокош Нанесе је ђаво те прелете у његово двориште, а он се развесели ка' да је код казана био. Чим је смотри да иде од моје куће, зовне Миросаву, па је запита:

— Чија је ова кокòш?

А она јадна не сме да слаже ни за живу главу. Чуо сам од света, рек'о јој је: «ако слаже, биће бијена».

— Не знам

— Није наша?

— Није.

— Ови' је гадова — вели, па утрчи у собу за пушку. Излети на поље; стане на кућни праг и тури пушку на око. Окине, и готово је. А гађ'о је, да 'наког нишанџије не нађеш у три села. Велим, пуче пушка, и кад излетим из куће, чујем га где псује, да 'простиш, кокошци матер газдину.

А он што имађаше кокошију, све покла, само да не би долазиле у туђе авлије. Ограду је утврдио око куће, па се-

киром да је разбијаш, тако ћеш јој на'удити. Чувао је се од нас ка' од живе ватре. А и ми смо се опет чували од њега.

Један пут однесе враг једну врану крмачу Јосипа Симића у његову градину више куће. Ту му је била слаба ограда од трња. Лука је смотрио оздо од своје куће, па у собу за пушку. Мало потраја; он излети из куће, па кроз воће градини. Кад стиже код ограде између градине и куће, он стаде. Диже пушку, и она пуста грмну ка' гром. Изврте се крме горе у брду, па ни да мâкну који пут. Чуше Јосипови пушку, па полетеше огради између њихове и Лукине куће. Погледнуше по Лукином воћу — нема ништа. Лука у тај ма' звизну да му дођу пси. Јосип чу звизгу, те погледну на ону страну. Познаде одма своју крмачу. Ни једне да рече, него оде у кућу, а како му је било, остав' се.

А гаду не бй доста што је ўби, него опет звизну. Доваби псе, па их одведе крмачи. Јосип је за то време био уш'о у кућу, па није мог'о сести, него изиђе опет. Погледну Лукине псе, па се сети, шта ће да буде. Не могаде да отрпи, а да му се сузе не јаве; његова жена поче да зâпéва; он је погледну у очи и рече мирно:

— Не плачи!

Она завеза.

Мислио после Јосип да ли да га тужи или да му сâм пресуди. Дође и код моје куће па ме запита, шта би чинио. Шта сам знао да му рекнем; како год сам 'тео, не ваља. Да га тужимо, добро, казниће се. После, кад се пусти, биће гори, па куд си пристао. И Јосип оде.

Гледали смо га сви ка' највећег крвника. Кад прођемо поред његове куће, нећемо ти окренути главу тамо на његово имање, па да је црква у њему. Кад дођемо ми његове комшије у механу, а затече се и он у њој, само нас погледне испод ока, па стругне у други крај. Личи ми, ка' да мисли: да ћемо се крвити с њим. Не знам, како је још живео са Лазарем Исајиловићем, док се нису дохватили. Лазар, без шале, и јест добар човек, него само . . . то, што 'оће много да ђаволи Он је био мајстор, па му је то учинило те су се најпосле посвађали, а 'нако ко зна, шта би било.

А посвађаше се скоро ни око шта. Отишла Лазарева Јана Лукиној кући, да за'вати воду на његовом ђерму. Лепо за'итила; турила видрице на раме и пошла кући, а није затворила ђерам. Чак се после, код своје куће, сети, да је оставила ђерам отворен. Вратила би се, али где је себе сад стигла. Мало потраја, пошто она оде, а дође једна Лукина гуска код бунара, ваљада да пије воду. Па ваљаде није било воде, те гуска скочи на оне даске, што поклапају ђерам. Одатле, како упаде у ђерам, нико не зна Дође око ручанице Миросава, да за'вати воде; поче да спушта кову у ђерам, а гуска осетила да иде кова к њој, па поче да шишти. Искривила главу па: сссссссс. Чује ту шишњаву Миросава, па погледну у ђерам. Кад доле, а гуска извила главу, те јој се око озго види, па полацко плива по води.

Миросава стаде са точком, па поче да гледи у гуску. Осети Лука у кући да ту нешто има, чим точак стаде, па излети и он; дође над ђерам и погледну. Гуска зашишта, а он се ражљути; погледну још боље и рече:

— Е, мајку јој њену, исногаће ми воду. После поче да је вади. Мувао се скоро до мрака с њом. Таман је утурио у кову и почео полако да вуче на више, а појави се Јана. Одма јој паде на памет шта је. Дође код ђерма, а Лука-Божја ватрица, сече оним очицама где погледне. Знао је да му више нико не за'ће воду са ђерма до Јана, па је стаде грдити и псовати, хоће да побесни! Дохвати ону несрећну гуску, па је однесе на дрвљаник. Па кол'ко се помамио, не 'теде сâм да је заколе, него зовну и Јовицу. Прикучи му се Јовица, а он положи гушчју шију на један пањ, и њему даде главу. Левом руком претисну гуску, а десном до'вати сикиру, па јој пресече шију.

Кажем ти, злоћа ка' и пас.

Од тога доба ни Лазар Исајиловић не за'ити воде са Лукиног ђерма. Нисмо ни ми други за'ћали а није ни он сâм, три месеца скоро. А није да рекнеш због гуске. Ал' да ви'ш, од онда се и поправи мало, окрете му се верак на другу страну. Ником штете не учини. Прелети лепо мој јал' Јоснов петлић у његово двориште, а он ништа; нема да трчи ка' пре за пушку, него потрчи па га изјури. Неки пут се треви да петлић пеће у моју авлију, него почне да га варака око ње-

гове куће, а он — ватра. Довати у тај пар и бусу, па се потегне за њим, али му се у час и рука отвори, па буса испадне. Па и не псује ка' пре. Нема више да се псује, да 'простиш, мајка газдина! Јок!

Гледим га ја: «Тако ти и треба синак голи.» А Јосип му се једном и насмеја. Прескочила Јосипова овца у његову башчу. Смотри је Лука, па потрчи к њој, да је врати. Јосип за то време мре: «Сад како је луд, па удари овцу, ето ми опет штете.» А Лука поче да је истерује. Нагна је на врата, она неће да прође; он је нагна и други пут, она опет поче да врда. Јосип да пукне од муке: «Е сад каки је... ако сад не удари... а крс' ти, овцо!» А Лука зовну свога Јовицу и нареди му да припази, да не дâ овци. Јовица се намести; Лука натера овцу и она лагано пређе. Истеривао је па ка' да није Јосипова.

* * *

Баш тога вечера кад се Лука посвађао са Лазарем, ја сам се враћао из ливаде. Не знам који ми тог дана рече, да су се до'ватили, тек знам, да сам у вече о њима знао. Месец се већ видео на небу, кад сам натраг кући табанао. Звезде се светлуцаху, и изгледаху, чêсто ка' жишке кад царкаш ватраљем у ватру. Пујпуда пућпурикаше негде у житу; скакавци цврк'таху, а зрикавци зриче. Ветрић пиркаше, па ми чисто долази нека милота под пазуво, кад издигнем руку.

Ја корачам лагано путањицом кроз шуму и размишљам о Луки: «До сад' смо били сви у свађи са њим, осем Лазара Исајиловића, а гле јако и с њим се посвађа. Сад неће ником дати мира; мислиће: «нико му и не жели добра.» Како је луд, може и грђе да чини!... Ми ћемо га тужити, а он ће да се гради невешт. Доћиће испит у суду, а куд ћемо ми? Питају: јеси ли га видео? Куд ћу онда. Који ће га видети, кад је ноћ, а он оде ноћу па упали, упропасти... И суд је свршен! Онда шта ћеш са њим, а озлио се зорли. Ви'ш... нема комшије с којим ће лепе процакати. Саклони Боже... може тако неки пут доћи и кућу да запали, само из пизме; шта ће му који после. А да дође човек, да га убије — да се огреши. Једно

грех, а друго двадесет година проклете робије, па куд си онда пристао?!... И још због кога?... Рад' онога, коме је одавно куршум треб'о да рекне: како си?! Бадава, тешко је са поганцима живети. Најпосле нек' иде како иде, а правићу се 'ладнији од леда. Гледаћу своја посла, ка' и до јако, и већ ћутаћу. Ако ме што снађе — трпећу, а Бог ће њега жацнути по уву... па макар кад!»

Дођох тако замишљен до сламе Јосипа Чолиног. Још из далека чух да неко шушка код сламе. Кад јој се прикучих, смотрим Лазу Исајиловића, прилег'о уз сламу, па пуни џак неком већ трулом плевом. Кад ме угледа, рече ми да се уставим; одма ме поче запиткивати, где сам био и шта сам радио. Ја му казах; после га запитах:

— Што ће ти та стара плева, што не чекаш нову? А он чупа плеву испод сламе; трпа је у џак и полако одговара:

— Треба ми за блато, нешто ми се лêп од качаре почео одлепљивати са једне стране, те бих да поправим. А све једно је, мислим, да не мари... и стара плева мож' да поднесе. Накупио сам два џака, још ћу овај један, па ће ми, мислим, бити доста. После ме запита:

— Чу л' ти, да сам се ја посвађ'о са оним чанколизом?

— Чуо сам — рекох.

— Е гадна човека!

— Гадан!

Погледну право у мене и рече ми озбиљно:

— Је си чуо ти... ама ћу њега да умирњам, па да се чуди цело село. Умирњаћу га, па не био он Лука него, 'прости Боже, свети Илија... он је... знаш ди'го много њушку, ал' нека га. Ја сам га трпео до јако много... довде ми је дош'о — и показа теме... Чекај само, видећеш ти од сад чудâ. Радио је он вама много којешта, а ви сте њему овако — и стави раширене прсте од шуваке спрам очију. — Ви сте њему тако, а ја ћу мало друкчије, па чик, нек' ме тужи син голи.

— Мâни га море!

— Е није то мâни... а што да га мâнем? Кажи, што? За што да га мâнем, ваљаде је он друкчији него ли ја... хе... Зар ја да гледам њега, како се пропиње ка' Турчин. Нећу

славе ми... чујеш ли... па живота да ме кошта. Из прва ћу мало, па ако не помогне, да ви'ш јада. Рече теби то Лазар — видећеш. Да је човек — па 'оћемо овако, онако!... Добро! Па и да погреши неки пут — смртан је па мора... Ал' он јок. Диг'о се измет да нас упропашћује и сатире. Неће вала, па да му је месец на челу!

— Најпосле, како знаш.

— Е ја тако знам — рече па гурну руком један бусен од труле плеве у џак.

— Избаци тај бусен, видиш да је сама трулеж, па се од буђе и убусенио.

— Не мари то ништа, — рече, па устаде и завеза онај џак. Узе и она два са земље; затури их за раме и пођемо. Целим путем разговарасмо о оном поганцу; тек кад се растадосмо, прекинусмо о њему.

«Вала нек' чини Исајиловић шта зна. Мож' да ће га умирити. Нек' му учини макар најмање зло — поплашиће га. Нек' му убије једну гуску, поправиће га... зар ће погледнути даље од носа!... Побојаће се од свију, са којима не говори... само нек' му учини... мекице нек' га поплаше па ће бити пола села мирно. Побојаће се: «данас учини један штету, сутра други и тако сваки дан, не вреди то!» После ће он да стукне! Само нек' проба — не ће бити на одмет, ако не буде на вајду. А Лазар 'оће... само кад је каз'о... држаће реч па громови да га стрељају, он ће да чини своје.»

*

Протече ноћ ка' бистра вода, а указа се и дан. Јутро, Бого вољени, — само како се пожелети може. И тица пева и девојка пева и све ти се то мили. Звонце звони, двојнице свире, а тебе обујмила нека милота. И сунце искаче за брдо, а теби се мили. Гледиш у онај његов зрак, па те некако у срце дира, а теби се мили. Падају ти очи на све стране; гледиш неку шару преда се па ти се мили. Бог мили дао пшеницу; ти гледиш у онај влат жут ка' злато и мили ти се; груди ти ка' кош од радости, а већ брк... иљаду пута насмеје се. Поред тога пала и бистра росица, па чисто сва земља заладнела. А

ти осећаш ту 'ладовину где те милује по рукама и образима, па ти се и то мили! . .

Стао сам пред кућом па уживам, гледећи дивоту око себе. Мислим се: «Боже како је лепо двоношцу кад осећа да је чист; мили му се и да живи. Онда би молио Бога, да му продужи век за још коју годину. Дође човеку зрелу да се подетиньи, славе ми јес'. После стадох да мислим о Луки: како ли је њему? да ли му се мили живети кад се посваћ'о још мало, па са целим селом; да л' Боже и он осећа неку благост у души? . . . да л' је у њега срце тако меко, да осети радост туђу и жалост своју? . . . .»

Тако сам мислио тога јутра; и још бих се даље дев'о, да ме не пресече витло од Лукиног ђерма. Прво учини: та̀к, та̀к, та̀к, та̀к, за тим тиниње заноче: шкуљиц, шкуљиц, шкуљиц. И најпосле чух где Миросава викну Луку.

— Ој — одазва се он.

— 'Оди дер.

— Што ћу ти?

Она се осврте према кући. Тамо гледи, а шуваком држи точак и говори.

— 'Оди да видиш . . . неки набац'о пу̀н пу̀нцат ђерам плеве. Дођи да видиш.

— Шта рече? запита он, па истрча из куће. Прикучи се кови па је погледну; по њој се ухватила плева, па чисто шарена дошла. Он виде, па чему је. Поцрвене; очима заколута; говорио би, а реч му не иде из грла. Одма'ну лагацко главом лево и десно, ка' да га пипаш озго по врату; после као да му се одвеза језик; одма'ну јаче главом па пропусти кроза зубе:

— А, мајку им њи'ову, подвалише ми.

То изговара, а глас му буди Бог с нама! Никад ка' пре, него промук'о па час ка' у бесна пса, а час опет утањио ка' во кад отегне рикати! . . .

Па се наже над ђермом. При'ватио се за даске поклапаче, а руке му дрхћу ка' на највећем мразу и шчи. — Погледнуо је у свој ђерам. Види — његов је! Загледао се још боље: «Није пресушио. Како ће да пресуши од синоћ? . . . не може . . . јок. Ау! . . аух!» Па не верује сам себи. — «Нагни де се Миросава те ведни, ти боље видиш! А јок . . . плева . . . плева . . .

Бог га убио, ко је утури! Ет'... подвалише пси... плева... ау... па се и не види вода од силе... ау семе им погано!

Он се полако пусти; до'вати кову и просу воду из ње. Опет га очи не служе: — Ама ово је баш права плева... ништа, гле друго... плева и вода.»

Миросава за то време ни речи да рече; дође и Јовица.

— Ама, Миросава, ко ли почини овај крш?

Она ћути; ка' да мисли: био бити миран!

— А? запита он

Она опет не одговори ништа.

— Чујеш ли?

— Шта?

Очи му се цакле, а грло звечи ка' клепетуша. Руке му задркташе и испусти кову.

— Ко направи овај лом?

Миросава опет ћути.

— Чујеш ли?

— Чујем!

А он закрвави очима; погледну је њима, па рече оштро као секиром да је сек'о:

— Кад чујеш, што не лајеш?

А она на несрећу опет растеже:

— Шта 'о-ћеш?

Он потеже песницом те њу по образу.

— То 'оћу!

— Е ту је Лазарев кајиш — сетих се.

* * *

Од тога доба Лука — Божја овчица, само што не дође да се миримо: истера ми пиле из авлије, истера гуску, истера ћуре, прасе, све што год му уђе у двориште. Па није само мени него и Јосипу А никад да се до'вати пушке... Боже сачувај!

14 јула 1893 год.
Степојевац

Д. Јов.

ПАПУЧИЦА.

I

О лепоти доне Ане
Већ говори Мадрид цео; —
Ал' њен поглед још се није
Са погледом мушким срео:
«Ја презирем људе», вели,
А љубави и не жели.

Ал' ван Ане у Мадриду
И дон Педро још се слави;
То је витез дивна лица,
А дон Жуан при том прави, —
Црне очи, просто, плене
И искусне, зреле жене....

Пало вече. Дневну жегу
Прохлађује ветрић с гора,
А дон Педро с друштвом седи
У градини свога двора;
Пуне чаше ту се празне,
И причају приче разне.

И о Ани реч се поче,
И о чару њена лица,
И сви редом признадоше
Да је ретка лепотица;
Ал', ван Педра, сви се чуде:
Што да она мрзи људе....

Насмеја се Педро на то,
И охоло диже чело,
За тим мигну враголасто
Па ће онда рећи смело:
«Та светица, дона Ана,
«Биће моја за три дана!»

Ко, зар Ана? Друштво цело
Са подсмехом Педра глену;
Сад се опет граја диже,
Јер сви бране чедност њену
А за овим кикот јечи:
«То су, доне, празне речи.»

Педро ћути. Ал' већ једном
Прва хука када преста,
Он се опет насмејао,
И диже се са свог места.
«Позивам вас мени,» рече,
«Кад се спусти треће вече.

«И тада ћу ил' донети
«Папучицу с ноге њене, —
«Ил' на мазги, к'о мазгара,
«Видећете, браћо, мене . . .
«Ну с тим доста! Диж'те чаше
«У прославу доне наше!»

И диже се смеј и шала,
Јекну песма на све стране,
И звекнуше пуне чаше
Ради чара доне Ане;
Само Педро, брижна лица,
Кад кад шапне: «Папучица!»

II

Већ се био сумрак први
Над сањивим светом свио,
Кад на двору доне Ане

Неко куцну врло ти'о;
И лагано, к'о у плачу,
«Отворите!» глас се зачу.

Трчи Мавар. «Ко је?» пита,
И одгов р брижно чека;
А пред двором уздах јекну
И замоли женска нека:
«Пустите ме доброј дони,
«Невоља ме њојзи гони!» . . .

У то доба на балкону
Замишљена Ана стоји;
И у сумрак немо гледа,
А немир је мукло своји,
Сад к'о сања, за тим дршће,
И за груди стеже чвршће.

На што живи? И та мис'о
По души јој пустош ствара,
И грче се усне рујне
Од слађана, страсна жара,
Ал' око ње студ и тама,
И осећа да је сама. —

И баш тада пред њу дође
Нека мома, дивна створа;
На њојзи је црно руво,
А на лицу туга скора.
Како дође клече доли,
И бујицу суза проли.

«О, прими ме, доно, себи,»
Кличе мома с пуно јада,
«Умрла ми јуче мати,
«И остадох сама сада;
«А кад женска никог нема,
«Страшна јој се пропаст спрема!»

Погледа је дона Ана,
Па се прену . . . Ко ће бити?
Лице јој је добро знано,
И то чело и стас вити.
И одговор тражи томе:
Шта је сећа ове моме.

Ал' кад згледа очи оне,
Што је моле тако мило,
Саучешће доби маха,
И задрхта срце чило;
Па тад рече бурних груди:
«Од сада ми друга буди!»

И већ за тим по градини
Шетале су друге нове;
Гледале су сјајне звезде,
И облаке како плове;
Размишљале шта цвет сања,
И слушале тице с грања.

III

Под прозором платан шушти,
И са листом лист се љуби;
Ветрић лети, мирис носи,
И час буја, час се губи; —
Ал' све више и мир пада,
Јер поноћно доба влада.

Другарице још су будне.
Ал' их слама санка снага.
И дона се, ено, свлачи,
А помаже друга драга:
Раскопчава копче с груди,
И с пажњом се за њу труди.

Ал' што стрепи друга верна
Кад додирне недро њено?
Што ли пламен обузима

Оно лице безазлено ? . . .
Све то Ана вид'ла није,
Па чар своју и не крије . . .

Ал' кад Ана руво цело
До кошуље скиде саме,
На груди је друга стеже,
И пољуби бело раме ;
За тим кличе мило, бдно :
«Ал' те волим, добра доно !»

Ана с' трже . . . Ал' у брзо
Јекну грохот њена смеја,
И прожма је сладост бујна,
А пољубац душу згреја ;
И још моли с чежњом медном:
«Пољуби ме јоште једном !»

И пољубац други паде ;
А Ана се смеје слађе.
Ал' у маху ту је трећи,
Што румене усне нађе, —
И с пољупца тога, жарка,
Одаде се цела варка . . .

«Ко си ? Реци !» Пита Ана
И очима руво тражи ;
А Педро је страсно грли,
И тепа јој нежном дражи :
«Не питај ме, већ ме уби, —
«Ја сам грешник, што те љуби !»

«Иди ! Иди !» Плану Ана,
«Варалица ти си бедна !»
««То је крива љубав моја.»»
«Зар то љубав ?» ««Недогледна !»»
„Ја те мрзим !» ««Ај, та рана,
««У гроб води, — збогом, Ана !»»

И он пође. Ана стоји
И са болом за њим гледа;
Сад се трза, бори, ломи,
Плакала би, ал' се нада;
Ал' најпосле с вриском клоне:
«О, врати се, мили доне!»

IV

И спусти се треће вече.
Већ се купи друштво знано.
Поседали. И весеље
Подиже се полагано.
Само Педро таре чело,
И погледа невесело.

Другови га мере крадом.
И осмејци лете лаки:
Сви су мнења да је прош'о
К'о хвалиша други сваки;
И већини то је право,
И ако га жале здраво.

А шта мори Педра тако?
Са чашћу се љубав бори, —
И он смишља у двоумљу
Шта да чини, шта да створи?
Да л' да скрије љубав ону,
Ил' да изда лепу дону?...

Сада скочи. И док друштво
Уз веселу кличе шалу,
Он узеде из свог двора
Папучицу једну малу;
Пољуби је, друштву крену,
Ал' и заста у том трену.

«Ај, шта хтедох?! Зад да издам
«Из сујете чари њене?

«И страшиви шапат меки,
«И пољупце небројене?
»Зар да презрем рајску срећу,
«Све да згазим?.... Не, то нећу!»

И он опет у двор врати
Папучицу где је била,
И долете натраг друштву,
К'о да има вита крила;
Стеже срце, ма'ну руком,
И промуца с тешком муком.

«Пре две ноћи, у весељу,
«Ја изрекох речи знане:
«Да донесем друштву сада
«Папучицу доне Ане;
«Ал' та моја мис'о смела,
«Не достиже што је хтела.»

Гракну грохот. Ал' и Педра
У истоме неста часу.
Ну, на скоро грохот нови
По тихој се ноћи расу:
Лепи Педро, витез прави,
На мазги се друштву јави.

А кад пређе смеј и граја
И умуче друштво цело,
Онда Педро с мазге сјаха,
И подиже ведро чело:
«У сватове, кроз три дана,
«Зовемо вас ја и Ана.»

Милорад Ј. Митровић

НЕЋЕ РИЗВАН МЕЂУ ЉУДЕ

ЦРТИЦА ИЗ ХЕРЦЕГОВИНЕ

Кад се оно Омер паша подигао на Црну Гору, да је сву уништи и сатаре, крену он силну војску и из Босне и Херцеговине.

Тако између осталих Турака које је звао у бој против «Влаха», зовне он и неке «Балије» из једног херцеговачког села.

Балије к'о балије, чим су чули, да ће добро шићарити кад «Влахе» надвладају, а они се дигну листом, — сви осим неког Ризвана Чизмића.

Свернули се неки и Ризвану па га звали:

— Хајде!

— Нећу валахи.

— А што, болан?

— А шта га ја знам, јâ кога Влаха убит' јâ не убит' — јâ што шићарит' јâ не шићарит' а Власи к'о Власи, могу ми откинути и ово главе, па шта онда ..

— Ама, болан, не ће Власи баш у нас гађати...

— Не знам ја, гађали или не гађали — ја тамо нећу. Власи су Власи...

И тако Ризван остаде, а они пођоше, те се умијешаше са пашином војском.

Кад дођоше близо црногорске границе, ту се зауставише да коначе.

И они се разузурише к о ико...

Ноћ бијаше ведра и лијепа. По небу, на све стране, осуле се јасне и мале звијездице на трепећу и к'о да се смијешкају одозго; а међу њима блиједи мјесец — озбиљан као и увијек.

Горски вјетрић попухиваше тихо, разносећи на своме крилу мномир шарнога цвијећа. Славуј је негдје у близини сјетно прижељкивао, а с друге стране чуо се попац па и он натегао жице, да се са славујем надмеће.

А *они* наложили ватру, па уза њу приставили велики ибрик кахве да им се гријe, те се онда поваљали око ње на све стране.

Један се налактио, па гледа у небо, други легао потрбушке, зарио нос у траву па нешто ради. Трећи се завалио наузначке па се замислио нешто крупно, а четврти се скупио покрај ватре па гурка у њу и тек по каткад — да не виде они остали — приточи себи по коју кахву . . .

Док прелеће једна звијезда преко неба, затрепета и ишчезну.

За њом друга

Па и трећа.

Онај, што је стишав'о звијезде, окрену се лијено на другу бедру па ће њима:

— Виђосте ли?

— Шта?

— Падоше три звијезде.

— Шта говориш, болан?

— Јесу валахи, ја их виђох својим очима.

— Аман јараби, чије ли ће бити?

И они се замислише . . .

Док и онај диже нос из траве, па онако немарно проговори:

— А, дина ми, нико правије не рече к'о Ризван. Он ако не ће шићарити, барем не мисли ни гинути, а ми махнити к'о кад смо махнити, па потрчали к'о на варен пилав, а ко зна ђе ћемо главе оставити . . .

— То ти је права, прихвати други, дина ми, тако је!

— Тако је! рече и онај крај ватре, што ћемо се ми крвити за другога, а ако је царевима до клања, нека се сами кољу, а што ћемо им ми!

— Тако је! рекоше сви.

— Па шта ћемо сад?

— Шта?

— Да се врнемо?

— Не смијеш.

— А ко ће нам забранит'?

— Паша.

У то онај из траве скочи:

— Нека он брани своме баби а мени неће!

— Неће ни нама, рекоше остали.

И за тили часак поскочише сви на ноге.

Па се лагано прокрадоше и вратише се натраг.....

*

Пошто се Омер паша вратио из Црне Горе, паде му на памет, како га преварише оне балије, те тврдо науми, да им се освети.

Тражио је начин и мислио се, те најпосле шта ће, него им пошаље «сахију», да их свијех позове у паше на част, бива кад су тако побиједили Влахе...

Дош'о је сахија међу њих, те им исприч'о све, што му је паша казао, а они од превелике радости само гладе бркове, бива, како ће их омастити на пашиној части...

— Е, баш је ово прави паша, рекоше неки.

— И јес' валахи, прихватише други.

— Па хоћемо ли му ићи?

— Хоћемо јакако, та не зове нас од страха, већ од љубави...

И они притегнуше опанке мало по боље, па се кренуше паши.

Уз пут свернуше Ризвану.

Нашли га бијаху пред кућом, ђе тёше некакав дирек.

— Видиш ли, болан Ризване, како паша части свакога ко пристаје уза њ, него кад нијеси хтјео прије, а ти хајде сад с намакаре.

— А валахи кад нијесам ишао прије, нећу ни сада.

— А што, жалостан, та овђе те зове на част, овђе нећеш погинути.

— Макар, ја нећу.

— Али он те зове од љубави...

— Нити имам с њиме мржње ни љубави...

Они само слегоше раменима па одоше, док му из куће изиђе мати, која је све слушала, па га одмах стаде грдити.

— А несретни сине, зар ти баш нећеш међу људе, ни кад те призивљу?...

— Ама кад нисам ни дослен био међу њима, на нећу ни сад.

— А што, јазук ти било! Зар ми не даш, да под старост дочекам, те да те видим међу људима... Тешко ономе, ко бјежи од људи!

Сиромах Ризван обори главу, остави сјекиру у крај, па пође за осталим...

Кад су се сви искупили око паше, те баш кад мишљаху да ће се износити ђаконије — стража их опколи са свијух страна.

Они се зачудише: шта је то...

А у то изиђе паша и за њиме два циганина, који ношаху некакву клупу, те је положише на тле.

А паша поче:

— Јесте ли и ви ишли с војском на Црну Гору?

— Јесмо, честити пашо.

— Па шта вам бй, те се вратисте?

Они замукоше. Ни један не смије ријечи да проговори, него се само испод ока уплашено погледују.

А паша настави:

— С тога, што сте се вратили, зовн'о сам вас, те да вам се свакоме одвали по двадесет и пет штапа.

Они претрнуше:

— Аман, честити пашо, ми смо мислили има доста војске, па што ћемо ми.

— Ја не знам шта сте ви мислили, ама само хоћу да вас научим памети.

И паша стаде, а цигани почеше доводити једнога по једнога, те немилице одваљиваху батине, да је сваки страшно јаукао и превијао се од болова.

А они што су стајали, бијаху блиједи и нијеми као да су од камена.

Најпосле дође ред и на Ризвана.

Док он стаде пред пашу:

— Честити пашо; ја нијесам ни ишао.

— Зар нијеси?

— Нијесам.

— Е онда ће се теби одвалити педесет...

И цигани га повалише, те га стадоше туђи.

Јаукао је и помагао али залудно.

Кад су га пустили једва се држао на ногама, али се опет некако прибра, те пође кући.

Мати га је пред кућом очекивала радосно.

— Шта је било? Упита га.

— Шта је било, да је било, ама кад нијесам прије био међу људима нећу ни од сада, па нека иђе ко ће ићи!

Па узе сјекиру, те стаде даље тесати дирек...

Свет. Ђоровић.

ПРЕД ЗОРИН СЈАЈ

(Н. М. МИНСКИ)

Приближује се јутро, али је још ноћ!
(Исаија гл. 21; 12.)

Мој будни брате, не бој се више
Што крâј нас бива мрачније, тише,
Што сјâју звездâ већ стиже крај,
Што се већ луна за облак скрива
Што је на брегу већ магла сива:
Јер та је тама — пред зорин сјај!

Немаш искуства, али не стрепи
Што већ из дупљâ гмижу јакрепи
Да руше земљу и тихи рај;
Што паук хита да мрежом сȳди,
Што се у блату већ змија буди,
Та то је само — пред зорин сјај!

Немој да бринеш, што се у ноћи
Сном крепе људи тражећи моћи,
Што се тек чује пред ноћни крај
Петлова песма промукла гласа
Или лајање немирних паса
Тако то бива — пред зорин сјај!

Риста Ј. Одавић

НАПРЕД!

Монотоним, правилним корацима греде батаљон напред.

Густе пахуљице снега закрчују видокруг, ноге упадају у сметове снега, згомилане по друму, очи се лепе од ситног иња попалог по обрвама и трепавицама, уши су чисто заглунуле од фијука ветра, који набацује сметове пред војнике, задржавајући их тако све већма од смрти, којој убрзаним корацима иду у чељуст.

Укочени, смрзнути шињел, тешко оружје и опрема немилостиво гњече згрчена рамена, по челу бије ладан зној, груди се нагло дижу и спуштају, ноге клецају од дугог, напорног марша, али добро дисциплиноване ноге у једнаком ритму упадају у дебео снег и батаљон се приближује своме циљу....

Ветар је стао, као да увиђа да од његова милосрђа нема вајде. Батаљон пресеца сметове и иде своме циљу напред.

Нема тишина завладала простором, коју ремети тек једва чујно шкрипање снега под монотоним, правилним корацима батаљона, или лет ког ситог гаврана, који се упутио са Истока као гласник, да јави друговима за богату крваву жетву.

И батаљон једнако иде напред, несвесно, механично, а тренуци, минути, сати пролазе као бескрајна вечност, али ипак пролазе и батаљон је све ближе своме циљу.

Кула сеоске цркве указа се на видику, као неки црн див у овом мору белине. Редов Стојадин се трже, кад угледа ову познату кулу. Преса му се испупчише, његову виду не сметаше више снег не беше му више зима, ноге му не клецаху од умора и он би полетео селу, своме селу.... Али батаљон је корачао својим једноставним, правилним корацима, и Стојадину се учини оно неколико корачаја до села као права вечност.

Поглед му тражи кућу, њему тако милу кућу, у којој покрај топле пећи седе стари родитељи и мисле о јединцу. Али из димњака се не види дим, а кућа му се учини, као затрпана сметовима, и њега жапну нешто око срца, кад прођоше поред гробљанске капије.

Давно већ није био дома. Како се радовао повратку! И таман је рачунао да тај повратак није далеко, кад насташе бурна времена мобилизације и његов батаљон крете за границу.

И право је чудо, што батаљон удари кроз село Само ће проћи кроза њ. Неће се ни минута задржавати, ни часка одмора неће бити, да се војници могу видети са својима, јер се мора хитати напред.

А Стојадин је тако жељан својих. У овом бурном времену све је изгубило главу и он не чу од куће ништа, не доби писма већ два месеца. И сад је ето ту! — Сад ће видети и оца и мајку и њу. . . .

На појединим вратима указују се главе радозналих сељана. Како му је мило погледати та позната лица, која њега у војничком оделу не познају.

За тим му се поглед упија у ону белу, зидану кућу са лепом оградом од дасака. Тело му се чисто превија напред, вреба, чека, кад ће се на вратима појавити гарава девојачка глава, са црним очима које сажижу.

Чисто му прође кроз живце сладак осећај миља и чежње. Један поглед из те две росне звезде, био би, мисли, довољан и поуздан мелем на ране последњих месеца, задовољење чежње, која га мори већ тако давно. Њен један поглед охрабрио би га за нове патње и невоље које га чекају, и он би оснажен пошао напред.

Али заман гледа напрегнутим, гладним очима целу кућу, врата — нигде се не указује нико живи.

Одједном, после, као да га је неко тешко ударио по целом телу, задрхта му свака жила, сваки дамар.

Из куће се зачуше весели узвици Са ћемана циганских свирача одјекиваху весели звуци сватовских песама и кола.

Коме је сад до сватова! Па инак, нема сумње: газда Марић удаје данас једну кћер.

Како се од једном промени лице редова Стојадина, како бледило дође на место свежа руменила, како се погури његов усправљени стас, а срозаше испупчена прса.

Али која?!... Која?!...

Две девојке има газда Веселин Марић, и једна — једна година је разлика између њих. А Стаменка је квасила ружицу росом својих очију, ону ружицу, коју је носио Стојадин за шеширом, кад је отишао из села у команду.

Са великог, бледог чела Стојадинова лије ладан зној, а из немирних прсију мучно одлети у вис по један уздах.

Само једна реч, само једна кратка речца, како би утешила његову јадну душу, како би разбила ту горку неизвесност, како би га подигла, како би утишала онај кључали пакао, што му се усадио у његово биће.

Мозак му кида, дави га она ужасна сумња, неизвесност, усне му плаве — као да их тресе трољетница.

Прођоше и родитељски дом. Ни знака живота.

Појурићe из реда, утрчаће у обе куће, да сазна све .... али добош удара и даље, и док се глава, прса ломе у дивљем бесу, дотле добро дисциплиноване ноге у једнаком ритму упадају у снег и одмичу напред.

Пред очима кукавнога Стојадина поста при онај непрегледни бео простор, који се простро иза села. Осећа како му раме гњечи тешко оружје и опрема, како му душу кида бес, како му се помрачује свест, али он и даље иде. — иде једнаким, монотоним корацима, напред, а у срцу као да носи забоден дуг мач.

Снег и даље пада, црни шиљели још су бељи но пре, сметови су још већи на друму, али батаљон иде правилним, монотоним корацима напред.

Напред преко брда, долова, напред у непријатељске редове, у крвави окршај — у гладну смрт.

XII.-1893.

Иван Иванић

У ПОМЕН!

I

Уздрхтала душа моја
Испод крова бистра леда;
Размахала крила своја —
Скршив грађу, лêту с' преда!

Па на сусрет *ружи* хрли
Да љепоту њену мјери,
Крас столисни њен да грли
Под росицом што трепери...

Часак само с *ружом* била —
А већ никад срест' је неће;
Ипак мирис душа пила,
Па у стих га сада меће!

II

Са љепоте душа вене —
Тà са *руже* тê румене!
Бих на груди да јој клонем,
У милодух да утонем!

Заборав да се предам,
Људску борбу да не гледам:
На извору рајске сласти
У тих санак да је пасти!

Машта само нека ради,
На све стране *ружу* сади;
А у душу нек се слије
Чар небеске хармоније!

III

Које ли су мађије твог ока?
Да л' анђелак тамо гн'јездо вије,
Па са трона свога превисока
На ме, јадног, несташно се смије!

Августа 1894.

Ђорђе Стратимировић.

КРОЗ ГРОБЉЕ

ОПАЖАЊА И БЕЛЕШКЕ ПРИЛИКОМ ПУТОВАЊА КРОЗ СРПСКУ ЗЕМЉУ ПОД ТУРСКОМ 1892. ГОДИНЕ

(ПОМЕНУ В. КАРИЋА)

(НАСТАВАК)

Из Скопља сам, пријатељу читаоче, учинио опет једну згодну шетњу по крајевима, који су нам свима исто толико драги, као и ови, о којима сам ти до сада причао, непрестано идући само кроз гробље негдашње државе наше. Ишао сам, прво, до Маркова града, Прилипа. Идући железником до Градског, места, одакле сам после продужио пут колима, прошао сам један део долине вардарске, којој бих ја пре дао име ждрела. Прошао сам поред Велеса, великог града, и важног трговинског средишта Маћедоније. Да ти о њему речем коју.

Велес је град који ми је, на свем путу железником, највећма пао у очи са свог изгледа, и живо ми интересовао пажњу. Положен с обе стране Вардара, према којем се, нарочито ка десној обали му, диже доста стрмен брег, куће му, обилато растурене по стрмим обалама речним, имају необичан крој: ако бих се на Вардару задржао, представио би ми се мал' те не цео град, и видео бих скоро сваку грађевину његову. Такве топографске погодбе места утицале су и на неимарске планове Велешана: фасада сваке куће образује пространи трем или доксат, који лежи на дирецима, или, веома на ретко, на зиданим стубовима, одакле се на Вардар и варош свуда пружају врло лепи изгледи. Железник пролази кроз сред вароши; не могући изићи другом страном, сигурно не без великих трошкова, он просеца варош на домак самом Вардару, и иде њеним улицама. Тако, путник би, ако је радознао, с прозора вагона, могао загледати у двориште зграда, што су изидане поред пута доле на Вардару. Такав положај Велеса морао је утицати и на избор места, и за саму железничку станицу, која се, вероватно, с оскудице простора у самој вароши, морала помаћи подалеко пред њом.

Велес је нарочито чувен и с израде земљаних судова. Врло лепих примерака смотрио сам, у великом броју, на самој станици, куда су их

Велешани изнели и нуде путницима на продају. Почеше нудећи обичне крчаге напуњене хладном водом, да се путнику уз пут нађе, а уз њих, ваздан других ситница, веома лепог облика и шара, које могу служити леним украсом у соби, на столовима и полицама. Ако је човек наравлија на вино, узеће који леп кондир и красних шара и темељите израде.

Мало пре него што сам стигао пред велешку станицу, ја сам у лево, с ону страну Вардара, угледао Башино Село. Оно је знатно као скоро предграђе Велеса. У њему су летњиковци Вележана, куда они иду на рахатлук.

Међу радозналима и беспосленима што се око путника тискају на станици, угледао сам и неколико младића униформом одевени. На питање моје који су, одговорили су ми у школи покваренним својим матерњим, српским, језиком, да су ђаци бугарске гимназије у Солуну, и да су овде дошли провести распуст код својих кућа. Слушајући их, сетих се свега што сам до сада на путу видео, нарочито у Скопљу, и очајавао сам при помисли, да ће ова деца, ако то нису још и сад, постати заклети непријатељи свог племена, онако како то могу да буду само одређени синови. На жалост, ми их и данас већ доста можемо набројати, и они су данас најодлучнији подстатници Бугаризма у својој родној земљи. Велес је једно од места Маћедоније, у којем бугарска пропаганда може да покаже својих најтемељитијих установа, тако да се он данас сматра као једна од најачих тврдиња Бугарства. Њој је вођ некаданњи један српски васпитаник, један од оних који су, и запојени српским млеком и одрасли на српском огњишту, постали душмани и своме народу, а и себи.

Прва станица од Велеса, то је Градско, одакле води главни пут у југозападну Маћедонију. До ње сам стигао кроз саму пустош од природе, према којој ми се наша драга Србија учинила правим рајем. Одавде, пошто сам уредио свој пасош, који од путника траже, и на овој унутрашњој, станици, кренуо сам се путем који води Прилипу и Битољу, непрестано при погледима који су изазивали само осећање пустоши, а и страха. Од Градског сам морао остати на преноћишту у Ракљу, селу једном $4^1/_2$ сахата пута, прошав кроз Дреновску клисуру. Овај крај веома је драг онима што с мало труда хоће лепо да живе, те предереју и пљачкају караване с робом, који овуда пролазе, и трговце који с пуним ћемерима крену се овим путем по својој трговини. Несигурност која овде влада изазвала је потребу, те се на целом овом путу налазе карауле, поседнуте заптијама, које, кад нису јатаци разбојницима, треба пролазницима да пруже заштиту. То ће, како сам негде прочитао, бити један од старих обичаја, који се и данас доста одржао у Турској да се посадом осигуравају путови и проласци, који се сматрају опасним. А за сачекивања Дреновска клисура душу је дала. При светлости фењера од кола ја сам је могао толико разгледати, да ти могу рећи да је веома тесна, и да је опточава стена необично и високо и скоро са свим одсечно. Расположење ми је било да Бог сачува. Навукли су се тешки и тамни облаци, који су ми душу као мора притискивали, не могу да угледам

ни звезде, ни месеца, хладни ветар бије ме у лице, нигде не видим ни ти сретнем ни живе душе, и у размишљању и страху, у којем сам, чудне ми слике стварају сенке од коња и озарено стење светлошћу од фењера на колима. Најгоре је било кад сам пролазио Фарин, место које се сматра најопаснијим на свему овом путу. И по изгледу и по казивању о њему ја се нехотице машам оружја и држим га спремног. Пред собом угледао сам, при светлости ватре наложене крај пута, неколико људи, који су се око ње искупили, и, с расположења у којем сам, већ очекујем или пуцањ или халакање; измирен с мишљу да се треба бранити спремим се на отпор, ну — пријатно сам био изненађен саопштењем, да је то једна од караула што се на путу налазе, и да су људи, које сам угледао, заптије, што се стараху о сигурности. Уставише ме, и уверивши се да сам честит путник, понудише ме кавом и водом: то колико да подсете на бакшиш који им дугујем. Дреновска Клисура траје читав сахат, бар ја сам рачунао да сам толико кроз њу ишао и по овој мрачној ноћи и по веома рђаву путу, који је кочијаш често губио, или је, с покварености или омчитости његове, морао сваки час испитивати га, да се не бисмо с колима сурвали у какву јаругу. По оваком времену, као што је било, овај се пут и не чини, и само непријатно друштво оних из карауле нагонило ме је користити се могућношћу у караули не сачекати дан. Рекох ти користити се, јер је то, иначе, обично заповест. Мени су рекли да ови у стражарама задржавају путнике, који у недоба наиђу путем То правдају несигурношћу, којој би се, иначе, изложили: можда је и то, али није немогућно да ће задржати нарочито оне, за које држе да им је џеп дубок, и да ће, с тога, и гостопримство, које им укажу, бити награђено добрим бакшишом. Ја сам на путу набројао три стражаре, и уз њих сам видео приличан број кола и кирџија, што носе еспапе; они су ту заостали и с несигурности и с непролазности пута за њих у ово доба.

Ракља је, рекох ти, место у којем путници за ове крајеве идући од Градског, обично надају на преноћиште. У њему се налази хан, за невољу добар, с ценама које се ударају према изгледу путника. Причали су ми како су овде неког конзула оглобили за неколико маслинака, и, на протест његов што да му толико наплаћују кад маслинке нису ретке, ханџија — не знам да ли је потребно рећи ми да је Цинцарин — одговорио му је са свим искрено: „маслинке нису ретке, али су конзули ретки“.

Прилин сам угледао чим сам се попео на врх брда Плетвара. Од села Бела Водица, не далеко од Ракље, настаје мучно пењање на ово брдо, по серпентинама, које чине част инжињеру што је извео овај пут. Пењање траје више од једног сахата. Плетварско брдо састављено је од белог мермера, који сам, и у повећим блоковима, угледао за све време док сам се на њ пео. Њиме је чак и пут подзидан, и на врху брда видех и караулу, која ми је, овим материјалом озидана, необично изгледала. Стигавши горе, ја сам се понуди заптија, који се ту у караули налазе, да попијем каву, одазвао у толико пре, што сам, и при веома наобла-

ченом небу, уживао у красном видику. Преда мном доле пукло је прилепско поље, засејано великим бројем села и заселака, а даље, испод самог Марковог Калета, које га на тој страни заграђује, угледах Марков Прилип. У десно од Марковог Калета показаше ми брег Златоврх, а преко од њега бели се, припрт на једној стени, испод које доле зија пропаст, манастир Трескавац. Да је ведар дан, можда бих могао видети и златну јабуку, што се, пободена на један дирек, налази на самом врху Златоврха. Она служи нишаном посетиоцима Трескавца. Од ње је Златоврх добио бар и своје име. Ну добро је што се и сама природа постарала не дати ми пријатног расположења, које би ми, иначе, укварио сам Прилип. Он, који је видео Душана, и стекао славу да Велики Цар у њему озида себи дворове, град чије име најчешће сретамо у нашим народним песмама, у којем је седео наш Краљевић Марко, прети да данас постане одређено место. И у њему су, као и у Велесу, начинили јаку тврдињу емисари оних који маћедонске Србе хоће да побугаре. О свему томе ја ћу ти доцније опширније причати: покушаћу да ти бар за сам Прилип дам неколико утешних речи, а сад да идемо мало у прошлост. Ајдемо у манастир Трескавац, задужбину Краља Уроша, и да походимо развалине Маркових Дворова, које се налазе на Марковом Калету.

Манастир Трескавац находи се два сахата северозападно од Прилипа. Пут до њега и занимљив је и тежак, јер, од два сахата, што до њега треба, за пун сахат и четврт иде се кроз страшан један крш, по правом козјем путу. То је не путовање, него једно тешко пењање, скопчано с незгодама сваке врсте. Ја га се и данас необично живо сећам: око мене огромно камење, необично грдних размера, размештено као да га је рука човечија нарочито слагала. Непојамно изгледају сви они облици и слике, које се оку пружају на све стране куда се год управи. Пролазим поред издвојених стена по неколико метара високих, потпуно усамљених, и с рах ме хвата при помисли да се, сваког трепутка, по нека од њих може отпучити, и смождивши ме, сурвати се у пропаст. Око мене и пода мном свуда камен; камен докле оком могу догледати, и коњићи, вични овом путу, прелазе, нигде не посрнув, читаве блокове једноставне стене, кишом са свим углачане, преко које води пут. Кад бацим поглед на више, преда се, угледам са свим јасно сиви Златоврх, и језа ме хвата при погледу на грдно попрнело стење, које ме је са свих страна притисло, и на потпуно бешумна брда, све докле ми поглед допире. Природа се представља како треба и како заслужујемо, и казни децу своју што су ова брда лишила зелене богате одеће, којом их је она негда заодела била. Јулским сунцем усијано камење загрева већ самим сунцем угрејани ваздух; нигде дрвета, нигде хлада, свуда око мене пустош и мртвило, које још већим чини зрикање скакавца и оскудица сваког, ма и најмањег, ветрића. Зној обилато капље с зажареног чела, а очи, обневиделе не могући подносити треперење усијаног ваздуха, склањају се, узалудно тражећи зеленило, на којем би се, уставивши се, освежиле. Жудно погледам на манастир, који се са свим испред мене, али високо,

високо, бели, и једва чекам у њему наћи жељеног хлада и одмора. Изгледа ми да у њ никада нећу стићи; ево скоро пун сахат како идем, а чини ми се да му нисам ближи, и да сам непрестано на једном месту. Руке већ изнемогле, скрећући коњиће да се не бих осакатио о жиљке стења, које су ме скоро са свим притисле, и већ и проклињући час и кад сам се кренуо овим путем, а мене је разгалио јек звона, што се чују озго, од манастира, који ме, свог госта, њима поздравља.

Манастир Трескавац је један и од чувених и богатих манастира у Српској Земљи под Турском, поред Дечана, Св. Прокора Пчињског, Јована Бикорског и Св. Наума. Он је велики дужник Великог Милутина Немањића, а задужбина српског краља Уроша Немањића. То и данас непоречно тврди и натпис узидан у цркву. Црква је мала и тамна, зидана материјалом којим је зидан велики део цркава у овим крајевима: тесаним каменом с редовима цигаља између њега, сложених у шаре сваковрсног облика. У цркви су ми одмах пали у очи двери, на чијим престоним вратима и данас стоје четири двоглава орла: испод њих опет по један орао, с спуштеним крилима; у кљуновима држе по једно јагње. То су орлови Немањића. Сва црква опкољена је здањима, која су зидали поједини еснафи или поједине вароши, за смештај својих чланова и становника, кад дођу у походе манастиру. Рекоше ми да у њима има 60 соба. Показали су ми стару манастирску трпезарију: трпезе су начињене од тесаног камена, и рекли ми и место на којем је седео Краљевић Марко. Иза њега на зиду и данас се виде већ, временом и људима искварени ликови неколиких светитеља. У цркви, у једној групи зида што је северу окренут, видех две лобање. Казаше ми да су то лобање двојице калуђера, чијем труду благодарећи пропевао је кроз дуги низ година запуштени манастир, а и ликови њихови насликани су у препрати.

Манастир је данас у рукама бугарске општине у Прилипу, која збира и приходе му. Они су големи, јер манастир има многе чифлуке, дароване му, некада, српским владаоцима, и многу стоку. Известили су ме да му приход износи на 600 лира годишње, од чега се двојици свештеника, што у манастиру служе калуђера нема ни једног, даје по 20 лира годишње. Све остало троши прилепска бугарска општина на школе у Прилепу и околини, на одрођавање Маркових потомака. На то Бугарски Егзархат не троши ни пет пара, јер су се за то, ево, постарали, небрежљиви потомци оних, који су, зидајући овај манастир, и богато дарујући га, наменули га да походници у њему шаљу Богу топле молитве за величину свог, српског племена. У соби једног свештеника видео сам слику Бугарског Егзарха, и очајно расположење у којем сам оставио манастир, било је још увеличано и јеком звона, којима ме је испратио. Звона су дар једног од Обреновића, и сваки јек њихов раздирао ми је душу од туге, и ја сам, и нехотице, скинуо капу и одао поштовање предузимљивости Бугара.

Брдо, које ми је затварало прилипско поље кад сам га гледао с Плетвара, рекао сам ти да се зове Марково Кале, и да се на њему на-

лазе развалине дворова Краљевића Марка. Оно ме је обликом својим јако подсетило на нашу Авалу, кад је гледамо с Калимегдана. Налази се одмах иза Прилипа: готово последње куће његове леже у самом подножју му. До тамо сам се кренуо пешице, и испео се до горе за један сахат. Маркова Кале представило ми се потпуним кршем, да сам одоздо једва и могао распознати зидине, у којима је негда паровао наш највећи јунак, геније српског народа. Пењући се на више, у мислима да ћу се одозго наслађивати погледима што ће ми се пружити с Маркових чардака, ја сам, на мах, у мислима прекинут био пуцњем из пушака, који се озго чуо. Пријатно ми није било кад сам горе, на врху, угледао неколико људи. Доста су ми говорили о злим људима, који у урвинама Марковог Калета налазе уточиште, а знајући да нико од Прилипчана није пре мене изишао, јер би то знао, а било је и врло рано, поуздано сам мислио да ћу имати сукоба с каким арамијама. Погледах на своје воће, и, испред помисли да се не рече како смо страшивице, кренемо напред, с оружјем на опрези У страху који је мноме обладио није ми ни на памет пала мисао да рђаво оружани нећемо моћи одолети непријатељу, и боље наоружаном и боље очуваном. Он је у заседи. Зној ми је цурео с образа, и с умора, а и са страха, који је све више растао што сам се више пео. Чу се још један пуцањ, и ја угледам где иза једне стене поскочи и за другу се склони човек одевен у арнаутском оделу. И већ кад сам помислио да је све свршено, и предавши душу Богу, очекивао крај, озго, с брда, викнуше ме по имену, уз радосне поздраве маханьем марама. Горе је био један од познаника, с ким сам се на овом путовању упознао: потекавши к њему, ствар нам се објаснила начином да смо се и једни и други смејали својој куражи. Он је, с пратьом својом, пре нас испео се горе, и, сагледавши нас да се пењемо, био је понет истом мишљу, којом и ми према њему и пратиоцима му. Сматрали су нас за разбојнике, и пуцањем хтели су дати нам на знање да их је и доста и добро наоружаних. Ко је куражнији од нас био, реци ти, пријатељу читаоче, јер се ми нисмо могли споразумети

Прегледах место на којем сам. С једне стране пружило се Прилепско поље, велико и нарођено, с друге крчевске планине, испред којих се, овамо ближе, испречно кршни Златоврх: све суро и све чамом завијено, подсећајући на пустош, која се одмах уз мене налази. То су остаци Маркових дворова. Најочуванија је једна кула, за коју постоји предање да је служила амбарем. Она је сва од камена изидана, и сва четири платна држе се још доста добро. У рупама, између камена, још се и данас налази „просо Краљевића Марка“. С тешком муком извадио сам неку претрешт песка и малтера, и из њих издвојио неколико зрна проса. Мало даље од ових зидина стоји, још доста добро сачувана „кула мајке Јевросиме“. Одбио сам, помена ради, који ивер из греда, што се још у зидинама находе. Показали су ми, скоро с земьом сравњену, „кулу Анђелијну љубе Краљевића Марка“, и високо горе, на врху брда, на ћувику једном, чардак, „на коме је Марко пио рујно вино“. До њега попети се

треба и времена а и куражи, да се човек не би стрмоглави у опропаст. Ја немам ни једног ни другог, и хитам да се помолим Богу у манастиру Св. Аранђела. Док сам до ње стигао, толико сам се измучио, да сам, стигав, прво захвалио се Богу, што сам здраво стигао. То није био ход, него скоро летење низ оличите кршеве и опасне проласке преко понора. Глава се заносила гледајући у страхоте од амбиза и обсека, а руке су крвавиле хватањем о оштро стење и трње, које треба да ме задржи, да се не бих сурвао у пропаст, а ње је свуда, на сваком кораку.

Манастир Св. Аранђела налази се у самом положају Марковог Кулета, и, по предању, које се у народу држи, њега је зидао Краљевић Марко. Пред улазак у манастир, на једној стени грдно великих размера, налази се написан лик Краљевића Марка, на коњу. Слика и временом, а више турским куршумима, прилично је нескварана, нарочито лик Марков. И овај је манастир у бугарским рукама, само што приходе му збирају и на потребе манастирске троше свештеници, који се у њему находе. По једноме запису који се ту налази над црквеним вратима, манастир је, 1861 године, обновио пелагониски митрополит Бенедикт *Поповић*. Унутра се задржало нешто живописа, ну то врло мало, јер је сав упропашћен кречењем. И с поља живопис, којег је морале бити, такође је кречењем упропашћен.

Одмах од манастира Св. Аранђела, идући за Прилип, прошао сам кроз село Варош, за које тврде да је на земљишту, где се налазио стари Прилип, док није измештен овамо где је сад. У прилог бар томе да је ово место било негда многољудни град, говориће развалине многих цркава што се овде налазе. Народ казује да их је негда било 77, број који је тако мио нашим народним песмама. Да ли их је баш толико било, не могу ништа рећи, али сам видео веома много развољених цркава. Целих сам набројао седам, од којих две и данас уредно певају, а у осталим чини се служба само о дану, кад пада светац црквени. Све су цркве веома малих размера, да би у се могли примити тек коју десетину људи, и, све без разлике, зидане су материјалом каквим су зидане све цркве што их овуда сретамо.

Већ из досадашњих редова могао си, пријатељу читаоче, видети како сам стање затекао у Прилипу, чије је име везано за Краљевића Марка, славног помена. Он је један од чврстих позиција Бугаризма, који се у њему утврдио, на први поглед, неразумљивим начином; ну, ако си запамтио оно што сам ти у почетку свог казивања рекао, и ако обратиш пажњу на редове које ћеш доцније прочитати, видећеш да друкче није могло да буде. Погнуте главе прошетао сам по овоме граду; он ми се, спољашњим изгледом својим, допао много више од оних, што сам их на досадашњем путу видео, сем Митровице, и, наравно, Скопља. У њему сам гледао и лепих и темељито озиданих грађевина, и нарочито ми је пала у очи велика црква, која, не сећам се данас коме припада: Егзархату или Патријаршији.

Од Прилепа машио сам се поља које се од њега пружа чак до Битоља, и, по добром путу, отишао сам у ово највеће средиште Маћедоније. Пут ме је водио покрај цркве Св. Недеље, одакле сам, кроз јеврејску махалу, ушао у варош. Крај кроз који сам ушао тако је неугледан и нечист да сам, тек стигав у средограђе, променуо оно рђаво мишлење, које сам у прво време о овом месту стекао. Битољ је, рекох ти, највеће средиште овог дела европске Турске, и та околност, наравно да је морала имати великих утицаја и на сам спољашњи изглед његов, и унутрашњи живот у њему. Прошао сам кроз доста добро калдрмисане улице на онај начин, на који се то чини и у нашем Београду, и видео и великих и богатих грађевина, које се сасвим одвајају од оних што сам навикао довде сретати. Он ме је, целокупним изгледом својим, подсећао на Београд, и на онај нови у средограђу му, и на онај који се данас већ губи, ну, чијег се изгледа још доста добро и ја сећам. Остатака његових има још врло мало у оном делу што се пружа од Велике Пијаце па доле к Светосавском Дому. Нарочито су ми пријатне биле оне многе баште, које се у Битољу, свуда, око сваке куће, находе, и које ће свог разлога особито имати у оном животу, Београђанима млађим већ скоро непознатим, а који се још задржао у градовима по унутрашњости земље.

Народносна борба на Балканском Полуострву нарочито се у свој јачини својој огледа овде, у Битољу. Значај и утицај који он има, довео је овде у игру интересе најукрштеније, у броју да им се једва може ухватити тачан рачун. Борба која се у њему, великом средишту, води, има свог одјека и у најудаљенијим местима, која с њим долазе ма у какву везу, и од исхода њеног у њему зависе и успеси које ће присталице учасника њених имати у другим странама, оним где га они воде на свој начин и средствима што им стоје на расположењу. Сазнати све те одношаје у Битољу, и умети се у њима добро наћи, значи, у целокупном обиму, схватити ону борбу, која се данас води на живот и смрт међу народима Балканског Полуострва.

Она је пуно занимљива нарочито и с обзиром на удео, који смо ми у њој имали, и на начин, којим смо је водили, тако да необично јасно износи сав грех, који на својој души носе државници Србије за последњих двајестину година, с крајње небриге с којом су се одликовали и у спољашњим задацима Србијиним, и с крајње неподобности и неразумевања, с којом су, с времена на време, упућивали оно неодређених Срба, што је овде остало, улетати у чарку или битку с опасним такмацима српског имена у овим крајевима, и, наравно, и с одсудним противником саме државне будућности Србијине. Саопштења о томе, кад би имало разлога овде чинити их, испунила би те големом жалошћу, што су се, тако нерасудно испуштали из старања интереса народа и оставили га под унакреном ватром самог броја пропаганада, које су на њ кидисале и добро наоружане и добро гледане. Слика, коју бих ти тиме створио, испунила би те стравом за будућност и саме данашње Србије.

Јер, то нису само народносни интереси балканскога народа, који су овде у игри; овде су и далеке земље и разне вере нашле земљишта за своје и политичке и верске смерове. Овде, сем Срба, који, последњим напорима своје снаге, покушавају сачувати се од одрођења, раде и ове пропаганде: бугарска, румунска, арнаутска, грчка, католичка и верска и узета у службу народности, протестантска исто тако, и свака се од њих стара да створи један стожер, око којег ће се свити сви они, што се одушевљавају њеним проповедима, или, да речем тачнију реч, не хотећи дати ти доказе за то, што налазе свог личног интереса прихватити их и следовати путевима, што их оне указују. Главни стожер око којег се они свијају, то је школа, и да ти, тога ради, кажем у каком сам их броју нашао.

Грчких школа има: седам основних мушких и женских, у свакој учење траје по шест година. Поред њих, постоји једна мушка гимназија са шест разреда, смештена у једној лепој двокатној кући, поред које су, за време мог бављења отпочели зидати још једну двокатницу, у смеру да школовање буде интернатско; даље једну женску гимназију са шест разреда, смештену у дивној једној двокатници.

Бугарских школа има: девет основних мушких и женских, са по четири разреда; једна мушка прогимназија с четири, и једна женска прогимназија с три разреда; у обема гимназијама постоји интернат.

Румунских школа има: две основне мушке и женске, једна мушка прогимназија с четири и једна женска прогимназија с три разреда.

Протестантских школа има: интернат с четири разреда основне школе и гимназија с три разреда. Учење у њој је на бугарском и енглеском језику, и издржава се о трошку друштва, која имају за циљ да шире протестантску веру. Њој је вера главни смер, она с тога на себи носи народносни карактер у толико, у колико се предавања држе на језику, који, по мишљењу оних што се о школи старају, преоблађује у месту у којем она постоји. Сад они мисле да се овде говори бугарски језик, па је он, поред енглескога, наставни, као год што у Горици школа, која се издржава овако исто као и ова, своје васпитанике учи на арнаутском језику, који је тамо у превласти. Пропаганду протестантску унели су у своју службу, највише, Бугари који, и преко ње раде на главном свом смеру: побугарити народ Маћедоније и Ст. Србије.

Ако бих ти хтео рећи која од ових побројаних пропаганада има најлепше изгледе — кад нас готово и нема ту — нашао бих се у приличној забуни испред оног гласа што влада у односајима њиховим, и у приликама које овде постоје, и које су створиле укрштеним интересима најразличитије вреже. Сав утисак, који сам посматравши их, добио, казао ми је да им се рад граничи с грабежом. Државни односаји Турске различити су од оних у другим државама у сваком погледу, па и у уређењу оних односаја, што проистичу из старања о душевним потребама народа. Овде се држава стара искључиво о душевним потребама мусло-

манскога живља. За друге народе који нису Мухамедове вере, све старање државно у томе је, што она, кроз своје органе, води надзор над установама, које су на се примиле тај део државних задатака. За хришћанско, православно становништво које нас готово искључиво и занима, кроз дуги низ година, све до оснивања Бугарског Егзархата, о томе се бринула Васељенска Патријаршија, по правима која је ab antiquo крила из фермана појединих Султана; од оне пак револуције, која се у Турској десила седамдесетих година, то је пало у део и Бугарском Егзархату. Том приликом пробуђена и разбуктана народносна, или, да кажем боље реч, племенска осећања у балканских народа, имала су свог одјека и на још један народ, који се, у доста компактним масама, налази у крајевима нарочито јужно од Битоља до саму границу Грчке, то су мађедонски Румуни, познати у нас под именом Цинцара, који су се скоро у исто доба с мађедонским Србима, пренули из оног стања, које им је претило губитком народности у корист Јелинизма. И тако, остављајући на страну верске пропаганде, које у главном штите небалканске државе, ради својих интереса на Балкану, и које, тога ради, за нас имају интерес другог реда, у толико у колико је, по нека и од њих, узета у службу народности, ми данас овде гледамо на мегдану старања о својој народности: 1-во присталице Бугарскога Егзархата, Србе, дакле, мађедонске, који су пришли под стег његов, данас познате под именом Бугара: 2-го народе који су, и после оснивања Егзархата, остали и даље под патријаршијом: ту падају: Грци, у врло малом броју, према осталим негрчким, народима; мађедонски Срби, који нису хтели пригрлити Бугарски Егзархат, и Румуни, који су у свему остали под Патријаршијом, елеменат, у којем налази хране грчка Велика Мисао, и 3-ће Румуни, један део, који је у верском погледу још остао под Патријаршијом, а у питањима школским са свим се одвојио од ње, стекавши погодбе да може имати своје народносне школе, и који данас стално и упорно ради на томе да извојује себи и цркву. То су три табора један другому са свим непријатељи, који се боре свима средствима извојевати победу оној мисли што су је истакли на своје стегове. Нас највише треба и мора да интересује српски живаљ и његов положај у овој борби, и да ти саопштим своја сазнања која сам о њему стекао, узгред напомињући ти и положај других, у колико они имају или могу имати утицаја на нас.

У свему битољском вилајету нема ни једне српске школе, ни једне озбиљне установе која би постојањем својим тврдила присуство српског народа у томе крају. А њега има и мимо ону велику масу Срба, који су, одбегав под Егзархат, данас познати под именом Бугара. То су они Срби који су се на брзо тргли од Егзархата, уочивши ону опасност, коју би он имао по њихово народносно осећање и остали под Патријаршијом, с разлогом сматрајући да је она мање опасна од Егзархата; за тим они који из простог страха нису смели пригрлити револуцију, која је собом донела оснивање Егзархата; они који су ради чистог православља остали под Патријаршијом, пошто је ова Егзархат огласила за

шизму, и они који су спремни одмах напустити Егзархат, само кад би, на другој страни, нашли оно што им је он пружио: ослобођење од притиска јелинскога. И сав тај народ, непрестано, нарочито од 1885 године, од кад је Србија почела на ње упућивати своје старање, чини, све до данас, безуспешне напоре да задовољи оне потребе које свог разлога имају прво у његову словенском, а по том српском осећању: тражи своју народну цркву и своје народне школе. Што он до данас у томе није успео, велики део одговорности пада и на политику Србије, која је својом пометеношћу само одлагала поуздане успехе и самој себи стварала тегобе чак и онде где их није било.

Целокупни државни живот Србије за ово нешто јаче од две десетине година може показати све друго само не мудрости и неког, ма и најмањега, реда у својим манифестацијама. Нити континуитета у погледима и намишљајима код људи који га воде, нити континуитета у раду њихову. То је у свему, па и у спољашњој политици њеној. У Јеврони ваљда нема ни једне државе, која би у својој међународној политици показивала тако мало сталности, смишљености и следствености као што је то случај са Србијом. Таква је политика уништила 1885 године и ону солидарност Балканских народа, која је рањена била још седамдесетих година. Она је поуздано за навек убила ону велику мисао Браства, која је пре неколико десетина година онако силно захватила била словенске народе на Балкану. И кад је сахрањеној солидарности један хтео да подигне и надгробни споменик, онда је сам гробар викао како је то кидање заједница, па за то не да се подигне споменик. И за што је све то било? За то што он, гробар, неће да буде Рус. Чега ради, то не каже: само ако не може, вели, да остане Србин, он ће, чини ми се рече, прво да буде Енглез, па Француз, па Талијан, па Немац, па тек онда Рус. И ко онда ту може да тражи разлога и смисла?

Тако је нешто било и с гледиштем Србијиних управљача на питање маћедонско. Кад је 1885 године, почетком, аустриска дипломатија, сигурно не за љубав Сриства, скренула пажњу Србијиних управљача на Маћедонију и ровења Бугарства по њој, онда је рад њихов одмах показао све друго само не разбор. Србија је своју ствар хтела да веже с Грчком. Политика њена обратила се за пактирање онима који су у Бугарству, као и Срби, гледали свог непријатеља, и умешала се у борбу што се у Маћедонији води, на тај начин, што је отпочела помагати Патријаршију противу Егзархата. На такав корак могли су гонити само ови разлози: односаји који постоје између Патријаршије и Егзархата: победе Бугарства од оснивања овог последњег, а губици, и то једновремени, и патријаршиски и наши; надање да ће се победом Патријаршије над Егзархатом повратити старо стање, с којим као да бисмо ми до бољих прилика за нас имали бити задовољнији, него ли с садашњим, и, што се и за Сриство кроз Патријаршију хтело стећи оних права, која су помагала напредак велике грчке мисли. Да ли је тако поступање било разложно и да ли је било кадро осигурати изгледане успехе?

Егзархат у прво време није имао ово обележје које му се даје данас. Покрет изазван и чињен у смеру оснивања његова није на себи имао народносни карактер, него племенски: он је био последица борбе не Српства и Бугарства него Словенства и Јелинства. Ударе које је он наносио у прво време сносила је само мисао Јелинства, толико да је у великом делу јевропске Турске успео утући је тако да је она стукнула много јужније од оне линије која јој је негда била граница. Ну, у самом свом оснивању извитоперен, и од покрета расе противу расе, примив на себе обележје једне народности, бугарске, он је само тиме успео нанети грдну штету и народности српској, набацивши овој име под којим се ни она сама дотле није знала. То је био случај нарочито у крајевима јужно од Шара и скопске Црне Горе, у крајевима које су Грци сматрали да падају у границе њихове народности. У тим крајевима борба је била и најочајнија, она још и данас траје: њени озлојеђени учесници и данас се још виђају у великом броју; крвљу њихову и данас се не ретко орошавају и саме цркве и часне трнезе. Притисак Јелинизма и отпор Словенства налазио је своје одушке чак и у невероватностима, као што је турчење могленског митрополита Иларијона. Њега је мржња противу јелинизма толико заслепила да је пре отишао у Турке, него ли што се хтео покорити Фанару. И нека тај чин и није у истини био, тек само казивање о њему показује на што су решени били они којима је јелинизам претио губитком народности. Тако је било на југу од Шара и Качаника, где је Егзархат с тога и имао највеће напретке. У северњим областима, у крајевима који су били срце старе српске државе, грчка Велика Мисао није никад могла хранити се, на штету Српства, кроз патријаршиска права у оној мери у којој јужније. И после оне лишитаније над српским Патријархатом у Пећи, Српство се у тим областима, у погледу притиска Јелинизма, налазило у неколико у бољим погодбама и само с тога Егзархат бугарски ни из далека није могао ту имати оне успехе које је имао јужније потпомогнут још и другим приликама, у којима једно од првих места заузима и та, што је на њ и сама политика Турске гледала добрим очима.

На тај начин Јелинизам, кроз цариградску Патријаршију у мојим очима излази као главни кривац за све несреће које је бугарским Егзархатом претрпело Српство у Турској. Искључивост Патријаршије у служби његовој, и с тога најодлучнија непреломност њена не одазвати се апсолутно ни једном захтеву негрчких племена у областима које су падале у грчко ограничење грчке народности на Балканском Полуострву, изазвале су ону мржњу Словенства према Јелинству, борбу расе противу расе, која се до данас, истина, још није завршила на потпуну победу Бугарства, ну, која ће на послетку имати такав исход, за нас Србе фаталан, ако наши политичари не отпочну на ове послове гледати с више разбора и с већом пажњом по интересе Српства.

Мислим да сам у овим редовима довољно нагласио и мисао колико је политика наслона на Патријаршију неприродна. Њи путевима које

она указује значи ићи у наточ расположењу самог оног народа, за који она хоће да ради. Зар маћедонски Срби неће пре прићи Бугарству, које ће у стању бити пружити му бар оно што ће му задовољити његове шире племенске осећаје, него ли што ће пристати да се по ново врати под јарам цариградске Патријаршије. Да би то значило у наточ радити свим оним жељама које су свог израза нашле у оснивању бугарског Егзархата, то осећају и сами маћедонски Срби, онако прости и необразовани више него ли њихова браћа у Шумадији, који их на то упућују. Јер је први, на напомене да се са својим сељацима врати Патријаршији, на тек по том да ради да му она дâ народну цркву и народне школе, одговорио: како ћу то да чиним? Ја својим људима двадесет година говорим како нам је Патријаршија највећи душманин: како могу сад да им довикујем да нам је потребан дослук с њоме? —

Политика Србије није се задржала само на наслон на Патријаршију, помажући је у исто време, ну, она је, канда, ишла и даље; тражила је чак савез с грчким краљевима и заједнички рад с њима противу Бугарства. Мисао таког савеза била је помињана и у јавности, она се чак и одлучно манифестовала била у оној смераној походи наше омладине грчкој. Посете ове није било, наравно ни с тога што је од наше стране не би желели били, ну, свакако, с тога што су државници Грчке разборитијим очима, него ли шумадински, гледали на потребе своје политике. Побуде за такав рад морале су лежати у околности што ни за кога није тајна да Патријаршија ради само оно што јој се заповеда из Атине, и онда се с наше стране свакако умовало овако: пошто је Бугарство подједнако опасно и за задатке Србије и за задатке Грчке, то политика ових земаља треба да створи основе за заједнички рад противу њега како би га стукнули у његове природне међе. Да ли је баш било и формалних преговора о томе, и да ли су они довели до каквих год практичких резултата, то је за ово моје казивање са свим све једно. Ја сам само утврдио један чин, који се озбиљно претресао био и у јавности код нас, и који стоји у веома тесној вези с оним напред поменутим, да се Сриство у Турској хтело спасавати наслоном на Патријаршију.

И та политика, било да је практички била извођена, било да се о њоі само умовало, носи на себи знаке помућености и невођења рачуна ни о најобичнијим мислима, које би раднику на њој морао нагонити и најновршнији испит погодаба под којима би имао радити. Као год што непоречно стоји да је расположење српског народа у Маћедонији далеко од тога да препоручује наслон на Патријаршију, исто тако стоји да ни Грци ни Срби, сваки са свог гледишта, немају никаквих разлога који би им препоручивали заједнички и удружени рад противу Бугарства. Ни једни ни други не би отуда имали ни из близа ону корист рада које би отпочели стварати могућности за заједнички рад. На против они би, и једни и други, место оснажења и успеха, постигли само ослабљење и неуспехе, и, што је у свему од још пресуднијих значаја, баш њихов удружени рад донео би користи ономе противу којега би био и намењен.

Он би бугарском Егзархату на против пружио могућности да се утврди и у оним крајевима, који су му се до сада колико толико опирали, највише ношени надањем да ће им политика Србије остварити жеље. На први поглед ова мисао може изгледати парадоксална; ну она је сушта истина, и ја у њу безусловно верујем. Она парадокс није, она је аксијом.

Излишно је и рећи да би сваком заједничком раду Србије и Грчке морало претходити обележавање сфера, разграничење интереса, и једновремено давање гарантије да ће се с обе стране поштовати клаузуле тога споразума. Морало би се обележити где Срби смеју радити за се, где за Грке, где ови за Србе, а где опет за се. То је смисао споразума то су потребе његове и само га тако и може бити ако би се о њима водио озбиљан рачун.

С обзиром на ширину грчких претензија у погледу распрострањења њихове народности на Балканском Полуострву, а по цену оних уступака које би они нама учинили, несумњиво је да би, на случај споразума, њихову утицају остављен био велики део турских Срба, насељених не спорадички, но компактно. И тада би наступило ово. Ти Срби, од нас потпуно напуштени, бачени управо у чељусти Јелинства, понесени мислима које имају о Грцима и расположењем које је пресудно било и при оснивању Егзархата, они би све своје симпатије и наде окренули оном, који би им, кад нас ту више нема, бар надања ради, у положају био задовољити оне потребе, које имају разлога у њихову осећању племенске заједнице. То су, наравно, Бугари и њихов Егзархат. И што је још пресудније, они би се одмах и с већом жестином бацили у наручја Бугарству, пошто у том случају без нас престала би и она помућеност у народносном осећању, која се данас види у гдекојим крајевима турске Србије? И шта би било с Грцима? У место оснажења, које би споразумом требало да постигну, у место тековине коју су изгледали, њих би Бугарство кроз Егзархат потиснуло далеко на југ, скоро до под саму данашњу државну границу Грчке. Да ли они не виде те изгледе? На то питање одговориће све ово моје казивање.

То исто вреди и у погледу на нас. Ми бисмо, споразума ради, због оних уступака које би нам Грци учинили, у главном поставивши Србе за епископе у епархијама које би нама остављене биле — што би собом вукло и остале користи — морали се дакле одрећи извесног дела својих претензија; напустили бисмо старање о оном свом народу који би остао с ону страну граничне линије. Мржња противу Јелинства силна је, она би у овом случају била појачана; прохтеви које би она створила били би много већи, а с њим и напори да буду задовољени, и за врло кратко време наступило би оно што сам ти мало час поменуо: сав тај народ био би изгубљен за Српство много пре него што га, под данашњим погодбама, може прогутати било Бугарство било Јелинство, и то опет на велику корист баш самог такмаца, кога би дружба друге двојце хтела да сломије. Он би баш изишао куд и камо оснаженији. Колико би такав

рад Србије и њене политике одговарао задацима њеним и био користан по њену будућност, на то питање одговори ти, пријатељу читаоче.

Па не само то, него чак и кад не би постојао ни један од чинова које сам, држим, довољно утврдио: кад би чак било и могућности да се дружба постигне на корист и једних и других, истиче се, у овој ствари немерено важно, питање о гарантијама, које бисмо један другом дали да ћемо поштовати одредбе споразума. И колико су год сви досадашњи разлози закључење његово стављали у област бесцељних и некорисних комбинација, толико и потреба једне гарантије ставља га у немогућности све док још неко сем уговорника не би на њ пристао. Ја нећу да додирујем питање да ли бисмо ми у опште и били у положају и да дамо Грцима потребне гарантије. На то нека одговори сам факат да би све наше гарантије лежале у обвези и обећању да ван оних граница које би раду нам биле постављене, не бисмо ништа предузимали да Сриство преко њих очувамо српској заједници. Нека тај факат одговори и на питање: да ли би се Грци могли задовољити с таким гарантијама. Са стране пак другог уговорника, Грка, гарантије би биле у томе што би они упутили Патријаршији изиђи на сусрет жељама Срба, који би остали ван њихових, грчких, граница рада, а најглавније је у томе што би им за епископе били постављени Срби, и што би се она заузела и за све друге њихове културне установе, о којима има она стараље по Султанским ферманима. Тако уређење односаја и извршење споразума не стоји само у рукама Срба, Грка и Патријаршије, с разлога што им је предмет турска, царска, земља и већ то упућује на питање у колико ће сама Турска допустити својим поданицима српске народности радити на очувању своје народносне индивидуалности, и да ли би она, ношена разлозима своје политике, нашла за саветно допустити да се таким радом стаје на пут ширењу Бугарства, које је она, то је већ опште позната ствар, до сада увек повлађивала. Непотребно је овом казивању, па зато и немам разлога бавити се овде о том питању у свој опширности његовој. Претпостављам могућност — а она је до данас, на велику штету нашу, а и Турску, била увек стварност — да власт турска буде непријатељски расположена према Сриству у својим државним границама, и старању његову и Србијином да се сачуваіу од побугаривања. На тај случај не само и даље гарантије од стране Грка што не би имале никакве вредности, него чак не би могле бити ни дане. Не би имале никакве вредности, јер би биле без санкције. Ту мисао могао бих потврдити масом примера, ну, то сматрам да је непотребно непред непоречног чина да су турске власти сметале отварању српских школа онде чак где постојање Сриства нису одрицали ни Бугари ни Грци, и то једино с разлога што је политика Турске душманским оком гледала и на само постојање Сриства у границама царевине. Потврде да је ту и сам рад патријаршиских органа био немоћан — налази се, у много примера, у крајевима који не падају у границе грчких претензија Тако су, не за љубав Сриства и ради Православља, но једино да равнодушношћу својом овде не би

доводили у другим местима у питање права Патријаршије. органи ове истицали се пред влашћу као браниоци оних права. што би. по повластицама њеним. показивали се браниоцима српских школа и цркава. ну све им је било узалудно с разлога што је власт била уверена — из којих разлога то је излишно истраживати — да треба сузбијати сваки рад који би на себи носио обележје српске народности. а. на против. да треба помагати онај који је ишао у корист Бугарства. Било је. а и данас се може видети по неки епископ — и ја сам једног таког познао на овом путовању — који о својим дужностима има погледе мало различите од оних што владају на Фанару, и њима је све старање било узалудно испред чина да турска власт непријатељски гледа и сузбија сваки покрет. који би се клонио напретку српске народности. И за то држим да би чак и успех добити Србина за епископа донео нама слабу ако не и никакву корист. и да би та тековина, ако би је Турска и допустила. била веома мало сразмерна надањима. која се за њу везују у Србији и Српству у Турској. То тврди и целокупни положај у којем се данас налази Српство у Турској и досадашње држање турских власти. Оне нису само један пут одбијале сваку мешавину патријаршиских органа за школе негрчког језика. наводећи тому за разлог како повластица патријаршиске у погледу на школе вреде само за школе грчког језика, — сматрање потпуно фанаријотско. којем ни сама патријаршија. на крају крајева. неће учинити никакву озбиљну замерку. Знај. међу тим. да су те школе негрчког језика увек српске школе, јер Румуни. који у црквеном погледу још стоје под Патријаршијом. потпуно су од ње независни у погледу на школе.

Мислим да сам у овим редовима довољно представио мисао: да је убитачна и несрећна она политика српска, која је хтела наслон на Патријаршију кроз договор с Грчком. Она показује потпуно непознавање погодаба под којима се имало радити и до данас је вукла у веће неуспехе и чак упропашћавала и оно мало што нам је остало од старог наслеђа. То је политика без разбора и увиђавности, која је само без нужде стварала тегоба и онде где их у прво време није било. И буде ли се ишло и даље оним путевима што их она указује, више је него поуздано да није далек дан кад ће Српство дочекати још једно Косово. много страшније од првог. јер они. који се на њему буду затекли. умреће смрћу кукавице а не јунака.

Несумњиво је да ћеш ме, пријатељу читаоче, упитати од којих би управо погодаба зависио наш успешан рад: шта бисмо ми имали чинити на да туђина отерамо са свог огњишта и нагонимо га да пази и гледа само своју кућу. Ако сам успео како треба казати своје мисли, онда ти не би тешко било и сам да одговориш на то питање. Јер, ја сам тврдио:

да је политика наслона на Патријаршију неприродна и несавесна, пошто је расположење народа противу ње, те она у њему не би могла наћи потребног ослонца:

да је, ради помоћи Патријаршије, смерани савез с Грчком, штетан и Србима и Грцима, јер би он донео користи само Бугарству на штету оба савезника:

да чак кад не би постојао ни један од ова два чина, да би савез и постигнут био сумњиве вредности, јер са стране Срба не би имао никаквих гарантија, а кад би њих Грци и хтели дати, не тражећи их од нас, да би оне биле непотребне и бесцељне, све док Турска не би дала свој пристанак. Без њега нема ни споразума, нити грчка гарантија своје санкције, јер је политика Турске пресудна по културни развитак народности, што су у њеним државним границама, а она је и до сада најодлучније сузбијала сваки рад на спасавању српске народности и то баш и онај рад, који се и до сада предузимао искључиво наслањајући се на она права која је Патријаршија имала.

Кад то стоји, онда бих те, место опширног одговора и другог разлагања у потврду његову, могао само упутити на маћедонске Румуне. Они су, кроз дуги низ година били измећари велике грчке мисли, и покрет који је свог решења имао у оснивању Бугарског Егзархата имао је свог одјека и на њих. Народ, који је дуго година био један важан елеменат у саставу грчке народности, отео се положају да и за себе буде изгубљен, и данас је у рачуну етнографиских односаја на Балкану постао цифра о којој рачунари већ морају водити рачуна, а и политичари су га почели узимати у своје најозбиљније комбинације. А он нити је тражио споразум с Грцима, нити је хтео имати своју цркву. И без једног и без другог, чак огласивши рат Јелинству, он је успео, за релативно кратко време, показати у своме раду много више успеха но што га Србија може показати по цену много већих жртава, од којих је највећа она из 1885 године. И што је у расправи румунског питања било од особите важности, то је факат да је питање школско било потпуно издвојено од питања цркве; оно у прво време није било постављено од стране поститника румунског питања. Тек кад је рад њихов на школи ухватио корена и постављен био на чврсте темеље, онда се отпочело радити и на томе да се Румуни и у црквеном погледу одвоје од Патријаршије и стеку коју народну цркву.[1] Средства потребна да се до успеха дође, то су она која је кадра пружити политика Србије. А она ће их дати у довољној мери, ако она буде политика државних интереса, а не личног рачуна, ако је буду водили људи несебичног патриотизма и људи мислени: они што неће тражити дружбе и споразума онамо где их не могу наћи, но тамо где их има. Маћедонско питање мора бити предмет озбиљног старања Србијиних влада а не оних многих дружина које су сметеним радом, који је свог разлога имао само у себичности,

[1]) Да учиним једну малу дигресију. И рад маћедонских Румуна даје потврде мисли да покрет за оснивањем бугарског Егзархата у прво време није на себи имао карактер народности. Има примера да су Румуни, по уступак службе на народном им језику, признали и Егзархат. Нека и то посведочи да је име Бугарин просто натурено турским Србима.

само несрећу доносиле. Оно је већ постало предметом за дипломатске преговоре између Србије и Турске, и спољашња политика Србије мора га узети у своје најозбиљније старање, ако жели да својој земљи донесе користи. Рад њен мора да иде царским цадама, а не оним скривеним путевима и странпутицама, које су до сада препоручивали планови „Друштва за експлоатисање патријотизма код народа на Балканском Полуострву“. Ходење по тим путевима само је изазивало оправдано подозрење код турских власти и људима ни кривим ни дужним пунило скопски Куршумли-хан и солунску Камли-кулу. За то ће требати раскрстити и с многим предрасудама и упутити на њихова права места све оне многе сметењаке што су се ухватили у коло наших лакоумних патријота и њихових дружина. Тако само радећи и без Патријаршија и без Грка, једино се можемо надати успеху. Јер само то је једини пут којим се, на миру и пријатељски радећи, може стићи до успеха, корисног и једном и другом суседу. Не буде ли га ни тада, значи да се Србији не да културним средствима очувати српској заједници оно Српство што се налази иза њених јужних граница, и онда се, у интересу своје будућности: мора латити јединог, које још остаје: оног које је свом министру просвете поменуо био стари Никола Христић. Питање је само да ли садашњи положај Србије допушта њеним управљачима помишљати на њ, и да ли су они с тога кадри спремити све оно што је потребно, па да се успех постигне?

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

П. Балкански.

ПТИЦА

(Ј. И. ПОЛОНСКИ)

Свежи ваздух ведра данка,
Јѐдри мирис груди плáви;
А птичица цврлутанка
Са висине земљу здрави.

Она има свога друга,
Она има станка мила, —
Сред мирисна, свежа луга,
У трави је гнездо свила.

Па под небом, не рад неба,
Израз тражи љубав жарка;
Ради земље, не рад хлеба,
Пева птица слободарка.

Слушајућ' је како поје
Стид и туга тад ме крену,
Јер зажали срце моје
Што да нема судбу њену?.

Р. Ј. Одавић

ОТРОВ

РОМАН АЛЕКСАНДРА Л. КИЛАНДА

(СВРШЕТАК).

Неколико дана беше прошло а професорка ниіе видела Мортмана код себе. Једнога подна прође он, кад се враћао из фабрике; али она се уклони с прозора и прикри се. Одношај према Мортману био је за њу нешто дошао у засенак: она је сада мислила само на оно, што је чекало: да јој је још једном ваљало да постане мати.

Кад се родио Аврам, за дуго је желела, да му се роди и сестра. Али с временом напустила је ту жељу и сад су се њени погледи на децу и дечије васпитање тако променили, да се сматрала за срећну, што има да се брине само о једноме. А и њен се муж не би много радовао, томе, када би сазнао; то је у напред знала поуздано. Али још много пре — са свим јој је било несносно, кад је помислила на однос према Мортману. Поцрвенила би од стида, кад год се сетила њихова последња састанка. Он је пољубио и рекао јој је, да она припада *само* њему — а она — шта је урадила? А шта је требало да уради? По све је било немогућно да се и даље сама креће између ових ствари; шта — или кога јој је ваљало изабрати? Што је имало доћи, морало је доћи — па шта онда?

Седоше једне вечери у сумрак на диван, пошто су девојци наредили, да не пусти никога, па ни господина Мортмана. Она је била близу очајања и у један мах побоја се за своју намет. Хтела је сад да изврши обрачун, да би видела, на чему је. Али то је био жалостан обрачун и Венке се ужасну од њега. Јер она је била отрезла у лажи и нејасности на све стране: она која је себи тако смело и безобзирце прокрчила свој пут кроз живот, никад сама не лажући и никад не трпећи, да други слаже, у колико је то стајало до ње; она, која је веровала и тврдила, да онај, који хоће да се држи искрено, истинито и часно, може проћи кроза живот без штете, ма колико да је он претоварен лажју и кукавичлуком!

А сад се сама нашла у сред њега! У којему је од својих односа, који су је највише везивали, била потпуно истинита у овоме тренутку?

Поче их прегледати редом и поче с Аврамом. На шта се беше изметнуо њен син? Имала га је тако близу себе, да је могла видети сваки мали покрет у његовој души, да је могла пратити и разумети сваку најмању мисао или сумњу, која се плашљиво појављивала у његовој младој глави. А где је био сада? Шта је сада знала о њему? Мало је помогло, кад је говорила: „Узели су ми га“; јер то је требало да спречи: требало је да бди над њиме, да га очува у чистом бистром ваздуху, да не омлитави, не попусти, не сустане, у свакодневној борби. На то се хиљадама пута заветовала, кад га је носила у наручју, док је био мали; а сада, када је одрастао, када му је било потребно да се она сећа онога, чем се заветовала, је ли могла сада изићи пред њега и рећи: „Ево ме: ево ме — твоје верне мајке?“ Да ли јој је могао веровати као пре? „Није“, рече Венке гласно и то је звучило тако жалосно у празној соби; не, то није могао.“

И при ономе догађају у школи и доцније у питању о конфирмацији била се повукла, напустила своја најсветија начела и проиграла је са свим поверење свога сина. Никада је он није видео да се колеба осем у ова два случаја, који су били за њега најзначајнији. И чиме се дала савладати? Како јој је то сада изгледало јадно према њеноме великоме задатку, њеној дужности да сина сачува на праву путу Не! Њу је учинило немоћном нешто друго: то је био Мортман: ради њега и заузета њиме, она је свога сина напустила — напустила? Не, издала!

А сад дође на свој однос према Мортману; како јој је изгледао нечист, како јој се учини незнатан у овоме тренутку! Она стаде кушати своју љубав и њену јачину, питајући се, да ли је готова, да жртвује своју кућу свој положај, свога мужа, свога сина, своје добро име, и кад је све то ставила у један тас, погледа плашљиво на своју љубав — — мораде сама себи рећи — да је престарила.

Престарила је — мислила је она — за ову безобзирну љубав, која је примамљива као блаженство, а обвезна као дужност. Она је имала сувише искуства животнога, те се није могла заслепити самообманом, и била је сувише праведна и дужностима одана, да би могла пренебрећи захтеве других. Љубила је Мортмана, то је осећала. Бивало је тренутака када је готово опције помисао, да стоји уз њега и да живот проводи с човеком, који се тако слагао с њиме, који је био у сваком погледу тако без предрасуда, одважан и племенит. Па када је онда помислила на живот, који јој је предстојао поред правога јој мужа, ужаснула би се од све лажности тога живота, и осећала је толику одвратност, да је једино спасење, једино средство за се видела у кидању са свим његовим здравим оштрим болом, па онда у новоме животу — био он како му драго — са Мортманом. Али Мортману није могла ићи у своме садашњем стању. И она је заборављала за тренутак сав свој бол у горкоме сажаљењу према детету, које маика није изглéдала с чежњом и љубављу, и коме се нико не би обрадовао, када би дошло. Она није била мати, која би била задо-

вољна с једним дететом, није била жена за мужа, није била сигурна пријатељица — ништа ни за кога — па зар не би било боље да отиде?

Смрт јој није била тешка; често се пута носила с мишљу, да својевољно остави живот, и мислила је, да јој не би недостајало јунаштво за то, када би се само једном решила. Смејала се допадљивости, којом се обично оптужују за кукавичлук они, који претпостављају да се сами лише живота; јер јој је мисао о томе била толико јасна, да је знала, да је потребно имати храбрости за то — нарочито храбрости у одлуци.

Заморена множином мисли, кроз које је прешла, паде у тихо размишљање: да ли не ради баш најбоље противу себе и других, ако призна пораз свога живота и ако се уклони побеђена, у место да живи и даље на лажима и развалинама и са запуштеним захтевима за оно, за што се борила и што је напустила: за потпуну чисту истину и речима и делима.

Али она није била сама. Изиђе јој пред очи слика мале нежне дечије главе: зар је имала права, да понесе са собом друго биће, да угаси свећу, пре но што се упалила? Нове сумње, нове муке, нова питања чекала су је; зашто нигде — ни код кога нема помоћи

Једва око осам сахата дође кући њен муж; није чекала на њега, али је знала да мора доћи у то време. Он сад прође кроз предсобље и остави штап: да ли да говори с њиме? Он је ипак био њен муж, њему је у пола припадао онај мали живот, што га је хтела угасити: он отвори врата и уђе.

„Има ли кога овде?“ запита он.

„Ја сам ту“, одговори она са дивана.

„Је си ли сама?“

Било је нечега у томе тону, што је узбуди. Она не одговори ништа, али се пожури да запали свећу: њена је рука дрхтала, тако да се ударало стакло о ставло.

„Је ли ти што, Венке“

„Пре ће бити да је теби нешто“, одговори натмурено, јер муж јој се шеташе тамо амо с накосним, необичним осмехом на лицу.

„Да, и мени нешто није добро; баш сам хтео с тобом о томе да говорим. Али, Боже мој, Венке, како ти то изгледаш!“

На мах дође јој мисао, да се чини, као да не разуме, да он мисли на њено уплакано и ојађено лице, и улучи прилику, да рече оно, на што је баш мислила. „Па како ћу то изгледати? Мишљах, ти то знаш.“

„Знаш — знаш? — шта?

„Дакле нисі разумео —“

Он се на мах прибра мани се руком главе и посматраше је својим оштрим лекарским погледом, окрете се од ње и дође опет до ње, шапућући неке речи.

„Шта велиш, Карстене?“

„Ја? Ја само велим: „Гле, гле!“ одговори он блед.

„Бојим се, да ни једно од нас неће имати срца за то мало створење.“

„Које мало створење?“

„Наше дете Карстене! Наше јадно мало дете!“

„Наше?“ одговори он истим увредљивим осмејком, као мало пре, и окрете се једнога тренутка према њој.

Венке му погледа у ојађено лице не разумевајући га. Он се окрете вратима, да иде.

„Карстене!“ викну она на један мах. „Карстене, шта ти то кажеш?“

Он се у вратима окрете; цео његов изглед био се променио, оседела коса била му се накострешила, зуби му пођоше у напред а очи беху као у дивље животиње, која на један мах разваљује кавез: промукао и без даха рече јој право у лице: „Ја ти не верујем.“

Она полети за њиме са узвиком и подиже руке; али он је био већ изишао у предсобље и она не пође даље за њиме. Та она га није могла сатрти, а то је хтела да уради.

За тренутак стајала је ту дршћући; по том се исправи, изиђе да нареди служавци. Професор по свој прилици неће доћи кући на вечеру, она ће изићи у шетњу и понети кључ, нека нико не чека будан док се врати. Аврам је био отишао у посету Броху; она би га радо била видела, али је можда овако боље — могло би је омести. Она понесе своју бунду, подиже на њој капуљачу и изиђе на улицу.

Венке оде правце Мортману: растојања у вароши нису била велика, и док је ишла мислила је само на то, како је сад разрешена од свога мужа, са свим разрешена; како сад иде Мортману, да му све исприча; тако би се могло једва једном све разбистрити, доћи до истине у свима њеним односима као некада, на срећу више није много полагала.

Она никада није била код Мортмана, али је познавала његове прозоре, који су гледали на улицу; било је светлости у соби. Кућа је била као већина других у вароши: врата кућња била су отворена и није било затвореног предсобља, она пође право његовим вратима закуца и уђе.

Михаило Мортман стајао је у сред собе, обучен у горњи капут, са шеширом на глави и тек запаљеном цигаром у устима и баш је гасио лампу, да иде у клуб. У соби се осећао слаби мирис од топле вечере, помешан финим мирисом првих потеза добре цигаре.

„Добро вече, Мортмане!“ рече му она са жалостивим осмејком; „ево ме к вама. „Причекајте један тренутак, док се приберем.“

Он муцаше и не умеде рећи ни речи, остави цигару и скиде горњи капут. Последњи дани били су му расхладили крв: непријатно лице професорово довело га је на мисао, да ствар почиње изгледати сувише озбиљна. Уз то му се било учинило, да је и Венке сувише озбиљна и недовољно еластична за онакав однос, какав је он себи био замислио. А сад му је дошла у собу, села на његово канабе и рекла му: „Ево ме!“ Шта је ту ваљало чинити? Каквим тоном да почне? Како за име Бога, да се понаша?

Била је лепа — била је дражесна, како је седела бледа и нешто збуњена на канабету; али шта је то вредело код тако чудноватога, свечанога понашања?

Он јој наточи чашу вина. „Драга госпођо професорка, шта се десило? Је ли се догодило што зло?“

„Није“, одговори му она и опет се осмехну на њега. „Ви ћете можда рећи, да је нешто добро, пошто се једним ударом испунила ваша жеља.“

„Причекајте, причекајте!“ повиче он журно, тоном који би значио раздраганост.

Она то не опази — била је сувише испуњена оним, што јој је ваљало причати, тренутком, у коме је кидала своју заједницу с једним човеком, да би везала нову с другим једним. Она дакле почне мирним тоном, као да хоће да га моли, да има стрпљења са првим дугачким извештајем: „Па да, драги Мортмане, ја сам се раздвојила од свога мужа и долазим сад к вама; али пре тога има још нечега —“

„Ви сте се раздвојили — велите ви — ја не разумем —“ На један мах виде он сву малу варош пред собом, сву огорчену због овога догађаја, што је госпођа професорка Левдал утекла од свога мужа, да проведе ноћ у стану једнога бећара.

Лако трзање прође кроз професорку: она баци брзи поглед на њега и рече тихо: „То јест, имала сам јаку свађу с мојим мужем па сам дошла к вама да вас молим, да ми дате један савет.“

„А тако, драга, милостива госпођо, све ћу за вас учинити. Ви сте ме у први мах збиља уплашили. Али ипак је било врло необазриво од вас, што сте дошли у ово време“ — и он седе к њој на канабе.

Венкино се пак лице све укочи, и око уста јој се набраше боре, којих до сада још никад није било. Она, која је увек говорила само истину, имала је фино ухо за све шуње и неопуздано: у овоме тренутку прогледа га свега. Што то није урадила и раније томе је била крива њена љубав, која је све више расла, те је учинила поверљивом и слепом, а уз то је он збиља показао много страсти, нарочито при њихову последњем састанку. Али сад, кад му је у својој првој недоумици ставила замку, издаде се он одмах. У његову гласу било је толико олакшања када је чуо, да није баш толико зло, — да је био само јачи сукоб с њеним мужем — да јој на мах постаде јасно, да је дошла готово до тога да сама себе подцени, да се из слабости и притворности баци у наручја најлажнијој лажи.

Она устаде и погледа га у очи. И он се подиже и муцаше неразумљиве речи и бранаше се колико је могао од ових очију, које се сусретаху с његовим, не дајући му да се брани. За неколико тренутака одржа он тај поглед; али после погледа у страну. И после тога погледа, беше сав побледео а био је подигао руке, као да се боји, да ће нешто пасти на њега или га раздробити.

А садје Венке била свршила с њиме. Она се маши за чашу вина, што је стајала на столу, и хтеде да је испије: обузе је страх, да ће у

овоме мучном тренутку пасти у несвест — овде код њега. Али после тога остави чашу недирнуту: она прибра сву своју снагу, одржа се и оде. —

Прошла је мирне празне улице толико, да више није било фењера: она то тек онази, кад се почела саплитати и кад више није видела пута.

На ивици пута било је поређано велико камење а далеко доле чула је жубор таласа, који су ударали о литицу и опет падали. Од свећа варошких виђаху се танке пруге преко залива према њој: али она се окрете од њих, седе на један камен и погледа у мрак: „Јадни мали Авраме — јадни мали Авраме!“ понављаше Венке полугласно. Од њега се на послетку опростила: он је био још једини, који је везивао. Јер је с Мортманом била свршила, са свим свршила. Она се стидела, осећала се понижена и укаљана, што је допустила, да је тај човек толико изигра. Али не само што је њену љубав окаљао, већ се пре свега њених идеја, њених најмилијих и најодважнијих мисли почела плашити због овога човека: сад се више није могла ослонити ни на шта — ни на кога — чак ни на себе.

И кад је сада оставила свога мужа, није имала себи ништа више да пребаци. Све, што га је за његова заједничка живота одржало у важности у њеним очима, са свим беше нишчезло последњим омаловажавањем: у њега се појавила суровост — баш оно што је брутално: у карактеру човекову што је она мрзела и што је он до сада умео вешто пред њом да прикрије. Не, њему се није хтела враћати!

А оно мало створење, што га је собом понела, такође је се слабо тицаше: јер сад јој је било јасно пред очима, да је доброчинство — последње што га је могла указати — да угаси светлост, пре но што је упаљена, да ово мало створење осигура од сумњивога дара животнога.

И у њеној огромној жалости и на крајњој ивици живота, који је морала напустити, осети слабу сенку материнске радости — као да држи у наручју своје мало дете, које плаче, и као да га носи са собом у блажени сан.

Па зар је Аврам — њено дете — са свим за њу био изгубљен, да га никако више није могла добити? Непрестано је градила рачун, и сваки пут, кад јој је већ изгледало, да има за њу излаза, помеша се нешто што је кварило. Не! Она му више није могла користити својим животом, какав би он морао бити у будуће — то је било немогућно! На против чињаше јој се, да ће му успомена на њу можда једном у познијем животу бити путовођа или помоћница, да се опет исправи, када би икада дошао до уверења — а томе се надала — да је она, мати његова, радила на томе, да га одржи здрава и истинита, а да су други провели његову младост и начинили га мекушцем и неуузданим човеком.

Венкине силе сада беху готово исцрљене; само је једно било непоколебливо пред њоме: њена одлука. Мучни обрачун са животом беше је заморио и готово затупео: она то и сама онази, па оде до прве свеће да види колико је сати.

Беше баш једанаест и по часова.

Венке је све мислила, како ће, па је при томе мислила и на друге, које ће живети после ње.

Она се зави у свој огртач и погледа преко залива на свеће у вароши. и она скупи сву своју младост. сву своју радост, своју срећу. све. што јој је живот знао угодити, све промаче полусвесно поред ње па се опет изгуби у тавнини, бледо али чврсто и без колебања.

За тим се врати брзо у варош кући својој.

ДВАНАЕСТА ГЛАВА

Све се у клубу зачудило, што је професор остао до после десет часова и пио пуни. Иначе је код њега ишло правилно као часовник: одиграо је једну партију у клубу свакога петка у вече, али других дана чим куцне девет кући. Што је данас — у уторник — тамо вечерао а после тога играо биљара са неким младићима, то је било веома необично. И сам се тому смејао и био је врло весео. Али кад је око једанаест часова дошао кући, веома се непријатно изненадио, што му жене није било ту.

Он је рачунао, да она спава или да ће се чинити као да спава, ако он дође кући тако доцкан: јер ни под коју цену није хтео вечерас. док је онај догађај још у свежој јакој успомени, да се о том говори. Размишљаше, где ли би то она могла бити. Његова жена не имађаше многих пријатељица. али је ипак било две до три породице, са којима су тако блиско стајали, да би им професорка у вече могла отићи, ако и није позвана или није напред јавила. Али са таке посете морала би се пре једанаест часова вратити кући.

Најпре му и не дође на ум, да је могло бити чега особитог. Погледа, да ли је узела други кључ од куће, и кад га није било на месту, извуче свој, да би она могла ући. Ма где да је, знао је он, постараће се да је допрате до куће, а сем тога, за даму, која је тако позната била као професорка Левдал није било ни најмање опасности. кад би баш и доцкан у вече улицом ишла. Брзо се свуче и леже, да би могао да се учини као да спава, кад она дође кући. Пре свега било му је до тога стало, да се до сутра одложи разговор, до ког је морало доћи. У вече је било немогућно: то би више довело до наглости и немира.

Али из јутра се све показује незнатније и мање, и најтежа спорна питања могу се лако расправити у хладном јутарњем ваздуху, као да су какве ситнице.

Професор Левдал био је потпуно на чисто са собом, да је погрешио и да је дубоко увредио своју жену. Као коректан човек стидео се, што је издао расположење које је — у то је био уложио своју част — увек брижљиво скривао. Према својој жени стидео се управо мање. што је сам знао, да оне ружне речи није озбиљно мислио, и што је био пот-

пунце уверен, да ће она сама увидети, после неког размишљања, да су му оне излетеле из уста у првом нерасположењу.

Јер оно што му је открила, у највећем га је ступњу непријатно дирнуло. За дугих година он се већ спријатељио с мишљу, да има једнога сина. Како из праксе код сиромаха, тако и из статистичких студија често су му пред очи излазиле жалосне последице од многе деце и он је сам често и очито противу тога говорио и писао. Зар се он не би сад показао у смешној светлости, кад би после шеснаест година, под своје старе дане, почео да практикује противу своје рођене теорије? Колико би морао да издржи досетљивих приговарања, колико осмејака и провидне злобе? Па онда узнемиривања у кући, неприлике и непријатности, које се могу поднети, док је човек млад и ствар нова, али које су веома досадне те као да ти је цела кућа за вратом, кад смо један пут дошли до мира. Све су ове мисли од једном јурнуле на њ, и прешле у рђаво, раздражено расположење, које га је снашло у последње време, тако да је онај иначе јако фини човек, који је умео потпуно да влада собом, са свим изишао из такта и избацио речи, које су у неколико издале његову тајну, премда он у дубини свога срца није ни из далека тако мислио, као што је казао и као што је Венке морала разумети. Али свакојако из јутра би се све уредило. Од саме ствари не може се ништа изменити, а професор Левдал је био баш такав човек, који је умео колико је само могућно пристојно да се нађе у оном што се не може избећи. Хтео је радо и да се извини пред својом женом и био је готов да дá свако часно изјашњење; само је то морало бити на миру, пола у шали, смишљено — сутра.

Угаси свећу и најрадије би сад баш доиста спавао, али му то не пође за руком, не могаде да заспи. На противу на скоро се са свим разбуди, постаде напрегнут, узрујан и раздражен: пажљиво је слушао сваки глас и чинило му се, да је тиха ноћ, у којој је град спавао, пуна шума, док се на пољу на улици губио један једини корак. А страх је растао у ноћном мраку, све брже и брже са фантастичним контурама ступио је све ближе њему, све се јаче на њ наваљивао сваке пете минуте, кад је мислио, да је прошла четврт часа и кад је према жижици погледао на часовник.

Та где је то она остала? Било је већ више од једанаест и по! Сад већ мора да се нешто десило. Њен последњи разговор, њен узвик, кад је он отишао, што се бојао, да продужи разговор — све је то живо стајало пред њим — а он је знао, како је она нагла и безобзирна Та добро је он познавао те раздражљиве природе, шта се могло од њих и очекивати! Где је била она у овом тренутку? Смрче му се пред очима — да ли је лутала кроз ноћ, или већ иловила као лешина у валима око стрмих стена?

Исправи се у постељи и запали свећу. Говорио је сам себи, умирујући се, као каком болеснику у грозници, али узалуд.

Најзад чу, како се отварају врата од куће.

Брзо угаси свећу, леже и дисаше дубоким правилним даховима, као да већ одавно спава. Осећао се веома лакше и смејао се своме страху.

Венке дође у собу и запали свећу; скиде хаљину, посматрајући пажљиво мужа: он спаваше дубоко и мирно. Тихо и обазриво, да ни један кључ не зазвеча, спусти руку на свежањ кључева, узеде свећу и изиде напоље.

Он опази, да она остави собу, али није даље мислио о том. Сад је дошла кући, његовог је страха нестало, сутра ваља извести све на чисто. И како се сад умирио а од душевног потреса био уморан, као кад би стао, и заспа доиста и спавао је неколико часова тврдо и мирно.

Али кад се ноћу пробуди и нађе постељу женину празну и хладну, стресе се опет од страха, запали свећу и погледа око себе. Све је било мирно, било је после три часа, од своје жене не виде ништа сем њене хаљине, коју је била скинула.

Професор осећаше како му срце куца, као да хоће да искочи; јер сад виде, да није ипак све у реду. Прибра се и наоружа се мирноћом, која му је била у природи и која је била развијена и ојачана животом и радом. Пошто се у пола обукао, узеде свећу и изиђе напоље, да ју потражи. Преко степеница виде један зрак светлости, који је долазио из његове собе за примање, од које су врата била притворена. Мораде се један тренутак задржати, па пође неколико корака к вратима: сад је знао, какав га поглед очекује.

Ипак је морао да се држи чврсто и светњак у мало не испаде из руке. Круто опружена лежала је Венке као мртва у његовој великој наслоњачи. Свећа на столу била је скоро догорела, а из њене руке, коју је у последњем тренутку опружила преко стола, испало једно од његових малих стакалаца, које је врло добро познавао.

Уклони свећу и хтеде да падне на њу. Али једна мисао на један пут сину и учини га јаким и хладним. Ваљало је размислити се, шта сад треба чинити, шта може још да се прикрије; време је било, да се буде човек.

И опет све потисну својим савлађивањем себе, које је ојачано било навиком; поднесе јој огледало пред уста, и ако је знао, да је смрт наступила у тренутку кад је стакаоце било празно. Он га узеде, остави га унутра и потражи запушач по патосу. За тим закључа орман и мету свежањ кључева у џеп.

Окренувши лице у страну наже се над њом, диже је и однесе кроз собе у њену постељу. Пошто је донео свеће у собу за спавање, осврте се још једном око себе и отиде горе да пробуди девојке. Једној је ваљало одмах отрчати до физикуса Бенцена, који је становао у близини — професорка је болесна, опасно болесна, тиче се живота и смрти. Али Аврама није требало будити.

Докле је био сам, отиде професор брзо у своју собу за примање и донесе још једно стакаоце.

Кад је Бенцен дошао, сусрете га професор у предсобљу.

„Свршено је — драги пријатељу — овде се не може више ништа чинити — удар у срце — са свим изненада —“

„Јадни пријатељу!“ одговори Бенцен и стиште му руку; „јесам ли доцкан дошао да ти помогнем?“

„Ах не! Ја сам сам дошао доцкан. Помисли само: ја спавах; она је после мене легла, и тако се мирно и изненада догодило, док се још свлачила, да је већ била без свести и у самртној борби, кад сам се ја пробудио“. Професор је говорио напрегнуто и опширно као убица, који хоће да изазове утисак искрености.

„Дао си још мошус?“ запита доктор Бенцен, мало изненађен, нагињући се преко ње.

„Па шта сам могао да чиним?“ одговори професор и удари се рукама; „у очајању и сам као што сам био — баш пре но што си ти дошао — зграбио сам, што ми је при руци било. Али она је извесно била већ мртва, кад сам јој насуо у уста. Увек сам се бринуо за Венкино срце — али да ће тако бити —“

Бенцен му мету руку на раме: „Буди човек, Левдале! Ми смо обојица видели много таких случајева, да морамо да се снажни покажемо, кад нас саме то снађе. И ја видим да си ти прибран, а сем тога ти знаш, Богу хвала, у чем ћеш наћи најбоље и најснажније утехе“.

Физикус Бенцен је у таким случајима увек налазио какав религиозни обрт, премда је иначе у устима имао клетве и ружне речи. Али кад је он отишао, врата од куће закључана, оно што је најгоре прикривено и положај спасен био, тада клону професор; закључа се са умрлом, паде пред њену постељу и јецаше.

Тако се дакле свршио — његов брак! Он је за њ био дуга борба, у којој је он увек губио — па и овога пута. Он се борио, да своју жену придобије другим средствима а не љубављу. Требало је да она научи, да му одаје потпуно поштовање — па и у том, да његов поглед на живот призна као правилан и да се савије пред њиме. Сујета Каретена Левдала била је његов карактер. Све је требало да допринесе да се он у том ојача; само његова жена није се хтела савити. И у колико су се они у заједничком животу више познавали у толико је више он долазио до увиђаја, да једнако бива слабија нада, да ће му се она поклонити са дивљењем: али тога је још више подбадало на борбу. Један пут се инак морало показати, да она ништа не може постићи без његове помоћи сем беседа и крупних речи.

Али му је она инак и мимо вољу уливала поштовање. Она безобзирна отвореност, онај стални, поуздани поглед, који он осећаше на себи — па и кад би она у друштву далеко од њега била чим би он вешто и дивно удалио се малчице од истине — увек су га притискивали и дражили, јер никад није могао да је поколеба. Само је на једној тачки он победио, у борби око Аврама. Али у исто време дошло је нешто ново, много горе него све друго, што је носило собом пораз.

Он је имао тајну, коју је целога свога века крио са највећим напрезањем — то јест да је био љубоморан — тихо, притајано, болно љубоморан. Јер као што се његова сујета није показивала ни у чем, што би ма из далека могло личити на разметање, тако се и његова љубомора није јављала у наглости или прехитрености. Увек се сећао изреке, коју је некад читао у младости: „Љубоморан је човек увек смешан, али понајвише онда, кад дотрчи са ножем“. За професора Левдала била је крајња тачка људске бедности начинити се смешним, и с тога се једном за свагда заверио, да никад не иде са ножем. То није ни било у његовом бићу; и ма како да се могао осећати увређеним и ма колико да је био осетљив према најмањој увреди и запостављању, ипак није прешла преко њега никака сенка, коју би ико могао опазити.

С тога је он још од своје женидбе узео методу, да се чини као да ништа не види или не разуме, док је увек бивао љубазан и предусретљив према младићима, који су се од времена на време приближивали његовој жени, и обасипао их похвалама, тако да је и њој самој било досадно. У исто време он се држао увек нешто повучено, док је увек баш показивао све што је ритерско било на њему: према приликама повлачио се натраг или се истицао, верно и одано, тако да се млада жена, чију пуну љубав он ипак није имао, увек слободно враћала к њему, чим би је почео узнемиривати какав однос. У ствари је она имала према њему ипак највише поверења. Али увек, чим је прешла така криза, увиђао је професор, да ће други пут бити теже. То је и био један од главних узрока, што је оставио престоницу. Овде у малом граду ишло је боље. Истина јој се виши учитељ Абел удварао на свој тихи начин и професор се због тога љутио, али је то по себи било са свим невино; у ствари се чинило, да ће најзад бити миран од срва који га подгризаше — али сто дође Мортман!

Од онога несрећног свечаног ручка, који је дао професор, јер је то држао за свету дужност а и Венке је дотле показивала Мортману равнодушност, о којој се није могло сумњати — од онога погледа, којим је она захвалила томе младом странцу за помоћ у великом разговору о школи — од тада је знао професор шта ће бити, и ако није ни слутио, да ће се ствар тако жалосно свршити. Он је унапред видео нов испит и прибегао својој старој методи: записао је акције за фабрику „Фортуну“, ступио је у дирекцију и позивао Мортмана најобавезнијим осмејком. Али је и сам одмах опазио, да не иде више све лако као пређе. Свакога му је дана теже бивало да се савлађује; ништа му није оку умакло, све је знао и све је разумео; он виде, како је постао однос и како се све више ширио — то је он видео много пре и много боље него сама Венке. И крв му се ускомеша, беше му немогућно да се и даље претвара, док је претила опасност да му се сруши цела кућа; стара метода није више користила. Он је морао сам да се умеша — или противу једног или другог. Он удари штапом о калдрму оне вечери, кад је изишао Мортман и сва му страст беше исписана на лицу, тако, да ју је професор могао про-

читати у једној секунди — он удари штапом о калдрму али осети у једно, да је то последњи пут што то још може. Неколико дана нишао је у том расположењу: али данас је дошао кући, да жени јасно каже, како је управо било са том ствари од првога дана па до данас. Није више мислио на понижење, хтео је да се потужи, имао је право на то; хтео је да је опомене на дужност, од које се она као жена на свом месту није могла извући. Тада, уза сву несрећу, долази му она са тако непријатном, тако неочекиваном новошћу, и тад га остави присебност које се држао са толико напора: био је са свим изван себе, кад јој је рекао у очи последњу увреду. Хтео је да јој каже, да је дошао, да јој неприча, када јој више не верује, како је почео да сумња у њу; хтео је да је опомене, да је моли а хтео је да јој оборо говори, према том какав обрт буде узео разговор. Али ни из далека није хтео — као што се десило — да је вређа. Знао је, да се њено срце окренуло од њега, и то му је задавало муке; али знао је и да ће она, ако је тако далеко отишло и избор учињен са пуном свешћу, с места преда ће изаћи и све му казати. Да би му она на други начин могла бити неверна, није никада могао озбиљно да верује. А понајмање је то веровао у овом тренутку, кад ју је укочено гледао задубљен у тешке мисли.

Лежала је тако чиста и мирна, тако надмоћна у одлуци, коју је извршила. И он је морао рећи у себи, да је она још једном и то одсудно победила. Јер он се могао у њеним очима још тиме одржати, што је, уз прикос свему што је она називала неистиношћу и страшљивошћу, ипак на себи одржао нешто ритерско, што се њој свиђало и чему је могла одати почаст. Али он је баш при последњем њиховом састанку окренуо најгору страну, представио се у најружнијој слици и са том је сликом она отишла.

Устаде у највећем огорчењу. Његова љубав према њој била је жудан захтев да је принуди на смерно дивљење — тад је тек и он био готов да се њој диви. Сад је био немилостиво уништен: она је показала најпотпуније презрење према њему, окренула му леђа и отишла.

Сав бол његов и све разочарање, сав остатак љубави, који није била прогутала сујета, претвори се тога тренутка у мржњу на Мортмана: од сад је хтео само за то да живи, да га обори на колена, да освети себе и свој пораз. Ни за шта више није имао смисла.

Али при том није мислио на Аврама — та Аврам је био његов син: и при тој помисли ишчезе нешто од огорчења. Њега је хтео да нагони на дивљење, он је требао да прими са захвалношћу и љубављу љубав, коју му је нудио, онако као што је Карстен Левдал хтео да буде љубљен. Хтео је да помогне Авраму да сноси жалост, јер је требало да сме жалити за њом: али тад је хтео да га васпита и развије у својој слици, да га толико напред, толико на више уздигне, колико је достизала његова љубав: тад би му син ипак дао оно, што му је његова мати увек одрицала.

Професор узеде лампу, да пробуди Аврама, и да му што је могућно блаже саопшти, да је изгубио матер. Девојке нису више легале, та оне не би могле спавати; чекале су с нестрпљењем да зора сване те да могу да оду међ људе и рашире новост, међу тим су наложиле пећи и пиле каву!

Аврам је у сну опазио, да је код њега наложено, и тако му се учини због тога, да је скоро време за школу. Кад га сад отац пробуди, подиже се и помисли да се успавао. „Је ли осам часова?“

„Не, дете моје, нема више од шест часова. Буди јунак, Авраме, и моли се Богу, да ти дâ снаге, јер смо обојица ноћас претрпели велики губитак. Твоја се мати изненада разболе —“

„Је ли умр'ла мати?“ узвикну Аврам очајнички и зграби оца.

„Буди миран сине; видиш, да сам ја миран: ти мораш да поднесеш као човек, макар да си млад. А јест. Бог нас је обојицу ставио на тежак испит: твоја се мати ноћас изненада разболе — капља, коју није могла отклонити никака људска сила и сад — сад јој је добро, а ми смо обојица сами.“

Аврам још није могао да дође себи; маши се халина, гоњен нечим да устане и да оде матери.

„Немој, Авраме, лежи мирно, још је рано, а имаћеш доста времена за жаљење, бедни сине.“

„Али, оче, оче, је ли баш истина?“ узвикну Аврам јако јецајући и леже у јастуке.

Дуго је седео отац поред његове постеље и миловао га. А кад плач полагано попусти, подиже се он: „Лези још, док не сване, Авраме, или докле хоћеш; ових дана не ћеш у школу, а ја ћу одмах опет доћи до тебе.“

Авраму је било просто немогућно, да појми, да је мати ум'рла, баш умр'ла — „умр'ла“, понављаше полугласно. Седео је усправљено на постељи и гледао у црвену тачку на пећи, докле га плач опет не снађе, те леже и јецаше — добро је само било, што не мора у школу, и тако је плакао док не заспа а спавао је дуго. Кад год је био већ ту да се пробуди, осећао је, да га нешто тешко очекује; али помисао да неће у школу потискивао га је. Тек у једанаест часова устаде. Донели су му доручак још док је спавао: али није могао ништа да окуси, био је као опијен.

На послетку изиђе из своје собе и хтео је преко уског ходника у собу родитеља; али врата су била закључана и морао је да прође другим путем кроз кухињу. Јако се изненади, кад нађе у послу куварицу, која је обично кувала, кад има друштва, а на огњишту стајао је велики лонац са чорбом од меса, који је врио.

Аврам прође кроз намештену собу те да дође у собу за спавање, а тамо виде госпођу Бенцен и многе даме, које је познавао: оне су све биле у црно обучене, а по столовима и столицама било је разбацано много белог рубља: свуда се осећао мирис од мошуса. Није никако могао

да се освести, док не дође до постеље материне. На њој је лежала она — сад је виде.

„Мати“ рече са свим полагано; „мати“, понови јаче.

Тада му се учини, као да хоће да се угуши, од једном разумеде неумољиву смрт, и не могаде плакати. Отац уђе полагано и рече му: „Авраме нас двојица треба сада да смо заједно: она је свршила, вили како мирно лежи.“ По том га нежно изведе из собе.

У кући је владало неко благо расположење и тихо, притајено пословање · беле завесе ваљало је што пре повешати, а велика кућа имала је много прозора на две улице. Само у професорову собу за рад није нико смео ући. Тамо је побегао Аврам.

Отац је писао телеграме, заустављао се по кад кад и уздисао. Аврам је гледао у двориште, где је ромињала јесења киша.

Професора узнемири један бледи, тихи човек, позивач на погреб, кога је Аврам познавао, и док су они разговарали, увуче се он опет у собу за спавање. Ту је седео и гледао у матер, скоро није плакао, већ се загледао као узет у миле му црте лица, у које није могао унети никака покрета. Да ли се остали нису могли преварити? Кад би се она сад њему окренула и рекла: „Авраме, ја нисам умрла.“

Отац дође и нађе га овде: рече му нешто, па га опет изведе из собе. Професор у проласку дошану неколико речи лепој женици полициског комесара и на скоро затим замоли она као сасвим случајно — али јој Аврам опазио намеру: „Ах, молим те, оди амо и придржи чврсто степенице Авраме, па ми пружи чиоде, које ће ми требати.“ Стајала је на стубама и прикачивала завесе. Аврам јој је помагао и даме се надметаху међу собом, која ће да га забави и обасипаху га похвалама, како је вешт и окретан. Тако прође дан до подне.

Сад појми Аврам и то, зашто је ту куварица, јер у сали је био велики сто постављен и све те помагачице даме требале су да једу. Аврам је добио обично место, али кад се осврте и виде да госпођа Бенцен седи поред њега испред чиније и дели чорбу, бризну у гласан плач и устаде од стола. И тек тада се разрешн бол и разли се преко њега као море — највећи и најгорчи бол, за који нема утехе у тако младом срцу — најсилнији дечји бол, за који мисле одрасли, да тако брзо ишчезава, јер на ње брзо зарасту толике друге ствари.

Али овај се бол таложи на дно са горчином који се никако не одмара, као ни једна друга, и у свему што доцније може нарасти у неком срцу клица је овога светога бола. Живот и време могу полагано преклонити и променити: али ће увек остати један заједнички знак, једно заједничко боно место онима, који су баш толико били одрасли, да су могли разумети и трпети, те да морају да почну са најтежим губитком — јединим, који се никада не може накнадити.

ТРИНАЕСТА ГЛАВА

Аврам је с почетка јако жалио за мајком и тешко му је било без ње. Зима му је прошла мирно и по неко вече преседео је у празној соби у куту поред пећи и плакао. Али отац се од сваке руке заузимао око сина, забављао се с њим, шетао и нудио га, да позива к себи Броха и друге пријатеље, кад год хоће. У опште сви су му указивали срдачно саучешће; цео град је учествовао у тузи једнога дечка, који је остао без матере, и ако су врло многи у тишини и у поверљивим часовима били мишљења, да је можда боље и немати матере него имати онаку матер, као што је била Венке. Њена изненадна смрт био је пример, који је уздрмао све, и многи пђаху у цркву, који пређе за дуго нису ишли, те да чују како свештеник проповеда о непокорној, коју је усред њених грехова одазвала смрт из њене упорности.

Професор Левдал сећаше на својој столици у цркви и слушаше са жалосним изразом на лепом лицу и прекрштеним рукама. Аврам је седео поред њега и скривао главу испред свих очију, које на њ погледаху. Није знао, шта да мисли о својој матери. Али чешће му дође мисао, да сад она из јутра на дан конфирмације не ће доћи к њему, да га саслуша. Могао је јасно да представи, како би она са оним неизбежним очима ушла у собу — шта би могао он да одговори? Ну сад нема те бриге; стидео се, што му је та мисао стварала неко олакшање: али није могао ништа променити.

Професора, који је и до сада био врло омиљен, сад су формално поштовали. Од уста до уста ишли су опширни извештаји о оној страшној ноћи, кад се он пробудио и нашао жену у самртним мукама, и свима је било мило, што он мушки сноси тугу и на тако дирљив начин тражи утехе у религији. Али шта је Венке последње вечери радила и где је била, то је било тачно испитано. Госпођа полициског комесара могла је на скоро да тачно извести, да је била код Мортмана — наравно само кратко време; али десет минута могу да буду двадесет, кад се мало растегну. А поврх тога — свакојако много се може наговорити за кратко време Мортман је исте вечери отпутовао у Берген.

Питање — главно је питање било, где је Венке била тако после девет па до после једанаест часова. То је било најгоре: лађа за Берген отишла је тек око по ноћи. Али како госпођа Вит тако и госпођа Бенцен морале су признати, да знају, са свим поуздано знају — јер су се обе известиле о том — како је професорка то вече провела код тако зване госпође Готвалд, коју је по кад кад посећивала — та професорка се увек држала људи, који нису били на најбољем гласу. То се укрстило са комбинацијама госпође полицајке и учинило крај испитивању. Госпођа је Готвалд још додала, да се професорка цело вече рђаво осећала. Али у ствари госпођа је Готвалд доцкан у вече била на гробу свога Марија и кад се враћала у град видела је професорку код последњег фењера — то лице не би могла никад заборавити. Али кад су сутра дан дошли

гласови, поче госпођа Готвалд да разумева целу ствар или да слути и растури малу лаж о посети професорковој. Та професорка је била једина, чије је пријатељство било искрено за њу и није ју тиштало, па онда она је и Аврамова мати!

Само отуда није било никаког гласа о правом стању ствари, што нико није дошао на ту мисао; то је било нечувено. А како су професор и доктор Бенцен, слушкиње и госпођа Готвалд потпуно поуздано говорили, није било никаквог повода за сумњу. Иначе би била права слава за сва побожна срца са брзим смелим језицима, кад би могли најгоре оптужбе да излију на главу неверице, која се дружила са слободним мислиоцима и није никада ишла у цркву. Али за њом се, Богу хвала, може и иначе што шта рећи, и госпођа професорка доби дугачак посмртни спис, у ком ништа не би заборављено.

Те све ствари тако су напуниле ваздух, да је и Аврам морао више пута да то опази. На скоро се бојао да спомене матер и тим би нарушена његова жалост, а још уз то пошао је свештенику и два пут недељно, а тако и недељом, бавио се о религији. С њим се извршила потпуна промена, па чак и ректор морао је признати да је Аврам Левдал такав ученик с којим се школа у сваком погледу може поносити. Прошла га је сва зловоља према њему; сви су наставници одавно заборавили догађај са Маријем. Мирно и понизно провлачио се кроз школу поред Ханса Броха и сви су били мишљења, да је он тако исто ваљан као и овај. Само међу врло поверљивим пријатељима био је Аврам стари — још гори но пређе; и не прође много месеца после материне смрти, а он је опет био средиште кругу. Сви су били с њим задовољни, нарочито прота Спаре. Ако је у почетку био рђаво расположен према том младићу, сад је осећао неку особиту љубав према њему. То је био дечко по његовој вољи, миран, скроман, добро васпитан, упознат са хришћанством као мало ко, а при том је имао ретку моћ схватања. „Он мора свакојако учити богословију, он има необично бистру главу“, говорио је прота често професору.

„То ћемо оставити благом Богу“, одговарао би тада онај. Његово је искрено мишљење било, да богословија није за његовог сина.

А прота се тако заузимао око Аврама, да му је позајмљивао књиге и позивао га себи. Са необичним осећањима улазио је Аврам у кућу, која је пре мање од две године скривала предмет његових најтоплијих жеља и чијим је прозорима слао толике заљубљене погледе. Била је ту још читава гомила неудатих ћери; његова пређашња љубав била је друга ћерка, која је од прилике годину дана удата за једног телеграфисту и која се у фигури и лицу много променила, кад ју је Аврам поново видео. Његов се вилински двор разрушио. Ритерско доба са верним Маријем испод руке учинило му се сад смешно и стидео га се; и сутра дан Брох се ваљао од смеха, кад је Аврам причао друговима о посети код проте и своју пређашњу драгу представио као „групу“.

Међу тим се приближавао Ускрс и дан конфирмације: јежио се због тога, као због непријатне ствари, која се мора учинити али од које човек има користи. Професор је врло озбиљно узимао конфирмацију свога сина. У усамљеној кући и у сред многих мисли и успомена, које га мучаху, била му је потреба, да може што је могућно пре на свога сина да гледа као на одраслог. Горе на првом спрату намештена је и уређена соба са алковнама за Аврама, и отац је хтео по што по то, да он на конфирмацију дође са фраком.

То више није био обичај; конфирманди су сад били тако млади и мали, да су имали кратак капут. Аврам није радо хтео да прави изузетак од тога, јер се стидео. Али му професор представи како је он старији него обични конфирманди и сем тога изгледа много развијенији и одраснији. Аврам је морао попустити а управо није имао противу фрака шта да наведе, нарочито што је требало да понесе и златан часовник са ланцем. А професор је чак и на то мислио, да ће му скоро дати допуштења, да код куће пуши.

Али из јутра на дан саме конфирмације сањаше Аврам, мало пре но што се пробудио, да се врата полагано отворише и његова мати уђе, са свим онако као што је он често замишљао. —

Он устаде, клонуо и уплашен. Са цркве је звонило први пут; сад му је ваљало тамо, ваљало да стоји горе у реду, тако да га може видети цела општина, ваљало је да положи завет. А очи његове матере те очи, које су га скроз виделе, ишле су за њим, куд год је он ишао он их осећаше — она је дошла, да чује његову искрену исповест.

Да ли је могао сада да положи завет?

Пред њим је раширен био фини нови капут са свиленом поставом, коме се он толико радовао, а сад му постаде мрзак и гурну га на страну. Паде му на намет, какав је управо велики значај везан за овај дан. Па како стоји он с тим? Је ли као што треба спреман? Или зар му није на челу написано, да је недостојан? Претворица и лажов, рекла би мати.

Прота им је и јуче пре подне, кад су му донели новац, искрено ставио на срце, да себе озбиљно испитају и да се спреме за божје лице. Аврам узе Свето Писмо и седе да га чита; тако се плашио, да је цвокотао зубима. Тада чу, да отац долази из собе. Аврам скочи и навуче фрак.

Професор уђе потпуно обучен; имао је широку белу огрлицу и сва три ордена у потпуној величини — у целом граду он их је имао највише. „Добро јутро, сине! Бог нека благослови овај дан!“

Па му онда пружи велику кутију, а Аврам не сме да је отвори. „Отвори; то је твој часовник за конфирмацију; узми га.“

Аврам отвори кутију; у њој је био велики златан часовник са ланцем и медаљоном; отвори и њега, али се при том нехотице трже. То су биле неизбежне очи, које су га пратиле јутрос иза сна. „То је од твоје покојне матере“, рече професор дирљиво и притиште га на преса.

Аврам муцајући захвали и мету часовник; сад је и капут боље стајао. Аврам је био висок и витак, али му лице није било потпуно разви-

јено, нос сувише велики и лице нечисто. Али га професор поносно посматраше и кад угледа Св. Писмо на столу, купну сина по рамену. „То је добро, Авраме; видим, да ти узимаш ствар озбиљно“.

Ускрс је падао прве половине априла и данас је био први топлији дан са сунцем. Цео је град био на ногама и црква пуна; многи су стајали на пољу, да виде кад долазе конфирманди. Неколико одважних дечака дошло је већ у отворено сивим летњим хаљинама са заокругљеним рукавима и неизмерно широким панталонама, које су биле уско приљубе уз обућу; али је било још рано доба године, у сенци је било хладно као лед.

К цркви су притицали конфирманди из свију улица: они су ишли напред, а за њима родитељи и по неколико браће и сестара. Девојке су имале глатко зачешљану косу, мале жуте витице на рамену прикачене укосницама, и носиле су сиве или црне мараме за огртање, са једним крајем спуштеним до краја хаљине; са уским раменима и танким стасом изгледале су као да су извађене из воде. Неке од одличнијих имале су париске шалове и долазиле на колима.

Али ако су девојке биле мале и ситне, дечаци су изгледали још и јаднији у капутићима и блузама, који су одостраг били пуни великих бора, и са великим капама, које су им падале на уши. Са савијеним рукама на молитвенику и очима упртим на нове ципеле ишли су благо и побожно у цркву, као да је то за њих ситница да се одреку ђавола са свим његовим пословима и целим бићем. Али то је баш добро било, што се код одела рачунало на растење; јер већ другога дана изиђоше читави људи. И кад не би човек био у цркви и чуо објашњење протина, како је дубока и темељна промена на њима извршена, мучно би те нежне младиће опет познао у гомили полупијаних дечака, који су дан после тога пунили улице, са поноситим тријумфом, да су прошли кроз иглене уши.

Подиже се жагор у гомили пред црквом и у цркви, кад дође професор Левдал са сином. Он се са свим друкчије понашао но они мали дечаци у блузама. Аврам је био скоро толики исти као и отац му, који је формално надјајивао целу општину својом лепом мало проседом главом и трима орденима у великом формату.

Свети посао отпоче. Аврам је стојао горе, близу хора; овда онда погледао је на више, али тад се суседтао са толиким очима, да је одмах опет сагнуо главу као и други. Оне девојке што су стојале напред биле су бледе као мртваци и скоро да падну од страха, да неће моћи да одговоре на питања протина. У оба реда владала је велика напрегнутост; али овда онда помишљао је по који од Богу оданих младића: „та шта сад смо већ дошли дотле!“ Аврам није осећао никаке велике плашње од самог испитивања, али је ипак био необично плашљив.

Оне се нису одмицале од њега, те очи из сна; дрхтао је од страха и није му давало никаке утехе што гледа на друге у дугачким редовима испред себе. Кад би сада један глас — на пример глас као у његове

матере, на један пут прошао кроз целу ову гомилу, или викнуо њега, који је стојао горе! Мислио је час на једног час на другог од дечака, што су стајали у реду, а и на многе друге иначе: не може бити да је он најгори од свију; али ипак је његова унутрашњост била у мучном узбуђењу и он није ништа разумевао од песама, које је певао са осталима.

И сад се са хора полагано приближиваше прота Спаре да одночне катехезу. Лице му је било озбиљно и замишљено а уз пут још једном баци поглед на своју књигу.

Кад стаде испред Аврама, разведри му се лице: али је овај ипак дрктао у целом телу. Али чим дође прво питање, исправи се у свој величини. Свакодневна навика да буде питан лиши радњу оне свечаности, која га је пре тога скоро угушила. Одговарао је јасно и одређено, управивши очи на проту.

„Али зар неће бити многи проклети“ питао је овај у току катехезе.

„За цело“, одговори полагано Аврам и поглед му луташе низ дугу одећу протину.

„Па шта је узрок том проклетству?“

„Њихово некајање и њихово неверовање.“

„Врло добро, сине, њихово некајање и њихово неверовање“, рече прота задовољно: сад је хтео да остави уџбеник и да предузме богословске ексурсије, да би управо могао да блиста са својим најбољим конфирмандом: „Да ли се човечје неверовање увек показује у рђавим и небожанственим радњама?“ запита.

„Не, не увек“, одговори Аврам, не погледавши.

„Не увек, то је истина“, рече прота и пређе очима преко света, да се радује дивљењу, које је морао изазвати његов љубимац.

Али се прота трже: све је било тихо у цркви, сви су се пропињали да виде Аврама, али у том није било дивљења, већ пре злобног, заједљивог љубопитства. И једним је ударцем било јасно проти, да сви мисле, да он испитује Аврама о његовој матери.

У првом страху прота погледа у професора па онда у Аврама и познаде, да су и они то мислили. Професор Левдал беше очи управио право на проту, а Аврам је био са свим као убијен: сакрио је лице у мараму и изгледао као да хоће да пропадне у земљу. Прота се тако збуни и застиде због погрешке, коју је учинио, да потпуно изгуби свезу у говору. Ништа му није могло мање личити, ништа није могло бити даље од његових мисли, него да он хоће свога љубимца — још уз то сина професора Левдала — да доведе у неприлику или да га увреди У својој забуни не умеде се друкчије помоћи, него стави руку Аврану на раме и отпоче похвалну беседу: „Мени је задовољство, управо срдачна радост била“, рече одушевљено, „што сам тебе, мој Авраме Левдале, спремио за свету радњу данашњега дана. Ретко сам нашао младића обдареног толиким умним даровима и најбољим особинама душе и срца. Сад, када ступаш у заједницу као одрастао члан њен, надам се и поуздано

очекујем, да ћеш бити нама старијим на радост и утеху а млађима добар пример за угледање".

То је било нешто са свим нечувено и сви се изненадише. Али све очи, које су биле управљене на Аврама, посташе тиме блаже. На све је учинило добар утисак, што чују из протиних уста, да се могу надати да се спасе тај син изгубљене матере. Како би се он могао похвалити пред свима осталим? Та то је било са свим немогућно?

Прота Спаре обриса чело и оде даље. Трајало је бескрајно, дуго, док су оба реда саслушана. И Аврамово немирно и плашљиво расположење морало је најзад уступити испред умора: он се постепено осећаше сигурнијим: неизбежне очи није више видео, на против све пријатељска лица. „Подај Богу срце и руку твоју", рече му прота с благом озбиљношћу и Аврам му пружи руку: рука протина била је мека и глатка и поверљиво га стисну.

На послетку дође крај светој радњи: трајала је од девет до пред три часа.

Куварица код професора била је у очајању и закле се да јој је ово последњи пут, што иде у друштво где су конфирманди. Три пута је већ рано почињала са спремом, што су је погрешно и прерано известили стражари, које је поставила.

Било је три и по часа, кад се већ једном седе за сто у сали. Аврам је седео горе, с десне стране отац а с леве прота; било је сем тога још старије господе, не рачунајући Ханса Егеде Броха, као најбољег пријатеља Аврамова. Међу позваним био је и ректор и већина наставника Аврамових, начелник, кмет, други чиновници, градски лекари — од прилике двадесет изабраних пријатеља и колега професорових.

Аврам се с почетка није умео да нађе као средиште у овом достојанственом скупу; али полагано учини вино своје и расположење је било боље. То је било прво новеће друштво, које је професор сазвао после смрти женине, и сви су се радовали, што су се опет скупили у гостољубиву кућу. Професор је Левдал и сам био пријатељ друштву и брзо постаде добре воље. А много је и то доприносило добром расположењу, што је друштво данас тако лепо једно уз друго пристајало; никаквог неслагања није могло бити, могло је се шта више говорити и о политици и пошто су и прота и ректор држали беседе о свечаности тога дана, нило се уз једногласно одобравање у здравље краља, краљице, наследнице, краљевске породице, целог краљевског дома, сједињења и братске земље Шведске.

Све су били веселији, сви су пили чашу са Аврамом и овај измењиваше кад кад погледе са Брохом о веселости старе господе. Слепић и бодљикаво прасе домигиваху се уз сатљик мадере који је стајао између њих и после руке уз чашу пирасао седе виши учитељ Абса са својим младим пријатељем Аврамом у један кут и говораше о његовој красној матери, док најзад од потреса не заплака.

Друштво се разиђе доста рано; јер кад је повод био тако свечан, нису хтели да играју карата.

Кад су отац и син били сами, рече професор Левдал: „Сад лаку ноћ, драги мој Авраме, бићеш уморан. Сад си дакле ушао у живот као одрастао човек и ја могу заиста казати, да сам задовољан с тобом. Како ће ти за овим бити у свету, стоји до душе, као што рече прота, у божјој руци; али не у мањој мери стоји и до тебе самог. Природа те је добро снабдела у сваком погледу: ти си рођен у повољном друштвеном положају: ти ћеш с временом добити имање, које је за наше прилике доста велико а ја, твој отац, радујем се због утицаја, који ће ти бити на добро, ма који пут да будеш изабрао. Ти си дакле један од оних, који могу и морају далеко — врло далеко дотерати у нашем друштвеном животу. Али има једна тачка — коју хоће сада — надам се последњи пут између нас — да додирнем, тачка која ми задаје бриге. То је наклоност, која се пре неколико година — ти знаш сам у којој прилици — појавила код тебе. Ну, Богу хвала, ствар је прошла боље, но што се могло очекивати! Ти си тада увидео погрешку и доцније си је поправио, као што сам могао опазити. Али ја хоћу да те на овом за те важном дану опоменем на једно што ти је може бити још скривено у крви. У сваком, па и у најбоље уређеном људском друштву има један незадовољан елеменат, талог, мала гомила, половина сањалице, а половина преступници, људи који немају савести, немају љубави према отаџбини, немају Бога. Где год будеш на свету, наћи ћеш ове људе. Они имају обичај — и баш те због тога опомињем — они имају обичај да се издају за заштитнике потиштених, и у устима су им увек лепе речи о малима противу великих. Од ових се људи мораш, Авраме, нарочито причувати. То су штетни елементи у грађанском друштву, који кваре народ и увек теже за тим, да поткопају ред што постоји. А ја, твој отац, ја ти овим дајем реч, да се за свим и свачим што ови људи кажу и чине, скрива свесна лаж и злоба, охолост и жудња за влашћу и ако хоћеш да идеш за њима, сурваћеш се сам у извесну пропаст. Сад можеш бирати између твога оца и твоје — и других“.

Професор је био тако жустар, да се изрече; али син му пружи обе руке и рече: „Ја бирам тебе, оче!“

То је рекао потпуно озбиљан и убеђен. Потпуно је нестало његовог јутрошњег немирног расположења. Јавна похвала у цркви, друштва и људи у годинама, који су с њиме поступали као са себи равним, на сад на послетку и речи очеве потпуно су га обезбедили; он је себе видео међу најбољима и првима и свој живот у части и сјају.

Кад је он изишао, погледа Карстен Левдал задовољно око себе по соби. У очима Аврамовим прочитао је љубав, дивљење, које је толико тражио, и био је због тога радостан. На послетку је толико постигао: Син је ваљало да му донесе, што му је мати одрекла, и ово у неколико блажаше мучну горчину, коју је осећао при успомени на њу.

Аврам се пожури низа степенице; ланац од часовника умилно је звецкао, кад год се он покренуо. Радовао се, што ће да види, како ће да се при вечерњој светлости покаже његова лепа соба, и што ће да навије часовник.

Али кад је запалио свећу, на столу је била велика кита од најлепшег и најрећег цвећа. Аврам задовољно зграби карту, која је била у цвећу; али је опет испусти, као да се опекао. Лице му поцрвене као ватра и он се окрете, као да се стиди

На карти је госпођа Готвалд написала малом несигурном тешком руком: „Од Марија!“

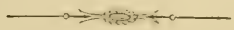

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

(6)

Преамбил тога уговора утврђује да се четири велике силе одазивају изреченом позиву Њ. В. Султана, али он у исто време поставља и начело да је одржање целокупности и независности отоманске империје општи интерес читаве Европе. «Његово Величанство Султан, вели се ту, обратив се на Њихова Величанства краљину уједињене краљевине Велике Британије и Ирске, цара Аустрије и краља Угарске и Чешке, краља Пруске и цара свију Руса, тражећи њихову помоћ и потпору, да би изишао из тешкоћа у које је запао услед непријатељскога држања Мехмеда Алије, паше египатскога, и које прете да наруше интегритет отоманске царевине и независност престола султанског, њихова поменута Величанства, удружена осећајем пријатељства које их веже за султана одушевљена жељом, да бде над одржавањем целокупности и независности отоманске царевине, у интересу утврђивања опшег европског мира, верна обавези коју су узели на себе потом преданом Порти преко њихових представника у Цариграду 27 јула 1839. и желећи, поред тога, да спрече проливање крви које би изазвало продужење непријатељства искрслих недавно у Сирији између пашиних власти и поданика султанових, решила су . . .»

Уговор утврђује за тим да се египатски паша има одмах позвати да напусти и поврати непосредном господарству султановом острво Крит и Сирију заједно са Палестином и Аданьским пашалуком. Паши је остављено, у случају ако би се повиновао ултиматуму великих сила уговорница пре него што протече рок од 10 дана, наследно право над Египтом и доживотно право над

пашалуком од Акре Протече ли једном тај први рок од 10 дана, а да се паша не реши, силе су му уговорнице у новом десетодневном року гарантовале само наследно право над Египтом. Најзад по истеку и тога другога рока за египатскога пашу није било више никаквих гаранција. Осим тога утврђено је, да се мореузи Босфорски и Дарданелски, за случај обнове непријатељства, стављају под колективну гаранцију сила потписница, и одређене су војне мере, које су се имале евентуално предузети противу Египта. Један нарочити резервисани протокол гласио је, противно утврђеној практици у међународним односима, да се тим мерама и у опште извршењу самога уговора има приступити не чекајући да се уговор ратификује.

Од нарочитог је значаја одредба чл 4. овог уговора која говори о мореузима Босфорском и Дарданелском и утвуђује начело да она имају бити затворена подједнако ратним флотама свију великих сила. Основној замислиУнкијар-Искелеског уговора, који је Русију стављао у том погледу у изузетни положај, задат је на тај начин, већ у овоме уговору, који Русија потписује са својим савезницима, смртни ударац. Енглеска није заборавила, да, кујући помоћу Русије оружје које ће уништити планове француске у Египту и у Сирији, спреми у исто време све што је потребно, да се и сама Русија одбије од Средиземнога Мора и од Мореуза.

Тај члан 4. на који је Русија, заведена на погрешне политичке путеве, дала тако слако, без икаквих користиза се и без икаквих компензација, свој пристанак, постаће годину дана затим, као што ћемо мало час видети, засебном конвенцијом, која ће послужити као предмет поравнања између француске и њезиних супарница. Наизменична служба руска и француска интересима Велике Британије, њихове заједничке супарнице на Истоку, далеко од тога да буде завршена после искуства у минулим годинама, имала је сад тек у скорој будућности да донесе своје главне резултате. Ради њезине велике и трајне важности у познијој историји Источног Питања ми ћемо ту одредбу уговора од год. 1840. овде саопштити у целини. Она гласи:

«Изречно се утврђује, да се кооперација, поменута у претходном чланку, намењена да стави привремено мореузе Босфорски и Дарданелски као и престоницу султанову под заштиту високих

страна уговорница противу сваке агресије од стране Мехмеда Алије, има сматрати само као изузетна мера, усвојена на изречан захтев султанов, и једино ради његове одбране у стварном случају горе означеном. Али споразумно је утврђено да та мера ни у колико не обара старо правило отоманске царевине, по коме је увек било забрањено ратним бродовима туђинских сила да улазе у мореузе Дарданелски и Босфорски; и султан с једне стране изјављује овим актом, да, изузев евентуалности овде предвиђене, његова је тврда одлука одржати у будуће то начело непроменљиво утврђено као старинско правило његове царевине, и да, докле Порта буде у миру, не допусти ни једном туђинском ратном броду да уђе у Босфор и Дарданеле; с друге пак стране Нихова Величанства ..... обвезују се да ће поштовати ту одлуку султанову и да ће поступати сагласно начелу које је у њој исказано.»[1])

Кад се добро проучи садржина овога уговора, који у сваком погледу чини части и одлучности и дубоком политичком погледу лорда Палмерстона, наћи ће се да он у исто време у свима правцима и противу свију супарника Енглеске на Истоку, не гледајући да ли су они тренутно, у акцији која се имала непосредно предузети, противници Енглеске или њезини савезници, осигурава интересе енглеске у Источном Питању. Њоме се, пре свега, Отоманска царевина узима у заштиту противу египатскога паше, и на тај се начин уставља процес унутрашњега распадања у који су је одгурнули тако вртоглавом брзином догађаји што су наступили после Једренскога мира. Њиме се за тим подиже баријера противу ширења француског утицаја и француског престижа на Истоку. Шомонска алијанција утврђена год. 1814. између Енглеске, Русије, Аустрије и Пруске противу Наполеонове Француске, обновљена је сад опет да сузбије, искључиво за рачун Енглеске, јачање француске силе на Средиземноме Мору. Француска је сад опет стојала усамљена према Европи, која јој је императивно саопштавала да се мора одрећи свију својих амбиција, опасних за енглеске интересе и за енглеску превласт на светским морима. Најзад исти тај уговор, истим махом кад је помоћу Русије организовао

[1]) Текст овога уговора налази се у збирци G. F. de Martens-a, Nouveau Recueil Général св. I. стр. 156.

отпор противу ширења француске силе на Истоку, подигао је и нову, солидну ограду противу руске навале пут Мореуза и Средиземнога Мора. Велики руски император, који је у год. 1829., после славне и дипломатске и ратне кампање, успесима постигнутим једренским уговором мира, довео Русију непосредно пред извршење своје вековне заветне мисли, задао је сад, потписом оваквога уговора, самртни ударац својем рођеном делу, бацио је Русију у неминовни судар са читавом Европом, који ће је лишити чак и тековина неоспорно утврђених још Кучук-Кијнарџиским уговором, од краја прошлога века.

У колико су се одредбе уговора од јула 1840 год, односиле непосредно на Египат и посредно на Француску, оне су биле брзо извршене. Септембра месеца енглеске трупе су се под предводништвом лорда Напира искрцавале у Сирији и Бајрут је већ био у енглеским рукама. Злато енглеско чинило је са своје стране још брже и још одсудније успехе но и убојна снага енглеска. У Сирији се народ са свију страна дизао на оружје противу египатскога господарства, а у египатској војсци отимала је недисциплина и дезорганизација свакога дана све то јачега маха. У таквим приликама и султанове трупе су постизавале према египатској војсци и неочекиване и брзе успехе. 25 новембра 1840. год. Мехмед Алија је капитулирао пред енглеском флотом, која је спремна стојала да отпочне бомбардовање Александрије. Тога дана он је потписао уговор, који му је диктовала Енглеска, и којим се он одриче и Сирије и свију других својих завојевања из год. 1832 и 1839., задовољавајући се простим обећањем Енглеске, да ће му она израдити код султана признање наследног права над Египтом. Шимера великог арапског царства са столицом у Кајиру, које би се имало подићи, под протекцијом Француске, на развалинама трошне Отоманске империје, била је сад за свагда сахрањена!

Рачуни француске политике показали су се били као посве погрешни. Њезине основне поставке биле су да ће Египат бити кадар дати јака отпора Енглеској, и да ће на тај начин дати довољно времена да се исполе све супротности које стоје међу руским и енглеским интересима на Истоку. Тијер, тадашњи председник кабинета француског, није био на погрешном путу кад је веровао, да руско-енглеска заједница на Истоку не може

бити дуга века, и да ће Енглеска пристати на многе концесије и према Египту и према Француској, пре него што допусти да се одржање Цариграда повери руској сили и да се отворе врата руској интервенцији у Малој Азији. Али заблуда је Тијерова била у томе што је прецењивао потпорну снагу Египта, што се сувише дао завести источњачким фанфаронадама Мехмед Алијиним. Са отпором пашиним, па следствено и са свим претензијама египатским које је Француска подржавала, било је свршено, пре него што су супротни руско-енглески интереси имали прилике доћи у судар. И Француској није остајало више ништа друго, до да прими свршени чин, да се прилагоди новим приликама. Отуђена још јаче од Русије, раздражена неуспесима, које је једино Русија својим држањем учинила могућним, она се, као што је лорд Палмерстон и рачунао, пожурила ставити се поново уз Енглеску, као њезина савезница у одбрани целокупности и независности турске царевине противу Русије.

Египатско питање било је брзо завршено и скинуто са дневнога реда. Водећи рачуна о осетљивости Француске, кнез Метерних је настао а лорд се Палмерстон није томе опирао, да се султан што пре склони на потврђење наследнога права над Египтом у потомству Мехмед Алијином. 19 априла 1841 год. потписан је о томе султански хатишериф. У брзо затим, после непуна три месеца, између нове француске владе, у којој је Гизо био министром спољашњих послова, и Енглеске постигнут је већ био потпун споразум односно начина, на који ће Француска изићи из својег изолованог стања и заузети своје место у концерту европских сила. 13 јуна 1841. год. потписане су у Лондону две конвенције, једна између Енглеске, Русије, Аустрије и Турске, којом се констатује да је египатско питање решено, друга у којој се Француска придружује четирима осталим великим силама, гарантујући заједно са њима неутралност босфорског и дарданелског мореуза, постављањем начела да су они, као што је то утврђено и уговором од год. 1840 затворени ратним бродовима свију туђинских држава.

Решење египатскога питања донело је собом једновремено сузбијање и рускога и француског утицаја на Истоку. Она је саломила с једне стране Француске наде што су се још од похода Бонапартиног везивале за Египат. У исто време, с

друге стране, она је уништила и све оне користи, које су за Русију потицале из одредабаУнкијар-Искелескога уговора.

Али ударац који је погодио Русију био је у ствари далеко силнији, далеко пагубнији за руске државне интересе, него ли ударац који је претрпела Француска. У ствари интереси француски у Египту, или боље интереси француске експансије на Истоку, који су били нашли своју полазну тачку на обалама Нила, нису никад представљали животне потребе Француске, нису никад били неопходна погодба за њезино правилно и успешно развијање. Авантура Мехмед Алијина и Ибрахимова била је само једна прилика, којом се француска дипломација покушала користити као згодним ослонцем за ширење експансивне снаге француске, као згодним оруђем, које ће послужити француском престижу и француском утицају на Истоку. То оруђе било је скрхано, и са њим заједно нестали су изгледи на добитке, који су већ били на догледу. Али то је све.

Штете, које је Русија претрпела, биле су на против и сасвим друге природе и сасвим другога значаја. Кључ од Мореуза, који јеУнкијар-Искелеским уговором предан био на чување Русији, отргнут је сад од ње и поверен савезу великих европских сила, на чијем је челу стојала Енглеска. Русија је била потиснута из Цариграда. И што је још горе, њезино место у султановој престоници заузела је Енглеска, као представница општих европских интереса. На мореузима који дају Русији приступа ка отвореним светским морима подигнута је сад једна нова, далеко јача баријера. Две поморске западне силе, крвно завађене у Египту, споразумеле су се међу собом и са осталом Европом да учине крај својим распрама, утврђивањем нових мера у интересу одбране Турске противу руских насртаја. На Босфору је сад стојало начело европског јавног права, утврђено формалним уговорним одредбама са потписима свију великих сила, подупрто удруженом флотом Француске и Енглеске, као устава руској навали на Средземноме Мору. Питање о Мореузима сад је постало и самом својом правном и формалном страном, европским питањем. Русија је одбачена била попова у уске црноморске границе. И не само да је сад порушено било све што је Русија створила за се, користећи се положајем задобивеним једренским уговором, у циљу решавања Источнога Питања, већ је на Мореузима стојала орга-

низована и спремна европска коалиција, готова да сузбије сваку агресију руску противу отоманске царевине.

Таквом стању, које су створили уговори од год. 1840 и 1841., Русија се није могла прилагодити. Неодољиве потребе њезиног државног живота, њезиног органског развијања, њу су присиљавале, да свим средствима покуша разбити нов ланац, који јој је затварао једини природни излаз ка слободноме мору. Борба, која се водила кроз тако дуге године између Русије и Турске и која је завршена била Једренским иУнкијар-Искелеским уговором у корист Русије, морала се обновити између Русије и Европе. Турска је сад била стављена под туторство великих европских сила. У уговорима од год. 1840 и 41. прокламовано је, да Турска не располаже више ни својим земљиштем ни својом судбином, већ да су велике силе европске једино надлежне, да у њезино име, као њезини пуномоћници, решавају питања, која се односе на њезину териториалну целокупност на њезину независност. И Русија је морала сад приступити расправљању рачуна са тим самозваним туторима особите врсте, који нису крили, да су за њих меродавни једино њихови властити интереси ангажовани у Мореузима.

Прилика се, међу тим, и опет појавила била, да се разбије европска коалиција противу Русије, која већ од 1841. год. стоји у латентноме стању, чекајући само на згодан тренутак и на повод за акцију. Између двеју главних сила савезница, Енглеске и Француске, наступили су опет у брзо, услед разних ривалитета и спорова, веома хладни и затегнути односи. Русија није пропустила покушати да извуче користи из таквога стања и да разбије коалицију противу ње образовану. Али и овога пута, у иркос свим горким искуствима у тако скорој прошлости, цар се Никола опет обраћа на Енглеску. У место да сад бар, после свију разочарања, које је Русији донела енглеска алијанција, савлада своје лично нерасположење према француском краљу и учини крај несмисленој завади, која је толике штете начинила и француским и руским интересима, цар Никола почев већ од год. 1844 почиње поново чинити кораке да се непосредним руско-енглеским споразумом реши Источно Питање. Цар је предлагао Енглеској пре свега да уговоре заједничку акцију за случај ако би искрсли какви нови заплети на Истоку.

Буде ли се затим даље показало, да је немогућно очувати независност и целокупност турске царевине, цар је желео да се утврде у напред основи, на којима ће се засновати нови ред на Истоку европском и у Малој Азији. Сви евазивни одговори, сва одбијања од стране Енглеске нису била у стању показати му око каквога се залуднога посла он мучи Он је непрекидно и упорно продужавао да говори о евентуалној подели наслеђа, које ће остати по смрти «болеснога човека», и ако се Енглеска исто тако упорно оглушивала о све те предлоге, не хотећи да прими никакву дискусију о њима нити да разговара о чем било друго сем о начинима, како би се Турска царевина одржала на ногама, и како би јој се улило што више здравља и животне снаге.

Сва руска настојавања у томе правцу остала су на празно. Далеко од тога да доведу до каквога споразума између Русије и Енглеске или бар да колико толико приближе њихове интересе на Истоку, руски су предлози баш на против само појачали неповерење енглеско према Русији, само опомињали Енглеску, да вазда буде на опрези од руских умишљаја и да не губи из вида никакав корак руске политике. По самој природи својој интереси Енглеске и Русије на Истоку нису се дали изравнати! Заједнички рад ових двеју сила у год. 1840., приликом решавања египатскога питања, био је само један случајан сусрет, па и тај такав сусрет постао је могућан тек кад је руски император, дајући маха својој мржњи према Лују Филипу, заборавио тренутно велике и сталне интересе руске на Истоку.

У том су наступили били велики догађаји од год. 1848, који су још један пут одвратили пажњу Европе од Источнога Питања, и који су цару Николи дали поново и последњу прилику, да заузме пресудан положај у Европи. После фебруарских дана париских, у којима је збрисана орлеанска монархија и прокламована друга република у Француској, револуционо је покрет нечувеном брзином и неодољивом силом захватио читаву јужну и средњу Европу, прокламујући свугде заједно са јавним слободама, и начело народности. Русија и Турска (изузев покрета у Подунавским Кнежевинама остале су једине недирнуте револуцијом. И цар Никола у таквим приликама, у сред растроја који је овладао био читавом Европом, јавља се са

свим својим престижом, на челу солидно организоване руске силе, као представник легитимистичког реда у Европи, као заштитник угрожених и као рестауратор оборених престола. Судбина владалаца и држава, будућност Европе биле су моментално у његовој руци.

Аустрија, једна од главних и вечитих противница Русијиних на Истоку, била је на ивици своје пропасти. Руска интервенција спасла је тада Хапсбуршку монархију од распада и од коначне пропасти. Мађарска револуција, која је односила победу за победом над царским трупама, и грозила већ самоме Бечу, била је саломљена једним страховитим ударцем на Вилагошу. У Аустрији, па поред ње и у свој Германској конфедерацији као и у Подунавским кнежевинама, руске трупе и руски ауторитет повраћали су стари режим оборен или уздрман револуционим покретом од год. 1848.

Аустрија је била спасена 1849 год. руском руком, па ипак зато после непуних пет година та иста Аустрија ставила је се, за време великог источног рата, на страну руских непријатеља. Није требало да протече много времена, па да се, и то у Источноме Питању, оствари реч чувеног аустриског министра, кнеза Шварценберга: да ће Аустрија задивити свет својом неблагодарношћу!

Али није имало потребно претпостављати да се цар Никола решио спасавати Аустрију у очекивању њезине благодарности и да је, према томе, његова интервенција у корист Хапсбуршког престола потицала из какве крупне заблуде и била једна фатална погрешка. Са свим друге побуде и са свим друге потребе њега су морале одлучити да предузме овај тежак и судбоносан корак. Погрешно би било такође мислити, да су апсолутистичка расположења царева били једини или бар главни покретач у овој његовој одлуци, и да је, руски самодржац из мржње према Револуцији, заборавио на руске интересе на Истоку и пропустио најподеснију прилику за њихово остварење. Не, ни једнога трепутка Никола није губио из вида Балкански Полуострв и Мореузе.

Пре него што су настали догађаји од год 1848., ми смо видели у Цариграду и на Босфору Европу удружену противу Русије. Револуциони је покрет растројио и дезорганизовао у

пуној мери две велике силе европске, Аустрију и Пруску. Али Француска и Енглеска стајале су чврсто на својим ногама, спремне да се одупру сваком покушају остварења руских планова, пре него што је цар Никола, заузет догађајима око својих граница, могао и помишљати да предузме што на Истоку. Међусобни односи између нове републиканске владе у Француској и Енглеске, где је портфељ министра спољашњих послова био опет у рукама Палмерстоновим, постали су далеко повољнији но што су били за владе Луја Филипа.

Русија је стајала пред француско-енглеским савезом, и са тим савезом, пре свакога сукоба на Истоку, она је имала да издржи борбу у средњој Европи око питања државне организације у двема великим средње-европским силама и у германској конфедерацији. Рестаураторска и легитимистичка акција цара Николе сукобила се ту на свима тачкама са револуционарном пропагандом и са слободоумним тенденцијама Француске и Енглеске. На бојном пољу код Вилагоша решено је и то питање у корист Русије. После угушења мађарске револуције и Аустрија и Пруска, а поред њих читава средња Европа, ушле су у сферу пресудног руског утицаја.

Далеко од тога да буде каква фатална погрешка, интервенција је руска противу угарске револуције била најсрећнија замисао цара Николе, која је у сваком погледу одговарала потребама и интересима руске царевине. То је био у исто време и чин самоодбране и неопходан корак у припреми руске акције на Истоку. Мађарска револуција после својих првих знатнијих успеха над царском аустријском војском пружала је руку Пољацима. Триумфом њезиним створило би се с једне стране и у Аустрији и у читавој средњој Европи стање, које би тражило природног наслона у Француској и Енглеској, док би с друге стране планула у Пољској револуција, која би при таквом стању могла наоружати читаву Европу противу Русије.

Вилагошка је победа пресекла све те опасности, и утврдила у исто време ауторитет цара Николе у средњој Европи, обнављајући у њој стари ред који се морао ослањати на његову моћ и ставити под његову заштиту. У таквим приликама Русија није имала потребе рачунати на благодарност Аустрије. Цар је Никола могао са пуно разлога веровати, да ће се Аустрија,

заједно са Пруском, све док се не опорави од тешких потреса револуционих и док се не буде довољно осигурала како од нових унутрашњих народних револуција тако и од револуционарне пропаганде из туђине, морати чврсто приљубити уз Русију, и да јој, ако јој већ не буде указивала помоћи, неће смети правити ни тешкоћа, при решавању питања која интересују Русију, а у првом реду при решавању Источнога Питања.

Али и ако је руска интервенција противу мађарске револуције била, у исто време, и чин добро смишљен и круписан пуним успехом, погрешка је Русије, што није била спремна да се користи створеном ситуацијом и да одмах, док се још у Аустрији и Пруској вршио процес опорављења и док им је још ауторитет цара Николе био од потребе, док је Француска још била заузета својим унутрашњим питањем, приступи решавању Источнога Питања. Један слаб покушај у томе смислу учињен је покретањем питања о мађарским и пољским бегунцима, који су у Турској нашли били прибежишта Русија и Аустрија тражиле су заједнички, и то императивним начином, да Порта изда пољске и мађарске бегунце, међу којима и Кошута. Цар Никола је по свој прилици, истичући тако неоправдане захтеве, тражио повод за рат са Турском. Али енергична акција лорда Палмерстона, који је успео покренути и Француску на заједнички отпор противу руских претензија, заплашила је цара Николу и учинила да одустане од своје намере. Једини је резултат отуда био, што су услед тога неуспеха односи руски са Енглеском, после тако дугих царевих самообмана, били најзад дефинитивно покварени. Раздражење је противу Енглеске чак толико овладало Николом, да није хтео примити енглескога амбасадера ни у уобичајену аудијенцију, кад се овај вратио, после тих догађаја, са својега одсуства у Петроград.

Цар Никола се већ решио да загази у борбу противу Турске и њезиних савезница и заштитница, Енглеске и Француске. За ту се борбу он сад спремао свима силама. Завађен са Енглеском, увидев најзад да је сва његова политика, у току читаве две деценије, чији је циљ био споразум са Енглеском, у решавању Источног Питања, била из основа погрешна, он није хтео ипак ни у колико попустити од својих антипатија према револуционарној Француској, нити учинити икакав покушај, да

се њој приближи и са њом се споразуме. И кад је у Француској извршен државни удар од 2. децембра 1851, руски је император заузео према Наполеону III оно исто држање које и према Лују Филипу. Не хотећи ни да разуме ни да разбира, што обновљено царство француско мора тражити прилике, гоњено успоменама на велику наполеоновску епопеју, да стече спољашње успехе и да задобије симпатије француског народа обнављањем милитарне славе, цар је Никола тако рећи принудио новога француског императора, да прву своју акцију окрене противу Русије. Мали спор око привилегија православних, штићеника руских, и католика, штићеника француских, у црквама на Светим Местима, могао је само у таквим приликама и под таковим погодбама, дати непосредногa повода великом Источном Рату, отпочетом 1853. год. између Русије и Турске, у који улазе затим, као савезнице Турске, Француска, Енглеска и Пијемонат, у који интервенише најзад, као противница Русије, принуђавајући је да прими савезничке погодбе, и сама Аустрија!

Са источним ратом од год. 1853—55 (познатим под именом Кримскога рата) и Париским уговором од год. 1856, којим је тај рат завршен, Источно је Питање ушло у своју нову фазу. Русија је била одбијена и од Цариграда, и Мореуза, и од ушћа Дунавског. У исто време она је такође била лишена агресивних средстава, која би јој давала могућности, да најкраћим и најугоднијим морским путем изврши напад на Турску и заузме позиције на Мореузима, пре него што би могла стићи довољна помоћ заштитница турских. Све тековине руске на Балканскоме Полуострву, задобивене дугим напорима и скупим жртвама, почев од Кучук-кајнарџиског па до Викијар-Искелескога уговора, биле су збрисане.

Завршујући наше чланке о историји Источнога Питања, у овој првој фази његовој, у овом периоду, који се протеже од Кучук-кајнарџиског уговора од год. 1772, па до великог Источног Рата, од год. 1853—55, ми ћемо утврдити једну веома важну историску истину, коју сви догађаји на Истоку потврђују, и која баш у нашим данима, после последњих груписања великих сила добија свој нарочити значај: Велики интереси руски ангажовани у Источноме Питању упућују императивно Русију на пријатељство и на савез са Француском. Кад су год Русија и Француска биле пријатељи и савезници, руске су животне потребе на Мореузима

налазиле за се довољне заштите, руски је утицај у Цариграду отимао маха и руски су интереси на Истоку добијали задовољења. Кад би се год пак изродили неспоразуми и размирице између Русије и Француске, кад би се оне, стицајем околности, нашле у двама непријатељским логорима, Русија је била сузбијана у Источноме Питању Вековно искуство утврдило је јасно и несумњиво, да се само интереси Француске, међу свима великим силама, могу поклопити са руским интересима на Истоку, као и да савез Русије и Француске најбрже и најсигурније постизава своје успехе на Балканском Полуострву. 1829. год. пријатељство Русије и Француске дало је Русији могућности да закључује са Турском самостално, без обзира на захтеве и на интересе својих супарница, Једренски уговор мира. Непријатељство између њих двеју донело је собом најпре уговор од 1841. год. који је затворио Мореузе Русији, а затим и велики Источни Рат, са Париским уговором мира, који је лишио Русију свију тековина, тако мучно прибираних кроз више од седамдесет година! Па и доцније у нашим данима, ова велика историска истина добила је своје еклатантне потврде. Године 1878, и ако су победничке руске војске стојале под зидинама Цариграда, Русија је морала поднети свој уговор закључен са Турском европској ревизији и мирно примити погодбе, којима се она избацује са Балканскога полуострва, док се у исто време друга велика сила европска, супарница Русије на Истоку, Аустро-Угарска, окупацијом Босне и Херцеговине, као клин увлачи међу балканске државе. Француска је тада, и ако можда вољна да помогне Русији, била за то немоћна. У историји се након дужег или краћег времена свака погрешка плаћа. 1856 године на Парискоме Конгресу Русија је платила непријатељство, које је обузело цара Николу према Француској од дана доласка Луја Филипа на краљевски престо француски! 1878 год., на Берлинскоме конгресу, Русија је имала да испашта, што је допустила пораз и унижење Француске год 1870—71!

Данас, након тешких и скупо плаћених искуства и од руске и од француске стране, после историјских дана у Кронштату и Петрограду, у Тулону и Паризу, руско-француска заједница стоји на чвршћему темељу но икада! На Истоку се отвара нова ера судбоносним и епохалним догађајима. Сва је прилика да ће се ту и сад као и некад манифествовати први покушаји и прославити први успеси руско-француског савеза.

Нама, Србима, ваља данас више но икад бити на опрезу, ваља нам бити и приправнима и паметнима. Наше национално питање није самостално; оно је само један саставан део, и то нераздвојан саставан део, великога Источнога Питања. У прошлости нама треба тражити поуке за садашњост и за будућност. Историја, ослобођена свију патриотских самообмана и величања, казује нам јасно, да су само успеси руске политике и рускога оружја били у стању створити Србију и одржати је у животу, посред оних страховитих олујина које су се од времена на време завитлавале у Европи. Независна српска краљевина исто као и све друге народне државе, које су се одцепљивањем од Турске створиле на Европскоме Истоку, исто као и Румунија, и Грчка, и Бугарска, творевина су руске политике, непосредни резултат руских радова и руских успеха! Да се није водио вековни дуел између Русије и Турске и да победничке руске војске нису допрле до под саме зидине Цариграда, ни херојска борба српскога народа под Кара-Ђорђем, ни мудрост Милошева, не би биле кадре склонити султана да се одрече својега господарства над нашом лепом Отаџбином.

Србија мора, ако још мисли на своју народну будућност, посветити и даље све своје старање, да унесе себе, своје напредовање, своју националну мисију у програм руске политике при решавању Источнога Питања, да се учини неопходном за Русију, да утврди како се интереси њезини и њезини циљеви поклапају у свему са руским циљевима у Источном Питању, и како Русија у њој вазда може наћи поузданог помоћника за своју и за општу словенску политику. Иначе Србија ће бити брзо прегажена. Напуштена од Русије, ако би Русија стекла једном уверења, да је она заведена дефинитивно у логор руских непријатеља, Србија би животарила привремено са привидном независношћу, као играчка својих моћних суседа, док најзад и та привидна независност не би била збрисана у првој подесној прилици.

О свему том данас нам ваља по два пут размислити, јер по свим изгледима, дуга времена нема за размишљање и за опредељавање. Руско-француски је савез свршени чин. Акција је руско-француска ту на прагу. Источно Питање улази у нову, можда у своју последњу и завршну фазу.

Д-р М. Ђ. Миловановић.

ПО СКАДАРСКОМ ЈЕЗЕРУ

Када сам с Црнојевића Ријеке пошао у једној малој лађици, били су ми возари Пашко и Ајдар, оба Широчани, вјерозакона западног. Лађа је била мала и проста, једва да би у њој могло сјести 10 путника; но сем нас тројице није било никога. На овој лађици навезли смо се до саме пијаце Црнојевића Ријеке, и пошли. Због мочарне зиме и многих киша, језеро је било нарасло и захватило велики простор ван свога рејона, а сама ријека била је поплавила и све оно уско поље око њенога корита, те нам и није било потребно држати се њенога корита. Ми смо с нашом лађом путовали куда нам је било најближе; с једне и с друге стране предмети су брзо пролазили. По кршима око ријеке виђели су се обиљежени многи крстови и нуле; знак крста означава погибију ког Србина, а нула погибију Турчина. Оваких знакова на неколико мјеста око ријеке угледао сам. Када смо прешли државну солару на Шинђону улазили смо у све већу ширину ријеке, и што смо ближе језеру прилазили све се већа ширина указивала, а код Алесендре већ смо ушли у *Широко Језеро*. Одавде већ чинило ми се да се наша лађа и не помиче с мјеста и ако су возари веслали свом снагом.

У језеру се често пута појављивала по која кршна главица, или како се тамо зове *Горица*; скоро ни једна није гола и чим једну прођемо друга се појави Оваквих горица има у језеру неколико њих, но од свију највећа је *Враћина*.

Дувао је јужни вјетар, тако звани *Широко*. То је нама јако сметало у путу, и ми омркнемо управо на половини широког

језера. Да на језеру омркнемо био је у неколико узрок и лов мојих веслара. Они су обојица имали пушке, и нијесу их бадава носили; у путу уловили су неколико тица *Уштака* које су одмах и драли. Доцније видећемо вриједност овијех кожа њиних.

Моји веслари говорили су арнаутски а српски врло мало, те од њих нијесам имао користи скоро ни у каквом питању; зато сам их мало и питао. У осталом говор скадарских Арнаута много се разликује од говора арнаутског у пећској и ђаковачкој нахији, који сам прилично знао.

У пола ноћи стигли смо у село Широку; Пашко је отишао на конак својој кући, а Ајдар остао је са мном на обали; имали смо мало дрва, наложили ватру и грејали се, зима је била доста јака, али Ајдару није сметала да спава — и спавао је; а ја сам осванув, сједећи поред мале ватре и држећи главу рукама; једва сам чекао зору да сване; то је и било и освануло ми је код језера. У зору нагрнуше рибари као ројаци да виде своје ловачке справе: грибове, мреже, крапљаче, удице, кошеве, котаре итд., које су синоћ намјестили за ноћни лов и сви су били богато награђени.

Тада је дошао и наш Пашко, и ја мишљах е сад ћемо у варош; али он ме позва својој кући, и рече ми да се још не може ићи у пазар, јер до извесног времена војничка стража не да никоме да уђе Бојаном у пазар; ова чува улаз од Карадага, и стоји ту при крају језера на самом извору Бојане на двије мале војничке оклопнице у којима су четири топа и 50 низама.

Понуда Пашкова допала ми се, јер сам био јако озебао. Судећи по спољашњости његова кућа према осталим у селу била је средња, али је опет била добра. Озидана каменом и кречом на подруму, с пола неваросана, доста висока и ограђена у наоколо јакијем зидом, са јаком вратницом на авлији и покривена ћерамидом. Унутра чиста, окречена, патосана и подијељена у два одељења; у једном су двије собе у другом велика кујна од пола куће, собе чисте и обје застрте, нешто домаћом тканином, а нешто козњавим покровцима но обје без пећи са одаклијама[1]). Ћумур у соби на оџаку био је добро распаљен а поред њега била је притакнута дезвица са кафом. У

[1]) У Скадру и околини нема пећи по собама.

кућу када смо дошли срела нас је домаћица, стојећи до врата са поздравом на арбанашком језику: „Туњат-тјета зотнија јоте“ (Свијетао образ вашем господству), и понуди нас да уђемо у собу, и ми уђосмо. Ја сам хтео сјести на једну малу столицу али ми не дадоше већ ме понудише да сједнем на јастуке, и тако сједох до ватре.

Оћело женско на домаћици било је право варошко, као што га носе Скадранке, а тако и дечије. На Пашку овога јутра било је оћело помијешано, нешто варошко, а нешто сељачко крајиско; он је имао на себи џамадан и јелек од црвене чоје скадарске, чакшире широке бијеле, вунене и набране, од домаће тканине, дугачке до чланака на форму гаћа турскога кроја, и чараше бијеле на којима је Пашко овога јутра био обуо широке црвене јеменије, иначе на раду носи опанке, као што носи мјесто чоханог џамадана сукњени, и мјесто јелека прни власати гуњац с ресама до појаса, с двије поле, од којих горњом заклања врат и главу од рђавог времена. Овакав гуњ зову губера. По зими без великог гуња — талагана никуда не иду, и овај је власат као ћебе босанско, но црне боје, и овај је с рукавима на чевкене и има гуглу — капуљачу за главу. Бољи талагани постављени су обично црвеном чохом скадарском и оперважени. За њих се у опште може рећи, да су врло добра хаљина од зиме и кише.

Домаћица нас послужи кафом, и ја сам се већ био огријао или готово боље да речем откравио, за тим одемо у сеоску механу у којој сем кафе никаквог пића није имало. У кафани нашли смо велики број ловаца; неки су пили кафу а неки и рибе пекли и јели, што и ми урадисмо, за тим смо пошли у Скадар.

На уласку из језера у Бојану прошли смо поред већ поменутих ратних пароброда, навезали се на Бојану прошли цриву, а извезли се у пазар скадарски код ђумрукане, више моста на Бојани, под самим градом Скадром.

Бојана протиче поред самог пазара скадарског[1]; она је овђе већином испреплетана ловачким справама, да мало има свога слободног тока, који јој нијесу те справе собом ухватиле.

[1]) Пазар је од вароша одвојен, до Бојане.

Скадарско језеро даје велике користи свима житељима који у њему удјела имаду, и ми не можемо погодити да ли би корисније било кад би се могло осушити. У њему је вода слатка, као ријечна без икаквог задаха: велико је доста, дугачко и широко, и разне дубљине, за пароброде пловно; ну оно бива некада и веће, и то много, а некада мање. Веће бива обично с јесени до пролећа, а то бива услед стицаја надошлих вода које у њ улазе, и кад су ове велике онда и оно нарасте, те тако многа поља притисне и потопи. Да језеро нагло нарасте, чини то највише *Дрим* који је одавно промијенио своје корито и улива се у Бојану под самијем градом скадарским. Брзи Дрим напоси пијесак у мирну Бојану и тиме затвара и пуни њено корито: и кад надође Дрим велики, он тако супре Бојану да је у њеном току зрања и замути је до њене главе из Језера, па и само језеро замути. Ово се да лако познати и виђети по току мутне воде из Дрима; и ово је главни узрок за што језеро расте. Овај је исти узрок и оној честој поплави пијаце на Црнојевића Ријеци, — јер она увијек долази одоздо, од језера, а никада од ријеке и озго.

Стари људи причали су ми да они знају и да памте када је језеро било мање него ли сада што је, и да је то тако било прије главног утока Дрима под скадарскијем градом у Бојану.

Ја сам више пута био по језеру на лађицама, а имао сам прилике и путовао сам и на једном од оних ратних пароброда до Алесендре; обишао сам и све оне горице по језеру, на њих излазио и све их посматрао у више прилика.

Ових горица има у Скадарском Језеру више од *20* на броју; ну, све немају својих имена, и свака је већином шумовита. Па и сам Ком с Одринском Гором кад језеро нарасте заплива у језеру, и ако је од једне стране у вези с Црном Гором; те и он спада у оне горице Скадарског Језера по шест мјесеци.

Горице, то су већа каменита брда и мање главице, и стоје у Скадарском језеру као израсле; највећа је горица од свију острово *Прасква*, то је право брдо, но има их и мањих али историских и важних; остале друге горице носе ове називе: *Бешка, Старчево Веље, Старчево Мало, Галиђ, Мораковик, Але-*

сендра, Грможур, Топована, Сијерча, Каменик, Липоњак, Вељa Чаковица, Мала Чаковица, Мишан Гора и *Горица.*

Првих пет горица важне су за црквену историју, а за народну седам; и оно гробље у Кому требало би добро испитати. У пет првих горица било је у старо доба пет српских манастира.

На неким горицама има лаворике, бршљана, винове лозе, шипкова, нарова и другог шибља, а на некима и по које дрво крупније.

1872. године 12. септембра путовао сам по овом језеру са Илариоповим, руским консулом у Скадру, и његовим секретаром Баторским, и ми сви тројица свратимо се на Морачнику. На ту горицу свратили смо нарочито за то, да прегледамо цркву која нам се с језера чињаше да је још здрава. А када смо се свратили нашли смо само зидове На овој цркви која је имала и препрату, бијаху избијени и сви довратни и дивно углађени диреци камени који још ту лежаху неоднесени; на надвратном прагу који је такође доље лежао оборен видио се натпис који се могао добро читати, и ја сам га преписао али нијесам сачувао.

За овај камен молио сам на Цетињу да га пренесу; но је ли то било не знам, а памтим добро да је на њему било и име кнеза Лазара, али не као осниваоца већ као приложника.

Даље, виђаше се да је црква била сва молерисана, но овај тако нагрђен бијаше обијањем, да не бјеше ни једне слике на дувару здраве остало; нарочито падала је у очи сјеча глава и избодене очи на светитељима.

Гледајући тако ову цркву уздахнух и сузе ми пођоше. Илариопов и Баторски разумјели су ме добро и тјешаху ме будућношћу . . .

За тим смо изашли из цркве и разгледали већином кршну горину, али сву обраслу бршљаном, лавориком, шипковима, смоквама, лозом виновом и осталим шибљем, а нарочито смо посматрали једну повећу винову лозу пред црквом на којој бијаше неколико гроздића њенога ситнога рода, од којих и ми сви по један убрасмо као успомену на ово мјесто!

Скадарско Језеро чувено је са свога богатога риболова, и рачуна се на цијелом Балкану међу најбогатије. Од Мора до Дунава и нема такога ловишта. Охридско Језеро чувено је са

својом рибом пастрмком и јегуљама, али оно нема толико разноврсного броја другијех риба, као што их има ово језеро, које не оскудјева ни у самим пастрмкама премда их оно нема у оноликој количини као Охридско; а што се тиче јегуље, оно му не уступа ни у колико.

Дрим је ова два језера, Скадарско и Охридско, собом везао.

Скадарско језеро даје толико рибе, и то разноврсне, да се са овом води доста јака трговина по свом Балкану, па и ван њега.

Скадарске *укљеве* (сараге) познате су и другим народима, као: Талијанима и Немцима. Оне се лове највише од Црнојевића Ријеке до Крњичке Луке и Шестана, а почињу се ловити од половине септембра мјесеца до марта; даље после нико их не лови. Пошто се сараге улове држе се усољене два дана; на 10 кила сарага иде кило соли, за тим се суше три дана, и то на диму у нарочите сушнице, и тада је она готова

Сем укљева у Скадарском Језеру лове се и ове рибе:

Пастрмке	којих	има	до	50	кила	
Крапови	«	«	«	50	«	
Кубле	«	«	«	30	«	
Кленови	«	«	«	10	«	
Јегуље	«	«	«	6	«	
Скакавице	«	«	«	4	«	
Скобаљи	«	«	«	2	«	
Ђефе	«	«	«	2	«	ит.д.

Има их још које нијесу поменуте, и то много.

Пастрмке лове се највише око ушћа ријеке Мораче, а ријетко по сриједи језера.

Скобаљи лове се највише у Умском Језеру.

Скакавице дају добар ајвар.

Кубла не трпи зачине.

Најбољи је лов рибе ухваћене у мјесецима октобру и новембру.

Тамошњи народ каже: кад су козе добре и угојене, онда су и рибе добре и угојене; а кад козе не ваљају, онда ни рибе не ваљају.

Главне справе којим се обавља лов рибе по језеру ове су: *гриб*, *мрежа свилена*, и *мрежа крапљача*. Мрежом свиленом лови

се само сарага и њоме раде у лову само два човека, а по невољи и један.

Грибом раде у лову од 40—60 људи; он је од конопље или лана, њиме се лови свака риба; но ова справа скупа је, и онај који би је сам имао, могао би се назвати домаћином. Гриб може бити дугачак до једног километра и више.

Мрежу крањачу има готово свака кућа, зато што је ова јевтина и што се њом лови свака риба; њоме ради обично један човек. Има и других справа за лов, али је од свију гриб најглавнији.

По Скадарском језеру и лов на тице доста је велики. Он настаје кад и лов рибама. Често пута гледао сам ловце кад лове тице, а једном приликом гледао сам и самог муширa скадарског на једном малом бродићу његову.

Од тица које онако страсно намаме ловце по Језеру најглавније су ове: 1, *Уштаке*, 2, *Диље Патке*, 3, *Вранчеви*, 4, *Норци*, 5, *Фендаци*, 6, *Балешке*, и ове се једу; а не једу се *Алеби*, *Панчеви и Чапље*, али и њих радо лове. Уштаки деру кожу и продају је по 10 до 15 гроша комад. И од Панчева деру се коже, и од њих праве кесе дувањаре: а од њиних ногу и крилних костију праве неке инструменте за свирање и просте свирале. Зато их радо и лове.

У овом Језеру има и великих змија, а као највеће познате су: *Блор* и *Ошкрап*. За њих причају да могу бити дугачке до 3 метра. О њима влада уверење да им пушка не може кожу пробити, осим под самим грлом. Слушао сам и то да хоће по некад и на лађу да нападну. За мога бављења тамо, ја сам чуо само за један случај; и ко убије оваку змију сматра се као јунак и као нишанџија, но срећом врло су ријетки случаји напада од ових змија.

Од једног мјеста близу Мурића обично залазе путници с лађама. Испрва ја сам држао да бјеже од крша, али доцније чуо сам да има ту неки понор и вртлог, но ја ту никада прошао нијесам.

Дубина Језера различита је: на неким мјестима види се дно његово и то љети, а на неким не види се никада.

Овако су Турци угледали један казан особите грађе и извадили га; био је округао са малим отвором, но доста велики.

Кад су га у Скадар донијели гледао сам га. Чуо сам доцније да су га понијели у Цариград.

На Скадарском Језеру може бити јакијех бура, и у том случају возари обично бјеже на обале; но кад то не могу, онда се назе и бјеже од обале, а нарочито од крајиске, јер је ова сва кршна.

Дивно је посматрати језеро када се заталаса, а нарочито са којег бријега или брда крајиског; али, наћи се онда на језеру на оним малим лађицама, то је заиста страшно.

По препоруци, једном приликом, 7 децембра 1872 године, пођем за Подгорицу да видим мјесто на коме су хјели Срби да граде цркву, на им га Турци оспоравали због близине њихнога гробља. Путовао сам на једном турском преносном параброду на ком сам се увезао код Скадра на Казину, а извезао се под Хотским Хумом.

Овај параброд носио је неколико топова из Скадра за Подгорицу. Сва послуга на њему бијаху турски војници, а од путника била су само четири Турчина из Жабљака и ја са њима. Тога дана присјела ми је вожња од буре, која нас је пратила до Хума, но ништа се није ванредно десило сем то што смо се задоцнили. Параброд је пловио кроз таласе јуначки сијекући их, држећи се у путу обале горњега поља скадарског ка' Копилику до Хотског блата.

Занимљиво је посматрати Хумско Језеро, како се као језик увукло међу кршна брда у хотским горама, и Арнауте како око њега прикривени с пушкама чекају тице.

Под Хотским Хумом бијаху два хана, у једноме сам законачио, или боље рећи ту сам освануо, сву ноћ сједећи на једној троногој столици, па још и без вечере, пијући често грку кафу, све док је свануло —

Дивно је и горње језеро; у њ сам упловио идући с Црнојевића Ријеке на *Вратницу*. Вратница то је просјечен крш, и тај просјек извршен је у новије доба, рекоше ми за владавине почившег кнеза Данила. Са овог језера извезао сам се у село Вуковце на десној обали Мораче. Говорило се да се исуши горње језеро; али хоће ли се моћи, то је у питању.

Морача до Бијелог Поља, у зетском пољу, долази уједињена, а одатле почиње да се дијели на рукавце, те се у језеро

улива са шест мањих ријека, које се зову: *Каратуна*, *Морача*, *Куриоштица*, *Шестаоница*, *Брестиħ* и *Бистрица*.

Лијево од утока Мораче у Зету, а десно од Хотског Хума, доста велики дио поља *Говеђи Брод* потонило је Скадарско Језеро; а пређе утока Дрима у Бојану кажу људи да се ово поље радило много више него ли сада, и да је то једно од најбогатијех поља у Зети. Но Говеђи Брод није сав потопљен, већ један дио његов, а остало ради се и данас. По своме богатом роду који даје, Говеђи Брод прешао је у пословицу.

О току ћудљивог Дрима требало би водити озбиљног рачуна, и окренути га старим коритом, јер може он загосподарити цијелим Говеђим Бродом па и другим пољима око језера.

До првог јуна језеро се обично тргне у своје стално корито. А земља, која је дотле била под водом, почиње се радити и сеје се обично око Видова Дана, и она ипак род најбољи даје.

Све оне Горице у језеру ближе су Црној Гори и Скадарској Крајини.

Скадарска Крајина.

На десној страни до језера, одвојена од црмничке нахије међама црмничкога Вир-Пазара и крајнског села Сеоца: озгор врховима планине Румије, косом на Пет Убала, брдом Тарабошем, стрменом косом Анамаљем и оздо од Скадра Бојаном до њеног извора из језера; простор у дужину од 10 часова а у ширину од добра 3 часа, зове се: *Скадарска Крајина*.

Крајина је предјео кршан, и стрменит но родан; окренута лицем језеру, — сјеверо западу — броји му таласе. Предјео згодан за посматрање како језера тако и родне Зете и крајне Црне Горе.

Међи се од црмничке нахије селом Сеоцем, од барске нахије озгор врхом планине Румије и врхом на Пет Убала, од Скадарске нахије Тарабошем и Анамаљем косом која се спушта до Бојане, Бојаном и језером.

Чудно је да у Крајини нема ни једног живог извора воде, па наравно ни поточића; ну ту оскудицу у води, вриједни жители крајински намирују великим бројем *Убала*. За сву Крајину, главну потребу у води намирује језеро: на њему Крајници поје

стоку и перу рубље, а као што рекох имају и своје бистијерне бунаре.

Крајинци нијесу жедни, али нијесу ни гладни: и стоке имају доста.

Крајинцима као планине за пролећну и јесењу пашу стоке служе: Румија, Пет Убала, Тарабош, Шестанска Гора, Лонац, Чукуријеска Гора и ливаде.

Скадарско језеро сматрају као својину. Крајинцима је јако омиљен лов рибе, али и пољски рад изврсно раде. Равнице у Крајини нема, нема ни сјенокоса, стока им пасе сву зиму. Крајина сва је стрменита: но воћем, виноградима и шумом доста богата.

О каквом рудишту ни из старога доба нема трагова; ну, ако Крајина није имала каквога руднога блага и ако га ни сада нема, она је богата воћем, којим се заиста поносити може, и у томе она је прва на скадарској пијаци по изобиљу и по изврсној каквоћи.

У Крајини има овога воћа: мурава, трешања, крушака, јабука, ораха, коштана, смокава, маслина, винограда, шипкова, (нарова) кошћела и по ђекоје дрво шљива.

По крупноћи рода трешње крајинске заузимају прво мјесто, заслужују особиту пажњу и као овђе нигђе такога крупнога рода видио нијесам; то исто важи и за дуње. У Крајини ораси већином су меке љуске; а коштани од најкрупније сорте; смокве и маслине врло су добре, грожђе добро и вино добро; дудова имаде доста и тамо их зову: мурве.

Крајинци од лаворике, која онамо расте као шума, беру лист, суше га и продају; а тако исто раде и са рујом.

То исто раде и са травом буарицом.

Негују свилене бубе, и израђују најфинију свилу, жуту и бијелу.

Бршљаном већином сва је Крајина обрасла; њиме су готово сви њени кршеви покривени. А није ни без остале горе с којом су жбунови шипака свуда умијешани.

Крајина даје и у житу добар род и има га разноврсногa: ну, само толико колика је домаћа потреба. Ријетко кад да га продају, а догоди се и то да га по некад и купују.

Од поврћа сади се кромпир и купус раштан — рашиљан Успјева и дуван; ну, саде га колико за себе.

Крајинци држе стоку, и сточни су; или сву зиму пасе по Крајини, а леги јаве ову на пашу до близу Комова. Коње мало држе и ране их вишом; имају и по ђекоју маску.

Крајина је добро насељена, по народности све самим Србима; ну подијељени су данас вјером и језиком. Језиком подијељени су на српски говор и на арбанашки; а вјером на православне Србе, Мухамеданце и Католике. Срби православни говоре јужним нарјечијем, а Мухамеданци и Католици говоре арнаутски, а турски не знаду ни ријечи.

Села у Крајини ближе Црној Гори православна су; она у средини јесу католичка, а у оним ближе Скадру већином су Мухамеданци; ну има, и умијешаних.

Један добар дио Крајине зове се *Шестане*; у Шестанима има 10 села, и то су све арнаућани Срби католици. А сва Крајина броји свега 28 села, а поименце ова: 1. Сеоци, 2. Лукиће, 3. Дабоновиће, 4. Вукиће, 5. Горње Крњице, 6. Доње Крњице, 7. Лука, 8. Драчевица, 9. Вучедабић, 10. Дедић, 11. Гурези, 12. Пинчиће, 13 Лукиће, 14. Караник, 15. Буравце, 16. Горње Муриће, 17. Доње Муриће, 18. Ливаре, 19. Бобовиште, 20. Беле, 21. Тејане, 22. Драговиће 23. Руње, 24. Усијерча, 25 Ћурјен, 26. Барјактаровиће, 27. Зогоње и 28. Широха. И *Казина* рачуна се у Крајину, ну то није село, већ је ту стара српска црква скадарска: храм Светог Николе.

Села	од	броја	1	до	броја	7	православна су.
«	«	«	8	«	«	9	православна и католичка.
«	«	«	10	«	«	15	католичка.
«	«	«	16	«	«	17	турска и католичка.
«	«	«	18	«	«	18	католичка.
«	«	«	19	«	«	20	мухамеданска.
«	«	«	21	«	«	21	католичка.
«	«	«	22	«	«	27	мухамеданска.
«	«	«	28	«	«	28	католичко

У Шестане рачунају се од броја 9 до броја 18 — свега 10 села.

У Г. Крњицама родио се прослављени јунак Крајински капетан Кола Петров, чије се јунаштво слави по свој Црној Гори

и Арбанији и данас, и заборавити се неће никада. Капетан Кола 1861 и 1862 године хвалио се да ће Турцима отети Скадар на Бојани. Види о томе бој на Крњице у «јуначком споменику» како о Коли каже:

«Па се хвали Кола капетане
Јутрос сам им узео Крњице
А сутра ћу Скадар ако Бог да». — Капетан Кола Петров није дочекао своју жељу; он је погинуо до самог Језера Скадарског, на крњичкој луци, а убијен је из бусије. Мјесто ђе је Кола погинуо и бусију одакле је убијен гледао сам. То је мала лука гдје пристају веслари са својим лађицама.

Причали су ми неки веслари, да је граница Иван-Беговине била на село Ливаре, и увјерио сам се да народ заиста тако држи. Ово је тврдио и Ђуко Н. Газивода перјаник и трговац из Ријечке нахије.

Манастир Морачник у језеру стоји спрам села Бобовишта, и он се близу овог села види; и без сумње да је ово прије турчења Бобовиштана била њихова црква.

Путови у Крајини у опште не ваљају. Главни пут од Сеоца до Бојане дуг је 10 часова, врло је незгодан, њиме се може ићи само пјешице од Сеоца до Ливара, а од Ливара до Бојане и јашећи. Крајином могао би бити пут врло диван, али не поред језера већ средином Крајине. Од језера има неколико путова којима се улази у Крајину, ну овима иде се и пење на басамаке. Крајинци путују за Скадар, Вир, Црнојевића Ријеку и друга мјеста језером, и сав увоз и извоз врше водом, зато им и не ваљају суви путови.

Од старина у Крајини има један манастир. Црква овог манастира спада у веће грађевине свога времена. Зидови су јој до крова још здрави. Крова немаше. Свод јој је много порушен и доста оборен био; била је сва молерисана, то се још добро познавало. Грађа овог манастира спада у боље грађевине. Крајина у опште има много црквина, зато се о њој у Зети обично каже да је то била друга Св. Гора. Око цркве овог манастира познаваху се темељи и других зграда и, судећи по томе, држим да је ово била она епископија, коју је још Свети Сава у Крајини основао.

Мјесто на коме је манастир доста је пространо; пољана у Крајини највећа. Зидови црквени обрасли су бршљаном, а око цркве се од дуња читава шума подигла; ну нарочито падаше ми у очи велики број разног питомог воћа а највише дебело дрвеће коштана, који су и по свом роду од све Крајине овђе најбољи, а тако и дуње. Манастир је у *Турјену*, по насељу арнаутском селу.

Што сам ову цркву видео захвалан сам Ђуку Н. Газиводи, трговцу који је овђе свратио да вино купује, те сам с њим у овој прилици путовао.

Крајини припада и мјесто Казина, но то није село, као што рекох, већ је ту српска црква скадарска; она је стара, подигнута је на извору Бојане из језера и скоро на самој обали њеној. То је једина црква која је служила свагда у томе крају.

Код ње је српско гробље скадарско, и они до пређе 30 година нијесу имали друге цркве. Црква је мала и ниска, озидана просто с малтером, зидови су јој дебели и тврди, неокречени; изнутра је лијепа. Од цркве десно уз кришу косу излази се на Тарабош, брдо, које је много веће од онога на коме је скадарски град, тако да над њим доминира. Између Тарабоша и Тепе[1]), на којој је град, протиче мирна Бојана.

Тарабош је последњи вис и крајњи огранак планине Румије.

До Бојане десно имају три хана и једна џамија и ову често пута Бојана потопи. Овђе Крајину са Скадром веже онај дугачки мост на Бојани. Мост на тихој Бојани грађе је дрвене, и чим се пређе већ смо тада на великом тргу скадарском испод тврђаве градске.

Сви су Крајинци јунаци; али у томе као најбољи послије Крњичана важе Турци Драговићи из села Драговића.

Крајина је гвоздена вратница за Скадар. Ђело крајинско у опште чисто је и прикладно; Срби се носе онако као и Црногорци, а Турци и Католици онако како је описано на Пашку у кући његовој, само још треба додати сукнене чакшире средње ширине. Турци се разликују по обријаним главама, носе фесове

[1]) Тепа зове се брдо на ком је скадарски град.

туниске, цилиндрасте, с великом памучном кићанком плаве боје: у фесовима умећу ћулафе и терлаке: трокапци су.

Женско одјело у Крајини различно је по томе што сркиње носе онако као у Црној Гори; а мухамеданке и католичанке носе кошуљу с неким оковратником *Гребшом*, бијелу хаљину сукнену, дугачку, црвене или бијеле чараше, јеменије или опанке, на глави пешкир забачен и усвојиле су гаће. Крајинке се не крију, не крију им се ни ђевојке; ове носе мале фесове и иду на сваки пољски рад. По одјелу од њих чине изузетак сељанке из села Широке; оне су потпуно копирале Скадранке.

О Шестанима у Крајини постоји ова карактерна изрека, која се доста распростла и чује се чак и у Полимљу; она им придаје неку вражију моћ, и такву, да кад ко о коме има рђав суд, то ће обично рећи *тонио га је шестански ђаво!* У Васојевићима има и комски враг или и ђаво. Матере кад се што на своју ђецу наљуте предају их ђаволу комском или шестанском, а тако и људи куну.

У Крњицама изневерила је ратна срећа чувеног Асан Хата и Мурту, ђе су их 12 марта 1862. године Црногорци заробили са 600 Арбанаса. А шестански ђаво преселио се у кућу попа Јове Јововића, коју му је и одпио са Асан Хатом и Муртом буљубашом.

Двије приче из Крајине

Код тамошњег народа, Срба, католика и мухаменанаца, постоји тврдо вјеровање, да је на врху планине Румије била некада, у старо доба, црква на коме се врху о Тройчину дану и данас народ скупља на молитву, и ту се на томе врху сваки по своме закону моли Богу за берићетну годину, око крајиског крста.

Народна прича каже, да је та црква с планине Румије слећела потпуно здрава и тако потонула у Скадарско Језеро, ђе и до данас стоји у води здрава, па чак и са патосом својим. Ова црква по народном предању и вјеровању тако је добро затворена и тако добре прозоре и врата има да у њу вода не може никако да уђе; и по тој причи вјерује се и у то, да у тој цркви кандила још и данас од тога доба непрестано припаљена горе.

Црква ће ту у језеру још остати, али до када то никоне зна, сем Бога, а када буде њено вријеме она ће опет излећети из језера и одлећети на своје прво мјесто на врху планине Румије.

Друга је прича о крсту крајинском [1])

У крајинском манастиру било је веље благо, много златних и сребрних ствари црквених, али од свију тих ствари највећу вриједност имао је велики часни крст «Св. Ладимира», сакован од чистог злата и тежак 4 оке и у њему је дрво од часног крста Христовог.

Кад су Турци освојили Крајину, поубијали калуђере и опљачкали манастир, онда је овај крст био прикривен код једног Крајинца да га Турци не би узели и однијели; али како је за тим манастир опустио, то тај крст остане и даље прикривен; пу за тим и Крајина се истурчи па тако и она кућа у којој се часни крст чувао, али он у њој и даље остане као аманет.

За овај крст знали су сви потурчени Крајинци и сматрали су га као своју највећу светињу — чувара Крајине, — и беріћета њеног, и не гледајући на то што су вјером преврнули одавали су му онаку пошту као кад су хришћани били.

Овај крст чували су Крајинци дуго времена, вјерујући у то: да докле год он буде међу њима биће и Крајина богата; и да она остане богата, то само од њега зависи, јер он привлачи облаке и кишу, када год требају Крајини, и то је било тако дотле док је крст у Крајини био, и ова је била богатија од Барског Приморја и оних земаља са оне стране планине Румије.

Овај крст једном у години и то на први дан Св. Троице износили су Крајинци на врх планине Румије, на оно мјесто ђе је била некада и она црква која је отален слећела у Скадарско Језеро.

На томе врху планине Румије, скупљао се сабор сваке године од Срба Приморца и Крајинаца, и молио се Богу око изнесенога крста, за здравље и беріћетну годину, и послије молитве на овом мјесту веселио се братски. Тога дана Срби, мухамеданци и католици посматрали су како је небо, и по неким

[1]) Ове приче чуо сам од Петра Пенкова из Дупина.

знацима судили су каква ће бити година Крајини око језера, а каква у Барском приморју; и како су ти знаци небесни већином бивали бољи за берићет Крајине и Зете, него ли за Барско Приморје то се дошло до закључка да је томе узрок часни крст крајински и да ће тако увијек бити, докле год он буде стајао у Крајини. Зато Приморци ријеше да отму крст од Крајинаца и да се пренесе у Приморје. Ријешено и учињено. И тако буде крст преузет из Крајине и однесен у Приморје и смјешћен у село Веље Микулиће у потурченом српском великом племену Мрковића, које је племе у томе крају као најјаче важило и до данас ну под уговором с Крајинцима да Турци Мркојевићи и даље износе крст сваке године о Троичину дану на врх Румије, као и они што су га износили, и на томе остане. Тај се крст и данас износи уз велико саучешће народа све три вјере из Приморја и Крајине.

Са преносом овога крста пренесен је и бољи берићет у Барско Приморје, а Крајина, од како јој је тај крст преузет, у првенству попустила је и нема онога првога богатства свога каког је имала док је крст чувала, те и ако је Крајина богата и сада, опет није онако како је прође била; али крст и данас окрене по неку бољу годину Крајини, што они с Румије познаду по зрацима небесним и тада се весело враћају са сабора од крста својим кућама.

У манастиру крајинском нема крста, у њему је одавно нестало свештеника; али народ ипак од њега тражи лијека. За то многи болесници и данас иду манастиру и са њега беру бршљанов лист и маовину, носе кући, кувају и с том се водом купају, да их тако болест остави и оздраве па веле да и оздраве.

*

Са планине Румије диван је поглед на све стране; са њеног врха види се сва права Црна Гора, а на име нахије: Црмничка, Ријечка, Љешанска и Катунска. Од Седам Брда, виде се нахије Бјелопавлићска, Пшерска, Кучка Гора и неки дио Мораче и Роваца. Види се Његош Планина, Комови, Задрима до врха Ћафе Мале, Ћафе Велике, и Проклете Планине до највећега њиногa врха; све земљиште у зетској долини, Барско Приморје и море до Италије, и сав источни крај српских земаља... до Драча, па чак у јесењим данима и острово Крф.

Са Румије у равном зетском пољу преко језера, а на лијевој страни њеовој, могу се бројати многа села, као: Плавница, Курило, Бистрица, Бијело Поље, Голубовци, Бериславци, Горичане, Махала, Сриско, Понори, Балабан, Вуковци итд; а види се и то, како су Хотске, Кастратске и Клименатске горе пресјекле Зјетску равницу од села у горњем скадарском пољу које су ту под Хумом упрле у само језеро. У овим селима могу се све куће бројати које су окречене, а виде се и сви градови и све вароши у Зети, Задрими а неки и у Приморју. —

Сада је Барско приморје а скоро и сва Крајина под Црном Гором, сем Тарабоша и малог броја крајинских села. Граница иде с језера на Смокву, на Ћурјен код манастира и излази на врх косе код Пет Убала.

Румија је у Црној Гори, а манастир крајински?!

поп Милош Велимировић.

УСТАВНА

и

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА ПИТАЊА

IV.

Закони. Границе њихове важности. Повратна сила закона.

Lex est, quod populus jubet atque constituit.
Gajus, Jnst. I. § 3.

Закони су општа правила, којима највиша државна власт одређује разне односе у држави и санкцију им даје. Извор законима је правна свест онога народа за које се они пишу, или општа воља грађана представљена у њиховим изабраницима, народним посланицима, или у каквоме другоме телу. Од овога чине изузетак закони наметнути, или невешто пренесени са стране, али баш тај изузетак потврђује правило, јер чак и код тога изузетка мора се на онај извор пазити, ако се хоће да закони у пракси и на дуже време имају своју пуну важност и да им ауторитет буде пун и јак.

Сама, пак, правна свест у народа једнога рефлекс је економскога строја друштва у даноме времену, тако да је извор последњи свакоме праву у самим економским односима данога времена и дане друштвене заједнице. Историја економскога развитка и историја права у разних народа на разном ступњу развитка то јасно потврђује. Свако време има своје право, па по томе и своје законе.

Правна свест народна испољава се и показује у правним обичајима, у којима се, до писаних закона, цело право једнога

народа јавља, у писаним законима који прописним путем постају, и, најпосле, у самим материјалним делима кад она, у развитку свом, дође у сукоб са ранијим ступњем својим који се још одржава спољном снагом и силом државном. Тај случај или облик јављања народне правне свести имамо у револуцијама, које делом и фактички уништавају старо право и постављају ново, које се после и у законе уписује.

Не улазећи у даља философска разматрања ми ћемо се овде дотаћи неколиких црта, особина и општих знања о законима која је врло потребно имати на уму и знати кад је реч о законима и њиховој важности у држави и друштву.

Тако, на првом месту, ваља знати да закона има разних врста: општих, посебних, локалних; има императивних, прохибитивних и факултативних; има материјалних и формалних; има уставних и органских закона. То су општије и важније поделе, а наравно да се закони, према садржини и материји, коју регулишу, могу делити на још више врста: закони грађански, кривични, финансиски и т. д.

Овде нам ваља још поменути и поделу закона на апсолутне и диспозитивне законе, која је такође врло важна, и која ће нам се доцније нарочито истаћи кад будемо говорили о границама важности закона.

Ближе опредељаје појединих врста закона, горе поменутих, ми ћемо дати кад у току разлагања овога дођемо да говоримо о којој од њих, те онда одмах покажемо и разлику између њих. За сад у том погледу нека је довољна само ова напомена, како има разних врста закона.

На другом месту ваља нам поменути и испитати неколико црта и особина сваког закона.

Закон сваки има три стране, које се сматрају као његови саставни делови. Једна је која поставља правило, изриче начело, друга је која одређује начин, или поступак његова остварења или привођења у живот, и трећа је она која санкционише обадве прве, даје им важност или им је одузима.

Сваки добар закон мора све три ове стране да задовољи, а нарочито трећу, страну санкциону.

Није довољно поставити само принцип, изрећи начело; треба још одредити и начин и поступак како се оно има да

оствари, како до њега има да се дође; најпосле мора се предвидети шта мора наступити, ако се право не признаје или ако се неправилним путем до њега дође, па се побринути да то заиста и наступи у таком случају.

Поменули смо већ да је нарочито важна ова трећа страна закона, страна санкције.

С тога ће бити потребно да овде рекнемо коју више о њој. Сама реч санкција има два значења у праву. Једно јој је значење потврђивање самога закона од стране владаоца, као законодавнога фактора. У том смислу она је израз законодавне власти поглавара државнога, као што је вотирање једнога закона израз законодавне власти Народнога Представништва. На ту страну значења њеног ми ћемо се доцније још вратити, кад будемо говорили о постојању и израђивању закона — Друго значење речи санкција јесте давање или боље да кажемо осигуравање важности појединим одредбама једнога закона од стране самога законодавца приписивањем извесних мера и последица, које имају стићи онога, који не врши законске прописе.

У том смислу санкције закона има од три врсте: неважност нулитет самога правнога посла, губитак каквога права и кривична казна.

Да пођемо сад даље.

Један закон је готов, свршено дело, кад је законодавна власт извршила све што је за постанак његов потребно У уставним земљама закон је готов кад га је Народно Представништво вотирало, изгласало, и кад га је владалац санкционисао, потврдио. Оба су чина ова израз једне исте, законодазне власти, подељене у две половине. Потписом свога председништва и печатом својим утврђује Народно Представништво, на самој својој оригиналној одлуци, пред другим законодавним фактором, да је оно закон вотирало. На том основу владалац, као други законодовни фактор, ставља на закон свој потпис, уз који иде и државни печат, те тако тиме закон добија санкцију, т. ј, постаје потпуно свршено законодавно дело.

Али да закон почне важити за грађане и власти земаљске то све још није довољно. За то имају да се изврше још неки чинови.

И њих има да изврши управна, извршна власт.

Да би закон почео важити за власти земаљске и грађане, он треба, пошто је санкционисан, да буде *проглашен* и *обнародован*.

Проглашавање закона је објављивање: да је владалац одобрио, потврдио закон, и наредбе којом он налаже свима и свакоме да му се покоравају. Овај чин владалац врши као шеф извршне власти, а не као законодавни фактор; њиме му он даје *извршну снагу*, и у том је разлика између санкције и проглашења закона.

У проглашењу закона имамо, дакле, објаву санкције и наредбе највише извршне власти за вршење закона, јер тек тим начином закон добија извршну снагу, постаје извршан.

Али по томе што закон треба још и да се обнародује, и по наређењу нашега устава од 1888. год., као и по уставима многих других држава, може се мислити да у проглашењу закона, такозваној промулгацији, нема и појма објављивања, да је, дакле, проглашење закона сама она наредба којом највиша извршна власт наређује да се закон врши.

Да се такво значење проглашењу закона да противи се и етимолошко значење саме речи прогласа у нашем језику, и значај речи promulgatio у латинском језику, а исто тако и значење те речи у садашњем француском језику који њом обележава проглашење закона. Томе се, најпосле, противи, и сама природа ствари, јер је јасно да док није знана санкција и наредба за извршење, закон се не може ни вршити.

Promulgatio у латинском значи: објава, оглас, прикивањем на зиду, или стубу; promulgation, у француском, значи објава закона у одређеној, нарочитој форми. Проглас, у српском језику, такође значи објаву.

Кад узмемо, даље, на ум, да се сама наредба за извршење закона, која се на сам закон ставља, у суштини својој налази у самом акту објављивања, јер се објава за то и чини да се посведочи и обзнани да је закон потпуно готов и да га треба вршити — онда, природно, долазимо на закључак, да проглашење или промулговање закона није у ствари ништа друго него објављивање санкције владаочеве, или другог законодавнога фактора, и да се, према томе, већ тим самим чином даје извршна снага закону.

Да је ово разлагање наше основано, видећемо мало доцније и на примерима које нам дају Енглеска и Америка.

Према томе питање је сад: на шта је онда обнародовање закона, за шта је оно потребно и чему оно служи?

Да се и за ово најпре обратимо старим мајсторима у праву, Римљанима, и да видимо шта су они разумевали под обнародовањем закона.

Римљани су овако дефинисали обнародовање закона: Publicatio est divulgatio legis et promulgationis, а то значи публикација или обнародовање закона је распростирање, ширење, закона и промулгације, т. ј. проглашења закона. Обнародовање закона није, дакле, објава закона, него ширење, распростирање закона у народ и у исто време ширење и распростирање објаве, проглашења, закона.

Римљани су, по томе, налазили да није довољно закон само у опште објавити, промулговати, него да ту објаву треба још распрострети и раширити у народ са самим законом, па тек онда да настане његово извршивање над грађанима, његова обавезност за њих.

Да појмимо и разумемо како ваља ово, треба да се сетимо самога стања римскога друштва, а нарочито ондашњега стања саобраћајних средстава, спорости и тешкоћа у општењу и саобраћавању међу људима разних крајева и области; треба да се сетимо да онда није било ни телеграфа, ни железница, ни пароброда, ни — новина!

И кад се свега тога сетимо онда је са свим јасно за што су Римљани поред промулгације имали и публикацију закона, и за што су је онако и дефинисали.

Са свим је исто то значење и у нашој речи обнародовање, као што се одмах на први поглед може видети, а што се још јасније види кад се сетимо самога начина обнародовања закона у старије време: објављивањем и читањем закона по општинама, на сеоским и општинским зборовима.

Време за које траје обнародовање, публикација, римљани су назвали vacatio legis, што значи да закон дотле ћути, не примењује се.

Отуда и у нас одредба да, ако друкче није изречно закон одредио, он почиње важити тридесет дана пошто је објављен.

Отуда и у француза одредба да закон од објаве вреди за Париз после двадесет и четири часа, а за остала места после извеснога, одређенога времена, срачунатога по даљини од Париза и брзини с којом се може за објаву сазнати у покрајинским средиштима власти.

Према свему овоме јасно ће бити, да је *данас* обнародовање закона и с њим везано vacatio legis изгубило своје значење, и да оно, по теме, има или са свим да отпадне, или да се изгуби, спајањем у један акат, у проглашењу или промулговању закона.

Практични Енглези су врло лепо разумели суштину значења и промулгације и обнародовања закона, па су јој, одмах, дали и стварна израза у свом праву, без обзира и на римско правило о публикацији и без обзира на vacatio legis, јер су они са свим паметно нашли да су данас ти чинови изгубили свој raison d'être, ма да су били са свим мудри и оправдани у времену кад су их Римљани вршили.

Они, као и Североамериканци, узимљу, да је закон потпуно готов, па да је добио и извршну снагу, *чим се у парламенту објави: да је закон владалац санкционисао.*

У Енглеској и у Америци обавезност закона настаје од онога момента, кад се у парламенту објави да је владалац, односно председник републике, закон санкционисао: «јер што се у парламенту јавно ради мора бити свакоме познато».[1])

Из овога се, у исто време, види и то, да суштина проглашења закона лежи у самој објави владаочеве санкције, а не у оној формалној наредби за вршење закона, јер се она подразумева у самоме акту објављивања.

Према томе неосновано је и нелогично оно што г. А. Ђорђевић у свом *систему грађанскога права*, стр 54., говори о разлици између проглашења и обнародовања закона, налазећи је у томе што проглашење врши сам Краљ, а обнародовање врши влада, министри; јер и проглашење и обнародовање је акат извршне власти, и као такав *он је акат владе*, или извршне власти владаочеве, коју он врши преко владе. Разлика ова коју поставља г. А. Ђорђевић између проглашења и обнаро-

[1]) Allgemeines Staatsrecht, von J. C. Bluntschli, стр. 131.

довања, то је у ствари разлика између санкције и проглашења, јер та два акта врше две различне власти: законодавна и извршна, ма да су оне обе ту у једном лицу, у владаоцу.

Што се саме израде закона тиче важно је знати ово:

Како се закони израђују и ко их израђује прописано је нарочитим законима основним. Где нема устава, ту законе израђује сама извршна власт са једним телом више или мање одвојеним и самосталним од ње, нпр. државним саветом.

У земљама уставним израду закона прописује Устав и закон о пословном реду у Народном Представништву.

Прописи за то нису у свима земљама једнаки: негде има два и три читања, а негде само једно; негде, према устројству парламента, има претресања закона у два дома и т. д.; негде опет право предлагања закона има само извршна власт, као што је у нас било по уставу од 1869. године, негде опет само Народно Представништво, као што је у Сједињеним Северноамеричким државама, а негде, као што је случај у скоро свим парламентарним земљама, и извршна власт и Народно Представништво

Не улазећи у потанко разлагање свих момената израде и претресања закона, ми ћемо овде поменути и истаћи неколико важнијих које нарочито ваља имати на уму и који су од знатнога утицаја на доброту закона и правилну израду његову. При том ми ћемо, разуме се, говорити само о земљама уставним и парламентарним.

Први чин у томе је законски предлог, који је спремила било влада, било неколико посланика, или и један само од њих.

Пре него што се такав предлог узме у претрес у самој Скупштини треба да је наштампан и објављен, како би и штампа и јавно мњење могли свој суд изрећи и утицати на његову коначну израду. Важност ове опште претходне дискусије призната је данас свуда, те није ни потребно да је нарочито овде образложавамо.

У самој Скупштини пре главнога претреса законскога предлога врло је важно његово испитивање и претресање у одбору скупштинском, који о том после подноси Скупштини извештај као ресултат свога испитивања и претресања.

По правилу врло корисном и мудром потребно је да у таким одборима буду заступљене све партије, које својих заступника у Скупштини имају. То је потребно и корисно не само с тога, да се одмах чује и глас опозиције, но и да се сам главни претрес олакша и упути правилним путем.

Власт одбора скупштинскога, која има да претресе какав предлог законски мора бити врло пространа, и она то доиста и јесте у свим истинским уставним и парламентарним земљама. Њему се на расположење морају ставити сви подаци и дати сва обавештења која он буде тражио у том погледу. И лично испитивање по самим надлештвима, у извесним случајевима, мора бити допуштено. Изузетак од овога могу бити само случајеви, где би се могла компромитовати каква тајна државна, кад дотичан министар отказује да упозна одбор са траженим обавештењима; али се министар мора добро чувати од злоупотребе тим својим правом и ограничавати употребу његову на оне ретке случајеве где доиста може за државу изаћи каква незгода или штета од саопштавања.

На континенту одбори се скупштински обично задовољавају извештајима и обавештењима која добију од извршне власти и својом личном контролом и личним упознавањем са радом и кретањем државне машине. У Енглеској се већ не задовољавају тим. Онамо одбори скупштински нису ограничени само на званичне извештаје и на званичне извештаче. Они се обавештавају и од приватних лица и других зналаца појединих питања, прилика и т. д.; и то раде усменим саслушавањем, разговорима и писменим општењем са њима. За то су извештаји енглеских скупштинских одбора врло живи, врло богати материјалом, свестрани и исцрпни, често пута читаве студије основане на подацима с најразличнијих страна, прибраних и сређених самим одбором.

Ова разлика је врло важна, и овај начин рада енглеских одбора скупштинских препоручује се својом великом унутрашњом вредношћу, јер тек тако и тим путем Народно Представништво постаје не само права контрола извршној власти, него и прави законодавац: својим сталним и широким додиром не само са владом но и самим друштвом за које кроји законе

и којега је оно контролни израз према извршној власти и израз правне свести његове.

Метода рада у одборима скупштинским на континенту свакако је лакша и угоднија, па у неким случајевима и корисна, али је несумњиво у основи својој енглеска метода претежнија и савршенија

Сам главни претрес, који после долази, мора бити исцрпан и потпуно слободан. Слобода претреса и говора посланика мора бити потпуно ујамчена и шира од оне коју има штампа и јавно мњење. Ова слобода не сме бити ограничена ни нарочитим упутствима бирача, јер је посланик представник целе земље и ако га бира извесно место или известан крај. Ово важи нарочито у погледу заступања локалних и покрајинских интереса, који кад кад могу бити у сукобу с општим, земаљским и државним интересима. Што се, пак, тиче општих принципа политичких, дужност је посланикова да иде оним правцем на основу кога је и добио мандат; и ако би се где после разишао у том с бирачима и одступио од свога правца и програма, морална му је дужност изложити се новом избору, јер на тај начин он чува и своју слободу и ауторитет Представништва Народног, као и свој сопствени.

То се исто може рећи и о односу посланика према својој партији и партиској клубу скупштинском. Он је држан и у праву своју слободу чувати; али кад се с друговима разиђе у мишљењу, онда је он исто тако дужан или одвојити се од њих или пристати уз њихово мишљење, ако клуб нађе да би за целину штетно или неугодно било допустити да његови чланови излазе с разним мишљењима у једном предмету. Дужност је клуба, при том, да у својој средини држи увек на достојној висини слободу дискусије, ради свестранијега испита саме ствари, и да слободу посланика својих и потребу дисциплине партиске на тај начин гледа измирити, што ће по могућности сужавати круг наредаба својих да се по решењу партиског клуба у Скупштини једна ствар брани или напада, и ограничавати их на доиста крупне и важне ствари.

Још једна важна ствар при главном претресу законскога предлога у Скупштини јесте право, и обим тога права, у подношењу предлога да се ова или она одредба допуни или из-

мени: тако звано право амандмана. Оно се у свим уставним земљама признаје посланицима, али добра израда закона и хармоничност одредаба његових захтевају да се оно смотрено и умерено врши. Енглези су и у том погледу пример на који се ваља угледати. Докле одбори њихови имају онако велику и пространу власт за испитивање и претресање предлога, купљење и прибирање података, мишљења и обавештења, мењање и допуњавање законскога предлога, дотле су они, при главном претресу у Скупштини, врло обазриви и умерени у поднашању предлога за нове измене и допуне. Нове, на самом главном претресу изнесене измене и допуне, или морају одмах бити предмет претресања, и онда је скупштина изложена изненађењима и честим омашкама и нескладностима у закону; или се оне морају упућивати одбору, и онда се сам претрес много развлачи и време губи.

Кад је претрес један пут свршен, онда је потребно да се предлог, после кратког једног рока, још једанпут на претрес изнесе. То је друго читање, којему је поглавити задатак да ревидује предлог како је из првог читања изашао, и да нескладности, ако би их било, отклони, или местимичне недостатке, непотпуности или нејасности исправи.

После тога тек долази примање, гласање, закона чиме се посао законодавнога тела завршава, и настаје посао другога законодавнога фактора, владаоца, који има онда од своје стране да одобри или потврди закон, или да употреби тако звано право *вета*, да одрекне санкцију закону. У истинским уставним земљама овакви су случајеви врло ретки, али нису немогући. И кад нађе владалац разлога за такав корак, онда он или апелује на народ, или, као у Америци, да је мотивацију за то, те скупштина поново узима закон у претрес, у ком случају друга њена одлука је пуноважна и без санкције. Врло су ретки такви случајеви у уставним парламентарним земљама с тога, што је влада као посредник владаоца и Скупштине увек ту, те је владалац тако непрестано и у сазнању онога што се ради, и у могућности да за раније преко владе утиче на израду закона. А кад он већ из ње изађе, уз сарадњу владе, која је израз и поверења владаочева, и поверења Народнога Представништва, онда је одрицање санкције изгубило смисао, ако се неће сукоб

да прави, јер онда је влади дужност уклонити се с управе и онда обично долази и распуштање скупштине, пошто нема разлога да скупштина од свога вотума одустаје.

Како бива потврђивање, проглашавање и обнародовање закона, то смо већ видели.

На овом месту нека је поменуто још то, да се сваки законски предлог, долазио он од владе или од народних посланика, у уставним и парламентарним земљама пропраћа једним уводом, у коме су изложени мотиви и разлози који су предлог изазвали, с објашњењем и образложењем његових главних одредаба и саме основне мисли предлога. То је оно што французи зову exposé des motives, а немци Motiven-Bericht.

Овај увод, којим се спроводи и пред Скупштину износи предлог законски врло је важна ствар из многих разлога, те би тај обичај и у нас ваљало увести. Он олакшава и сам претрес и дискусију предлога, даје многа потребна обавештења још у самом почетку, помаже бољем разумевању самога предлога и служи, доцније, и као коментар закону, поред саме дебате скупштинске.

Кад је закон овако довршен и ступио у живот, онда је важна његова примена и границе његове вредности у времену, простору и односу према главним факторима у земљи, као и према другим законима.

Пошто је закон редовним, прописним путем, постао, његов ауторитет је највиши, нити над њим има нити може бити већега ког ауторитета — докле год он редовним и прописним путем опет не изгуби своју важност. Ма како се он чинио неправичан, непотпун, незгодан, он је закон коме мора сваки да се покорава и по коме мора сваки да се управља: грађани, власти, суд, народна скупштина, владалац — сви без изузетка. Dura lex, sed lex, речено је још давно: рђав је закон, али је закон, т. ј. правило које се мора поштовати и слушати докле је у животу; а у животу је све донде, докле га *иста власт* која га је створила не измени или не уништи.

За законодавну власт, у том погледу, нема граница, и за то је закон као израз њен највиши ауторитет у држави. То је и смисао оне изреке пок. кнеза Михаила: закон је највиша воља у држави. Само при том не треба заборавити, да за-

конодавну власт, у уставним земљама, чине владалац и Скупштина *заједнички*, и да ни владалац сам за себе ни Скупштина Народна за се нису законодавна власт, нити имају права законодавне власти.

Остале власти, које имају закон да примењују, могу се упуштати само у формалну оцену: да ли је који закон постао редовним, уставом прописаним путем, а даље од тога не могу ићи. «Ако би која скупштина, у уставној монархији, вели Блунчли у свом делу *о општем државном праву*, објавила какав закон који владалац није потврдио, влада и судови с правом би му одрекли вредност; исто тако ако би краљ прогласио што за закон, а скупшт. на није то одобрила, ма да је то било по уставу неопходно потребно, и таком би се тобожњем закону послушност смела отказати».

У оцену саме садржине закона не може се ниједна власт упуштати, па ни онда кад мисли и налази да је која одредба дотичнога закона противна уставу. Највиша инстанца за оцену да ли је која одредба законска противна уставу или није, јесте сама законодавна власт; и кад је она нашла да то није, онда се нико други у оцену тога не може упуштати те да под тим изговором одриче важност и примену било целом закону или појединим одредбама његовим. «Ауторитет законодавне власти важи, докле њене функције допиру, вели Блунчли, као највиши и као *неспорни*. С тога судови нису овлашћени против садржине једнога закона да устају и својим ауторитетом да га за неважан оглашавају.. и у појединим случајевима који им на суђење дођу, они су дужни покорити се вишем законодавчевом ауторитету».

Овако сматрање на ову ствар опште је у Европи: како у Енглеској тако и у осталим уставним и парламентарним земљама. Од њега изузетак чине само Сједињене Североамериканске државе, где се судови и у садржину закона упуштају те је цене да ли одговара уставу или не. Не може се порећи да и за ово гледиште говоре јаки разлози, али је претежност разлога свакојако на страни првога гледишта, које је у Европи меродавно и у пракси и у науци о државном праву.[1])

[1]) Главне разлоге за ово друго гледиште, као и за прво, види у Allgemeines Staatsrecht von J. C. Bluntchli, стр. 134 и даље. — Г. А. Ђорђевић, расправљајући о овој ствари у свом поменутом делу, чини ми се да није био довољно јасан и да је побркао две различне ствари: упуштање судова у оцену садржине закона, т. ј. да ли

Разлог који се против оваквога схватања кад кад чује: да законодавац може да погреши, те доиста или о устав да се огреши или да какву одредбу неправичну у закон унесе не може вредети већ ни по томе, што такав исти случај може да наступи и код судова, па опет зато противу одлуке највишега суда нема никаквога правнога средства.

У нас, у Србији, где у многим питањима постоје настрани и наопаки појмови у иркос науци, искуству и пракси образованих народа, видела су се, у последње време, и у овоме са свим чудновата гледишта.

Тако је нпр. садашњи министар просвете, у име владе, тражио званично од правнога факултета наше Велике Школе, да му да мишљење: да ли су неки закони, постали после Устава 1888. године, сагласни у извесним одредбама својим са неким одредбама уставним. Тако је Касациони Суд у једном питању, где је имао да се примени известан члан закона о порезу, противно закону одлуку донео на том основу, што он тобож не одговара извесној одредби уставној питање о прирезу државном од 46 пара динарских. Док је опет, с друге стране, влада тражила, да јој судови признају као закон указ један, којим се један позитиван закон, редовним путем постао и обнародован, укида и уништава, на том основу што је закон тобож противан Уставу и неком природном праву. Држање суда нај-

одредбе његове одговарају уставу, и упуштање судова у оцену да ли је закон уставним путем постао.

Тако он о првом питању управо ништа и не говори, а о другом говори тако да изгледа као да на прво мисли: јер вели да се скоро сви одлични правници, међу којима и Блунчли, слажу у томе, да је судија у праву испитати: је ли закон постао уставним путем, *а нарочито да ли су сви законодавни фактори на ње пристали*, али да то мишљење није усвојила већина сувремених законодавстава из разлога целисходности.

Међу тим то не стоји у истини. Блунчли нпр. на кога се и г. Ђорђевић позива вели: да је судија у праву испитати формалну страну закона: да ли је он уставним путем постао; али он ту разуме само то, да ли је Скупштина на то пристала и да ли је владалац закон санкционисао, а не и испитивање самога састава скупштине, избора, способности за решавање и т. д., као што би то изашло по тврђењу г. Ђорђевићевом. Исто тако не стоји да *такву* оцену забрањује већина сувремених законодавстава, као што не стоји ни то да то забрањује наш Устав од 1888. Он забрањује само испитивање: да ли је скупштина при какоме закону суделовала *начином* како то устав прописује, а не и да ли је она у опште суделовала, као што се јасно види из последње алинеје чл. 117. где се каже: да се у обнародовању закона *мора* казати да је на њега пристала Народна Скупштина. Друго је са свим питање: да ли судови могу да се упуштају у оцену да ли су одредбе законске сагласне с уставом. За то нису ни одлични правници, ни законодавна пракса.

вишега у овој ствари познато је. Оно је било потпуно коректно и једино могућно и по науци и по гласу устава и закона.

Према овоме што смо довде рекли и изложили јасно је, да један закон може престати важити само на начин и путем како је и постао: заменом или простим укидањем од стране саме законодавне власти. Изузетак од овога је фактично уништење оних одношаја, од стране народа, који су за основу закона служили. Уништење феудалних права и феудализма револуцином француском један је пример за то. Исти је случај и с револуцијом у Немачкој 1848. године. Но о том ће бити говора доцније, а овде нека је довољна сама ова напомена ради потпуности и тачности.

Овде нам сад долази да кажемо како се поједини закони односе, кад се у својим одредбама сукобљавају, а и један и други су ту, нису укинути формално.

У том погледу важи као правило, које је давно већ изречено и као признато свуда усвојено: да познији закон замењује старији, ранији, или како су то Римљани још рекли да Lex posterior derogat priori. И кад законодавац, доносећи други закон, не каже дакле изречно, да је стари, ранији, укинут, разуме се већ по себи да из старог закона отпадају све оне одредбе које су противне одредбама новога закона, — али само оне, а не и оне остале, које немају своје замене у новом закону.

Исто се тако може десити да има сукоба између кога општега и кога посебнога закона, и да је баш општи закон познији а специјалнији ранији. У том случају важи друго правило, противно ономе првоме: да је посебни закон старији од општега, и ако би био ранији, временом, од овога. Општим законом не може се, дакле, укинути специјални, који остаје да и даље важи, ако, разуме се, није изречно укинут. При том, да бог ме, никако не треба губити из вида да ово све стоји само онда кад постоји сукоб између два закона, кад се одредбе њихове сударају. Dr. Ек у својој обради Брунсовог *садашњега римскога права*, у Холцендорфљевој *Енциклопедији Права*, изд. 5. стр. 440. вели још, да горње правило важи само онда, кад се под lex specialis разуме одступање од једнога правила, изузетак од правила, дакле, који се простим постављањем новога друкчијега правила не може укинути.

Пре него што пређемо, сад, на једно веома важно, тешко и крупно питање, на питање о повратној сили закона, или тако званим стеченим правима, с чим у вези стоји и питање о месној колизији закона, потребно ће бити да кажемо бар неколико речи о тумачењу закона.

Ма како закони били потпуни, исцрпни, савршени, ипак никада они не могу обухватити све случајеве који у животу могу да наступе и да се јаве. За то је тумачење закона природна и неизбежна допуна њихова, и за то је правилно тумачење врло важно за саму примену закона.

Правила за тумачење закона, као што лепо вели Мурлон, многа су, и за то се и ми овде морамо ограничити само на важнија од њих.

Пре свега да напоменемо да аутентично, обавезно, тумачење закона припада само законодавном телу, законодавцу, који је законе и створио. Али поред овога тумачења има увек и других, судских и административних, која се не могу обићи нити оним првим заменити просто за то што закон једнако дејствује, што је његова примена свакидања, врло честа, а да би јој могло бити довољно само законодавно тумачење.

Да се закон правилно протумачи и прави смисао његових одредаба нађе потребно је знати и стари закон који је он замениио као и тумачење, које му је у пракси давано. Закони обично један из другога потичу, и само се, по правилу, допуњавају и поправљају.

Важан извор за тумачење закона су побуде и разлози који су га изазвали и сама дискусија скупштинска, где се види намера законодавчева и смисао који је он желео дати појединим одредбама законским.

Обичај је такође добар и важан тумач закона, што су и стари још признавали. Јустинијан вели, да је обичај још и најбољи тумач закона: Optima est legum interpres consuetudo.

Смисао појединим одредбама законским ваља увек тражити у вези с осталим одредбама законским, а никако свакој за себе: оне једна другу допуњу, објашњавају и границе постављају. Ово правило је за тумачење закона врло важно, и с тога већ давно признато и усвојено: incivile est, nisi tota lege perspectâ . . . judicare.

Позната правила о односу између општег и посебног закона, и између ранијега и познијега, која су при тумачењу закоће врло важна, већ смо раније навели.

И један закон се другим може тумачити, да се нађе прави смисао и погоди намера законодавчева, што бива нарочито код закона сродних по предмету и одношајима које регулишу.

Ако је реч или израз такве природе да има више значења, онда се мора узети оно које одговара више духу закона и правичности.

Код кривичних закона важи правило: што год изречно није забрањено, допуштено је; аналогије и погађања ту не сме бити. Отуда правило: nulla poena sine lege, никаква казна без формалнога закона. За који год случај закон није прописао казну, оптужени не може бити кажњен, мора се ослободити.

Код грађанских закона је обрнуто: ту се непредвиђени случаји морају решавати аналогијом

И код једних и код других, решења мора бити, јер ни под којим изговором, па ни под изговором празнине, нејасности и непотпуности закона не може се ствар једна оставити нерасправљена: то би било одрицање правде, denegatio justitiae, које не сме бити ни у ком случају.

Још једно правило важно у тумачењу закона јесте ово: ако закључци, који природно из једнога текста или једне одредбе законске потичу, или смисао који се природно из њих издваја, стоје у сагласности са општим принципима данога законодавства, онда се, по аналогији, они примењују и на случајеве законом изречно непредвиђене; ако ли, пак, они стоје у супротности с општим начелима закона, законодавства, онда се они не могу проширивати на друге случајеве сем оних које закон изречно предвиђа. То су онда изузеци, за које важи правило: exceptiones sunt strictissimae interpretationis, изузетци се морају строго примењивати само на случајеве које обухвата текст законски.

Према опоме што смо већ рекли о тумачењу кривичних закона, разуме се да ово правило за њих не важи, јер код њих не може бити никакве аналогије.

Овде је место да кажемо реч две и о важности судске праксе, или такозване јуриспруденције, за тумачење и примену

закона. Важност у томе призната је судској пракси свуда, па јој је и у нас та важност бар начелно, законом, призната, и ако за њено дејство није до сад скоро ништа учињено.

Судска пракса с једне стране тумачи смисао појединих одредаба законских, примењујући их на случајеве који на суђење и расправу долазе, а с друге стране ствара ново обичајно право расправљајући случајеве законом непредвиђене и регулишући одлукама својим односаје после закона постале или промењене.

И ако судска пракса ни за кога није *обавезна* сем позитивно расправљених и пресуђених случајева, ипак је она врло важна у оба горе поменута правца.

Познато је да је за примену закона, за ауторитет закона и правну сигурност у земљи, као и за углед судова, веома важна једнообразна примена закона. Да те, пак, једнообразности буде има да се стара највиши суд, Касациони Суд, у земљи. То је, управо, њему један од најглавнијих задатака свуда, па и у нас, као што се види и из самога закона о устројству судова. Да би, опет, Касациони Суд тај свој важан задатак вршио како ваља, и да се та корист покаже у свима горе поменутим правцима, ваља да сам Касациони Суд велику пажњу поклања одлукама својих општих седница и да их изазива свакад кад примети неједнообразну примену закона код својих одељења и код нижих судова.

За то је потребно да он води списак од својих општих седница, да у њима расправљена питања буду лепо и довољно образложена, и да су одлуке те обавезне за *његова одељења* све док се новима не замене. Мимо то требало би још да су начелне одлуке општих седница јавне, т. ј. да се објављују, како би се критици и контроли изложиле. Најпосле ваљало би да се нове такве одлуке увек доносе с обзиром на пређашње одлуке о истим или сличним питањима, те да се увек јасно виде разлози за одступање и мењање таквих одлука

На тај начин врло би много поможено било и правној сигурности, и ауторитету закона, и угледу судова, и за то би се ваљало постарати да се у нас што пре до тога дође сходним законодавним мерама, у колико су оне сад у том погледу непотпуне и недовољне.

Ово што рекосмо овде о судској пракси и Касационом суду вреди у истој мери и за Државни Савет, као највише административно тело.

У овом реду мисли нека је овде, најпосле и то споменуто, да је прека потреба утврдити једном законом: да ниједна одлука судска, било нижих било виших судова, а исто тако и ниједна одлука административних власти, не може бити необразложена, с нарочитим обзиром на жалбу која се противу одлуке ниже судске или административне власти подиже.

То је једна велика мана у нас, штетна и за ауторитет закона, и за углед власти, и за — правду.

Многа би пресуда или одлука друкче испала и гласила, кад би се свакад за њу морали разлози давати и жалбени наводи побијати! А на тај начин би се и могућне погрешке и заблуде пре могле исправљати и отклањати.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

Јануc.

НАЦИОНАЛНО ОСЕЋАЊЕ

од

Г. БРАНДЕСА

Запитајте се, која је то погодба, под којом човек долази до развитка свих својих подобности, и постизава све што хоће. — Његово биће мора да се стави у покрет: он не сме да буде под непрестаним притиском бриге и сумње; он мора или да буде срећан или да осећа, како га уздиже нека мисао, поуздање или иркос.

А ставите ли себи исто питање за једно цело поколење и цео народ, то ће постанак расположења, заједничке свести, добре воље, где напредује све што је битно и врше се изванредна дела, — све ће то тако исто стајати до тога, што појединац осећа како га нешто уздиже.

Он мора осећати да је обузет вољом, да изазове покрет на више или, понет овим покретом на више, да опази, како га носи талас повољнога ветра или сродности душа, и мора да осети, како су му силе удвојене свешћу, да једна велика целина, којој он припада, има воље да себи створи важности, да је многе идеале остварила и да хоће да оствари још и многе друге.

Тако осећају читава поколења у једноме народу, кад су прожета дубоким одушевљењем културе и летоте, као што је то било у Италији за време Ренесанса и у Немачкој за време хумане периоде: тако је и при јакој свести о својој моћи и успеху, каква се сусреће у земљама, чија сфера моћи брзо и снажно напредује.

Ипак све једно, ма који били извори таквом осећању — не тражи се, да је земља порасла у спољнем обиму, као Немачка или Русија. Појединац мора само осећати, да се његова земља уздиже, да се њена звезда пење, као што је то било код Италијанаца до пре кратког времена, и као што је код Норвежаца и данас. Тада из народне душе струји храброст и поуздање у душу појединаца, на своју руку он тежи тада у напред, пун иницијативе, вере у живот и поверења у будућност, која је намењена његовом народу.

Ове особине: храброст, поуздање, одважност, вера у живот, поверење у будућност нису раширене код наших савременика у Данској.

Може се об јаснити, што често нема тога. Врло мало њих осећају, да учествују у покрету у напред или да их он неси. Још је мањи број оних, који имају воље, да изазову такав покрет. Иза свега, што се каже и што се осећа, дубока је утученост.

Ја датирам прве симптоме тога расположења од 1870 године.

Кад је пре неколико година један патриотски књижар на француском издао историју Данске од Алена у нади, да ће побудити интересовање Француза за народ и земљу своју, изиђе у једном одличном француском органу реценсија о овом делу, која се своди на ове мисли: Ову књигу вреди читати, јер сваки народ, мали или велики, може из ње да научи, како у политици *не* треба поступати. Ми овде видимо, како један народ, који није рђав, због политичке неразумности тоне из пораза у пораз, из положаја велике силе у силу седмога реда, видимо како му област бива све мања, а независност све више под питањем. Он показује тип политичког назатка.

Да је то тако било, не беше тако јасно генерацији, од које сам ја, кад смо били у двадесетим годинама. Ми смо до душе знали о Кнуду Великом, Валдемару и Маргрети, о ратовима са Шведима и о њихом исходу. Ми смо знали лепо о закључцима мира од 1645.: 1660 и 1814[1]) Али ми тада нисмо изводили никакво опште правило о карактеру тога покрета. Ми смо се осећали као да идемо на више. Рат од 1848—50 улио нам је поуздање; скандинавске наде и осећања учиниле су на нас утисак, као да је нама у скоро намењена много већа Отаџбина.

Тада дође 1864 година. Та нам година не даде ону већу Отаџбину. Стара Отаџбина постаде много мања.

Па и тада није омладина држала да је то коначан пораз нашег положаја као силе и нашег утицаја. Надало се у ускрснуће, погледало се најпре на Аустрију а за тим на Француску. Када 1866 године би уништено прво легло илузија, прихватисмо се са толико већим одушевљењем и толико чвршћом вером — вером, коју ја са своје стране нисам никако делио — за последњу велику наду. На скоро за тим дошао је судар између Немачке и Француске, и ви сви знате његов ресултат.

Ствар се није могла више одрицати! Ми Данци, што смо живели у то време, били смо у покрету на ниже: нас нису ни више посили срећни догађаји и утешне прилике. Да, ја смем то рећи, ретко је која генерација започела живот под утицајима који су тако убијали, као она, што је око 1864 стајала у младићском добу, а 1870 приближавала се добу зрелога човека.

Споља је Данска била као узета и смрвљена. Изнутра је губитак Шлезвига довео до укидања јунског основног закона, а 1870 национално — либерална партија, која је владала, окрену и на неполитичким пољима у одлучну реакцију. Преплашена првим знацима социјалистичког покрета

[1]) 1645 изгуби данска круна све немачке земље, 1660 све шведске провинције, 1814 Норвешку, 1864 Шлезвиг-Холштајн. (Прим. издав).

међу радницима и слободоумним покретом у интелигентним круговима, она учини изненадни обрт.

„Доле са њима,“ била је лозинка власничка, а међу погрдним речима, које се подизаху противу изазивача переда, била је и она, да се обе те групе понашају непатриотски и ненародно.

У колико је организација радника, која се вршила полагано али сигурно, имала за сврху, да обезбеди потребе данских радника тиме што ће капиталистима отежавати довлачење страних радника, она за цело није била ненародна: а што је књижевни покрет између осталога и на то ишао, да данском читалачком свету даде истинитију слику о положају Европе но што су биле дотадање, он је био у еминентном смислу речи патриотски, тако да се за то доба не може замислити никако патриотскије дело. 1864 насели смо због нашег ужасног незнања стварних односа у Европи. 1870 у мало што нисмо јурнули на сурет директној пропасти, захваљујући истом душевном стању, које нас је непрестано одржавало у вери у оно, што смо желели; било је у истини крајње време да се рашире наша знања о свету око нас. А на то је ишао један део душевних тежња тадашњих.

Ми смо боловали изнутра. Европа је после 1870. изгубила интересовање за нас. Ми смо за дуго били мали, интересантни народ. Потрајало је неко време, док нам јасно постаде, да нисмо више били интересантни.

У кратко, првих година после седамдесете није било многога чега, што би улевало веровање, да се припада друштву, које је у покрету на више или растењу.

Ипак за то веровали су неки од тадање омладине у напредак и у какву плодоносну буру. Они су толико јако осећали плодност и растење у својој унутрашњости. Један од ове омладине, који је већ мртав, нацртао је у „Niels Lyhne“ то расположење овим речима:

„Они су били препуни новога, опијени теоријама о новом, дивљи од силе новога и засењени његовом јутарњом светлошћу . . . Било је јуришног заноса у младим душама, било је вере у светлост великих мисаоних звезда, и било је наде као мора. Одушевљење их је носило као на орловским крилима, груди су им се надимале хиљадоструком храброшћу. . . , Па како је чудновато пуно обећања било то време. Како је необично ослушкивати нејасно тајанствено шапутање душе, које је откуцавало у ваздух стварности као рушилачки ударци маљева о зидове храма као изазивачки звуци труба, као звиждање Давидовог камена у лету ка челу Голијатовом и као у победу сигурни фанфари.“

Наше политичке прилике на скоро почеше да нас износе на рђав глас. Већ провизоријум од 1877 изазвао је велику пажњу у наших суседних земаља. У Берлину сам слушао да скупштинари говоре о том. Један од њих рече: „У Данској су устав дигли у ваздух. Министарство узима неодобрен новац. Ту се види: Бизмарк ствара школу.“ Други живо одговори: „Не, не: ту нема паралеле. Код нас се никада није нико усудио на тако нешто.“ А како је невин био овај провизоријум према доцнијем!

Доцније, кад је ово неуставно стање постало стално, била је Данска предмет двоструког омаловажења у туђини. Смејали су се оним чуварима права, закона и морала, који су управљали овом лилипутанском земљом на такав начин, нестало је било сваког поштоња према народу, који је допуштао с године на годину, с десетине година на десетину, да се тако с њим ради.

Оно што смо ми Данци иначе извршили у новије време, мало је пажње обраћало на се. Највеће, што смо предузели, преображај у нашој земљорадњи, брзи и ваљано изведени прелаз ка новом облику производње масла, није био подесан да привуче на се пажњу.

Поводом бечке светске изложбе у 1873 години у Gazette des beaux arts један Француз, неутралан судија за Данску, пошто је доста опширно говорио о уметничким изложбама Шведске и Норвешке, не написа ни једне речи о нашој Отаџбини. Наше учешће у париској светској изложби 1878, чак и по сведочанству свих данских листова, било је тако несрећно и сиромашно, да је Данска, ако нећемо да је упоредимо са Сан Марином и Монаком, најниже стајала од свих земаља на свету. Тада се у Паризу врло често чула једна реченица, која би ваљало да је пред очима свима Данцима, као страховита, ужасна изрека, која је једном о нама изречена, али која у истини не би требала никада да се сме изрећи:

Le Danemark s' efface.

Le Danemark s'efface, то јест: Данска се гаси, нестаје је њено име не долази више у бајци. Данска остаје иза кулиса не долази више на сцену, или се спотиче преко својих ногу, кад полази и иде.

Ова реч извесно није последња и једина реч из туђине о нама, али је најсилније, најстраховитије од свега што је о нама речено. То је реч, о којој морамо мислити.

Она је одговарала потајноме страху многих.

Има једна реч, која се у оно време често спомињала, не лакомислено већ у очајном болу:

Ми смо народ осуђен на смрт.

На супрот овом болном утиску није било ни једнога довољно убедљивог звука у свој радости о Данској, која је нашла израза у официјалним клубовским песмама. Није никога било, који се не би радовао буковој шуми, или месечини на Сунду и Белту, или части, коју је Данска залагала у минулим данима у рату или некад и данас на науку и уметност. Али пред нама је било тешко питање: да ли се ми налазимо у покрету на више или на ниже?

И врло је значајно, што је највећи народни лиричар, који је најгласније узвикивао „Живела Данска!“, који је нта више једно време ударио скоро само у викање ура, пре неколико година своју љубав к отаџбини пустио да одјекне у књизи, која је нешто без облика, али која је значајна, „Прописано“ — то јест ђаволу, пропасти прописано — књизи чији је смисао исти као и натписа једне књиге покојнога Олденбурга: Наше распадање продужено — наше распадање извршено.

Реч „на смрт осуђен“ сама је прелазила и преко усана најведрије расположених, најоптимистичкијих песника.[1])

Свима нам је познато, да је Европа у оно време обратила пажњу на северни, скадинавски душевни живот и његову литературу. Мучно да вам је међу тим непознато и то, да од литература трију народа данска ужива у Европи најмањи глас. Шведска и Норвешка појављују се пред Европу у јасним, литерарним контурама — Le Danemark s'efface

Последњих година продрло је име Стринбергово. Он је сам понешто издао на француском, а затим су се неки Шведи, што живе у туђини, неуморним приказивањима и хваљењима састарали, да европску публику учине пажљивом.

Ну нарочито су Норвешци у европском надметању Данце избили из седла. Ибсеново је име продрло и повукло собом многа норвешка имена. Ибсен није био срећан, као његов одличан земљак Григ, да још у младо доба задобије европскога гласа. Његова се слава лагано ширила.

1872 године, на моје заузимање, преведени су на немачки први радови Ибсенови. Доцније је један Данац, проф. Хофори у Берлину, у друштву се неколико немачких пријатеља, створио Ибсену у Немачкој глас, који му сама његова генијалност можда не би могла тако брзо створити, може бити не ни за његовог живота. Из Немачке се његов глас рашири преко странаца у све јачем ступњу кроза цео цивилизовани свет.

Ибсеновим путем ишли су тада напред други песници и писци норвешке крви и задобили ухо Европе. Норвешци темељно разумеју вештину, да странце учине пажљивим на своје знатне таленте, шта више и на незнатније. Чим какав Норвежац напише нешто вредно за читање, удари се у бубње од Нордкапа до Линдсенеса. Чим какав странац, похвали кога Норвешца, макар и у приватном писму, прештампа се та похвала по целој норвешкој земљи, док је не прочитају стотинама тисућа људи, шта више и кад похвала није од особите важности.

Овде у Данској односи су друкчији.

Само кад каквог данског писца нападне који странац, па ма напад био права бесмислица а нападач нека шепртља, рашири се тај догађај у педесет тисућа ексемплара.

Покољење које се седамдесетих и осамдесетих година подухватило да подигне општу свест данску а тиме и њену књижевност, у којој беше наступила нека судбоносна пауза, наишло је одмах на зловољу. Морало се почети зидање на голом земљишту.

Ко је доживео чланке важнијих данских листова за време немачко француског рата и те ствари читао у туђини, ма и у неколико знајући шта је Европа била у то доба, тај ће разумети израз „на голом земљишту“. Не са усклицима, већ са трулим јабукама дочекивани су таленти, који су доцније признати, као Јакобсен, Драхман Шандорф.

---

[1]) Роман Холгера Драхмана: Пре́писано

Ако је већ требало одушевљених младићских духова, да се у тадањим неповољним приликама изазове неки умни покрет, потребна је, сем тога, била нека мера воље и истрајности наспрам власника у домовини, претпостављајући да човек неће да се поводи и попушта.

Штампа је била затворена младим писцима и то цела штампа. Ја познајем једнога, који је 1872 своју последњу одбрану штампао као плаћени оглас у једним данским новинама, и коме после тога девет пуних година ни један орган дневне штампе није стајао на расположењу, да би се могао бранити од напада, који су падали на њ као киша.

За то исто време, у коме се ширио књижевни глас Норвешке, Данци су се у главном бавили око тога, да понизе оно нешто данских књига, које су својом смелошћу стекле у туђини неку публику. Данци су отежали својој књижевности проходњу у туђини; они су учинили да је немогућно да се њ према вредности одо признање у туђини. Нарочито су показали оскудицу у љубави према Отаџбини баш они, који су тврдили да представљају народно осећање, и водили су рат противу духова што су тежили изићи из конвенционалних погледа, који су унутра заглушујући утицали, докле су с поља отежавали и спречавали признање и ауторитет.

Ни једно данско име није продрло у туђину уздизано једнодушним признањем Данаца; оно је дошло оцрњено, упрљано и без звука. Ни један дански талепат није дошао пошен оним пењењем и процењивањем од своје домовине, које је често први ступањ европ ком гласу. Све је долазило потцењивано, и онај што је посао то име био је сем тога у својој домовини, по правилу, спречаван у напредовању неповољним приликама, те да би се могао пробити.

Јер домаћи је суд на том пољу од неке важности..

Лепа књижевност није као музика или сликарство или ексактна наука баш универсалне природе. Лепота и вредност овде се оснивају поглавито на облику речи, који се не да пресадити или превести.

Увек остаје нешто, што странац мора од пишчевих земљака да прими на реч и веру.

Али док норвешки писац у туђини, има увек за леђима Норвешку, дотле дански писац има у туђини, по правилу, Данску противу себе.

Нападају га познати земљаци у француским часописима, анонимни копенхагенски дописници у берлинским листовима, или у немачко-руским или холандским. На ни дански телеграфски биро[1]) није неутралан — Дански писац морао је кад кад рећи у себи: Та, кад не би било мојих драгих земљака, ја бих можда продро уз пркос свему. —

Наравно нису једино ове прилике криве, што данска у европском угледу не заузима тако висок положај као Норвешка. Могли бисмо и ми у туђини правити најбешње рекламе за данску литературу, на шпак не би ништа помогло.

---

[1]) Биро Рицау. Прим. издав.

Свакојако је фанатизам, што сам га насликао, врло штетан и ружан, али он је само симптом болести од које пати Данска, а не сама болест — само једна од многих последица узрока, што се Данска гаси у очима туђине, а не сам узрок.

Узрок лежи много дубље.

Узрок је тај, што је последњих двадесет година овде у Данској учињен најозбиљнији покушај, који је на жалост у многом погледу успео, да се ова земља умно опустоши и претвори у пустињу.

Може бити да се чини, да какав чисто политички случај, који је инак усамљен и ако се повраћа сваке године, као што је провизорни финансиски закон или његово одобрење од највишег суда у земљи или у опште познати положај наших судова према влади — може бити да се чини, да тако што не утиче на умни живот у земљи, на подобности, осећања, мишљења, начин и правац фантасије. Зар књижевност и уметност не би могле цветати, тако се пита, ако је у политици и наступило мртвило?

Јест, то лепо звони.

У истини не стоји пак тако.

Поставимо, да нека влада покуша да народ направи робом, и поставимо, да је овај народ слаб, народ, у ком су ретки карактери, нарочито у јавном животу, народ који би се морао васпитати и одгајити за слободу, али који је у стању политичке малолетности од много стотина година постао слаб, слаб нарочито наспрам искушења. —

Поставимо, да влада код тога народа иде тако далеко, да формално прописује премије за ропско осећање!

Поставимо, да влада, наравно не хотећи то, силом околности дотле дође у своме деланьу, да притисак, који врши скоро двадесет година без измене, брише личности, ломи карактере, убија свежину, особеност, храброст, смисао за истинитост, здраво поуздање. —

Тада ће присталице таке владе, ако иначе имаде међу њима интелигентних људи, једнога лепога дана са ужасом опазити, да је земаљско царство постало пустиња, у којој оно што вреди може да расте и успева само највећом муком. Они ће пронаћи, да ново покољење не може да покаже скоро никакав политички теленат, а камо ли политички карактер.

Настало је тако стање, које се не може назвати ни аристократијом ни демократијом, већ геронтократијом, владом стараца, старих и младих стараца. Свуда на почасним местима у државној управи и служби, у уметности и науци, у позоришту и цензури, показује старачка влада своју медузину главу, са витицима које нису увек праве. А млади су старци гори но стари.

Ми сад живимо у таком стању, у ком се више не тражи ни правни смисао ни правно осећање, шта више, у ком су такви инстикти сметња А правда је инак највиши идеал, који је људски дух створио.

Ни шта се не постиже, ако се неће да пљеска великом правном прелому. То је стање, где нема места за независност, шта више, где је карактер постао нека врста проказе, која изолује и чини немогућним.

Стање, у ком човек мора бити безгранично обазрив према власницима и њиховим присталицама. Све се прашта, свака слабост, свако незнање, све што је за подсмех, свако ниско осећање, свака безхарактерност. Правна је свест за њих постала ратегљива као гумеластика. Ако има каког сведока који је на сметњи, њега нестаје. Један женски члан неког сиротињског завода предузима пут у Бразилију, ради провођења.[1] Ми остали немамо средстава за то, она има.

Ништа не шкоди, ништа не убија. Онај рђаво пролази, који нема сведока при руци, и нико се на то не љути.

Какав истакнут заузимљив човек може једнога дана стајати на челу неком подузећу и сутра дан нападати га са највећом енергијом. То не мари ништа. Он може да буде на челу каком дрштву за спаљивање мртваца, а после године дана забрањивати сваком свештенику, да може да буде присутан, кад се спаљују мртваци.[2] Ништа не убија, ништа не шкоди. Мало се смеју, и нико се не љути на то.

Нема јавнога мишљења. И један министар може мирно стојати у скупштини и показивати се хумористичан, жалећи се на то.[3])

Ну, стање је тако, да се с друге стране, ако је реч о онима што су верни уставу, не врши никака толеранција. Ништа се не прашта, чак ни учествовање у једној вечерњој забави за неког неомиљеног човека.[4]) Све се прибележава. Нема нискости, која је у нападу нечасна. Редакцији једнога прљавог листа министар даје слободан процес.[5])

А са правним осећањем болује и љубав ка слободи.

Да ли се доиста верује да тако стање оставља таленте у земљи недирнуте? Како би то могло бити?

Шта видимо? Видимо таленте, који најпре много обећавају, како постају страшљиви, како само површно дејствују и сваки дан постају блутавији. Видимо таленте, који свакога дана све више презају од стварности који бивају све извештаченији и болеснији.

Видимо — и то као правило — таленте, које опустошава карактер, који би требало да их подиже. Док незнатнији таленат може да раете, ако га карактер унапред покреће, бесхарактерношћу се опустошава и већи таленат. У књижевности видимо личности, које се поништавају пред мрачним поштењацима, којима су некад пркосили: видимо како се

[1]) Уредник неких данских новина обратио је у једном чланку пажњу на разне злоупотребе у сиротињском заводу у Корсеру. Кад је дошло до суда, једна жена, која је била главни сведок, отправљена је у Бразилију, и уредник добије три месеца затвора

[2]) Министар црквених послова Гос.

[3]) Министар правде Нелеман.

[4]) Јубилејска свечаност окт. 1891. у част Д-р Г. Брандеса. Прим. издав.

[5]) У Данској има установа слободнога процеса, да би могли и они што су без средства да бране своју част од напада. Како су многи, на које се бацио блатом прљави владин лист Пуни, подигли процес противу тога листа, министар је главном уреднику одобрио слободан процес.

увијају хлеба ради. Видимо друге таленте, који су некад били одабрани, како постају индустријални, меркантилни. Видимо журналисте, како се мењају и опет мењају, на тргу стоје и продају себе и парфим, који називају својим убеђењем, ономе који највише понуди, шта више ономе, кога су јуче ногом ударали; то иде, то није бешчасно, они су часни људи — као и други.

Главно је ово: Нестало је осећања, да се налазимо у покрету на више, а оно је главна погодба за свако истицање у великом стилу; нестало је поверења у себе саме и у друге, расположења, које ствара плодна начела и планове. Ту нема ни наде ни вере.

Упоредите сада мислима с тиме положај младих и старијих Норвежана. Осећате ли, како су они пуни вере у Норвешку и у будућност Норвешке, како их она покреће на више и у напред! Мислите ли, да се и један од њих икада запитао или да се морао запитати, да није Норвешка можда на смрт осуђена?

Видите ли, како су пуни дрскости! — не само старији, славнији већ и млађи скоро без изузетка. Увек су то они, што успевају, да на један или други начин забављају Копенхаген. То смо недавно видели са Гунаром Хајбергом.[1])

Нека им је таленат већи или незнатнији, здрав или начет; они одважно ступају, њима је ђаво у телу. Они не сумњају, и они никад не клону духом.

Не може се доиста рећи: Тако је и код нас.

Па на чем се оснива ова разлика у основном расположењу?

Прво наравно на том, што Норвешка нема да се осврће на трагичке успомене као што су данске. Супротност је између Данске и Норвешке у независности која је у опадању и која је у растењу, између уважења које је у опадању и које је у растењу.

А према том оснива се разлика на овој супротности: У колико ја знам, сви знатнији млађи норвешки писци као и већина знатнијих данских припадају оном правцу, који се назива општим именом левица. Али левица је у Норвешкој имала увек национално осећање, а иза леђа новољан ветар, који струји од овога осећања, док се левица у Данској увек борила са националним осећањем, од чести шта више била принуђена да се бори — врло неповољан положај. Имати противу себе тако јако, тако првобитно и мимовољно основно осећање — па да је и због неспоразума, ако је ипак тако — то су опоре погодбе.

Ви сви знате, како је норвешко национално осећање. То је страст и то не баш скромна. Истиче се овда онда прилично изазивачки. Али тако као што је, оно је сила. До душе има и оно, као и данско, својих декламатора. Али поуздање, са којим Норвешци хоће своје, јесте важна, јака сила. Можемо се осмехнути, кад неки пророци говоре о мисији Норвешке, кад уводе светски мир итд. Све то не импонује подједнако у нор-

[1]) Од Гунара Хајберга представљана је на слободној бини веома оригинална и значајна драма „Балкон“.

вешким обећањима. Али набујало народно осећање разапело је свакојако једрила генерацији што дорашћује, а, као што вели пословица, са разапетим једрилима лако је веслати.

Та околност, што је левица у Данској била принуђена да објави мир, пријатељски однос са Немачком, као апсолутну погодбу за државну егзистенцију, дала је могућности владиној странци, да овлада заведеним народним осећањем, да постави себе као народну странку а левицу као странку без народног осећања, која неће да брани Данску од непријатеља. Левици не би ништа помогло, кад би одговорила, да је баш ствар одбране онако као што се вршила непатриотска, јер је у утврђењу Копенхагена, и не узимајући у обзир што је то противу закона, било ризика да не донесе несрећу и пропаст главном граду и Данској. Народно је осећање још од старине ратоборна ствар, а владина је странка баш и дала знак рогом, апеловала на мушку храброст, на љубав према отаџбини Тежило се за тим, да се левици отргне Данеброгова застава, те је тако генерација што се придружила левици дошла у прек положај према народном осећању.

Људи из ове генерације били су и сувише избирачи, да би могли у свакој прилици ударити у празну вику: „Живела Данска!“, а били су потиснути са свију официјалних положаја, са којих би могли заступати народ. Ни један пријатељ левици није никада имао мандат, да буде заступник Данске.

Заузимљиви из овога покољења не смеју се тиме збунити. Они не смеју из страха напустити преданост народноме осећању с тога, што је код деснице ово осећање на странпутицу заведено и карикирано, или што многи социјалисти из космополитичких разлога раде њему на супрот или га поричу. Десница би хтела да само за себе узме под најам ово осећање — то је мудро од деснице. Социјалисти му раде донекле на супрот — то није мудро од њих. Осећање светског грађанства не само да је баш могућно на основи националног осећања већ је и неприродно без њега. Као год, што није искључено, да се осећамо пре свега као Данци, ако се осећамо као Скандинавци, или као што је неприродно осећати се као човек са севера, а не бити најпре свестан своје северне народности — исто тако стоји и са тим, држати себе за Европљанина или светског грађанима. Најпре Данац — разуме се само по себи.

Ми се не морамо, као што је речено, збуњивати карикатурним облицима. Павле Линдау прича да му је један Данац рекао по ручку у Hôtel d' Angleterre: поклонимо се добром, старом, данском обичају, да попијемо чашу каве после ручка.

Ми не смемо допустити, да нас тако што смете, да национално осећање негујемо као основно осећање и да га потврђујемо. Јако национално осећање има у себи оно што прибира и што уздиже, а тога баш нема у младога покољења. Национално осећање има главног удела у том, што су Шведи и Норвежци могли да привуку на се пажњу Европе. Нека би и нас оно покренуло у напред.

Немојте се тиме помести, што има људи, који омладину на и себе називају декадентима. Створите нове прилике, где неће бити декаденце. Не верујте у ступидно: Fin de siècle. Последњих година прошлога столећа пишао је Наполеон преко Алпа и пут пирамида. Нико тада није био тако млитав, да себе сматра заједно са столећем за старог и преживелог. Све је тада било младо.

Народ остаје недирнут на свом месту и корача унапред, ако може развити културу, а за нас нема другога пута и начина да постанемо знатнима него ако створимо оно што вреди. Ма колико да нас је мало, ипак нема ничег што нам забрањује да пишемо или сликамо или у музици радимо боље но остали народи, или да им покажемо културне путове, које они нису пронашли.

Правничка је помоћ један културни пут, настава је радника један културни пут.[1] А и тежња, која се прво појавила у слободоумном студентском друштву, да се одржава веза између северногa Шлезвига и краљевине, те да се тиме сачува област данског језика и културе, — и то је за нас Данце једна културна задаћа првог реда. Наша је национална дужност, да заштићујемо свој језик и да чинимо своје, те да спречимо, да овај језик не изгуби ни једне стопе на земљи. Сами би нас Немци омаловажавали, кад бисмо у том погледу пренебрегли своју дужност.

Ми морамо чинити све, што је у нашим силама, да отворимо културне изворе у својој земљи. Ми их не можемо створити, то је јасно, али можемо највећим силама радити, да се они не затрпају. Пример би се могао лепо дати одозгоре.

Кад би најславнији од свију Данаца, Хамлет, био сада Кнежевић Данској, као у Шекспира, пошао би извесно први са својим примером. Он се не би заузео само за глумце, он би сваке године употребио толику суму, да се купују слике и скулптуре, да би се помогло свима нашим уметницима, што се сад тако љуто боре са сиромаштвом. Кад би хтео годишње да употреби само 50.000 круна, — а Хамлет би толико могао одвојити—тиме би се силно помогла уметност у Данској. Он не би дао, да га надмаши какав пивар.[2])

Наша тако звана аристократија која се радо прави националном, купује нарочито слике и књиге, које нису уметничка дела, и стоји без икакве везе са снагама, што изазивају или носе културу у овој земљи. Људи, који су утеха нашим сликарима јесу три или четири уважена индустријалца у Копенхагену. Вајари су упућени на једног величанственог пивара. На аристократију нико не рачуна нити се нада. А књиге, које су тако скупе, купују они, који немају средстава за то.

[1]) Слободоумно студентско друштво основало је биро за правничку помоћ, где сваки сиромашан добија бесплатно правничке савете; даље наставу радника, вечерње школе, у којима се радници и раднице бесплатно уче у језицима и у опште свим предметима.

[2]) Ималац пиваре С. Јакобсен је поклонио је граду Копенхагену врло скупоцену и величанствену збирку скулптура, глиптотеку.

Ваљало би желети, да се промене ове прилике. Иначе ће се осветити оскудица у националном осећању код виших сталежа. Све се више и више осећа, да су необразовани изнад нас.

Све је то жалосно, а најжалосније је, што Данска на светски трг никако не износи срећно развијене подобности и таленте, које би могла у ово новије време показати, да није неповољних прилика у домовини.

Да ојачамо храброст, морамо увек имати пред очима све што је у стању да подстакне лични понос у нама.

Наша земљорадња и уређење наших мајура све се више признају као угледни.

У науци и у сликовним уметностима ми извесно стојимо релативно високо.

На светској изложби у Паризу 1889 заузимала је наша индустрија и наша уметност врло часно место. Сви су се дивили данском порцелану и високо ценили данске слике.

А кад би се праведно упоредио положај данске и норвешке књижевности на према туђини, морало би се опазити ово:

Највећи писац, кога је Данска показала у средини столећа, Sören Kirkegaard због осамљене моћи језика и тешкога садржаја својих дела остао је у Европи потпуно непознат у оно доба, кад би могао имати утицаја и учинити утисак. Докле је име H. C. Anderssen прошло кроз целу Европу име Кјеркегардово допрло је тек до Шонена. Андерсен је за дуго био једино наше европско име, а није се могло добити баш високо мишљење о нама кад се држало да је носилац његов наш највећи дух.

Норвешци су били необично срећни, што је Ибсен, који се не би могао замислити без Кјеркегарда пред њим, и који са свим својим песничким богатством није достигао Кјеркегарда у философској дубини, писао таким уметничким обликом који су могли сви разумети.

Друга је несрећна прилика за Даску та, што су лирске песме најодличнији уметнички производ њезин, а оне се не могу превести те их странци и не могу оценити. Разуме се, кад би оне биле тако пуне особитости као песме Хајриха Хајна, да би уз пркос свему разбиле преграде, које је језик поставио. Али ипак колико је велики песник био Христијан Винтер! како је он без замерке, какав је извор лепоте у његовим стиховима! Нама није потребно да се стидимо, ако је Арне Габорг сто пута познатији у туђини но он.

Нису у даровитости оскудевали наши лиричари, ни у прошлости ни у садашњости. Драхманови стихови доиста заслужују да буду толико познати као проза многог Норвешца. Али кад се преведу, губе се и њихове одличне особине у језику и ритму, и њихова пуноћа у расположењу.

Светски глас за цело није пук случај, али није зато ни праведно мерило. Бјерисонове приче у прози познате су свој Европи. Ко познаје приче Голдшмитове, а ипак међу њима имаде уметничких дела, тако финих и ваљаних, да се нигда неће моћи боље написати.

Ако хоћете, господо, да на једном парчету хартије у ступцима испишете норвешка и данска имена испод рубрика: лирика, приповетка, драма, весела игра, повесница, уметничка критика, књижена критика, журналистика, пронаћи ћете може бити, да, уз пркос неоспорној надмоћности, коју показују неколика имена hors ligne на једном јединном пољу Норвешке, Данска у главном не изостаје. Данска има н.пр. у Херупу (Hörup) журналистички таленат, коме се не може равна наћи у скандинавским земљама, мајстора у уметности речи, који на жалост не пише популарно, али од те врсте тешко да ће се наћи који други и изван севера. Ни у Шведској ни у Норвешкој нема лиричара Драхманова реда, или уметничког историчара као што су Јулије Ланг и Карл Мадсен.

Ми имамо читав низ финих и снажних талената у драми, роману и новели.

Ако они можда заостају иза Норвежаца у смелом и брзом проналажењу онога што пада у очи, што изазива пажњу, за то су им потпуно равни у уметности.

Нека бисмо ми, у намери да једном понова видимо данска имена у страним пристаништима, радили што можемо, те да се и у нас покрене одважност и лична иницијатива.

Поздравимо добродошлицом и литерарну и уметничку храброст у решавању великих задатака, у место да расписујемо награде за питомост

Стидимо се говора, да је наша култура стара, а норвешка млада. Култура у Норвежаца није у истини ни за пола часа млађа од наше. И они су примили културно крштење од Холберга као и ми. А једна култура, којој има само 170 година, не може се доиста назвати старом. Шта би требало онда да кажемо о култури Грчке!

Пре свега морамо да чинимо све што можемо, да раширимо у Европи знање о оном што ми већ имамо, и да на том радимо, да развијамо своје особитости животне.

Ја нисам покушао да испред вас прикријем шта нас и колико нас, Данце, притискује и спутава на првом и на последњем месту: осећање да припадамо држави, која је непрестано губила од спољне моћи, и осећање да живимо у стању, у ком је отупео правни смисао а с њим и љубав к слободи.

То је узрок, што ја уважавам и високо ценим слободоумно студентско друштво, што је ово младо друштво у тешко доба, у несрећно доба, било енергичан протест против опадања, огњиште одушевљењу и вери. Друштво је проводило дружевни живот, који за цело није био без духа, али је нарочито постало заслужно због својих установа. Кад треба рећи страницу, чега има у савременој Данској што би било вредно пажње, мора се нарочито на три ствари указати као првобитно националне: народне више школе — које су најзаслужније дело Грунтвига и његових последника — правничка помоћ и настава радника, које су дела слободоумног студентског друштва. Овде смо се ми нетакли на чело, ту је мала Данска дала Европи пример.

У несрећном, несигурном, сумњивом времену, у ком се разна створења што се боје светлости, престарели опскурантизам сваке врсте, по нова осмељују и подижу главу, распрострло је данско слободоумно студентско друштво неки сјај преко имена Данске — ма колико да је ово друштво младо а не баш многобројно.

Престали су зборови студената са севера. Поколебан је угледан положај, који за дуго заузимаху студенти у другим земљама. Студенти су на другом месту све јасније абдицирали, у колико је напред ступао нов интелигентан сталеж, радници.

Елита данских студената није абдицирала. Она није уступила место радничком сталежу који ступа напред. Она је увидела, да је природни пријатељ и вођ овом сталежу. Сваком новом сталежу потребни су вођи и управљачи из онога сталежа, који он хоће да замени. Тако је за време револуције под вођима из племства коракнуо напред грађански сталеж. Дански су студенти осећали да су позвани, да некористољубиво просвете прост народ и да му помогну доћи до свога права.

Друштво се данас први пут скупља у својим новим већим и бољим просторијама.

Нека би у њима исто тако напредовало као и у старим. Нека би се овде родиле многе лепе, нове мисли, и поникли многи корисни послови Данској на част!

ПИСМА

Уметничка изложба у Бечу.

VI. Холандија.

Кад оставите француску салу и ступите у холандско одељеље, то Вас тада обузму неки осећаји, као да сте после љупких, умилних и оригиналних мелодија француске музике — музике која Вас опија, заноси и одушевљава, на један пут чули мирне и нежне звуке — звуке, који Вас успављују. Пошто сте дуже времена корачали по француском одељењу и уживали у злаћеној светлости француског сунашца, уживали у љупком плаветнилу француског неба, пошто сте уживали у оним питомим пољима и љупким дољама и у мирном француском мору, које су окитиле малене лађице, са својим белим једрима, после тога дужег путовања, изгубите из вида ту лепу земљу, и Вашем оку укаже се са свим други свет. У томе свету не налазите више оне лепоте француске природе. Пред Вама се опружила само дуга поља, по којима пасу гојазна стада. Небо није више онако љупко, него је густим облацима обасуто, кроз које тек по кад кад засине благо сунашце, да кроз влажну холандску атмосферу огреје оне питоме и непрегледне равнице. Те равнице окитила су данас многа убава сеоца, по којима живи врло вредан и миран народ. Приђете ли ближе томе селу, то нећете чути никакве вике ни ларме — ту влада величанствена тишина, коју тек по кад кад прекида тихи и меланхоличан жубор воденица.

А како је некада изгледала та богата земља? Пре је то била непрегледна равница, коју је увек топило море. Над том равницом надвисило се небо, покривено црним облацима, из којих је падала силна киша, која је земљу натапала. Као што видите, Холандија је била врло неугодно земљиште за боравак. Први становници, који су ту земљу населили, морали су бити дивови, јер су са Океаном морали врло тешку борбу водити. По осим мора, врло опасан непријатељ томе становништву биле се реке и мочваре, које кад надођу, опет готово целу земљу потопе. Али ти први

Холандези, били су много јачи од својих непријатеља, јер су их готово са свим победили. Мочваре су на вештачки начин претворили у најплодније пределе, реке су исправили, а да би се одбранили и од горостасних морских вала, подигли су крај морских обала силне насипе. И кад данас случајно на земљописној карти погледате ту некадању пусту холандеску равницу, она ће Вам изгледати као паукова мрежа, тако је испреплетена силним линијама, а те линије нису ништа друго, него сами канали, који спајају села и вароши, са морем и рекама. И заиста, човек се мора дивити, издржљивости и срчаности оних првих радника, који из оне неплодне и опасне равнице, створише богату, угодну и плодну земљу: човек се мора дивити њиховој јуначкој борби, са тим опасним непријатељима, која траје ето већ неколико векова. Али ти људи, који су на тај начин дошли до тако лепе, богате и плодне земље, знали су је и јуначки бранити, против сваке непријатељске навале. Та шака људи знала се 80 година борити противу најсилнијих владара Филипа II. и Лудевита XIV. Њихова малена флота увек је победила много већу флоту енглеску. Јуначка дела тих Холандеза, увек се могу сравнити са делима славних Грка и Римљана.

Ну, тај народ не само да је показао свету добрих ратника и врло добрих политичара, него и на пољу уметности показали су они свету и таких људи, чијим се делима још и данас диви цео изображени свет. На првом месту ту је велики сликар Rembrandt, који се може сравнити са највећим духовима свију векова. Као и сви други генијални уметници, тако исто и Rembrandt, могао је својим душевним оком, ову нашу природу дубље да прогледа, него ли око обичних самртника. Са свију страна летили су њему ученици, али га ни један није могао достићи, његову славу нико није могао потамнити. Он је за увек остао један од највећих уметника, што их је земља до сада носила. Осим тога генија, историја светске уметности забележила је имена и једног Terborch-a Dou-a, Ostade-a, који су оставили свету најнежније слике из холандеског живота. Поред њих ту је и Goyen, Ruisdael и Hobbema, који су из једноставне и монотоне холандске природе, створили најлепше и најнежније ландшафт — слике. — Frans Hals, Thomas de Keyzer и von der Helst створили су из портрет слика чувено национално историско сликарство: Pieter de Hooch, Jan Vermeer von Delft и Nicolas Maes створили су најоригиналније слике из холандеског народног живота, слике оригиналне својом природношћу, лепотом и дражима северног светла. Нико није знао оно силно, бурно и валовито море, што још и данас бије обале холандске, боље, природније и верније представити, него стари холандски сликари Simon de Vlieger, Jan von de Capelle и Willem von de Velde. Нико није знао од холандских пашњака и холандских гојазних стада, на којима је почивало богатство и благостање холандског народа, створити лепша и савршенија уметничка дела од Paul Potter-a, Andriaen von de Velde-a и Albert Cuyp-a. Али сви ти, па и још многи други холандски уметници, тражили су мотиве својим радовима, једино у лепоти своје земље, у лепоти своје природе и у животу свога народа. Они нису познавали другог частољубља,

него да и у уметности остану прави Холандези; с тога и у уметничким радовима тих сликара, почива бесамртност холандске уметности. Па и та уметност је само дотле цветала, докле је Холандија била политички снажна и јака. Што је она више падала са своје политичке висине, то је и њена уметност све незнатнија била и најпосле је са свим нестало оне праве националне холандске уметности. Касније су били заборављени радови једног Pieter de Hooch-a и Nikolas Maes-a — тих отаца данашњег модерног сликарства, и место националног правца, у холандском сликарству овладао је туђ утицај, овладао је утицај талијанске школе, који је у Холандији доминирао за време сликара Andriaen van der Werff-a. Но и оно мало националног духа, што се опажао у по неким радовима холандских уметника за време Werff-ово, то је већ уништио касније француски класицизам. Али Французи су опет били први, који су од старих холандских сликара, научили посматрати природу својим рођеним очима. Daubigny и Millet били су први сликари, који су природу онако сликали, како су је видели својим рођеним очима. Са Millet-ом упознао се касније чувени сликар Israels, вођа данашњих холандских модерних сликара. Israels, који је до познанства са Millet-ом био историски сликар, напустио је 1857 године историско сликарство, и у касњим радовима износи нам природу и људе своје Холандије.

На данашњој изложби не видимо холандско сликарство 17-ог века; ово одељење много је мање и незнатније али у њему опет видимо право национално холандско сликарство. Тако на првом месту тога одељења да споменем портрет Therese Schwartre, који је та сликарка сама израдила Слика је врло добро изведена. Она лепа глава са још лепшим очицама, занимаће увек јако сваког гледаоца. Портрет неке госпођице, који је изложио сликар A. Hyner са свим је незнатан.

Докле француски и енглески сликари понајвише израђују портрете, дотле се холандски сликари понајвише занимају са ландшафт — и жанр — сликама. Тако врло оригинално је изведена она бака од сликара Bosch-Reiza, која над ватром греје руке. Сликар Ch. Bischop изложио је врло лепу девојчицу, са врло љупким и нежним лицем. Она се загледала у неко писамце, па никако не скида очију са њега. Уметник Willy Marten изложио је једну слику, која се одликује својом оригиналношћу и својом природношћу. Слика нам представља жене при плетиву и разговору.

Много су интересантнији они сликари, који данас раде у правцу Goyen-овом. Као и Goyen, тако исто и његов наследник Willem Maris најрадије црта широко поље, по коме пасу гојазне краве. Над тим пољем надвило се плаво небо, са кога сјаје дивотно сунашце. Малене тичице лепршају се по зраку и певају љупке песмице, које прислушкују срећни пастири. Тамо даље подигле се беле кућице, које нам изгледају као јадра на тихом мору.

Врло оригинална је слика „Зимње вечери у Амстердаму“, коју је изложио сликар Jansen. Ту вам је цича зима. Вејавица љута. Чисто осећате оштрину оног хладног ветра, што дува преко широких пољана.

Пред Вама је нека ћуприја, готово сва снегом завејана. Тамо даље, од густе магле, једва се виде малене кућице.

Врло природно изведена је и она слика коју је изложио сликар Waris. У тој слици оцртао нам је уметник један од оних суморних и хладних дана, када ни тичице тек лако не остављају своја гнезда. Небом се вуку густи и црни облаци и хладан ветар тресе и повија оно голо грање, са којих падају крупне кишне капљице.

И W. Mesdag, Jacob Maris и Blommers врло су добри цртачи мора. Доста монотона у боји изгледа ми слика „Околина код Преслеса“ од сликара W. Roelofs-a. Са врло природним и лепим бојама изведене су слике „Зима у шуми“, „Језеро у шуми“ од сликара F. J. Chattel-a, где је особито природно и верно представљена површина воде.

Али најзнаменитији и најоригиналнији холандски сликар то је Joseph Israels — предводник модерне сликарске школе у Холандији. Он је уједно и највећи уметник, кога је Холандија показала свету после Hobbema. И ако нам његова слика на овој изложби не показује уметника у његовој правој величини, опет се она одликује многим лепотама, и кадра је издржати и најстрожу оцену. „Кроз поља и луке“, тако име носи та слика, и представља нам широку суморну околину, над којом се надвило још суморније небо. Тамо далеко у неизмерној даљини, где се небо са земљом додирује, опажа се неки светао зрачак, који је врло слабо озарио оне густе и црне облаке. По путу се светлуцају малене барице и бели снежак, који се још није истопио. По томе глибу и блату вуче неко мало и мршаво псетанце једна колица, крај којих корача нека врло стара бака. Она је уморена и измучена. Можда ће код првог савијутка пасти доле на земљу, можда ће јој то бити њено последње путовање, по тим широким пољанама — али она саморана и даље корача.

VII. Италија.

Талијанско одељење на овој изложби врло је мало, а тако исто и врло је незнатно. Данашња талијанска уметност не заузима више оно место у светској уметности, које је заузимала за време Ренесансе. У талијанској уметности наших дана завладао је са свим нов правац. Млађи талијански уметници врло су радо пригрлили нову модерну струју у уметности, али дела која су у томе новом правцу створили, немају ништа заједничког са националним талијанским елементом. У тим сликама видимо изражене онаке исте мисли и осећаје, као што их у својим радовима изражују уметници северних народа. Дакле најмлађи талијански уметници не стварају уметничка дела у духу свога народа, но тако није било за време талијанске Ренесансе. Историја светске уметности казује нам, да су само они талијански уметници стекли бесмртно име, који су произашли из домаћег земљишта — из земљишта праве талијанске домовине, који су отхрањени млеком и крвљу талијанског народа и који су били озарени дивотном сунчаном зраком лепог талијанског неба. Шта више,

историја светске уметности учи нас, да су управо они талијански мајстори постали интернационални уметници, чији је уметнички карактер био понајмање интернационалан. Велики талијански уметници 15-ог века били су кроз и кроз народни уметници. Они су своја дела стварали, испитујући и проучавајући најтачније свој народ и своју талијанску природу. Ако су случајно узели за израду материју туђих предела, то су је знали тако вешто обрадити, да су и ти туђи мотиви носили на себи све знаке талијанске природе.

Као год што су ти талијански уметници 15-ог века стајали под утицајем старе грчке уметности, тако исто стоје и данашњи талијански уметници под утицајем модерне париске и минхенске уметности, али они стари талијански мајстори, знали су тај грчки утицај са својим разумевањем и схватањем са свим тако претопити, да су њихова дела, која су произашла из талијанског националног земљишта, носила на себи све знаке праве талијанске а не старо-грчке уметности. С тога су већ они први талијански уметници, као што су Леонардо, Ђорђоне, Рафаел, Фра Бартоломео, Андреа дел Сарто, Корећио и Микеланђело, били уједно и прави национални уметници у потпуном смислу те речи. Познати немачки анатом, Хенке, доказао је, да су људи на сликарским и вајарским радовима Микеланђеловим битно разликују од људи старе грчке уметности. Али то исто се не може рећи за данашњу талијанску уметност. Најмлађи талијански уметници не стварају дела у духу свога народа. По овим сликама што су изложили талијански уметници, пре би казали, да су то дела шведских и норвешких сликара, него ли синова лепе Италије. И ако у томе модерном правцу талијански уметници не стварају дела у талијанском народном духу, опет се међ њиховим радовима нађе по гдекоји врло леп и мирисан цветак — цветак са топлог југа.

Тако чим ступимо у талијанско одељење, одмах нам у очи пада врло леп и нежан акварел палате Лабиа у Мљецима од сликара Vitore Zanetti-a. Права вештачка дела изложио је Piettro Baracci и то „Брдска магла“ и „Стадо оваца“. На тим радовима уметник је врло лепо и природно приказао први освитак зоре у брдима. Тако исто врло вешто је извео и ону тешку брдску маглу, која је обавила поносите стене, силне џбунове и ниско дрвеће, кроз које се провлачи мирно стадо.

Савршеном техником и врло леним колоритом одликују се радови Luidi Bazzani-a. Ни један од талијанских сликара није кадар тако верно и природно представити светлост, зрак и мрамор, као Бацани, он је врло добар акварелиста а врло добро влада и масном бојом. На овој изложби изложио је два акварела и то „Трајанов стуб у Риму“ и „Улазак у Капитол“. Масном бојом израдио је слику „Славолук Септима-Севера у Риму“. Врло лепа у боји и пластична у изради изгледа ми слика „Заборављени цветак“ од Sanguirico-a.

Од жанр-слика у талијанском одељењу, мени се највише допадају „Талијани на куглани,“ од Gustave Simoni-a. Добро познати талијански колориста Gaetano Chierici изненадио је своје обожаваоце са једном врло

хумористичном сликом „Жртва божићних празника“. Са том сликом уводи нас уметник у калуђерску кујну, где нека лепа и пуначка куварица чупа пурана са неким калем. Дебели кале радује се лепој печеници, а и куварица се тако исто осмејкује, јер зна, да ће и она добити добар део тога пурана.

Кад погледамо слике талијанских модерних уметника, то ћемо приметити, да те сликаре врло мало занима лепота сунчане светлости њихове домовине, лепота талијанских предела и драж талијанске природе. На њиховим сликама нећете приметити дивну игру светлости и боја, него ћете наћи и сувише монотоне мотиве са још монотонијом скалом боја. На овим изложеним сликама понајвише нам приказују ноћ или сумрачак по широким талијанским равницама или мочварама, а врло често нам износе мирно или узбуркано море по коме се лепршају, малене барчице. Тако нам сликар Alessandro Morani представља косидбу сена у понтиуским мочварама. Слика је доста монотона и показује уметников врло слаб укус за боју. Много лепша и природнија у боји и светлости изгледа ми слика „Capella Palatini“ у Палерму од Salvatore Marchesi-a. Сликар Guglielmo Ciardi уводи нас са својом сликом у неку башту, где лепа девојчица рани живину. Најприродније на тој слици изгледа ми оно зеленило траве и дрвећа. Сувише неприродна изгледа ми она сунчана светлост, која је озарила ту башту. Тако исто и ландшафт-слика од Careano-a не показује ни најмање, да је то неки предео лепе Италије. „Canale grande“ од Bezzi-a исто тако је врло монотона слика по своме колориту. Већ више живота, много више дражи, нежности и љупкости видимо у сликама „Мир“ и „Јесен“ од сликара Mitti Zanetti-a. Сликар Vincenzo Volpe доноси нам слике из талијанског народног живота. У свима његовим радовима опажа се велика лакоћа и сигурност у кретању и врло добра карактеристика појединих лица. Cesare Laurent показује нам у својој слици „На каналу“ једног рибара, који погледа неко врло лепо девојче.

Сликари Servii и Stignani изложили су две „Madone“, тј. то би требало да су „Мајке божје“, али обе слике немају на себи никаквог светитељског знака. На тим сликама нема никаквог божанственог мира, божанствене благости и милосрђа, на тим радовима нема ни помена о некој савршеној љупкости и благом осмејку, које карактеришу „Madone“ старих талијанских мајстора. У боји, цртежу и моделирању, не показују ти сликари никакове самосталности.

Међ добре и лепе радове, како по својој композицији тако исто по лепоти и љупкости боја спадају и ови радови: „Мочваре у Кампањи“ од Stefanori-a; „Вечерње звоно“ од Fragiacomo-a; „Сцена на вашару“ од Jovis.a; „Јован писар“ и „Продавачица риба“ од Joris-a.

Врло велики таленат показује сликарка Juana Romani са својом сликом „Херонда са главом Јована Крститеља“. Она је ученица модерне париске школе, али тај рад не показује готово никакав утицај тога модерног француског правца.

VIII. Шпанија

У шпањолском одељењу има доста лепих радова, али зато се међ њима палази још већи број врло слабих и незнатних слика, по којима се не би могло познати, да су их радили потомци чувеног Мурила. Данашња шпањолска уметност стоји под утицајем модерне француске и талијанске школе, као год што је њихова уметност у 15-ом веку стајала под утицајем фламанске школе а у 16-ом веку под утицајем талијанске Ренесансе. Истом у 17-ом веку постала је шпањолска уметност, права народна уметност у потпуном смислу те речи. У то доба појављују се врло генијални уметници, као што су Зурбаран, Рибера, Веласкез и Мурило, који су били Шпањолци душом и телом, и тај националан елеменат тих уметника, покрај њихове силне даровитости, учинио их је класичним мајсторима свију векова и свију народа. Врло велики шпањолски уметник био је и Франческо Гојас, који је скривао у себи све знаке и сва својства правог шпањолског националног духа.

То исто не може се рећи за најмлађе шпањолске уметнике. О некадањем шпањолском реализму, силној шпањолској фантазији и шпањолској оштрој сатири, не може бити ни говора код тих младих уметника. Једино што су наследили од својих некадањих првака то је оргиналан и свеж колорит.

„Триумф догаресе Фоскари“ од сликара Villegas-а сматрам за најлепше дело у шпањолском одељењу. То Вам је колосална слика, која је на овој изложби код неких гледалаца побудила силну допадљивост, а код других јаку осуду. За мотив своје слике узео је уметник оно најсјајније доба поносних Млетака — оно доба, када је у Млецима владала највећа раскош. Неколико врло лепих младих девојака, обучене у бело одело, прате дивну догаресу, која се упутила каналу. На тој слици опажамо уметникову сигурност у цртању али и његов врло слаб укус за боју. Две боје падају човеку јако у очи и то оно интензивно црвенило, врло ладна бела боја, која се опажа у оделу оних силних девојака. Те две боје, једна поред друге, врло су неугодне, особито при јакој сунчаној светлости. Млетке можемо назвати рајем боја, јер оно својим влажним ваздухом ублажује и најјаче контрасте у боји, и сваки локалнич колорит, с својом лепом сунчаном светлошћу, завија у неку лаку злаћану копрену.

„Смрт мајсторева“ то вам је друга слика од истог уметника. Тема тога рада неће моћи странце толико занимати, као саме Шпањолце. Човек мора бити прави Шпањолац, па да ту слику зна довољно ценити. Бој са биковима нама Србима не би донео толике забаве и уживања, колико самим Шпањолцима; с тога и оне људе, који погину у боју са биковима не знамо и не умемо толико ожалити и њихову јуначку смрт толико поштовати као прави Шпањолци. Та слика већ је лепша у боји, од оног првог рада. И на тој слици опажа се добар и сигуран цртеж али није најподесија сама композиција, јер они силни гледаоци у место да су распоређени

около целог мртвог тела, они су збијени сви у једну гомилу, тако, да је велики део оне колосалне слике остао са свим празан.

„Леним и нежним колоритом одликују се слике „Весела песма“ од Gimenz-a и „Сувишни регрути“ од Pena Munoz-a. Врло елегантан портрет једног детета са својом великом догом, изложио је сликар Sorolla. Врло бујним животом и правим шпањолским колоритом одликује се слика „Циганска трка“ од Galofre Baldomero-a. Врло природним и свежим колоритом, одликује се слика „Исељеник“ од Martinez Abades-a. Ту ми се јако допала површина оне морске воде и благо лице оног старкеље, који управља чамцем. „Служба божја пре боја са биковима“, коју је изложио млади, али врло даровити, шпањолски уметник, Joaquin Luque Rosello, то вам је права снага у боји. Поред лепе и природне боје, и поред љупког светла, још се на томе раду опажа врло добар цртеж и изврсна карактеристика појединих особа. Нежним хумором одликује се слика „Тврди сан„ од Mariano Benlliure-a.

Изврсне су слике „Свечана служба“ и „Кардинал у кору од José Benlliure-a; „Критење“ од Salina; „Пољубац“ од Sorolla Bostida и „Љубавници на прозору“ од Jose Ramos-a.

IX. Америка и Белгија

Американски уметници изложили су на овој изложби свега 25 слика, али и по тој маленој количини ми можемо добити права појма о америкашкој уметности, која се данас већ у свима правцима јако развила У томе одељењу не примећујемо оригинални амерички уметнички правац него место тога правца видимо са свим заступљену модерну француску школу, јер готово сви американски уметници, који су своје радове изложили, још су врло млади људи, који понајвише уче код француских уметника.

То су вам понајвише још ђаци Duran-ови; Gerom-ови и Bonnat-ови то су вам наследници Bastien Lepage-a и Bernard-a, који су у стању америкашку уметност дићи до високог ступња.

Између осталих радова, надају човеку понајвише у очи ландшафт, настели од сликара Frank Currier-a, у којима је врло природно представио како тихо вече тако исто и леп јасан дан. E L. Weeks показао нам је неколико слика са лепог истока и то „Сарана факирова“ и „Слонови из Јахоре“. На тим сликама мени се понајвише допада она жарка светлост са истока, која сваком предмету дарује неки необичан живот. Врло лепи су и они црначки типови, које је изложио сликар Frederic Arthur Bridgam.

Сликар Julius Rolshoven изложио је врло лепу жанр-слику „Венецијански рибари“. Слика нам представља већ старије млетачке рибаре, који у доколици читају Торквата Таса. Сликарка Lucy Lee-Robbins ученица славног Duran-a и Henner-a, изложила је један акт, чији никарнат не изгледа доста природан.

У *белгиском* одељењу заслужује да се спомене слика „Toilette“ од сликара Jean Rosier'a. На тој слици ваља споменути врло добар цртеж и врло природну и лепу боју

Jan von Beers израдио је портрет чувеног француског журналисте Henri Rochefort'a, право ремек дело, за које је добио највећу награду. J. Lamornièr нацртао је шуму северних предела. Мотив је врло монотон, али за то је израда готово савршена. Jean Paul Clays показао се, у својој слици „Тишина на Целанду“, као врло оштар посматрач.

Беч.

Павле Лагарић.

ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ.

НЕКОЛИКЕ МИСЛИ О ЧИНОВНИШТВУ.

(НАСТАВАК)

I

Нема сумње, да је врло тешко и уочити, а још теже исцрпно представити све добре стране једнога доброга закона о чиновницима грађанског реда. Али, и ако смо тиме хтели да напоменемо, да мало час означене користи, које су само површно обележене, нису све, што нам се чини, да би се могло добити, опет су и оне доста значајне, да образложе скору потребу законодавства, у том погледу.

Да покушамо, да изнесемо први део назора, којима се треба руководити при приступању непосредној расправи овога питања. На први поглед, сусрећемо се с потребом, да будемо на што чистијем становишту, са јавним задаћама, којима је чиновничка служба намењена. Држимо, да ћемо, после пречишћеног појимања такве основе, моћи лакше да изнађемо начела, потребна да се унесу и у организацију државне службе, јер праве задаће чиновника треба сматрати и као основну подлогу ове организације и као прави критеријум за оцену и употребу средстава, која треба да буду намењена што поузданијем извођењу ових задаћа.

Задаће чиновника, као органа државне службе, ако се оне посматрају са гледишта разноврсности циљева, којима је државна служба у свима односима њеногa кретања намењена, носе карактер оне исте разноликости, која је обележје и њених циљева. Специјалност природе сваке групе од тих односа, јавља се само као резултат реализираног ограниченог поступања, којим се непосредно иде остварењу онога циља, што га ти односи имају и у коме се огледа њихова целина. То ограничено поступање служи само као олакшавно средство за остварење општег циља државне службе као шире целине, и зато је, на непосредан начин и са тим циљем у органској вези, као њен саставни део.

Органска веза, дакле, свију поступака и односа, намењених једној специјалној врсти службе, која је оличена у једној специјалној јавно

задаћи, чини истина једну ужу, али само по изгледу самосталну целину представљену у нарочитим носиоцима, строго обележеног круга односа, у форми специјалног државног надлештва. Ти носиоци, носе име чиновника. Привидност ове самосталности једнога надлештва јавља се строго као ограничени круг односа, које може и сме, својом активношћу, то надлештво да ствара, или другим речима, та се његова самосталност јавља само у толико, у колико она надлештву служи као мерило за границе чиновничког пословања по начелу строго обележене поделе послова. То је појам надлежности. У колико је, дакле, тај круг правно овлашћеног кретања извесне службене позиције, која том надлештву одговара, ужи, у толико је то знак, да су и пространство и разноликост циљева тога надлештва ужи. Ова разноликост далеко је поступније и мање приметна код разних надлештава, у колико она више одговарају као заједничко средство извесној групи односа као широј целини, не у колико је та категорија односа, у јачој међусобној вези и по природи њихове садржине, и по већој сличности циља, коме теже. На тај начин, сва надлештва једнога ресора, почев од централе па до последњег потчињеног надлештва, посматрана свако за се, и ако свако од њих има ограниченији круг односа и поступања, у којима се сме да јави његова службена активност, — имају већу сличност односа, због сличности циља, коме, једно у ширем, а друго у ужем обиму служи, па зато и јачу природну међусобну везу од других надлештава. Тиме се опет објашњава, да свако од тих надлештава, и ако, посматрано са гледишта формалне и материјалне надлежности, носи донекле тип доста видно истакнуте самосталности дејствовања, да та самосталност не представља ништа друго но само један саставни део целине, тако да је самосталност сваког од њих у ствари условљена везом са другим надлештвом, и да тек та органска веза свију њих даје и условљава живот целокупног организма. Ту лежи извор оног великог начела, које је основно за корисну организацију државне службе, да та органска веза делова не сме да буде непримећена и код сваког понаособ и код свију као целине. На овој основи опет сравњен један ресор службе са свима својим потчињеним надлештвима, према таквој истој групи надлештава другога ресора, истина представља јачу подвојеност односа, далеко самосталније кретање у њиховим међусобним односима, али ни тада, никако до ступња, да ова подвојеност иде до потпуне самосталности. Истичемо, само ради примера, факат, да би врло тешко било приметити односе службене везе, која може постојати између конзисторије као надлештва и Министра Народне Привреде. Ово бива из означеног и начелно мотивисаног разлога, да је та веза јача, у колико је природа односа надлежности више слична и у колико су циљеви, који те односе обележавају, сличнији. И ако пространство циљева, обележава и круг тих односа, и чини главну разлику између више надлештава сличне природе, једнога ресора, ипак те сличности код њих, као једне карактеристичне целине односа, нестаје све више тамо, где се она хоће да сравни са односима саевим стране области,

која томе ресору, као обележени, овлашћени циљ не припада. Па ипак није ни у том смислу самосталност друге врсте надлештава потпуна, јер не стоји да она тада немају никакву јачу међусобну везу, ни заједничку природу. Ово се објашњава тиме, што схваћени сви органи државне службе, са свима надлештвима, као средство, они сви служе, сваки у обележеном кругу и начину, па ипак у једном заједничком циљу — оној најширој мети, којој је државна служба као целина намењена, целина, која се јавља као природан ресултат начела о подели државне власти, а специјално као организована политичка — „извршна“ власт.

Ова општа напомена, с једне стране о релативној самосталности појединих позиција у државној служби и мерилу које ту самосталност одређује, а друге опет стране о њиховој већој или мањој вези, и мерилу, које ту узајамну везу одређује, била је потребна ради бољег разумевања тако важног начела о правој задаћи чиновника, као и начела дисциплине, кад буде на реду да о томе говоримо.

И ако се из ових напомена може сматрати, да је наговештена и задаћа чиновника у државној служби, потребно је да том питању поклонимо већу пажњу. Основно начело, на које се наслања активност чиновника, састоји се у правном овлашћењу, да он врши јавне дужности на начин и у границама изражене законе воље, у јавну корист. Тежиште овог овлашћења налази се дакле у општој вољи и интересу. Самим тим, чиновник добија јавни карактер, а његов позив саставни је део јавне службе Према овоме мерило за оцену његове употребљивости, то је већа или мања корисност коју чиновник, вршењем дужности свога позива, даје јавности. Мерило за оцену ових користи лежи опет у срачуњеној одмереној вредности ресултата, што их вршење тога позива треба да да. У колико је циљ закона, на коме се оснива устројство извесног надлештва, потпуније изведен, т.ј. у колико је то надлештво више успело на сређивању односа, који одговарају и служе остварењу тога циља, у толико је чиновник на својој службеној позицији, био одговорио својој задаћи. Његова задаћа исписана је у закону, у богатству дужности, које циљ закона, као сређивање односа извесне врсте истиче. Ван тих дужности, у свему поступању, што би излазило из граница тога законског овлашћења, и овоме се противило, било као повреда форме, било као повреда права, чиновник руши основно правно начело своје јавне егзистенце, јер напустив границе правног овлашћења, он је своју вољу прокламовао као одредбу закона и на тај начин постао противником јавног поретка, ма да је његов јавни позив намењен, да у првом реду буде заштитник тога поретка. Без обзира на мотив, који је овакву радњу изазвао, она је, са гледишта правне организације државне службе, недозвољена. Из ове поставке, ми ћемо доцније извести неколико главних начела, која у пројекту закона о чиновницима грађанског реда не смеју бити превиђена, ако се не желе, да изгубе из вида основне мисли, које у такав закон треба да уђу.

Ово је формално правно обележје чиновничких задаћа.

Задаће чиновника, цењене с гледишта њихове праве садржине, а нарочито са гледишта општег циља државне службе, дакле са гледишта материјално-правног и политичког, имају сасвим друго обележје. И ако смо мало час наговестили, да је задаћа чиновника оличена у закону, који представља устројство надлештва, у коме је он орган службе, нисмо тиме хтели да одстранимо и даља разлагања о томе. Горња наша напомена односи се више на начелно обележавање правних граница чиновничког кретања, а из те напомене видели смо, да је чиновник безусловно упућен, да у тим границама тражи меродаван упут за вршење своје службе, ако се жели, да то кретање може у опште имати правну основу. Међу тим, да се од вршења те задаће, поред чувања правног овлашћења, треба да добију и користи, везане, у јавном интересу, за извесну службену позицију, — чиновник у опште мора одговорити основним захтевима државне службе, које ова има као целина, мора бити довољно свестан и да схвати праву садржину своје задаће, да правилно оцени корисност од употребе свију мера, које по дужности треба да предузима на циљ остварења такве задаће. Само под таквим погодбама, он ће и моћи одговорити задаћама, што их државна служба, као нарочита — политичка, власт треба да да. Наравно да се задаћа чиновника и у том односу своди на вршење његових дужности, законом прописаних, али у том односу, чиновник се не посматра само као прост чувар надлежности, но као носилац њене најшире и најкорисније примене и као саставни део целокупне државне службе, а у вези са органском, раније наглашеном зависношћу тога надлештва према осталим, јер у тој општој узајамној вези његово кретање не сме да ремети ништа од свега онога, са чим вршење његовог јавног позива долази у додир. А у свима случајевима таквог додира, кад га и у колико диктира закон и у опште правилна служба, мора да буде свестан о корисности свога поступања, које у службу уноси.

Посматране дакле задаће чиновника с гледишта државне службе као целине, оне се неизбежно морају да наслањају на претпоставку, да чиновник не само располаже обичном спремом, која је потребна за корисно вршење службе, одређене законим дужностима његовог положаја, но и начелном подобношћу његовом за правилно разумевање односа према државној власти у опште, за чување потребне хармоније, коју тај однос диктира, за свесно учешће његово у свему, да ауторитетет надлештва, коме служи, буде на висини јавности која државну службу карактерише, и старање за најјаче сузбијање свега, што не одговара или се противи циљу службе, а наравно у границама, које му његова надлежност одређује. Овако, иначе извршно обележје његове задаће, која има двојаку природу, — једну, која истиче из посматрања чиновника само као органа надлештва, и другу, која истиче из посматрања његовог односа према државној власти у опште, а специјално са гледишта државне службе као целине, казује, да чиновник и за један и други случај мора имати нарочиту, израђену моралну индивидуалност,

и да та његова морална индивидуалност треба да служи као основа, те да се у опште може претпостављати његова подобност за државну службу.

Сва својства, у којима се та моралност састоји, разумевајући ову у ширем смислу речи, у ком она обухвата и интелектуалну одлику чиновника, непосредне су погодбе, да у опште једно лице може постати чиновником. Ценећи пак садржину те моралности с обзиром на циљ службе, а зато и с нарочитим обзиром за сваку службену позицију, ми морамо одмах имати на уму, да тај део није подједнаке важности и пространства за сваку дотичну позицију. Ево зато, што смо већ видели, да све службене позиције, не стоје у подједнакој међусобној вези, нити имају један исти круг односа, који њихове надлежности обележава: јер ни циљеви, посматрани за свако надлештво за се, према којима се све то управља, нису једни исти ни по пространству ни по важности, и ако узети укупно сви ти ужи циљеви служе само као средство онога најширег задатка, коме је државна служба као целина намењена. Ну, инак је неоспорно, да већ зато, што свако надлештво има извесни, правно обележени циљ, представљен у његовом устројству као материјално-правној страни његове надлежности, да сви чиновници једнога надлештва имају да служе једном циљу. И ако је круг односа, једног истог надлештва разнострук, посматр и са гледишта њихове многобројности, ова не даје друге последице но те, да се према њој одређује већи или мањи број лица и да се она сама категорише, на поједине категорије односа законски на сваког од њих поделе. Ово јединство циља, коме сви односи тога надлештва заједнички имају да служе, упућује, изгледа нам, довољно јасно, на умесност друге поставке, да се сви чиновници тога надлештва треба да разуму како у циљу коме служе, тако и у стварању односа, које вршење њихове службе изазива, јер су сви ти односи у најтешњој вези, као једна нераздвојна целина. Отуда начело, да они морају имати подобност једне врсте, ону подобност, коју служба тога надлештва тражи. У колико је сличнија са службом другог надлештва, али ужег обима по циљу, па зато и по пространству надлежности, у толико је и јачи ступањ шире подобности, која се за ово пространије надлештво тражи. Ово зато, што такво надлештво шире по циљу, а због тога и важније, садржи у себи како одвојени круг самосталних односа, као вишак за који треба још и одговарајућа спрема, тако исто и ону врсту односа нашега надлештва, само што је форма, у којој се јавља стварање тих односа другачија, јер њихова израда није непосредна дужност код вишег надлештва, но само посредна, као резултат примењене надлежности у смислу вишег чувара, да се те дужности не штете. У овом односу, стоје инстанце једне ресорне управе. Према овоме, моралност потребна за подобност службе једног вишег надлештва, ма да им послови носе начелно једну карактеристику, није и не може бити једна иста са оном, која је потребна потчињеном надлештву. Прва мора бити и јача и шира.

Целокупна моралност, потребна чиновнику као органу специјалног надлештва, намењена је дакле, првенствено и непосредно служби, коју

је обредно законом истакнути циљ тога надлештва. Као што смо видели, ово вреди за све чиновнике једнога надлештва. Логика је овога првога захтева, да чиновник мора имати неоспорну спрему, као технички елеменат, као главно средство за време службе. Зато опет, што је циљ службе јавна корист и што се циљ такве службе оснива на закон, те има правну основу, ова спрема не сме се претпостављати. Због тога мора бити доказано, да она постоји у тренутку, кад се извесно лице за чиновника поставља. Природу и количину спреме одређује циљ службе сваког надлештва. У колико је већа, доказана гарантија, да чиновник томе циљу боље, корисније служи, у толико је више документовано, да је он за дотичну службену позицију, за службу у том надлештву, јачи. Према овоме, била би доследна истина, да је у једном истом надлештву, које се састоји из више чиновника подељеног круга пословања, најважнији круг послова, који је најнепосредније намењен циљу надлештва као резултату у стварању односа. За то надлештво припада првенствено ономе, уз кога стоји разлог доказане корисније употребљивости. И, само у колико пракса, дуга служба, у иначе подједнаким приликама, и у недостатку других својих доказа, може разложно да *претпоставља*, да таква способност постоји, у корист извесног лица коме овакав разлог праксе припада, може она, да буде разлог, да се у конкретном случају, и на основу ње одмерава помицање чиновника, у смислу његове важније употребљивости. Ако је ово правило тачно, онда је само његова логична конзеквенца, поставка, да само доказано поступно усавршавање у служби, треба да буде мерило за аванемане чиновника једног надлештва. Најзад, доследно том истом принципу, чиновник не може прелазити у веће слично надлештво, без доказане најјаче кориснe употребљивости према свима, који су новом надлештву, по кандидацији, због сличности дотадашње службе, најближи. Према овоме, године службе, не могу у опште бити мерило за унапређење чиновника другачије, но само у колико уз њих иде и доказана јача способност, у смислу доказане корисније употребљивости, или у колико оне саме служе као разложна претпоставка да однос такве способности постоји, онако, како то ми, према досадашњем нашем разлагању, разумемо.

Овако прецизована основа о оцени чиновника и њено извођење захтевају, да постављање и унапређење чиновника треба да се врши на начин, који ће највише гарантовати тачну примену горњих начела, као и то, да практична поставка, узакоњење тих начела, треба да се сматра, као битна потреба доброг закона о чиновницима грађ. реда. Сем доказане спреме, као чисто техничког елемента, као даљи саставни део моралности чиновника, као органа надлештва, потребне су личне, моралне и физичке особине, које су нераздвојне погодбе, па да се спрема, у смислу законих дужности, активише.

У вези са овим, чиновник мора имати и особине, које ће моћи одржавати однос ауторитета чиновника према грађанству и државним властима. Ово бранимо тиме, што је ауторитетност чиновника, због његовог

јавног позива, због потребе неограниченог поверења, у строго савесну примену дужности, нераздвојни елеменат његове целокупне потребе моралности.

У овом смислу речи, чиновник мора имати својства, да свесно и са вољом, и по квалитету и квантитету, врши своје дужности на начин, како ће најбоље одговорити задаћи његове службе, а у размери, коју његова доказана спрема нуди. Сваки морални и интелектуални дефект, сваки физички недостатак који поуздано одстрањује веру, да ће једно лице моћи одговорити циљу, који служба од њега тражи, постаје разлог, да то лице не може бити чиновник; или и само кандидат за државну службу, све докле год се у стању таквог дефекта налази. Оправданост оваквих мисли, треба тражити у томе, што је чиновничка служба искључиво намењена јавним користима, а ове се могу да јаве само као последица времена јавних дужности, везаних за известан чиновнички положај, те због тога и не може бити чиновник онај, који те дужности не може или никако, или не може корисно да врши. Резултат ове поставке био би, да лица, и поред доказане формалне способности у ужем смислу речи, па и поред способности за разумевање циља службеног и вршења дужности, намењених том циљу, не могу бити чиновници, ако су у стању јачих телесних недостотака, који за послове извесног положаја не дају могућност, нпр. слепи, глуво-неми итд.; даље лица, која не располажу трајно потребном присебношћу, било због урођених душевних недостатака, било да су оне резултат доцније појављених узрока; даље лица, јаког и доказаног недостатка воље, и лица обичних моралних дефекта — порока, због којих трпи и вршење службе и ауторитет положаја.

Трећи саставни део својстава моралности за чиновнике једног надлештва, то је *савесност*. Под савесношћу разумемо ми стално примењену решеност и одлучну непрекидну вољу, да се служба врши строго у границама закона, а избегавање и уклањање свега, што би такву чистоту савесности у примени горње решености могло да ремети. Чиновник дакле мора свесно и с нарочитим предумишљајем радити, да његово поступање буде у потпуној солидарности са оном законском основом, на коју се, у границама његове способности и по његовом разумевању, то поступање наслања, избегавајући сваки мотив и интерес који би га у раду руководио, мимо мотива и интереса, које одређује садржина закона и циљ службе. На тај начин, у свима односима свога кретања, чиновник мора да буде с једне стране под потребним ауторитетним, нарочито организованим утицајем, да ће се одиста стално у вршењу службе по горњем начелу управљати, а с друге опет стране, заштићен од свију других противних утицаја, те да се од његове службе добије очекивана јавна корист. Ово зато, што смо већ видели, да та поступања имају задатак, да послуже као средство за постизај извесног, законом одређеног циља у јавну корист; те према томе, да све, што том закону

није сагласно, а због тога, по претпоставци, ни по јавне интересе корисно, и не одговара циљу, због кога чиновничка позиција постоји.

Логика ове поставке доноси као последицу даље начело, да лице, које по својој личној моралној карактеристици, разложно не даје уверење да ће радити савесно, самим тим нема основну погодбу за државну службу. Због тога, организација државне службе у опште, мора саевим видно да прими све позитивне мере, које би биле намењене да елеменат савесности обезбеде свакој службеној позицији, а уједно да обезбеди и негативну страну тих мера, којима ће бити исти циљ, да се не сме ни ван надлежности чиновника ништа чинити и предузимати ни од кога, што би могло ма и најмање штетно утицати на елеменат савесности. Другим речима, као год што је организацији државне службе задатак да несавесност потискује, где год је и ма у којој мери и облику примети, на местима, где је она ресултат и непосредно примењене иницијативе, тако јој је исто дужност, да је она не дозволи ни као ресултат примењене власти инстанце.

— Наставиће се —

М. П

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Нови мађарски комади на нашој позорници.

У првој половини овогодишње позоришне сезоне имали смо међу новим комадима и два мађарска. Без тих комада било је у репертоару нашега позоришта до тринаест мађарских драмата. Неколико од ових комада дају се код нас чешће и гледају се радије него многи и многи страни комади, прво зато што су протурени под српске посрбљени а друго због лепих песама Јенкових. Уз те комаде дошле су и ове две драме, тако да ће преводи из једне, мађарске, литературе у брзо стићи број превода из свих словенских књижевности. Али на страну то па да видимо шта вреде ови мађарски дошљаци.

*

Један нов комад мађарски јесте *Стара мајка* од *Григура Чика*, шаљива игра у три чина. Нас, који смо научили гледати на нашој позорници само народне мађарске комаде, зачудила је ова шаљива игра. Навикнути да из мађарске позоришне литературе добијамо само *Сеоске лоле* и *Војничке бегунце*, ми смо се изненадили, кад смо видели да у Мађара има и оваквих лепушкастих и веселих комедија.

Драма се оснива на догађајима, који се збијају у женском пансионату. То је дало прилике писцу да пансионски живот представи онако жив какав је, и та намера потпуно му је пошла за руком. Оригиналне су оне сцене у пансионату, у којима се ученици туже на досадан живот школски, расипитују о младом професору Емилу, слушају приче своје најстарије другарице Марте о њеној мајци и о балету, а сав тај поверљиви разговор прикривају ученьем физике, све док их учитељица не ухвати и не казни. За тим ученице свечано дочекују заштитницу завода, грофицу Сремску, која у живахној Марти налази дете свога млађега сина (самоубице Владислава) а у младом професору француског језика свога унука од старијега сина. У свем том има мало невероватности, али та случајност много доприноси развијању комедије. Емил је од љубави за Мартом и дошао у завод за наставника, те с тога радо пристаје на предлог мајке, да узме Марту. Али се ствари заплетоше: Марта је волела мла-

дога Коломана Еркења, који се сукоби и судари с Емилом те га изазва на двобој. Дуел би спречен, а кад се дознаде за узрок његов, онда се односи расчистише: видело се ко кога воли, те Коломан узе Марту, Емил Коломанову сестру, а уз њих се појави и професор Тодорка са својом вереницом Серафином, која је 26 година мирно очекивала тај срећан дан. У тако повољном завршетку свих сукоба највише је уживала добра стара мајка, која је мало награђена за своју доброту и за свој мучан живот: нашла је свога првог удварача и заручника, тада већ старог мајора Еркењи.

Као права заплетена комедија *Стара мајка* одликује се прво добрим заплетом, основаним где где на случајности, која ипак има велике везе с основном мишљу. Заплет је најлепши кад се већ дошло до двобоја између Емила и Коломана, па се посвађали и њихови учитељи, професор Тодорка и поп Коста, а Серафина, слушајући њихову препирку, неопписано ужива, јер мисли да ће се њен многогодишњи заручник туђи због ње. И тек што се двобој избегао, дошао је мали заплет око избора Мартиног вереника, и кад је девојка решила то питање изабравши Коломана, наишао је трећи чвор: стари мајор није заборавио увреду коју му је грофица нанела још у младости, кад му је одбила руку, него ју је мрзео и никако није хтео чути за ту женидбу. Тај трећи, последњи и најважнији заплет решила је стара мајка у разговору са старим официром: он је пристао на женидбу и обновио пријатељство са својом драгом из младости. — Овакво вешто заплетање и разрешавање заплета у комедији учинило је те је она по интересу врло занимљива и по радњи врло жива, а к томе се придружила друга добра особина: карактери су врло живо и природно изведени у радњи њиховој. Тако је рељефно представљена прво весела и мила девојчица Марта, чије је држање на сваком месту оправдано и истинито: и кад жели да се у школи не уче сувопарне енакте него како се девојка извлачи из неприлике, и кад се сећа своје мајке, и кад говори са старом мајком, и кад се разговара са Коломаном. Добро је оцртан и мајор Еркењи, војник од главе до пете, који све крсти војничким именима и у жустрини мисли да га сви једе — и његов друг поп Коста, који невешто умирује мајора те се непрестано свађа с њим. Не мање су добри, с природе прецртани типови: стари Тодорка и његова нешто млађа вереница. Тодорка је добар тип институтског наставника, који скромно и савесно ради свој посао али хоће и да погреши, да доведе по кога младога човека у завод за наставника. Серафина је опет уседелица, каква се не налази само под школским кровом: не престаје мислити о својој удаји, вара се да ће се неко још и због ње туђи у двобоју, а увек премишља како ће доћи до новаца да се венча с Тодорком и да отворе свој завод. Лепа је личност и добра стара мајка, која се за љубав своје унучади бори против својих незгода и пресеца чвор свих заплета, да би уживала у деци своје деце.

Разговор у овој комедији прожет је лепом досетком, иронијом, те се комедија због врло живе радње, згодне досетке, шаљивих ситуација,

природних карактера и обичаја може гледати с уживањем не један пут. Једино јој смета романтична подлога, на којој се заплет заснива, те та романтичност јако одбија према реалистичким типовима.

Ова се шаљива игра може код нас с уживањем гледати и за то што сви представљачи без изузетка играју своје улоге врло лепо.

*

Други мађарски новитет јесте обичан народни комад мађарски — *Агнеша*, позоришна игра у три чина од Ш. Лукачи. Писан за недељну публику, овај је комад шарен као и она. За сваку врсту људскога соја има ту примамљивих сцена: за мека срца — тужни појави, који се на крају крајева лепо свршавају; за смешљиву чељад — две шаљиве личности, које су неуморне у глупим говорима и радњама; за љубитеље песама — бескрајна поворка мађарских арија, које се неваају и кад треба и кад не треба; за пријатеље играња — чардаш.... еле, ту има за свакога свега и свачега, па ко што воли нека у том и ужива. Како је комад намењен широкој публици, тако је и обрада његова шира а површнија, китњастија а празнија; јер кад ће оваква драма имати пред собом тако неодабрану, лаковерну и с малим задовољну публику, онда и њен мађарски писац пусти своме перу на вољу те пише сцене, које не одговарају пређашњим, карактерише личности како год се хоће, пошто је уверен, да је успех комада обезбеђен ако ничим другим а оно бар избором народних мелодија, час тужних, час веселих. Та слобода пишчева, та његова очита непажња сва се скупила при обради главне личности. Агнеша се верн са ружним али богатим газдом и обећава да ће бити искрена и верна, али јој занесе памет неки леп дошљак, коме се и поред задане речи од сваке руке намеће, а због њена слободна понашања, њене суморности и хладноће добри њен муж убија себе. Она је због срца погазила заклетву и писац не налази друга начина да се извуче из тога шкрипца, него казни Агнешу тим, што јој за мало одузима свест, па јој мало после поврати и разум и мужа и стару симпатију према њему. Како је овакво карактерисање личности, и то главне, неосновано, слабо, празно!

Отац Агнешин зна за рђаве односе између његове Агнеше и њеног мужа, али се не меша у њихове ствари. Он је имао код своје деце толико угледа, да је својим говором опаметио и своју старију ћерку, горопадну Жофику и њенога пустоћа мужа. Он би тако могао изгладити и сукоб између Агнеше и њеног Верча, али то писац није хтео урадити ни за живу главу, јер онда, знате, не би било ни клања ножем, ни лудила, ни очајних узвика на позорници, ни плача у простосрдачној недељној публици, а без свега тога не сме бити једна солидна мађарска народна драма.

Кад се у оваквој страховитој драми нађу и мирније личности, онда оне одскачу према оним људима, те су симпатичније и пријатније. Ово особито вреди за младу Агнешину сестричину, безазлену и веселу девојчицу Илонку, која је својом живошћу и природношћу права супротност ћудљивом и измајсторисаном понашању Агнешину.

С таквим својим слабим странама, после с лепим Мењушем и његовом простачком пријатељицом, с обичним ваљаним момком сиромахом, са пријатним симпатичним малим сценама из земљорадничкога света и са грубо изведеном а простачком тенденцијом: девојка тврде главе и са ђаволом у срцу увек рђаво пролази — *Агнеша* нити је престигла своје многобројне друге нити је изостала иза њих. Говор је у њој препун мађарских алегоријских израза, често незгодних за наше уво: мелодије њене чисто су мађарске те мало годе српском укусу; вредност је њена у опште врло малена, али ће се она ипак одржати на српској позорници. Она то никако не заслужује, али ће српска недељна публика (а то је српски народ) по свима покрајинама нашим још дуго гледати овакве комаде из мађарскога живота и силом се трудити да у њима ужива, јер српска позорница има само два, три таква комада: *Биду*, *Девојачку клетву* и *Шокицу*. Али иде време и доћи ће, кад ће се сузбити са српске позорнице ови мађарски комади и заменити нашим. Ко год ради на том послу и ко год га помаже има права на захвалност српскога света и српске критике. А свакако није баш тако тешко писати драме из српског живота које би по својој вредности могле стати уз ову *Агнешу*, која се код нас радо гледа, а виделисмо каква је.

Овакви чисти мађарски комади морају се одвојити од српскога живота, морају се приказивати као и друга туђинска дела. Зато је за похвалу што данашњи наши преводиоци тих мађарских умотворина не посрбљавају их, него се комади приказују са мађарским именима, у мађарском оделу, онако како и ваља. У пређашња времена и овај би комад био прекрштен, без обзира на то, да ли би се оно што је у њему могло пренети на српски живот или не. Тада бисмо све те мађарске типове гледали као праве Србе, и Пал Фарго звао би се Павле Поповић, а Пинта Чиланг — Стеван Драгић.

Од приказивача у *Агнеши* нарочито се одликује наш даровити, стар-млади комичар, г. Светислав Динуловић (Мењуш).

Пре ових драма приказивана је код нас као новина још једна занимљива комедија Грегура Чика — *Мелуриѣи*. Овом приликом проговорићемо и о њој.

Познато је да се у младом друштву, које се сувише брзо развија, одомаћи жеља да се одмах живи отменим, париским животом, без обзира подноси ли тај живот за околину, одговара ли интересима и задацима породице и слаже ли се са новчаним стањем њеним Без мало увек је главни представник таквога живота и таквога вођења куће главом мати, домаћица, која прво сломиће свога мужа па после децом и кућом управља по својој вољи.

Такву једну мајку — не, госпођу мајку; такву једну домаћицу — не, милостиву госпођу, налазимо у овој комедији представљену доста вешто и занимљиво. Таштa и површна мати Силвија учи и своје кћери

таштинама светским, а резултат њенога назови-васпитања види се потпуно на њеној удатој кћери Сидонији, коју је без новаца узео велики чиновник Рабаји. Упућивана од матере, кћи је живела и радила као и мати — задуживала се на све стране а дугове исплаћивала тако да је тиме њен муж био потпуно осрамоћен те је морао дати оставку.

Сав покор и у својој и у кћериној кући гледа муж Сидонијин, Игњат, али се он одавно толико подао жени да није смео ни прстом маћи да препречи напредовање тих породичних несрећа. За то се рад Сидонијин страховито разви: место да пусти кћер да исплати дугове те да спасе част свога мужа, коју је ставила на коцку — мати узима тај новац и плаћа свој дуг трговцу само да би могла казати богатој удовици, која ће јој бити снаха: „Ја имам обичај да увек назарим за готов новац: не волим те рачуне.“ Она још учи кћер да буде галантна према удварачу те својим радом иде дотле, да љубоморни зет тера од себе њену кћер. Млађа кћи је несрећна што је мати не да за доброга младића Тому, који је по мишљењу матере прави простак, недостојан њене кћери. Старији син истрошио је велику своту очева новца на агитацију за своје изборе, те га одбија и његова вереница, богата удовица. Млађи син усиптио је све своје картајући се, јурећи по тркама и задужујући се. Ну мати Сидонија нема очи за све те догађаје; она ужива што је за годину дана живота у Пешти стекла познанство, приређује забаве и стара се да и новине проговоре о њима.

Кад је породични покор нарастао до лома, онда се охрабри и слабодушни муж, потражи свој углед у породици незначајни отац, те с помоћу пријатеља нађе начина да спасе добар глас свога зета и да једном укроти жену. Писац је за ово изабрао пут, који доликује само плашљиву човеку: муж разговара са пријатељем адвокатом, који му оштро говори о лакоумљу женину и попуштању његову — а његова жена, као жена, прислушкује разговор па кад увиде да је изгубила власт над мужем, предаје се и пристаје да иде на имање у унутрашњост. Будући потпуно побеђена, она теши саму себе како ће у паланци основати женско друштво и бити стожер месној друштвеној елеганцији. У ствари „мехурић је пукао, господству је крај.“

И ако се у овој комедији осећа угледање на француске комедије са сличним предметом, ипак су *Мехурићи* комад ваљан по лепо обрађеним карактерима, добро изведеним ситуацијама и по природном завршетку, у коме се, као што и доликује комедији, враћа породица у пређашње тихо и мирно стање. Поред тога, главна мисао (а карактерна комедија не може бити без ње) таква је да врло занима гледаоца, јер и ако је стара, даје се од сваке руке обрађивати, а обрада мађарског драматичара добра је.

Од свих личности најприродније и најбоље изведена је мајка Сидонија. Она је немарна у васпитању своје деце; префињеног је аристократског осећања; понашање јој је охоло; мужевљево имање лакоумно расипа а њега самог мучи и понижава; меша се у односе између кћери

њене и зета — и опет кад све њено зло рађање изиђе на видело, она се упорно брани и правда. За то је најзад пријатно видети кад се таква личност сурва са своје уображене висине, те се из престонице враћа у своју паланку и своје дете даје за простака. За све ситније и крупније погрешке она је осетно кажњена: понижена је у очима своје удате кћери, којој је била рђав саветник; изгубила је власт над мужем, којим се поносила, и утицај на свога мезимца, који тада чита њој моралне предике; осрамотила се пред мужевљевим пријатељима и пред зетом, те ће се зар у паланци сасвим освестити и бити оно што дотле није била — мати и домаћица. Свакојако она никада неће заборавити ову лекцију, коју јој је живот дао.

У карактерисању мужа Шолмаја погрешка је што је писац представио, како је тај питоми човек 23 године био под женином напучом као мало који Адамов син, па се после тргао и скр'ао своју жену. Прилике под којима је то било озбиљне су, али је ипак чудо девето да човек толико и тако дуго спутан жениним господарењем дође до жељене слободе доста олако.

Али је најоригиналнија личност у овој комедији добродушни предузимач из паланке, стари Морошан. Ако су остале споредне личности и цртане по угледу на француску драму, овај је прости човек жива слика, узета с природе. Врло лепа сцена настаје, кад се милостива госпођа Сидонија састане с овим доброћудним старчићем: он се незгрантно труди да јој удвори, а она не може ни да га гледа а мора и говорити с њим. Тај Морошан је ваљан пријатељ породици Шолмајевој, чини им знатне услуге а од њих прима доста увреда. Овакав тип налази се често у мањем друштву, а он је у комедији пријатан што је редак.

Као лепа слика празнога и штетнога живота, *Мехурићи* потпуно пристају за нашу позорницу, управо за наш свет. И код нас има доста примера оваквога пропадања породице због неразумног трошења, те ће се временом и код нас наћи когод да ову захвалну тему обради у српској драми. Дотле се може приказивати ова драма, која и ако неће поправити какву Сидонију или опаметити каквог Шолмаја, ипак ће својом трезвеном шалом развеселити сваког гледаоца.

И ова се комедија игра код нас одлично.

М. К. Драгутиновић.

НАУЧНА ХРОНИКА

VIII Интернационални хигијенски и демографски конгрес — у Пешти.

На 1500 лекара са свију крајева света скупило се на овај конгрес, који је по своме смеру од великог значаја. Ни више ни мање, но да се пронађе начин, како да се заразним болестима стане на пут — то је главни задатак *хигијене* а познавати живот разних народа — то је зададак *демографије*.

Да се види како један народ живи, треба вароши а нарочито престоницу оставити и кренути се дубље у прави народ — а то су села И ако сам пре 15—16 год. пола године у Мађарској живео, ипак сам са свим друкчијим очима тада тај народ посматрао.

21 Августа по нашем биле су у Пешти саме неке свечаности: Отварање конгреса царевим братом, а у вече се пило у двору (при свршетку овог одељка види ће се, како су гости у двору насели).

Да ми не би тај дан узалуд прошао, ја изберем за излет мађарску Шумадију. Како је тога дана била недеља то је сав народ био код куће. У друшуву са једним пензионираним мађарским учитељем, који мало натуцане немачки, зађосмо по селима, где чисти Мађари живе. Села су сва у Мађарској упорена. Куће су им од набоја, као што код нас Банаћани праве куће где се насеље. Кућа нашег сељака је виша, а, због тањих дуварова, згодија за проветравање.

Комфорт (намештај) у мађарског сељака је у опште бољи но код нашег. Најсиромашнији мађарски сељак има свој кревет. Јастук и покривка му је од перине.

Много шкоди кући мађарског сељака што није бар за један под издигнута, но му је натос раван са земљом и због тога многе су куће влажне. У последње време сиромашнији наши сељаци почели су на овај нети начин да граде куће.

До собе му је кујна, махом са узиданим шпархердом, а у крајевима где шуме има, има и отворених одака за сушење меса и летњу употребу.

До кујне, у продужењу истога крова, долази качара, а до ове штала.

Овом приликом сам се нешто за моју пољску економију користио. Видео сам како мађарски сељак рани коње са исецканом тулузином — шашом од кукуруза. Има зато нарочиту сечку, која ону тулузину исецкане те је после са трицама измеша. И видео сам како коњи у сласт једу оваку храну.

Код нас све ово пропада, јер оне батине од тулузине стока не може да савлада.

С хигијенског гледишта нужник је за фамилију од особите важности. — И мађарски сељак нема подмирену како ваља ову важну потребу. У толико је по здравље мађарског сељака ово опасније, што су у њих авлије због ушорености врло малене — мање но код нас у вароши; и према томе сва чељад врши нужду иза куће.

Код нас маторим сељацима служи за ову потребу коров (антуга), који је подаље од куће, и тек деца само свршавају нужду око куће.

Како код нас, тако и код њих, ово немање нужника по селима врло је штетно по здравље — зато кад се појави и код њих срдобоља, тешко јој се стаје на пут, јер чељад босонога газе по осушеној балезм и уносе је у кућу.

Сем тога на овај начин се нарочито код нас распростире пантљичара, јер у измецима пантљичавих људи налазе се милионима пантљичних јаја, које свиње ждеру, и од њих добију бобице. И ако је ово доказано, ипак наши сељаци у то не верују.

Код мађарског сељака махом су свиње у обор затворене и ретко где у авлији да сам видео да свиња слободно иде.

Бунари су по авлијама на точку а по улицама на ђерму — и што ми се допада свуд су *ограђени*.

Путови сеоски зими мора бити да су од глиба тешко проходни и држим да је ово узрок, што у њих и мушко и женско чизме носи.

Затекао сам неке на ручку; имућнији имађаху куваног меса, а сиротиња суну од кромпира и неке кнедле.

Ми и Мађари једини смо народи у Европи, који јавно неглиже у гаћама у свет излазимо. Само не знам, који је од кога ово примио. Биће да смо ми од њих јер почев од Ниша по целој Старој Србији — наш народ увек чакшире носи.

У овим селима, а како сам се известио и у свима осталим, има један или више ућана — Schnaps butick, које махом Евреји држе, где се од шпиритуса ракија продаје. Ја сам је пробао. Стаје чашица таке лоше шпиртуље 2 крајцаре. У устима се од ње осећа укус ђавог шпиритуса.

У овим тровачницама — јер би им то било право име — лармају мађарски сељаци као и наши по нашим механама, само што овај шпиритуозни отров Мађаре пре хвата но наше мека шљивовица; јер око подне пре но што се на ручак кренух беше више њих клонуло славом са заслепљеним очима.

Газда Еврејин ове радње, како он тако и његова жена. беху обучени као да су доктори — и на лицу му се види да га је стид што онако интелигентан такву недостојну радњу ради. Ја га запитах: „Зар вам није досадно седети у овако каљавом селу?“ на шта он одговара „4—5 година трпимо, па се после као имућни људи селимо у Пешту“!

У селима где су чисти Немци, ту се Еврејин не може да одржи. Шваба — тако их народ и тамо зове, млого је штедљивији: храни се боље но ма која народност у Мађарској; а ако има шта да пије — није код своје куће.

Мађарска држава дала је продају шпиритуозног пића под закуп, и то су махом све Еврејн закупили. С тога би требало и мађарска влада пошто је филоксера затрла и њихове винограде, да са простог пива скине трошарину, да и њихов се лакможе да није јефтино пиво — јер само би на тај начин сузбили потрошњу онако шкодљиве ракије. Не учини ли то, она тргује са народним здрављем.

Мађарски је сељак доброћудан и много веселији од нашег. — Беше недеља и изиђоше на игру. Као што рекох и момци и девојке у чизмама. Она узвикивања при игри, оно дервишко одушевљење кад се у окретању залети са цуром — беше и мене довело у искушење, и да сам знао чардаш играти бих заиста и ја заиграо. Тако је исто неке американске колеге приликом посете у монополу дувана наше коло толико усхитило, да не могоше да одолу јуначкоме срцу но се и они похваташе са радницама.

Ето тако ја проведох први дан хигијенско-демографског конгреса. Кад се вратих у Пешту дознадох да су чланови конгреса насели у двору. Позвани у двор у вече мислили су да ће бити вечера, те онако гладне частио их је до поноћи Ерцхерцог Лудвиг са водом од бадема. После је било: „држ'се пројо на свадби сам била“. Тако је требало и г. Калај да ради са оним европским научењацима а не да им показује Сарајево и „илице“, где су сав приход босански стрпали у зидине. Срби од све три вере живе у Босни по селима и она господа не могу се похвалити, да су видели босански народ: јер половина сарајевских становника сада је Еврејин, Немац и аустријска војска — остало је тек трговац.

Босанско село остало је исто онако као и пре окупације. Босанац сељак иде исто онако раздрљених груди као и под Турцима; плаћа *трећину и десетину* као и пре, само што се сад о његовом трошку по Сарајеву праве палате за аустриску господу. Од илице знам да босански сељак никакву вајду није видео. Признајем само да сада Босна боље путове има, али нека и Калај призна да је босанску чувену шуму преполовио а аграрне лаће још боље но Турци притегао, и ако му је било у дужности да те односе регулише.

Мило ми је што сам у разговору са неким мађарским журналистима увидео да и сада има прилично Мађара који су против ових окупације. Веле силом је створено једно питање, због кога се увек налазимо у неком грозничавом стању и приправности.

Једно бих имао Мађарима да замерим и то у њиховом интересу, а то је она мана да све помађарују.

Од сваког Словенина да истерате 5 Мађара, ипак мислите ли да исте рате толико, колико сте тим непријатеља стекли?

Мађарима није потребна изнуђена и вештачка већина — *но љубав суседних Славена*. Јер кад једном од вас северни стриц пошиште рачун за 500·000 већ скоро помађарених његових Мало-Руса из мармарошког, унгварског, семплинског, сигетског комитата — онда знајте неће бити добро.

Ви сте у овим комитатима, толико у помађаривању успели да се Мало-Руски сељаци између себе сад мађарски разговарају, а њихови попови пошто одслуже нашу славенску литурђију, беседе држе на мађарском језику!

Запамтите — ако вам шта буде у вашој држави шкодило, то ће вам шкодити; јер једнога дана када будете покварили калос мерос са Аустријанцима, с киме ћете отпочети — но са нама и Румунима!

А да вам је већ почело да шкоди сад сте и ви сами увидели приликом овог румунског питања, цела Европа, па чак и ваши данашњи савезници, скочили су на вас.

Ја волим тај весели, слободни народ мађарски — зато ово и говорим те да кад дође друга каква 48 година, да станемо друкчије једно према другом.

Аустрија је тако почела па је увидела да јој то шкоди, и оним народима дала је највећу слободу, којих народа има у суседним државама — и на тај начин сузбија тежње да се од ње одцепе. Притиснути Румун у Ердељу мора жељно окретати очи на своју слободну браћу у краљевини Румунији — док аустриски Пољак не завиди својим земљацима у Русији и Немачкој.

II

Пешта, — то је сад права мађарска варош. Пре 20—30 година у Пешти је само нижи сталеж мађарски говорио, али и од њих многи су морали и немачки знати, јер је интелигенција пештанска махом немачки говорила.

Сад је сасвим противно. До мене на конгресу сеђаше један млад мађарски колега. Ја га упитах немачки како се говорник зове, он ми одговори, да не разуме немачки. Неки ће рећи — да намерно није хтео, — али то није.

Исто тако тешко немачки извињавао ми се други један колега, који ме је водио по Рохус питању.

Јако ми је пало у очи према провинцији — да је Пештанско ставновништво немачке расе. Тек понеки аристократа имађаше мађарски тип, иначе махом су Пештанци христијани „блондини“. Видите лепу плаву даму германског типа и чисто вас изненади, кад чујете од ње „јуно поткивано и јојчакат“.

И то ми се допада. У Београду код толиких странаца српски се говори, у Пешти у Мађарској престоници и треба да се мађарски збори. У Бечу $^{3}/_{4}$ говоре немачки а $^{1}/_{4}$ чески у Загребу на против интелигенција сва говори обично немачким. Тако исто и по гостионицама, те кад сте у Загребу чини вам се да сте не у словенској, српско-хрватској вароши, већ у чисто немачкој!

У Пешти сам био пре 15 година и за то време Пешта ја постала права европска велика варош. Беч је у толико лепши што у сваком кварту по неколико паркова има, док је Пешта сва озидана са колосалним здањима а паркови су јој на крајевима вароши. Што рекао један наш сељак: Да није у Пешти улица, од зидина се не би могло проћи.

Вода је у Пешти *природно* филтрована дунавска вода — боља је од наше београдске.

Рохус-шпиталь — примерно је чиста болница, чистија и боља уређена од бечког „allgemeinkrankenhaus-a". Ово је једина зграда у Пешти која је изнутра лепша од спољашњег изгледа.

Био сам и у Штајнбруху — месту где наши трговци Мађарима сами на кланицу долазе. Нећу претерати — ако кажем, да су $^{1}/_{10}$ Пеште српски трговци озидали. Тога дана кад сам у Штајнбруху био, наши трговци на свињама тек су трошак схватили, а они са воловима у режији 4000 дуката изгубили. Кад угине који брав, оно акционарско друштво Србину јефтиније откупљује за багателу: брав од 10 дуката иде у сапунчиницу за 20 динара, тако исто иде ако је који брав бобичав, месо за сапун мора Србин цабе да да, а сланину и сало и ако им нема замерке мора пошто пото томе друштву да прода.

Сасвим се друкчије у овим случајевима мађарском трговцу рачуна. — Ово је неправедно и ево прилике где би наша држава требала својим људима да помогне, да се то изравна — јер је било случајева овог лета где је нашем трговцу од 400 брава само 7 живих остало.

Много упропашћује и то наше трговце, што сваки сељак, који има 20—30 брава свиња — сам тера у Пешту и кад се оваких 10—20 талмитрговаца састану — они и себе и праве наше трговце штете, јер он свој домазлук може јефтиније да да и не рентира му се да за тако мало свиња дуго чека, тиме се пештански трговци користе те дођу до јефтине сроке. Тај је исти случај и са рогатом марвом.

С тога би требало да наша држава ове наше трговце у заштиту узме и само онима извоз допусти, који трговачно право имa. На тај начин ће и држава коју хиљаду динара више да уприходи: дајући трговачка права.

Овамо се чак и цигани наши начинили трговци и догоне стоку у Пешту, договоре се 2 или 3 циганина, купе њих тројца 11 волова колико у један вагон може да стане, па хајд — у Пешту!

Затицао сам наше сељаке у Пешти у онаком оделу, како су оруђи на живи плут оставили и на пут се кренули. И то вам је сигуран трго-

ваш. Везао опанке узицом, кроз јелек му на рукавима пропали лактови и да још нема гаћа — био би прави санкилот.

Једног оваког „трговца“ из пожаревачког округа, нађох за време конгреса у најживљој пештанској улици. Кроз исцепани кожух изишла она вуна, а они пресни опанци се расплинули, те му вире преко ивица окрајци од исцепаних чарапа — само што му гаће беху читаве. На глави има ону шиљасту шубару, што се носи у том крају. — Ја га заустави и узех га резилити: Ни у Пожаревац ниси тако исцепан требао да идеш, а камо ли чак овамо у Пешту, где ће те Мађари овде сакупљеној Европи као српског трговца да представе. Прави шумадинац, ретко и догони овако стоку у Пешту но махом ови мелезани: а шумадинац, као прави и чист Србин на пут се креће увек у празничком оделу.

И овде су наше власти криве. Ја да сам српски капетан сваког бих вратио, који ми уљудно обучен у канцеларију не дође, а знајте да би то помогло, јер сваки који год код капетана долази тражи од њега какву помоћ, пријатељство итд., па кад сељак осети да уљудно обученог сељана капетан бегенише, он ће се одиста и обући.

Кад сам био овд. лекар, сваку сам сељанку враћао, која себе и дете није чисто обукла кад га на пелцовање доноси. Још у овој прилици мало се сељаци као и узбиљише, што ја то тражим од њихових жена — али ја сам то систематски терао, па сам и победио. Хоће по неки да приговори, али други честитији сељаци увиђају и сами да се пристоји и они га ућуткају.

У толико пре то може капетан са људима. Али наши полицајци тако се у народу понашају као да су од друге народности, те само гледају да онај канцеларски посао врше, а она његова браћа, одакле је и он сам изашао, макар голи долазили: он неће за то ни уста да отвори. Само гледа да га се час пре курталише.

Предавања о заразним болестима

Дуго сам се мислио, да ли у опште о овим стварима у једном нестручном листу да говорим, јер знам добро да ће читалац одмах почети да преврће листове, чим стане читати имена: бактерија, стрептококе, стафилококе, писококе, итд. Један полицајац слушајући разговор о овим разним кокама, упитаће: да ли ово име те бактерије носе, што наличе на мале кокошке? но ипак за љубав оних, и ако за наше прилике неостварљивих, упутстава о предохрани ових болести, ја ћу да их прикажем.

Свака народност, која има свој медицински факултет одредила је једну комисију, која ће своје мишљење о појединим заразним болестима да изнесе.

Тако за болест *дифтерију*, изнеле су ове комисије своје назоре енглеска, немачка, француска, руска, данска, швајцарска, мађарска, шведска.

Све су признале да дифтерија у последње време страшна опустошавања чини.

Известилац енглеске комисије Dr. Edward Seaton изнео је ове статистичне податке о ширењу ове болести:

На *милијун* становника у Енглеској.

	1881-3	*1884-6*	*1887-9*	*1890-2*	
умрло је	144	166	173	192	
умрло је	852	909	1260	1508	на *милијун* становника у Лондону

Да би се знала последња реч, коју је медицинска наука о дифтерији изрекла, ја ћу изнети у главноме комисијско извешће немачких научењака, који су махом Кохови ђаци.

Оно гласи:

1. Проузроковач дифтерије јесте дифтеритична бактерија. Да је она одиста узрок дифтерије — више се не сумња. Према томе од сад се само она гушобоља сме звати дифтераја, ако се код тог болесника ова бактерија нађе.

2. Има гушобоља, које по изгледу на праву дифтерију наличе, а којој су узрок други организми — стрептококе, стабрилококе итд. које такође лако или тешко пролазе као и права дифтерија. Диференцијална диагноза може се само бактериолошким испитивањем да постави.

3. Дифтеритичне епидемије, као и остале заразне болести променљиве су ћуди — неке су епидемије благог карактера, а неке су веома зле где врло мало оболеле деце жива остану.

4. Овој променљивости и јачини ово су узроци:

а) Што већа или мања количина ових бактерија у болесника уђе: као и јачина отрова (Virulent), које оне пуштају.

б) Што поред ових дифтеритичних бактерија у неким епидемијама и друге сорте гљивица на оболелу гушу и ноздрве нападну. То су пак оне бактерије, што трулење изазивају и с тога дифтеритичном болеснику из уста јако заудара.

5. Дифтеритични бацилус може да се нађе у чељусти и носу здравих индивидуа — без појава болести. Тек кад се слузокожа у гуши повреди, или задере, било услед акутних катара због промене времена — тек онда се бактерија ту угњезди.

6. Дифтерија се најчешће преноси *директним додиром* болесника, и то: кад нас болесник случајно уљуђе, или се на нас пскашље, или на нас кине — даље љубећи болесника, пипајући га по телу, нарочито по образу, који је оним балама из уста поквашен. Даље дифтерија се преноси и стварима, које је болесник у рукама имао — као таљири, разно рубље, играчке итд.

7. Болесник је у стању да пренесе заразу ову, докле је опасна, докле год буде имао ове бактерије на слузокожи, чељусти или носу. Бактерија ових нестане обично одмах или после кратког времена по-

оздрављењу. Али на жалост оне су нађене на некима прездравелим и после неколико месеца.

8. Ове бактерије кад су *од светлости скривене* могу по неколико месеца изван човечијег тела да ћуте, увек способне да болест изазову; *мрачне и влажне собе*, врло су згодне за конзервирање ових бактерија и распростирање болести.

9. према досадашњој науци о дифтерији — ову болест не преносе животиње на човека, јер код ниједне болести других животиња овај дифтеритични бацилус није нађен.

10. Највише се ова болест појављује, где многа деца у тесним собама или школама живе.

11. *Ово су мере за предохрану.*

а) Стан треба да је чист и сув. Да се чешће проветрава и да сунчана светлост увек буде приступачна. (то значи у кратко: доле са оним тешким завесама и маланим собама — нарочито по собама где деца живе, и ноћивају).

б. Да деца испирају гушу слабим растворима обичне соли и натриум карбоната. Рђаве зубе треба деци повадити и велике крајнике такође дати лекару да их повади.

в.) Прати врат сваког дана ладном водом да детету гуша очврста, те да промене топлоте у ваздуху не могу катаре да изазову.

12. Сваки сумњив гушобољни случај ако је могуће одмах бактериолошки испитати. (за Србију изузимајући Београд ово је немогуће.)

13. Бактериолошки дијагностицирана дифтерија, као и остале сличне дифтерији гушобоље, које нису бактериолошки испитане — морају се полицији јавити.

14. Сваки дифтеритични случај треба изолирати — било у засебној соби исте куће било у болници, (ово је такође у Србији тешко вршити јер већина наших сељана сви у једној соби живе.)

15. Као најбоље средство против ширења дифтерије јесте добро пелцовање остале деце у тој околини, где се болест појавила.

Пошто је доказано да је пелцовање Бершиговом *крвном течности* (Heil serum) нешкодљиво — то је желети, да се при појави дифтерије што више деце пелцује, па чак и ђаци основних школа и на тај начин би се заштитна моћ овог лека још боље испитала.

16. Код сваког случаја дифтерије треба дезинфекцију обилатно извршити. Овом приликом треба све ствари, које је болесник употребљавао као и собу дезинфиковати.

17. Реконвалесценте од дифтерије не треба пре у свет пуштати док се бактериолошким испитивањем не констатује да више тих бактерија нема. Оздрављеник мора се пре изласка у топлој води са сапуном добро опрати, чисто рубље и чисте хаљине обући.

18. При појави дифтеритичних епидемија треба по новинама науке о овој болести износити.

Немачки дифтеритични комитет: проф. Dr. Лефлер, проф. Dr. Беринг, тајни саветник проф. Мозлер; тајни саветник Dr. Pistor и проф. Dr. Стрибинг.

Пошто су многе од ових тачака за наше прилике неостварљиве, то бих ја из мог лекарског искуства ударио гласом највише на шпартанско одгајивање деце. Треба дете навићи да све промене температуре може да издржи, тј. да у борби за опстанак буде способно „да стигне, да утекне и да на страшном месту постоји“.

Баш пред сам овај хигијенски конгрес у Смедереву, после скоро једногодишње паузе, удари дифтерија на децу. То је тако од једанпут дошло, да је изгледало, као она олуја кад стане да обара. Што је значајно — то је, што су готово сва оболела деца из најимућнијих кућа — од њих 9 само је једно остало живо.

Ова зараза у Смедереву, која је трајала само недељу дана, потврђује моје мишљење да дифтерији подлежу махом нежна и вештачки гајена деца. Ово тврде и оне горе наведене цифре енглеског члана комисије г. проф. Seaton-а, јер док у Лондону на *милиун* становника умире за 2 године 1508 деце, на осталу Енглеску на милиун за исто време једва 192 детета. А сваки ће ми признати да се лондонска деца нежније негују но она по провинцији.

С тога ја од свију грана медицинских наука *хигијену* највише поштујем — јер она нас учи и даје упутства како да се разболевање спречи, и ја држим да је то главно.

Д-р Лаза М. Димитријевић.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Авакумовића Јов. Ђ **Стара српска порота, поређена са енглеском поротом**. приступна беседа академска — (Глас XLIV Српске Краљевске Академије) *Београд* (држ. штампарија) 1894. 8°.36.

Већ раније смо имали прилике да наглашујемо и нарочито истичемо једну напомену, која као да је само у Србији потребна. Ево где то морамо да чинимо и овом приликом.

У опште је врло незгодна ствар, кад се и у обичним радовима наших писаца сретнете с тим фактом, да се они чине невешти читавим десетинама година рада на струци коју обрађују, и да вам излажу дотичну грану науке онако, како је то чињено пре тридесет година. Колика је незгода у овоме тек онда, кад се с том и таквом појавом срећемо у једној приступној академској беседи, која на првом месту треба да буде оно, што се зове *последња реч науке?!*

Признајемо одмах, да нам ова околност, или да се одмах јасно и отворено изразимо, да нам ова мана, ни у једном академском раду није стрчала у толикој мери као у приступној беседи г. Авакумовића, с којом треба да упознамо читаоце овог часописа. Та мана и тај недостатак прате међу тим све г. Авакумовићеве научне радове. Прелистајте његову *Теорију казненог права* и радове који су јој претходили, и из којих је она и постала, и ви ћете се на мах сами уверити у ово, што вам рекох.

Други захтев који се с правом може ставити, који се шта више по себи разуме за све приступне академске беседе, нарочито и у највећој мери за оне из друштвених и естетичких наука, у томе је, да оне треба да буду писане, ако не најлепшим стилом, а оно најлепшим, најчистијим и најправилнијим језиком. И кад научним академијама, па и нашој, не би био један од главних задатака, да уз неговање стручних наука раде нарочито на одржању и усавршавању језика, академијама би то већ према томе требала да буде неоспорна дужност, што они представљају најинтелигентнији скуп људи, којима се поноси један народ у својој науци и књижевности, и који треба да буду тим већи и савршенији, што их је

сразмерно мање на броју. Најпосле образован човек не улази ни у једно отменије друштво, ни у једну одличну кућу на исти начин и у истом оделу, у коме то чини кад иде за својим редовним послом: у канцеларију, у трговину, на збор, у механу. Он ће у таквој прилици обући што има најлепше, то ће најлепше наместити што боље умедне, и назиће да бар уђе у друштво потпуно коректан и чист. И то он не чини, *нити треба да чини* ради себе и свога личног угледа или из сујете; већ он то чини, и *треба да чини*, ради друштва у које улази, из обзира и поштовања према њему, и по дужности коју је на себе примио поставши његовим чланом. То што важи за улазак у друштва у опште, важи нарочито и у највећој мери онда, кад имамо посла са свечаним ступањем у академију каквога новог јој члана. С највећим поштовањем ту појединац ваља да улази, доневи са собом своје најбоље научне и књижевне тековине, одевене у најлепше и најчистије рухо. Нема ли он тога тренутка да постане бесмртним? Не издиже ли се он самим тим актом високо над нама осталим смртнима, који на њ са страхопоштовањем и с извесном мером зависти у томе тренутку погледамо?!

Па како је у оба ова погледа са приступном беседом г. Ј. Ђ. Авакумовића, чији смо наслов горе написали? Са сажаљењем морамо одмах нагласити, да по нашем схватању она није одговорила овим безусловним и неоспорним захтевима.

Што се језгре, саме научности, његове расправе тиче, морамо изјавити, да се њој данас са свим тај карактер мора одрећи. Писати данас о пороти, њеном пореклу и њеној генези, уз познавање само радова Бинера, Блакстона (а не *Блекстона*) и Хелија, а не узимати у обзир радове Брунера, Бајдлоа (Bigelov) Стобса (Stubbs) и толиких других новијих радника, значило би толико исто, колико писати о Биологији без обзира на радове Дарвина и Хекела, о Славенској Филологији без обзира на радове Јагића и Лескина, или о Психијатрији без обзира на оно, што су у њој за последњих двадесет година урадили Шарко, Крафт-Ебинг и остали њихови савременици. Данашња правна историја је — противно ономе што се у њој знало и држало пре двадесет и пет година и *што данас још учи г. Авакумовић* — на чисто с тиме, да енглеска порота није оригинална енглеска установа, већ да је она природни даљи, савршенији бочуг у развијању судских установа, с којима се срећемо код свих индоевропејских народа, и чији је претходни бочуг она имала у Нормандији и старој Франачкој одакле је Енглеска са својим завојевачима добила и других установа. Истина је само у томе, да се порота на тој основи у Енглеској боље развила и усавршила но на континенту, где су државни, владалачки судови у скоро по утврђењу ансолутизма усредсредили сву судску власт у своје руке. У Енглеској, као и у средњевековној Србији, дат је народу велики удео у суђењу, а и тамо и код нас краљевске или цареске судије биле су само да суде за велика дела и да врше надзор над изрицањем правде народних судова. Чисто политички момент решавао е дакле, те је у Енглеској — где су у брзо заједмчене грађанске слободе —

и у Србији народни елеменат одржао и сачувао велики утицај у суђењу док је исти тај елеменат допринео на осталом континенту, те је све суђење приграбио у своје руке владалац са својим државним апаратом. И у колико је за енглеску државу, са свим усамљену на британским острвима, ова појава доиста једна благодет, дотле би се још могло врло лако дискутовати о томе, да ли је то благодет и за средњевековну Србију, у којој је у оно време јака централистичка управа била насушни хлеб, нарочито кад се при томе упоређењу узму на ум спољне прилике обеју држава. Према томе ми личи мало на парадирање, кад писац говори: „Као год што Енглези *с поносом* говоре, да је порота установа њихових вајкадашњих предака; исто тако и ми, Срби, смемо се подичити тиме, *да је порота дело и заслуга образованости наших предака* присвајајући је као своју вековну имаовину, пошто нам непобитни докази то не оспоравају." Уз то је научно готово са свим споредна ствар, да ли је *формално* пороти признато у судству право грађанства годину дана раније у Енглеској но у Србији или обратно. А кад би то баш и било врло важно, онда г. Авакумовић (сигурно у патриотском заносу) решава то питање са свим ненаучно; јер док он н. пр. на стр. 24. тврди, да се мешовита порота не спомиње у нашим старијим споменицима и да „тек Душанов законик и договори с Дубровником *после* тога времена имају ту врсту пороте", дотле већ на стр. 26. хоће да нам докаже, да смо је ми имали *пре Енглеза*, код којих се она јавља 1303 године а то своје тврђење оснива на томе, што у једном члану Душановог законика, у коме се о њој говори, стоји „као што је било по закону светога краља", чиме се мисли на краља Милутина, који је владао од 1282 до *1321* године. Према чему опет излази, да г. Авакумовић мење произвољно утврђење ове пороте од стране краља Милутина у *прву половину* његове владавине, и ако у поткрепљење тога свог тврђења не наводи никакав доказ. Тако исто је произвољно и друго тврђење ништчево, по коме „*факта говоре(!)* да су у старих Срба све те одредбе (које се односе на мешовиту пороту) вршене, што није мала сведоџба српске, а особито Душанове и Милутинове, племенитости у осећању правде како према рођенику(!) тако и према туђинима, у случајима, где им је то било најпотребније и најкорисније. Ми признајемо, да нам та *факта* нису позната; у науци међу тим није ни за најугледније научнике понижење, да и за најмању тврдњу изнесу доказе, док наш писац не чини то код једне овако кардиналне поставке. И поред свега овога он нам каже (стр. 34), како се *он одлучио* „да у овој прилици **покаже** *само начин* у изради(!) важних споменика нашег старог законства". О скромности! А поред све те своје *одлуке* он није уочио једну врло интересну одредбу у *винодолском* статуту (чл. LVI. *Јагићевог* петроградског издања од 1880 године) о *женским* поротницима, која у великој мери даје оригиналан карактер нашем старом правосуђу, и која по својој важности и усамљености ни мало не уступа мешовитој пороти.

Што се тиче времена, кад је појединa врста пороте у нас установљена, ја бих у томе ишао много раније од г. Авакумовића, као што сам

то заједно са Зигељом већ чиниo, пошто је за мене јасно, да Душанов законик у главноме легализира и на цело царство (па и на јужне му крајеве) распростире правне установе, које су и дотле — и ако само у виду правних обичаја — живеле и постојале бар у језгру царства му. Да је наш писац доиста изостао иза *савремене* науке, види се већ и по његовоме тврђењу да је „порота апсолутни захтев данашње образованости“ и да је „поротско суђење данас обезбедило себи у судској практици код образованих народа тако место, *те већ нико озбиљно и не мисли* да пороту укида.“ А међу тим има писаца, и то врло угледних писаца, који на то *са свим озбиљно* у последње време помишљају и та своја „помишљања“ у научним расправама износе и одсудно заступају.

Ред је да у овом летимичном приказу рекнемо коју и о одећи, у којој је писац представио академицима своје мисли. Она је, да се најблаже изразимо, за прилику неприлагодна. На првом месту граматичких погрешака има такве природе, да се с њима не би могло изаћи на врата испита зрелости. Тако ми ту наилазимо на: „смео *би* (ја) рећи“ (5 и 20) „прелазити преко *таких* старина“ (7), „шта су *извесни* говорили *у обрану* пороте“ (9), „на коју мислим *од часа* пређи“ (23), „*имају неки*, којима смем наменути овакву напомену“ и „којом треба *да греди*“ (35) и т. д. Исто се то може рећи и за синтактичне погрешке. На првом месту пунктуација је неправилна, погрешна и са свим недоследна. Ви се срећете у том погледу с оваквим примерима: „А много ће ми драго бити ако поређењем наше старе Пороте са поротом у Енглеза и других народа будем успео да и свакоме мислиоцу Србину фактима докажем колико високо треба да цени ту законску старину Славног Душана и његових предака“. И опет: „Кад се порота и његово суђење у опште, толико, с правом, уздиже као дело напретка и цивилизације...“ За тим ћете наћи и на друге синтактичне грешке.

Ако је она француска изрека „Le style c'est l'homme“ истинита и тачна, онда је г. Авакумовић политичар, а не научник. Како да иначе објасните овакве узвике писчеве: „Најпосле то је најпоузданији пут, да се обистини често понављана моја (!) реч: *да је Душанов законик за нас, Србе, свето Еванђеље, коме се морамо дубоко поклонити* а у исти мах и њиме се поносити“, или: „а тај законик (Душанов) и споменици су *извор и утока* нашем старом законству“ (32). — „можда је и сувишна ова моја напомена за наше већ обележене научнике на пољу *јавнога рада*“ (35). Отуд долази и то, да г. писац често заборавља да говори *академицима* и искључиво њима, па се често обраћа слушаоцима а на крају даје свој савет нарочито „почетницима на књижевном пољу и онима који мисле да буду књижевници.“

Нама је из врло појмљивих разлога — жао, што о овом раду не можемо изрећи повољнији суд. Али кад би смо то и покушали да чинимо, морали би смо се огрешити о своју дужност и о своју савест, а све друго на страну: maxima amica veritas.

Dr. М. Р. В.

Живковић Мита. **Сарајево од свог постанка до данас** Написао — — директор у гимнасији. Пожаревац, штампано у штампарији Михаила Костића, 1894. — На 8-ни, стр. 160.

О Сарајеву, као год и о другим местима, у којима Срби живе, у нашој литератури не беше посебнога дела, ма да у себи имађаше дражи, на које је требало скренути пажњу. Ко је хтео да сазна што год о њему, морао је, хтео не хтео, превртати разна дела, да би колико толико ничеиркао и задовољио своју жудњу за сазнањем. Пре неколико година донесе „Браство“, орган друштва Св. Саве, у својој IV књизи први овећи чланак о Сарајеву, те у неколико одговори првој потреби. Тај чланак из пера је Мите Живковића; он беше потка овом раду, јединственом, може се рећи, ове врсте у нашој књижевности. Њему хоћемо да посветимо неколико редака те да упознамо читаоце с њим а и да скренемо пажњу писчеву на неке недостатке, које опазисмо.

Рад овај Живковић је поделио на шест одељака. У *првом* одељку говори о Сарајеву с историјске и географијске стране износећи према градиву, што му је стојало на расположењу о постанку и имену, о трговини, о извору богатства, о занатима, о положају и о клими. *Други* одељак од стр. 15.—24. обухвата управу и власти, повлачећи уз то разлику између чиновника под турском владом и под аустријском у поступању према католицима, мухамеданцима и православнима. У *трећем* одељку (стр. 25 до 49) говори о главнијим зградама и знаменитостима сарајевским, а не пропушта да коју рече и о улицама и о кућама, као и о намештају соба. *Четврти* је одељак највећи: у њем иде говор о становницима. Како је у Сарајеву становника од три вере, а уз то још има и Јевреја и Цигана, то је тај одељак рашчлањио у пет пододељака, па у сваком говори понаособ о сваком од њих. У свом излагању и причању највише се задржао код Мухамеданаца и Православних. У *претпоследњем* одељку (од стр. 121.—127. износи нешто старина, које се налазе или налазише у општинском музеју; а у *последњем* прича историју окупације. Овај одељак завршиодломком једне песме, која опева буну Хаџи Лојину. Ову песму, као и три песмице, што утка у причање о обичајима православних, саопштио је и у свом ранијем чланку, а прибележио их је у Сарајеву.

Од стране 140. па до краја стр. 160. штампао је као додатак: имена валија у Босни, о имену Босна и неку о стећцима. Додатак овај правда тим, што „ће добро доћи историку, јер говори о стварима, које се тичу Босне у опште“. Мени се чини, да је ово све било непотребно, јер ово што нам саопшти није ништа ново. Имена валија позната су већ из раније, те овим не добивамо ле ништа. Тумачење речи „Босна“ израђено је по другом, те такође и оно није изазвала потреба Ледину у додатку о стећцима има нечег и писчева, истичући и себе за браниоца онога мишљења, да су стећци православних, а не богумила. Разлози, који су наведени у прилог тому, такође не новом, мишљењу, нису ни толико јаки да заљуљају заједничко мишљење, а некмо ли да га оборе.

На крају књиге додано је дванаест фотографских снимака, а у почетку је слика Сарајева — гледајући с тврђаве. И саме корице нису без слике, али бисмо волели да је нема, јер ни израда ни композиција сама не задовољава. Фотографски снимци су врло лепи; већина од њих је позната.

Ко није био у Сарајеву, а хоће да га позна заједно с његовим становницима, нека прочита ову књигу, у којој ће наћи, као што се из онога што је напред изложено може приближно видети, не само опширан опис Сарајева и његових знаменитости већ и говор о животу Сарајевана свих вера и о њиховим обичајима. Причање је доста лако и донекле занимљиво; али ипак има доста места, која се одликују сухонарношћу. Више поетичног излагања не би било од штете књизи оваке врсте.

Књига ова по предмету свом заслужује да у свима тим крајевима српства нађе својих читалаца, те да писцу да могућност да нам приреди друго издање овога дела. Да би оно боље и савршеније било од овога, изнећемо шта треба, по мом мишљењу, изменити и додати.

У српској књижевности било је већ неколико књижевника — Сарајеваца, који су оставили трага у њој са свога рада. О Сими Милутиновићу, о Костантину Хаџи Ристићу, као и о Николи Х. Н. Бесаровићу не нађох ни речце. Тим умним радницима као и другим виђенијим људима — добротворима и т. д. треба посветити коју страницу. Слика града Сарајева тим би била пунија и потпунија. — Неколико речи више требало је посветити и листовима, који у Сарајеву излазе, а нарочито „Босанској Вили“, „Дабро-босанском источнику“ и „Гласнику Музеја“. Музеј владин заслужује, да га читаоци боље познаду, а није требало изгубити из вида ни фабрике гајтана, својину једнога Сарајевца. Све су то ствари, које треба истаћи при говору о Сарајеву. Могло се поменути и име невачком друштву које помену писац на стр. 109

У причању пишчеву има, као што рекосмо, неких непотпуности и погрешности. Редом ћемо их наводити. Није назив Дивковићев Босна Арђентина (стр. 7.); тим именом називао се само један крај Босне и то од XVI века, када је Босна подељена на два дела (види Monumenta spectantia од 1892. год. стр. 307.). — Ни босански владари нису имали златних новаца, као ни српски (стр. 7.). — Казивање о владавини Усреф-бега (на стр. 9, 16) не слаже се с оним, што говори на стр. 31. Да је заиста први пут Усреф-бег био валијом босанским од 1518.—1521 онда како да се објасни, што је бегова џамија, коју он подиже, довршена 1530. Биће много ближе истини тумачење Руварчево (Стражилово 1888. год. бр. 38.), да је његова прва владавина била у времену од 1523.—1534., што се згодно поклапа и с годином довршења бегове џамије.

На стр. 36. причајући о старој цркви вели: „Године 1717., кад је владичанска столица пренесена у Сарајево, проширена је ова црква: тада је подигнут и позлаћен иконостас (темпло). Кад је почетком овога а и пре турска влада под кулук градила сарајевску тврђаву, допуштено беше православним кулучарима, да у вече, полазећи с рада кући, понесу

по један отесан камен и да оправљају ову стару цркву, којој се кубе распукло од земљотреса 1749. г.“ И када се само ово наведено прочита, осети се непотпуност, а кад се још потражи извор, онда се тек види и бесмисленица. Г. Живковић служио се, по свој прилици, „Требевићем“ за ово, а овај опет црпао је нетачно из „Шематизма православне митрополије и архидијецезе дабробосанске“ за годину 1882. У овом то место гласи: „При митрополиту пак Дабро-Босанском Мелентију Милинковићу, који први пренесе своју катедру из Добруна или из манастира Бање у Сарајево 1717. народ је проширио цркву каква је и данас; начињено је темило и позлаћено, а то све као што записник каже „иждивенијем сребрник господина И. М. Д. Б. Кир. Мелентија Миленковића“; радња је ова довршена 3. јуна 1730. Године пак 1735. подигнута је и школа нова уз цркву. Али 1749. црквено се кубе распукне од земљотреса, те до 1751. једва се смјело служити у цркви. Тога доба турци су зидали садашњи град сарајевски, коме је неки паша Кукавица положио темељ 1746. маја првога. Православним зидарима који раднје на тврђави, дозвољено је било да сваки мајстор може понијети по један отесан камен за цркву. И збиља 1752. кубе се масивно (тврдо) начини и цркву освешта нови митрополит Пансије Лазаревић, бивши прије тога архимандрит манастира Пиве.“ (стр. 46). — Када је већ реч о цркви, да поменем да би боље учинио г. Живковић да је узео опис нове цркве од Косановића (у истом „Шематизму“, стр. 47.—51.), јер је много лепши и потпунији. Тим би се избегло, да је Косановић *као свештеник* прикупио прилоге за цркву у Русији *до* 2000 дуката (стр. 38.), па казало, да је Косановић, пошто је црква била готова, отишао у Русију као архимандрит и прикупио преко 2000 дуката. — Католичка нова црква лежи са позадине према српској новој цркви. Ту занимљиву интересност преметнуо је поменути на стр. 49.

Једна од крупнијих грешака историјских је она што се вели на стр. 103.—104. о епископији дабарској. Писац је изгубио из вида, да је И. Руварац још 1878. у Годишњици Чупићеве задужбине књ. II. на стр. 250. тврдио: *„да је основана од св. Саве дабарска епископија с црквом била у Полимљу, а на име у манастиру Бањи“*, што је и Дучић примио у својој новој „Историји српске православне цркве“ (стр. 321.), јер да је тај чланак имао на уму пишући књигу ову о Сарајеву не би без сумње рекао: „Кад св. Сава заведе епископије по српској држави, основао је за Босну епископију у манастиру Дабру 1220. год. и ту су седеле владике све до 1717. године. Те године пренесе своју столицу по доцуштењу архијерејског сабора тадашњи владика Мелентије Миленковић из Дабра у Сарајево, где је и данас“. Овде је још једна нетачност. Владика Мелентије није пренео из Дабра у Сарајево своју столицу, јер је она из Бање већ раније била пренесена на север, што се види и из поменутога чланка И. Руварца и из Историје Дучићеве. У ставу за овим наведеном штампаријска је грешка 1867. место 1767. — У годинама, када је који митрополит владао, има и несугласица и нетачности. Њих треба све довести у ред, па том приликом променити и годину почетка вла-

диковања Мелентија Миленковића, ако се онде под год. 1717. не мисли његово владичанство, од како је дошао у Сарајево.

Један је од најслабијих одељака, а може се слободно рећи и најслабији, онај о старинама. У њем нам писац износи оно што је рекао у Гласнику Срп. Уч. Друштва, књ. 63., разуме се, у изводу, а то је само опис неколико рукописа, јер се у општинском музеју сарајевском налази још рукописа, које ни он ни Косановић нису описали, на пр. житије св. Саве, што је у музеју под бр. 18. или онај зборник под бр. 22 ит.д. Па и ово што нам је описано, није да задовољи. Тако у Гласнику вели за номоканон: да је „великога формата“, овде му је велике осмине. Коме царству сада да се приволимо? У записима, који су из рукописа бр. 8., има разлике: у Гласнику за први, вели се, 31. маја 1752., овде 1. маја; за друго опет: 12., овде 22. Сем тога нешто је записа изостављено без икакога разлога, а у једном погрешка је што се један митрополит зове Гаврило Милић место Михић, а и што стоји Мих. Тасић место Тадић. — Овде онде навео је и по који питат из тих старина транскрибујући: али у том није са свим доследан. Шта више мењао је и речи. Место цесарица у њега је царица, место дјавола: ђавола ит.д. Једном речи, овај одељак треба прерадити и напоменути или све рукописе и старине које су у том музеју или неке, али тада треба рећи, да се наводе само главније.

Од других грешака познали смо ове: Реч шехер, који се као сталан епитет речи Сарајево додаје, хтео би да протумачи да долази „због тврђава“, што су подигнуте око Сарајева (стр. 10). Нама се чини, да не треба лутати те тражити објашњење тој речи, када се зна, да Турци сваки већи град (не тврђаву, већ варош) зову шехер: шехер Вране, шехер Сарајево ит.д. дакле шехер Сарајево, када се преведе на српски, не значи ни више ни мање него само град Сарајево. Према том ничечево је тумачење непотребно.

Не бих онако оштро судио о католицима, као што писац чини то говорећи о њима. Нисам истина дуже с њима био, али оно време што пробавих у њиховој средини, било је довољно да уз посматрање створим слику о њима. Моје је гледиште, да католике босанске не треба онако представљати као што то чини и писац у овој књизи (стр. 114.): што има пак кривице, то не пада њима на терет већ пропаганди са стране. И из прошлости сазнајемо, да су се и они осећали као њихова браћа православни, да су се и они служили ћирилицом, као и ови, све док им из Рима не наредише, да се служе латинским језиком у преписи. Фрањевце-Босанце треба строго делити од других католика у Босни. Они и данас имају свога врховнога поглавицу у Сарајеву али не у лицу архибискупа Штадлера (стр. 115.) већ у лицу човека, кога они изаберу из своје средине.

На више места, читајући овај рад, подсетило ме је на ничечев завршетак чланка „Сарајева“ у „Браству“: „Ево Сарајева, како сам га ја видео и познао“, јер и у овом новом послу наћи ћете врло мало о но-

вијим тековинама. Данас је већ Сарајево у многом измењено но што је то било пре 10—15 година, када је писац у њем био; данас већ нису највише земаљске власти само на левој страни (стр. 13.), нити су улице „калдрмисане“ (стр. 26.), нити само сиромашнији удају своје кћери ван Сарајева (стр. 87.) — све је то сада другаче, но што писац вели: да је „миндерлук застрт скупоценим ћилимом“ (стр. 27.); беше некада макар у обичају, сада се и осредњи Сарајевац задовољава и црвеном чохом! Колико је мени знано, трамвајска је пруга само једна у граду и то она што води од поште до железничке станице; према том не стоји да везује најживље и најважније крајеве овога града (стр. 45.). Некада је Кашиковић био и уредник „Босанске Виле“ и учитељ (стр. 43.), али данас је само уредник; некада је и по који српски лист улазио у Босну; (стр. 92.), а сада је за њих стална забрана. Некада су истина и слати питомци на страну да изучавају права и медицину (стр. 82.), а данас се већ враћају у Босну да послуже (ако узмогну) свом роду. Велико их је већ свршило своје студије и отишло у Босну на посао. — Овогодишњи „Перетљанин“ уверава, да војске редовне има на 15000, а у овој књизи иде број на 30000 (стр. 22.).

На стр. 86. говори писац о крсном имену — помиње да у Сарајеву слави један крсно име о св. Сави „и ако је то нов светац“, па се домишља откуда је то. Мени се пак чини, да св. Сава у Сарајеву не спада баш у тако ретке славе; колико ја знам, за овај мах, у Сарајеву га славе ове породице: Х. Ристићи, Лефтановићи, Десићи и Рашевићи. И у самом Београду, као и у Србији, има људи који ту славу славе.

Још нешто морамо рећи о књизи. Желети бисмо да се избегну понављања у њој. На што по што год на два три места? Дело изгуби драж, кад у том изобилује. Ето на стр. 26. говори, да је Ташли хан данашња Франц-Јосифова улица и то најважнија, на стр. 34. исто то само с том разликом што је овде Ташли хан написан малим почетним словом па то читамо и на стр. 39. и 81. Таких понављања наћи ћете почесто. Да не бисмо исписивали места сама, навешћемо за доказ неколико страна, на којима нађосмо понављања: тако на стр. 28. и 48., 29. и 31., 35 и 76., 40. и 101., 55. и 57., 82. и 109. итд.

И у језику има нешто грешака, и ако у главном ова књига у том погледу одмиче од других. Не треба: свињећина и јарећина, *школе*, *узимљу*, *оба* наше, *би сте*. Када се пише у *бици*, за што онда богатство, господство?

Толико о књизи, којој желимо инак добру проходњу и ново издање.

Београд Д-р Ђорђе С Ђорђевић.

Руска читанка за више разреде средњих школа саставила *Н. Глушчевићка*. Београд. Државна штампарија Краљевине Србије. 1894. Стр. 1—143. 8.° Цена 1·50.

Који год увиђа, колико је образованом Србину корисно знати руски језик, обрадоваће се овој новој *Читанци* г-ђе Глушчевићке, која је израђена на истој основи као и ранија, али је много опширнија због обиља нове граће у њу унесене. При одабирању градива г-ђа Глушћевичка је поглавиту пажњу обратила на класична дела из лепе књижевности руске. За прозу је узела одломке из дела Пушкина, Тургењева, Гогоља, Гончарова, Толстоја, Григоровића, Горшина и Гороженка, а за поезију је бирала песме Лермонтова, Кољцова, Пушкина, Жуковскога, Некрасова и Надсона. Покрај ових унесене су и неколике басне из Крилова. Као што се види, новина је, и то добра новина, што су покрај старијих писаца, које смо већ навикли сретати у оваквим читанкама, употребљени одломци

и из новијих, као што су Горшин, Корољенко, Надсон, чија су дела, нема сумње, од велике литерарне вредности. При распореду одабраног градива г-ђа Глушчевићка се држала правила да треба ићи од лакшега тежему, и с тога је не само прво место уступила прози, него је пазила да тежи састави иду за лакшима, и то ће много олакшати посао учења онима, који се буду користили овом читанком. Читанци је на крају додан и речник, који је, чини нам се, могао бити потпунији. Добра је страна ове *Читанке* и то, што су све речи и у тексту и у речнику акцентоване. Желети је само, да се, при другом издању, унесе у Читанку још више и разновреснијега градива и да речник буде потпунији него што је овај. Ми најтоплије препоручујемо ову Читанку свима који би ради били жртвовати мало времена да науче руски језик, како би се могли користити богатом руском књижевношћу. Ваља се само по Будманија *Руској граматици* упознати са облицима и најважнијим синтактичним особинама руског језика, користећи се, при том, обема читанкама г-ђе Глушчевићке. Према величини користи, труд је заиста незнатан. Св.

Byzantiniche Zeitschrift herausgegeben von Karl Krombacher a. o. Professor an der Universität zu München. Driter Band Laipzig. Druk und Verlag von B. G Teubner, 1894. — На 8-ни 648 страна. Стаје 20 марака.

Од овога листа изишло је до сада три књиге, у свакој по четири свеске. Све се оне одликују једром и разновреном садржином; потврђују не само корисности овога листа за византиологе већ и за нас саме јужне Словене. Лист сам заслужује од стране наше сваку пажњу: о њему треба нарочито дуже говорити особито рад оних, који немају могућности да га држе: јер наша библиотека још није нашла за вредно да га набави. С тога ћемо се првом приликом потрудити, да све три књиге ближе приказемо нашим читаоцима, а сада хоћемо само да поменемо шта има главнијег и интересанијег за нас у трећој књизи. У свакој свесци има три дела: у једном су расправе, у другом реферати дужи о делима, која се тичу византиологије а у трећем су библиографске нотице и краћа саопштења из области те науке. Из првога дела нарочито треба поменути чланке ове: Der Phyinologus der Móskauer Synodalbibliothek (Карнијева), Etymologisches (од Густава Мајера), Über zwei unerklärte Völkernamen in der byzantinischen Armee (од Карла Најмана), Zu den mittelgriechischen Sprichvörtern (опет од Г. Мајера, који овим допуњује Крумбахерову збирку „Mittelgriechische Sprichwörter, што изиде у Минхену 1893. Ове збирке и радње о том могу у многом послужити за извор нашим пословицама), Theodorus Laskaris (од Joh. Dräseke. Чланак овај интересан је за историке), Die rumänische Version der trojanishen Sage (од Гастера) Питања о пословицама у Грка тиче се и чланак Папагеоргија „Zu den mittelgriechischen Sprichwörtern“. У другом одељку реферовано је о најновијим делима, о једно 16 књига, међу које спада реферат и на Новаковића „Први основи слов. књижевности“ од Решетара. Трећи је одељак јако интересан и важан, јер нам даје преглед свега онога, што је дотле изишло ново из те области са кратким, а по негде и дужим приказом. Тако на пр. приказује Г. Мајер Neugriechiche Studien, које заслужују и нашу пажњу, јер ово дело указује и на словенске позајмице у новогрчком.

УРЕДНИК
Ст. М. Протић.

ИЗДАВАЧ
А. М. Станојевић.

78222

AP
56
D38
knj.3

Delo; list za nauku,
književnost i društveni
život

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY